

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI**

“G‘AFUR G‘ULOM IJODIY MEROSINING O‘ZBEK VA JAHON ADABIY-ESTETIK TAFAKKURI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI”

mavzusida o‘tkazilgan xalqaro ilmiy anjuman

TO‘PLAMI

Toshkent 20-sentabr, 2023-yil

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI YOZUVCHILAR UYUSHMASI

**“G‘AFUR G‘ULOM IJODIY MEROSINING O‘ZBEK VA JAHON
ADABIY-ESTETIK TAFAKKURI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI”**

**mavzusida xalqaro ilmiy anjumani
to‘plami**

Toshkent – 2023

Tahrir hay'ati:

**A.Ulug'ov
D.Xoldorov
O.To'laboyev
O.Usmonov
U.Rasulova
R.To'laboyeva**

Mas'ul muharrir:

prof. Bahodir Karimov

To'plamdan xalqaro konferensiya materiallari o'rin olgan. Maqolalarda filologiya ilmining turli sohalariga oid ilmiy kuzatishlar jamlangan bo'lib, mazkur sohaga oid barcha mutaxassislariga mo'ljallangan.

“ШУМ БОЛА”НИНГ ФАСОҲАТИ

Баҳодир КАРИМОВ

Алишер Навоий номидаги Тошкент
давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети профессори,
филология фанлари доктори

Аннотация: Мақолада “Шум бола” асарининг бадиияти ўрганилади. Асар матнидаги сўзу ибораларнинг моҳияти ёритиб борилади.

Калит сўзлар: матн, қисса, ўхшатиш, маҳорат, тил

Annotation: The article examines the artistry of "Shum Bola". The meaning of words and phrases in the text of the work is explained.

Key words: text, narrative, simile (assimilation), skill, language.

“Шум бола” ўзбек адабиёти тарихидаги мингдан ортиқ қиссалар орасида ўз поэтик қимати билан ҳамон биринчилар қаторида турибди. “Шум бола”ни ўқиган ҳар ким Ғафур Ғуломнинг ибрат мактабидан сабоқлар олиши табиий.

Ўхшатиш: Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссаси нутқида ортиқча лағвлар йўқ. Муаллиф имкони борича гапни чўзмаслик йўлидан боради. Баъзи ўринларда “Ўйинларимизнинг ҳаммасини бир чеккадан таъриф қилаверсам, гап чўзилиб кетади”, “Бу чўпчакни батафсил айтиб ўтириш кўп вақтни олади, шунинг учун уни гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ”, “унинг намунаси юқорида кўрсатиб ўтилди”, “юқорида баён қилиб ўтилди” каби эслатмалар орқали гапини мухтасар қилади.

Зотан, Ғафур Ғуломнинг қаҳрамони: “Навоий айтибдирки: “Бахтли ул кишидирким, у дунёни тарк қилади, дунё уни тарк қилмасдан”, деган ҳикматини яхши билади. Аммо бу қарашга у амал қилмайди. Муаллиф учун матннинг ийжоз мартабаси муҳим. У ўз қаҳрамони бараварида ҳазрат Алишер Навоийнинг: “Чин сўз – мўътабар, яхши сўз – мухтасар”, деган нақли-афоризмига амал этади. Сўз санъатида фикр-мулоҳаза, воқеа баёнини чўзма лағмондан қутқаришнинг энг муҳим усули – бу метафорик усулдан фойдаланишдир. Шу эътибордан ёзувчи “Шум бола” қиссасида жуда кўплаб ўхшатишларни қўллайди.

Эсингизда бор, Ҳўкиз ўрнига эшакни сўйиб қўяди Шум бола. Шундаги иложсиз ҳолини у: “**Сирланган хумчага тушган сичқондай** тўрт томонга аланглаб, ўзимга бир нажот йўли қидирар эдим”, деб айтади. Ҳўкиз ўрнига эшакни сўйиб, у ердан ҳам томма-том қочиб, бир уй мўрисидан тандир ичига тушиб ўтирибди Шум бола: “Хотин мошкичири қилмоқда эди. Пиёз доғнинг хидлари димоғимга кириб, **иштаҳа ҳам намозшомгулнинг карнайидай** очилиб кетган. Қозонда бўлган масаллиғларнинг ёғ билан аралашиб чиқазган “жаз-буз” овози юрагимнинг энг нозик жойларига бориб қадаларди”. Назаримда, шу жумлаларни ўқишнинг ўзидаёқ ҳар қандай одамнинг иштаҳа гармонлари сўлак безларини ишлаб чиқара бошлайди ва беихтиёр бир-икки ютинади ҳам.

Қорахўжанинг қўйларини бозорга олиб бораётганларида йўлда йўқотишлар бўлади. Бозорга бориб хўжайинига учраш арафасидаги ахволларини “**Ҳар икковимизнинг юрагимиз дард теккан терак япроғидай** калтираб турибди”, деб ифода этади. Айблари бўйнида бўлгани учун хўжайин кўзини шамғалат қилиб қочишади. Зотан саргузашт асарлар табиатига кўра қахрамонлар янгидан-янги воқеа-ҳодисаларга учраши керак. Шум бола билан Омон бошқа бир бойнинг хизматига киришади.

Яна бир нуқта. Шовқинли бозорда кезаётган қаландарлар воиз сўзини тасдиқлаб туришлари лозим. Ёзувчи буни: “Овозлар ичида “дўст тортувчи”ларнинг чинқирган “омин” овозлари **мис баркашни пичокнинг учи билан қиргандай** чийиллаб ажралиб турар эди”, деб эсда қоладиган чийилдоқ овоз билан ўхшатиб айтади. Ҳожи бобонинг такяхонасидаги кимсалар ҳақида: “Афюн, таряк егувчи, кўкнор ичувчи кишилар хўл мевадан **мушук сувдан ҳазар қилгандек** ҳазар қилар эдилар”, дейди. Умуман, асардаги ҳар бир эпизодда бунга ўхшаш мисоллар кўп.

Қисса матнида “ит қувган тулкидай”, “селда қолган чумолидай”, “маст бўлган туядай”, “мўйловлари арқон тишлаган итдай”, “мош еган хўроздай кизил юзлари”, “палағда тухум ютгандай ўқчиб”, “ҳалаканинг итидай”, “ҳаммомга тушган бўталоқдай”, “кўкнорининг исириқ солган декчасидай бадбўй шаҳарда мен димикиб кетаман”, “китоб ортилган эшакдай”, “чанада шувгандай тез”, “кар қилинган беданадай”, “тушови ечилган тойчоқлардай”, “ошқовоқ полизнинг гўнгқарға тегишидан кўрқиб ўтказилган кўриқчиси каби” кўплаб қиёсий ўхшатишлар асарнинг поэтик нутқ қадр-қийматини оширади. Бундай ўхшатишларда абстракт тушунчалар реал нарса-предмет ва жониворларга қиёсан ўхшатилади.

Адиб Шум болага саргузаштларини мароқланиб, қувликларини кулиб ва кулдириб, завқ-шавқ, писанда, пичинг, киноялар, тажохули орифона усуллар, баъзан муболаға ва биров ҳаёлига келмаган бир олам оригинал ўхшатишлар билан сўзлатади. Айниқса, юқорида мисоллари берилган ташбеҳлар билан нақшланган жумлаларда адибнинг топқирлиги, ўхшалмиш билан ўхшатишмиш ўртасидаги картинанинг мутаносиблиги аниқ сезилади.

Омон билан қўйларни бозорга ҳайдаб кетар эканлар, сувдан ўтишлари керак. Ниҳоятда мушкул бир иш бу. Бирорта қўй сувдан биринчи бўлиб ўтмас экан. Шунда Омон энди туғилган кўзичокни опичлаб сувга тушади ва “маъраб” секин-секин сув кечиб ўта бошлайди. Изидан она қўй сувга тушади ва бошқалари эргашади. “Қўйлар худди сутга тушган сичқондай бошларини кўтариб сузар эдилар”. Ажойиб манзарали ўхшатиш. Бироқ бундай жумлани ёзиш учун сувдан ўтаётган қўйларнигина эмас, балки ўхшатилаётган, яъни “сутга тушган сичқон”ни ҳам одам ҳаётда кўрган бўлиши керак. Ғафур Ғулом эса, табиийки, бундай ҳодисаларнинг жуда кўпини ўз ҳаётида кўрган бўлса ажабмас.

Баъзан ёзувчи битта жойнинг ўзида бир неча ўхшатишлар жамлаб, маънони кучайтиради. Дейлик, Ҳожи бобо Шум боланинг “ҳордиқ” – чоршанба кунида қўлига жиндай пул бериб, насиҳат қилади: “ – Ма, болам, ўйнаб кел, барвақт қайт. **Бакқолнинг маймунидек** ким кўринганга ажува

бўлиб юрма, **почтачининг отидек** ҳар бир дўконнинг олдида тўхтаб, ағрайма, **қассобликка кириб қолган бегона** итдек кўринган билан ёқалашма. **Ҳайитда қандолат бозорига тушган қишлоқидек** баднафс бўлма, кўринган нарсани олиб ея берма. Ҳа, шундай бўлсин, болам, шундай бўлсин”. Ҳар гапида биттадан эсда қоладиган ўхшатиши қўлланган бу жўяли маслаҳат ҳаётийлиги билан ҳар кимни ҳайратлантиради ва таъсирлантиради.

“Шум бола” матнида муболағалар бор. Муболағада гап пуфлаб шиширилади, кўпиртирилади, “биттага ўнта қўшилади”. Бундай сўзлаш услуби Шум болага бегона эмас. Ҳожи бобо ҳузурига келиб, Раҳмат ҳожининг оломон ичида қолиб кетгани воқеасини шундай сўзлайди: “Менинг гапимда ярим пошшо Эски шаҳарга икки лак аскар туширди. Етмиш бир марта халойиққа қараб ўқ отилди, деган гаплар ҳам бор эди. Тўққизта хотин боласини чала ташлади. Кўкалдош мадрасасининг битта мезанаси қийшайиб қолди, саррочликни Мочаловнинг миршаблари талади. Хотин ҳаммомда чўмилаётган хотинлар ҳаммаси додлаб, кўчага яланғоч чикди, деган гаплар ҳам бор эди. Бир соатдан мўлроқ гапирдим”. Кўпинча ёлғон билан муболаға ва лоф бир-бири билан ёнма-ён келади. Табиийки, бундай адабий усул асарга жозиба бағишлайди.

Такрор қаторлар: Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссаси услубига хос муҳим хусусиятлардан бири шуки, такрорлар, қатор-қатор латиф сўз ва сўз бирикмалари, ранг-баранг синонимик қаторлар уюшиб келади. Асар нутқидаги бу фазилат адибнинг сўзга муносабати ва маҳоратани англатади.

Шум бола маҳалласидаги болалар билан ўйнайдиган ўйинларини санайди: “Кураш, “ботмон-ботмон”, “оқ теракми-кўк терак”, “қушимбоши”, “минди-минди”, “ўғри келди”, “бекинмачоқ” деган ўйинларимиз бор. Булар ҳаммаси оқшом ўйинлари, кундузги ўйинлар бошқача: ҳар хил ошиқ ўйини, ёнғоқ ўйини, тўп ўйини, зумчиллак ўйини, ёв-ёв, ўқ камалак отиш, яланғоч пойга, от ўғриси ва ҳоказо”. Тасаввур қилиш мумкин, бу болалар ўйинларини нафақат Шум бола, балки ўз вақтида Ғафур Ғуломнинг ўзи ҳам ўйнаган, албатта. Чунки муаллиф зарур бўлса, бу ўйинларнинг ҳар бирига тегишли қоидаларини алоҳида тушунтириб бериши ҳам мумкин. “Қушим боши” ўйинини ҳижжалаб тушунтиради ҳам. Қолаверса, Ғафур Ғулом дутор чалишни, қўшиқ айтишни, этикдўзликни, расм чизишни, бир неча тилни яхши билгани маълум¹.

“Шум бола”даги бундай эпизодлар ва уларнинг муаллиф биографияси билан уйкашлиги одамни ҳаёлга толдиради. **Рус адиби В.Вересаев “Живая жизнь” китобида Лев Толстойнинг фортепиано чалиши, шахмат ўйнагани, қадимги яҳудий тилини ўргангани, ҳайкалтарошлик билан шуғуллангани, велосипед ҳайдагани, теннис ўйнагани, кийим тўқигани, хуллас, ҳаётнинг барча икир-чикирларигача билганини таъкидлади.** Кўшимча равишда саксон ёшли Л.Толстой болакайлар билан ўйин ўйнашни

---

¹ Б.Назаров. “Ижоднинг жон томири”. Тошкент. “Тафаккур қанотлари” нашриёти. 2022 йил. – Б.169.

хоҳлагани ва уларга зинапоядан тиззаларини букароқ сакраш қондасини ўрганмоқчи бўлганини ёзади².

Ғафур Ғуломни Шум боланинг маҳалласида Омон, Ит Обид, Бит Обид, Туроббой, Йўлдош, Ҳусни, Солиҳ, Абдулла, Пўлатхўжа, Миразиз исмли қатор ўртоқлари ёнида тасаввур қилиш қийин эмас. Бу номлари тилга олинганлар қиссанинг маълум бир жойида эпизодик-ёрдамчи образ вазифасини ўтайди. Ўрнига қараб, улар асар сюжетида жой олиб, саргузаштларга аралашади. Дейлик, бир эпизодда пайдо бўладиган Ҳусни ота касби бўлган бўйиндўзликни ўзгартириб, лахтакфурушликни касб қилиб олади. У замондаги касблар ҳам барқарор эмас. **Одамлар тирикчилик учун турли ишнинг бошини тутати. Дейлик, орадан бир неча ой ўтгандан кейин Шум бола “Ҳуснибий лахтакфурушликдан синди”, деган гапни эшитади. Бу шунчаки ёзилган хабар эмас.**

Шум бола маҳалладаги ўртоқларининг оталари **пичоқчи, ғўзафуруш, хофиз, керосинфуруш, савдогар, этикдўз эканини, яна бировлари эски-туски йиғиш, бошқаси пичоқ учун қин тикиш билан машғуллигини** яхши билади. Қиссанинг бошидаги бу таништирув қатори худди драматик асар катнашчилари тавсифини ёдга солади.

Шум бола учун **қумри, саъва, булбул, майна, қарчигай, микқий, киргий, уришадиган қушлардан – дакангхўроз, оддий хўроз, амиркон хўроз, каклик, бедана – буларнинг барчаси муҳим. У ҳовлида ўсиб турган гулбеор, гулраъно, гулсафсар, гулҳамишабахор, қўқонгул, қалампиргул, намозшомгул, самбитгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул каби қатор гулларни ҳам ажрата олади.**

“Шум бола” қиссасида тушунчалар, ҳодисалар, нарса-предметларнинг саналиши, ўзига хос маржондек тизилган семантик қаторни, стилистик майдон унсурларини ташкил этади. Қатор-қатор сўзлар, сўз бирикмалари, уюшиб келган бўлақлар такроридан маъно кучаяди ва тиниқлашади.

Зарур бўлса, ровий бозорни таърифлаб атторлик молларини бир четдан санаб беради: “Мана бу атторлик. Бир қатор атторлар эски қоп, яғир шолча, йиртиқ бўз парчалардан қизил, оқ, кўк, яшил лахтак қуроқлардан турли-туман соябонлар ясаб, молларни бевосита ернинг ўзига ёйиб қўйибдилар. Бу моллар ичида жаҳондаги атторликнинг ҳамма жиҳози топилади. Бит, бургага қарши ишлатиладиган ўлдирилган симоб дейсизми, қўтирга қарши индов ёғи, ёмон ярага қарши хуни дори, мози, занжабил, санойи макка, кучала, кўзмунчоқ, думалоқ упа, кўрпа игна, соқол тароқ, ҳалилаи занг деган қувват дори, иштонбоғ, иштон почка, бухор сақич, қора сақич, ҳар қандай ярага дори бўлган бальзаммой, қалампирмунчоқ, томир дори – қўйинг-чи, ҳамма нарса бор”. **Бундан бошқа кўп ўринларда “сомон, саксовул, кўмир ортилган туялар”, “карнайчи, сурнайчи, дўмбирачи, бир неча масхарабозлар” қаторлашиб келади. Қайси бир ўринда Шум боланинг “дарров шамни, ҳолвани, носвойни, анорни бир чеккага қўйиб, чилимнинг сувини” янгилаётганига гувоҳ бўласиз.**

---

² В.Вересаев. Живая жизнь. Москва. Издательство политической литературы. 1991. – С. 310.

Бу каби нарсa-буюм номларининг жамланма-уюшмаси, бир туркумга оид сўзларнинг ёнма-ён келиши, такрорлар, табиийки, асарга жозиба бағишлайди.

Такрор “қатор”лар Ғ.Ғуломнинг марварид мунчокдек тизилган дурлари, жавҳарлари, кўркам сўз ва иборалари. “Қатор”лар – уюшиқ бўлакли кетма-кет сўзлар воситасида маъно-мазмун теранлашади, таъкид кучаяди, тасаввур кенгаяди. Жам бўлган “қатор”лардан, турли нарсa-предметларнинг номланишидан муаллифнинг халқ ҳаётини нақадар чуқур билиши аёнлашади.

Товуш такрори: Сўз ёки сўз бирикмаларидан ташқари асар тилидаги аллeтeрaтсия – товуш такрори ҳам ўзига хос ички оҳангни таъминлайди: *“Қушхонанинг қирмагул қозигида поччамнинг қуш қўндирадиган ов қўлқопи илиғлик турган экан”* ёки *“Бу ишимиз худди қоронғи кечада қора полос устида қора чумолининг қора кўзини қидиришдай қийин кўчган эди”*, ёхуд *“Қолган беш қўйни қидириш қудуққа тушган нозик мунчоқни қидириш билан барабар эди”* каби жумлалар маъноси теран, бутун, кучли. Таркибида оҳангни юзага чиқарадиган товушлар уйғунлигидан ташқари муболаға ҳам, ўқувчи шуурига муҳрланиб қоладиган ўхшатишлари ҳам жуда табиийлиги билан эсда қолади. Поэтик нутқ табиатини яхши билган санъаткор ёзувчилар сунъийлик ва ясамаликка йўл қўйишмайди.

Умуман олганда, матндаги такрор қатор-қатор сўзлар, тушунчалар, сўз бирикмалари, таъкидлар, уюшган бўлақлар – бадий нутқдаги бу ва бошқа унсурлар асар даражасини юксалтириши табиий. Иккинчидан, адибнинг ҳаёт қозонида қайнагани, кузатувчанлиги, билимдонлиги, маҳорати, яъни ижодкорнинг “учинчи кўзи” намоён бўлади.

Икки муҳим такрор: Қисса таркибида “шум бола” бирикмаси икки марта такрор келади. Ўқувчилар қиссанинг киноталқини билан чалғиган ҳолда “Шум бола” қиссасининг бош қаҳрамонига ўзларича баъзан ном тақашади. Бироқ қиссада болага исм берилган эмас. Асарнинг *икки жойида* ўз номи билан *“шум бола”* деб тилга олинади, холос ва у сарлавҳага адабий муҳрланди.

Биринчиси: Маълумки, Шум бола чоршанба дам олиш куни бозорга боради. Юпатов ва унинг қизи Марямхон ўйинларини кўради. Сўнг соч олдириш учун сартарошхонага киради. Адиб ўша замон сартарошларининг таърифини келтиради. Тиш суғуриш, қортиқ солиш, қон олиш, суннат қилиш каби ишларни ҳам бемалол сартарошлар бажараверишар эди. Бозор томондан шовқин-сурон овози эшитилади. Шум бола учун айни муддао, унга қизик саргузаштлар керак. Сартарош соч олишда шапалоқдек пакки, ўтмас устарани ишлатади. Ҳар тортганида боланинг “бошидан арра юргизаётгандай” бўлади. Бир-икки жойига пахта экади. Сартарош бошга яра-чақа тошишининг сабабини хизмат ҳақини еб кетишга боғлаганида, Шум бола “Устара, кайроқ, лунгининг ифлослигидан эмасми?” дейди. Шунда сартарош унга “Тил теккизма, **шум бола!**” деб танбeҳ беради. Дарҳақиқат, ровийни сартарош биринчи марта табиатига мос исм билан атайди. Бунга қадар, гарчанд боланинг барча қилмишлари “шум” сифатига мос бўлса ҳам, асарнинг бирор жойда айни таъбир тилга олинмайди.

Иккинчиси: Шум бола Ҳожи бобонинг кўкнорихонасидан кетиш тараддудига тушган пайт ўзи кайфиятини тафтиш этиб айтадики: “Бу ҳафтани миям пишмаган режалар билан банд бўлгани учунми ёки маъюслик, етимлик, уйимни, ошна-оғайниларимни соғинганим учунми жуда ювош, муте ва фармонбардор ўтказдим. Ҳар галгидек шўх-шатир “шум бола” бу ерда йўк эди”. Шум бола асарнинг анча ўринларида ўзнинг ким эканини, дейлик, Сарибой ёки Ҳожи бобо билан ҳисоб-китобларда ҳам ўз ҳақини билиб туради. Шу эътибордан, Шум бола қув ва зийрак образ.

Сўзлар изоҳи: Тўғриси, Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” асари тили ўқувчига тушунарсиз айрим арабий жумлалар, баъзи сўз бирикмалари, муаллиф томонидан ясалган сўзлар ҳам бор.

Дейлик, солкаш, опорка нима? Лахтак-чи?

Ёзувчи бу каби сўзларнинг айримларини матн ичида ёки хошияда изоҳайди. Шум бола билан Омон йўл бўйидаги якка жийданинг салқинида ўтириб, ҳасратлашади. “Якка жийдада мева кўринмас эди. Мен Омонга жуда биладиганлардай маънодор қараб:

- Жийда **солкаш** кўринади, бу йил мева қилмапти, – дедим. Омон менга қараб кулди.
- Вой, аҳмоқ. Ҳозир саратон. Саратонда жийда мевалари данагига алиф ёздириш учун Маккага кетади. Бир ойдан кейин мевалар қайтиб келади, – деди.

Мен эсимдан чиқарган эканман”. Шум бола билагонликда хато қилганини ичдан тан олади. Омонга эса саратонда жийда ҳали мева тугмаслигини айтади. “Саратонда жийда мевалари данагига алиф ёздириш учун Маккага кетади. Бир ойдан кейин мевалар қайтиб келади” деган гапи ҳам қизиқ ва халқона тафаккур мевасидир. Муҳими, Шум бола тилидан чиққан “солкаш” учун муаллиф хошияда: “Бир йил ҳосил қилиб, бир йил ҳосил қилмайдиган мева дарахтлари солкаш деб аталади”, деган изоҳни ёзади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “йил ўтказувчи, йил торувчи”, “Йил оша мева қиладиган” тарзида изоҳланади ва “Шум бола”дан айтилган мисол намуна сифатида берилади³.

Тасаввур қилинг. Омон билан аразлашиб ажрашган. Иккови икки томонда юрибди. Шум бола йўлда кўнғироқ чалиб карвон келаётганини кўради. Улар орасидаги эшак миниб келаётган чол билан гурунглашади. Чолнинг муносабати совуққина. Ўртага тушган совуқчиликни кетказиш учун Шум бола гапни бошқа ёққа буриб савол беради: “Мана шу ёруғ юлдузнинг оти нима, отахон?” Чол чалғиб айтадики: “Ҳи, ҳи, қув бола кўринасан, юлдуз отини билиб ядачилик қилармидинг?” дейди. Чол Зухро, Олтинқозик юлдузларини тушунтириб бергач, “Тушундингми, ядачи бола?” деб қўяди киноя билан. **Ғафур Ғулом хошияда ядачини изоҳлайди: “Тўё юлдузга қараб ёмғир ёғдира оладиган сеҳргар киши”**. Оғзаки ижодга тегишли ядачи ва унинг яда тошини муаллиф яхши билган, шубҳасиз.

³ “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. 5 жилдлик. Учинчи жилд. Тошкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2007 йил. – 547 Б.

Шум боланинг ўртоғи Ҳуснибий лахтафурушликни касб қилиб олгани ҳақидаги саҳифада ёзувчи лахтакни “Лахтак, деб ҳар бир тўп молнинг тагида қолганини айтилади. Чунончи, бир туп читни газлаб-газлаб сотиб бўлгандан кейин охирида тўп таги бўлиб, ярим газ, чорак кам бир газ лахтак қолади. Бу лахтакларни катта читфуруш газламачилар арзонроқ баҳо билан кўтармачиларга сотадиладар”, деб тушунтиришни лозим кўради. Худди шунга монанд қисса матни ичида **“опорка дегани урушида ўлган солдатларнинг этигининг соғи эмас, паст бош қисми”** деб изоҳ беради. Оёқ кийимига тегишли “опорка” ўша замонда халқ тилига кириб келган русча сўздир.

Ғафур Ғуломнинг сўз билимдони, тил билимдони эканига шубҳа йўқ. Ҳожи бобонинг такяхонасидаги ҳинд саррофини “Имрўз бозор буд, қорам душвор, ҳисобам нотаом, ҳа майлаш, пардо, як қалён” каби гапи ёнида қавс ичида тушунмаганлар учун “Бугун бозор эди, ишим қийин бўлди, ҳисоб қилолганим йўқ, эртага қиларман, чилим келтир” тарзидаги таржимасини келади. Баъзан Шум бола ҳам ўз нутқида битта-яримта форсча сўзни қўшиб гапиради. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг “Ҳайрил умур авсатуҳо” ҳадиснинг таржимасини “Ҳар бир ишнинг ўрта ҳолдагиси яхшидур” деб беради. Бу ўринда “Меҳробдан чаён”даги битта фасл шундай аталиши хаёлга келади.

Ҳожи бобо мамнун бўлган **маҳаллари “Антал ҳоди, антал ҳақ, лайсал ҳоди илла ҳу”** деб қўшиқни майин хиргойи қилади. Буни Шум бола тушунмайди. Аникроғи, Ғафур Ғулом Аллоҳга муножот ўлароқ берилган бу арабий жумлани таржимасиз қолдиради. Ичкарида ҳам, қавс ичида ҳам, хошияда ҳам – замона раъйига қараган бўлса керакки – атай изоҳламайди. Ўша мисра маъноси бундай: **“Сен ҳодиятга бошлагувчисан, Ундан (Аллоҳдан) бошқа ҳодий-ҳидоятга бошлагувчи йўқ”**. Сўз ёки жумланинг ассоциатив таъсиридан бир олам хотиралар, тарихий давр, айрим воқеалар, асар ёзилган замона-муҳит каби кўп нарсалар хаёлида айланади.

Назаримда, Ғафур Ғулом авлоди учун тушунарли бўлган “ўлмас овқат” маъносидаги **“қутлоямут”** ёки “мусофир, бу дунёлик бўлмаган” маъносидаги **“ғайрибуддунё”** сўзларини ҳам шарҳламайди. Ўқувчи умумматн –контекстдан англаши мумкин бўлган бундай ўзига хос сўзлар “Шум бола”да анча-мунча учрайди. Бу далиллар эса қисса тилининг бойлигидан дарак беради.

Ғафур Ғулом қиссасида англаш лозим бўлган “эзопона тил” ҳам мавжуд. “Шум бола” фақат кулги, пичинг ёки Шум боланинг саргузаштлари баёни учунгина ёзилган эмас. “Шум бола”– ўзбек адабиётида алоҳида адабий ҳодиса. “Шум бола” замонавий ўзбек қиссалари ва, энг асосийси, Ғафур Ғулом насрий ижодининг кўрки саналади.

ЮКСАК ШЕЪРИЯТ ЖОЗИБАСИ

Абдулла УЛУҒОВ

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети профессори,
филология фанлари номзоди

Аннотация: Мақолада Ғафур Ғулом назмий асарлари бадиияти, мавзу кўлами хусусида мулоҳаза юритилади. Шеърлардаги фалсафийлик, мантикийлик таҳлиллар билан асосланади.

Калит сўзлар: миллий, умуминсоний, тафаккур, шеър, рух, деталь

Annotation: The article discusses the artistry of Gafur Gulam's poetic works, the scope of the subject. Philosophical, rationality in poems is based on analysis.

Key words: national, universal, mentality, poem, soul, detail.

Ўзбек адабиёти тарихини Ғафур Ғулом асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Унинг шеърлари, дostonлари, қисса ва ҳикояларида ўзбек халқининг миллий ўзига хослиги, тафаккур тарзи, тилининг беқиёс бойлиги яққол намоён бўлиб туради. Ғафур Ғулом кўплаб ҳикоялар, қатор қиссалар яратган бўлса-да, у аввало шоир сифатида машҳурдир. Шоир бўлганда ҳам бошқаларга асло ўхшамаган, ҳаётга теран нигоҳ билан қараган, ундаги ҳар бир ҳодисада сир-синоат, ҳикмат борлигини кўра олган файласуф шоирдир. Ғафур Ғуломнинг шеърларини ўқиётганда ҳаёлда ўз юртини, халқини жон-дилидан севган, у билан чексиз ифтихор қилган донишманд инсон қиёфаси гавдаланади. Унинг шеърлари миллийлиги ва умуминсоний руҳининг бениҳоя теранлиги билан диққатни жалб этади. Шоирнинг барча шеърларида ўзбеклар ҳаётига, уларнинг феъл-атвориға, ўзаро муносабатларига дахлдор албатта бир деталь ярқ этиб туради. Кўпчилик эътибор қилмайдиган бу миллий ҳодиса шоирнинг шеърида ажиб қиёфа касб этиб, кишини ҳайратга солади. У фақат ўзбекларга хослиги, бошқаларда йўқ эканлиги дафъатан ҳаёлга келади. Ғафур Ғулом оддийгина нарсаларни ҳам теран поэтик образга айлантиради. Бу унинг ғоят ўткир ақл-заковатидан далолат беради. Агар кишида нозик дид, фаҳм-фаросат бўлмаса, унга теварак-атрофдаги ҳамма нарса аҳамиятсиз, кераксиз кўринади. Бу ҳолат, кўпинча киши тушкун кайфиятга берилиб, ҳаётдан кўнгли совиган кезларда кечади. Ғафур Ғуломнинг шеърлари эса кўнгилга ҳаёт завқини солиб, сўнган умидларни уйғотади. Шоирнинг “Билиб қўйки, сени Ватан кутади” деган даъвати кўнгилда куртак очаётган орзу-ҳавасларни алангалатади. Шоирнинг шеърларида қалбни бирдан тўлқинлантириб юборадиган жўшқин руҳ балқиб туради. Чунки шоир: “*Қатрада осмон акс этганидек,/ Жаҳондай маънодор қорачугимиз*”⁴ дейди. Ғафур Ғулом инсон кўриш орқали борлиқни идрок қилишига шу тарзда поэтик ишора қилади. Ҳақиқатан шабнамнинг қум заррасидай кичик бир томчисида кенг осмон акс этиб туради. Инсоннинг кўзидаги қорачиғда ҳам еру осмон, кеча-кундуз акс

⁴ Ғулом Ғ. Танланган асарлар.— Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1953.— 464 б.— 128-бет.

этади. Одам теваарак-атрофдаги ҳаётни, ундаги турфа хил ҳодисаларни айнан кўзининг қорачиғи ёрдамида кўради ва шу асосда уларнинг маъно-моҳиятини англайди. Одам кўзи теваарак-атрофни ўзида акс эттириб, миясига мушоҳада “материал”и етказиб беради. Шоир оддий нарсаларнинг янги қирраларини кўрсатиб, уни таъсирчан образга айлантиради. Шоир: *“Ғунча очилгунча ўтган фурсатни/ Қапалак умрига қиёс этгулик,/ Баъзида бир нафас олгулик муддат –/ Минг юлдуз сўниши учун етгулик”* дея ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасида инсонга ибрат бўладиган ҳикмат мавжудлигига эътибор қаратади. У бир-биридан тамоман фарқли ғунча, қапалак, юлдузни вақт тушунчаси орқали ажойиб тарзда бирлаштиради. У вақт сўзини фурсат, умр, муддат сўзлари билан ифодалайди. Шоир фикрини янада чуқурлаштириш мақсадида: *“Яшаш соатининг олтин кафтгири/ Ҳар бориб келиши бир олам замон,/ Коинот шу замон ўз куррасидан/ Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон.../ Ярим соат ичида тугилиб, ўсиб,/ Яшаб, умр кўриб ўтгучилар бор./ Кўз очиб юмгунча ўтган дам – қиммат,/ Бир лаҳза мазмуни – бир бутун баҳор”* дея деталарни кучайтириб боради. Умрни “яшаш соати” деб таърифлайди. Соатнинг милини “олтин кафтгир” дейди. Шоирнинг бу каби таърифларидан дил яйрайди, кишининг қалб қандили чарақлаб ёнади. Унга бутун борлиқ яшнаб кетгандай туюлади. Одатда, қошиққа олтин, кумуш суви юритилади. Лекин қозонда овқат тайёрлашда қўлланадиган капгирни ясашда бу қимматбаҳо металллар ишлатилмайди. Чунки оловда қозон қаттиқ қизиганда ушбу металллар эриб кетади. Авваллари катта деворий соатларнинг вақтни кўрсатувчи миллари капкирга ўхшатиб ишланган...

Одамлар буғдой, арпа, гуруч, олма сингари моддий нарсаларни тарозига солиб ўлчашади. Вақт эса моддий нарса эмас. Уни кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайди. Лекин одамлар уни ҳам ўлчашади. Бунинг учун улар вақт тарозиси – соатни яратишган. Соат миллари ҳаракати одамлар учун вақт ўтаётганлигини билдиради. Ғафур Ғулом одамзод ақлининг ажойиб кашфиёти – соат милларининг “ҳар бориб келишида бир олам замон”ни кўради. Бу “бир дунё вақт” маъносини билдиради. Бир дунё вақт қанча? У неча йил, неча ойга тенг? Ёки бир неча кеча-кундуздан иборатми? Асрдан каттами, кичик? Ёки у бир нафаслик муддатми? “Яшаш соати олтин кафткирининг ҳар бориб келиши”ни бу каби мезонлар билан ўлчаб бўлмайди. Чунки “коинот шу замонда ўз куррасидан яна бир янги жаҳон яратади”. Унинг қандай мўъжиза эканини фақат беқиёс заковат соҳибигина ҳис қилади. “Яшаш соати” милларининг бир айланишида содир бўладиган бу мислсиз ҳодисани тасаввур қилишга бошқаларнинг ҳаёли ожизлик қилади. Ғафур Ғулом тасаввури бениҳоя кенглиги, ғоят теран мушоҳада юритиши шеърнинг: *“Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун/ Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз./ Нурлар қадами-ла чопган секунднинг/ Барини тутолмас айҳаннос овоз”* сатрларида янада ёрқин кўринади. Шоир вақтнинг бебаҳолигини, уни ўлчашга инсон кашф этган мезонлар ожизлик қилишини таъкидлаш учун аниқ далиллар келтиради. Олтин энг қимматбаҳо маъдан, олмос эса энг қимматбаҳо тошдир. Нур ва товуш – овоз эса одамлар назарида энг тез ҳаракатланадиган ҳодисадир. Ғафур Ғулом вақтнинг қадрини аниқлашга ана шундай энг ноёб нарсалар ҳам

ярамаслигини жуда таъсирчан ифодалайди. Албатта, вақт олтиндан қиммат эканлиги, дунёнинг барча бойлигини сарфлаганда ҳам вақтнинг бир лаҳзасини ортга қайтариб бўлмаслигини ҳамма билади. Аммо азалдан барчага аён ана шу ҳақиқат Ғафур Ғулом таърифида бекиёс таъсирчанлик касб этади. Шоир нозик деталлар орқали ҳаёт ҳодисаларидан теран умумлашмалар чиқаради. Бунга фақат ноёб истеъдодли ижодкорларгина муяссар бўлади. Улар адабиёт тарихида жуда кам учрайди. Шу боисдан аллома шоир Абдулла Орипов Ғафур Ғуломни “ўзбекнинг ўз шоири” деб таърифлар экан, “Истеъдод, энг аввало, табиат эҳсони, Оллоҳ тухфасидир. Шу маънода Яратганнинг ўзи Ғафур Ғуломдан марҳаматини сира-сира аямаган эди. Ғафур Ғулом чиндан ҳам улуг заковат эгаси эди. Бунинг исботи шоирнинг жўшқин ва доно шеърляти, бунинг исботи – Ғафур Ғуломнинг туғма тафаккур соҳиби эканлиги, бунинг исботи – ёзувчи Ғафур Ғуломнинг ҳеч бир адибникига ўхшамайдиган чинакам миллий халқчил прозаси – насрий асарларидир”¹ дейди. Ғафур Ғулом шеърларида даврнинг барча белгилари кўринади. У мафкуранинг мавҳум тушунчаларини ҳам жонли ва гўзал образларга айлантиради. Ўша даврнинг барча шоирлари сингари Ғафур Ғулом ҳам шўро сиёсатини, унинг дохийларини, Кремль курантини, Москвани мадҳ этади. Лекин шоирнинг айна руҳдаги шеърларидаги “Кремль куранти занг урар мудом” каби сатрлар “Замона соати занг урар мудом” тарзида ўзгартирилса, шеърнинг кўлами янада кенгаяди. Ғафур Ғулом шеърларига замона ўзгаришларидан келиб чиқиб киритилган бу каби таҳрирлар уларнинг мазмун-моҳиятига деярли дахл қилмайди. Чунки унинг шеърларида ҳаётнинг абадий муаммолари асосий диққат марказида туради. Ғафур Ғуломнинг шеърлари борлиқдаги ҳар бир ҳодиса, ижтимоий ҳаётдаги ҳар қандай ўзгариш шоир қалбида, албатта, аксадо беришини билдиради. “Сен етим эмассан”, “Соғиниш”, “Кузатиш”, “Турксиб йўлларида”, “Мен – яҳудий”, “Вақт” сингари шеърларида Ғафур Ғулом бошқалардан ортиқроқ изтироб чекадиган, ҳаммадан кўпроқ севинадиган, ҳаётни чуқурроқ ҳис қиладиган, эҳтиросга тўлиб-тошган донишманд инсон сифатида намоён бўлади. Унинг аниқ деталларга асосланган поэтик тасаввури, теран фалсафий мушоҳадалари беихтиёр кишини тўлқинлантириб юборади. “Ҳақиқий шеърятнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, – дейди Чингиз Айтматов, – у ажиб туйғулар, фикр-мулоҳазалар риштаси билан замонларни, қалбларни бир-бирига боғлаб қўяди”¹. Ғафур Ғуломнинг ушбу шеърлари замона мафкурасига мосу хос сўзлардан тозаланса, улар соф лирикага айланади ҳамда ўзининг теран фалсафий мушоҳадалари, тиниқ, жарангдор поэтик образлари билан замонлар оша қалбларга ҳис-ҳаяжон солаверади. Шоирнинг шеърлари ўзининг айна жиҳати билан Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода асарларидан фарқ қиладди. Ойбек шеърлари жўшқин туйғулар ифодаси бўлиб кўринса, Ҳамид

¹ Орипов А. Адолат кўзгуси: Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. – Т.: “Адолат”, 2005. – 400 б. – 242-бет

¹ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг охи-зори: (Аср адоғида айтилган истиффор.). – Т.: “Шарқ”, 1998. – 432 б. – 373-бет.

Олимжон асарларидан фольклорга хос майин оҳанг таралади. Мақсуд Шайхзоданинг шеърларида эса риторик такрор кўп учрайди.

Ғафур Ғулом шеърларида ҳаёт ҳодисаларини файласуфона мушоҳада этиб, шоирона ифода этади. Уларда миллий ҳаёт манзаралари турфа хил деталлар воситасида чизиб берилади ва бир-бири билан боғланиб, маънони кучайтиради. Шоир шеърларига сарлавҳа қилиб қўйган “Вақт”, “Соғиниш”, “Кузатиш” сўзлари аслида мавҳум тушунчалар. Ғафур Ғулом инсоннинг ҳиссиётлари билан боғлиқ бу тушунчаларни теварак-атрофдаги нарсалар орқали аниқлаштиради. Шоирнинг “Вақт”, “Соғиниш” сингари шеърлари бадий деталларининг маънодорлиги, фикрни таъсирчан ифода қилиши билан ўзбек шеърлятида алоҳида ўрин тутади.

Мисралари маъно жиҳатидан бир-бири билан узвий боғланмаган шеърлар ноизчиллиги боис кишида ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайди. Ғафур Ғуломнинг аксарият шеърлари эса бундай қусурдан холи. Аниқлик ва равшанлик Ғафур Ғулом шеърлятининг асосий хусусиятидир. Бунга у миллий турмушга хос нарса-ҳодисаларни поэтик деталлаштириш орқали эришади. Деталлар шеърга аниқ манзара бахш этиб, уни жонлантиради. Деталсиз шеърлар аллақандай хира, мавҳум туюлади. Ғафур Ғулом шеърларидаги деталь – бадий тафсил тасаввурда ўзбек ҳаётига хос воқеликни намоён этади. Аслида ҳам аниқ далиллар, муайян тафсилларга асосланган мулоҳазалар дарҳол эътиборни тортади. Чунки далиллар сўз юритилаётган мавзуга беихтиёр қизиқиш пайдо қилиб, унга нисбатан муайян муносабат уйғотади. Ғафур Ғулом “Кузатиш” шеърини: *“Умрим, эй сен бўлиб шунча безубор,/ То абад айладинг мени бахтиёр,/ Умрим, эй сен билан қилиб ифтихор,/ Бўлайин ўлгунча мен ҳам миннатдор!”* дея ўзининг ички ҳиссиётларини ҳаққоний ва самимий ифодалаш билан бошлайди. Жўшқин ҳиссиётлари эса кишининг қалб қандили чарақлаб ёнган кезларда туғилади. Шоир худди қадрдон кишисига гапираётган каби умрига мурожаат қилади. Умр нима? Шоирнинг унга мурожаати беихтиёр шу хусусда ўйлантириб қўяди. Умр худди меҳр, муҳаббат, нафрат, соғинч сингари мавҳум тушунча. Мавҳум тушунчаларни бу тарзда жонлантириш унинг бошқа шеърларида ҳам кўринади. Шоирнинг умрига мурожаати ва ўз-ўзига тилаги беихтиёр туйғуларга таъсир этиб, кишини ҳис-ҳаяжонга солади. Шоир “умрим” деганда ўзининг тақдирини, босиб ўтган ҳаёт йўлини назарда тутади. У умрига эҳтиросга тўлиб, мурожаат қилганидан кейин тақдирдан мамнунлиги боисини бирма-бир маълум қилиб боради. Мулоҳазаларини аниқ деталлар асосида баён этар экан: *“Тугилган кунимоқ кенг пешонамни/ Толе юлдузига баробар этдинг./ Бешинчи йилларнинг тўлқинларида/ Бешигимни ўз қўлинг билан тебратдинг./ Ленада ишчилар отилган кунни,/ Абжасад ўқиш учун мактабга бордим/ Бобомга шу кунни юз ёш тўлмишиди,/ Таажжуб қиламен толеимгаким: / Наполеон Москвада этик йўқотиб,/ Иштонсиз Парижга қочган чоғида,/ Келажак кунларнинг сўтин асқатиб/ Бобом ухлар Ватаним эрк қучоғида”* дея инсоният авлодлари ўртасида ҳайратомуз боғлиқлик борлигини таъкидлайди. Шеърнинг бу мисралари қатида кенг маъно яширин туради. “Бешинчи йилларнинг тўлқинларида” деганда ўша пайтда Россияда бўлиб қонли воқеалар, ишчилар

ҳаракати назарда тутилади. “Бешик” детали эса у пайтда шоирнинг гўдак бўлганини билдиради. 1912 йилда Ленада норозилик билдириб, намоёнишга чиққан ишчилар чор ҳукумати маъмурлари буйруғи билан ўққа тутилган. Шу йили етти-саккиз ёшда бўлган Ғафур Ғулом мактабга борган. Ўша пайтларда “Абжад” китоби асосида болаларга ўқиш, ёзиш ўргатилган. Бобоси у ўқишга борган куни юз ёшга тўлган. Бундан Ғафур Ғуломнинг бобоси 1812 йилда туғилгани маълум бўлади. Шу йилда Наполеон қўшинлари Москвани ташлаб, ортига қочган. Шоир тарихий воқеликни ана шу тарзда поэтик ифодалаган. Лекин машҳур шеърнинг “*Келажак кунларнинг сутин асқатиб*” мисраси бир оз мавҳум бўлиб қолган.

Ғафур Ғуломнинг аксарият шеърларида ҳаётда фаол бўлиш, ҳар бир ишда ғайрат-шижоат кўрсатишга чақириқ руҳи акс этади. Шоирнинг “Соғиниш”, “Кузатиш”, “Вақт”, “Сен етим эмассан”, “Турксиб йўлларида”, “Билиб қўйки, сени Ватан кутади” каби машҳур шеърларида ҳам шижоатли, дадил бўлишга даъват қилинади. Бу руҳдаги шеърлар кишилар қалбига, улар қайси даврда яшамасин, албатта, бориб етади. Ғафур Ғуломнинг бу руҳдаги шеърлари аввало ўзига хос поэтик деталлари – бадиий тафсиллари билан диққатни тортади. Уларда деталлар бир-бири билан мантикий боғланиб, жўшқин даъваткор руҳ ҳосил қилади. Чунки деталлар шеърнинг бадиий тўқимасига сингиб кетган бўлади. Ғафур Ғулом шеърлари айти шу жиҳати билан сафарбарликка ундайдиган, мардона курашга чақирадиган публицистик руҳдаги шеърлардан фарқ қилади. Ғафур Ғулом ҳам барча ижодкорлар сингари ҳаётда ўзи кузатган, унга таъсир қилган ҳодисаларни қаламга олади, таржимаи ҳоли билан боғлиқ воқеаларни поэтик образга айлантиради. У “Кузатиш” шеърида ҳам ўз ҳаёти билан боғлиқ ҳодисалардан бадиий деталь яратади. Таржимаи ҳолидан маълум қилишича, Ғафур Ғулом дастлабки шеърларини 1923 йилда яратган. Бу хусусда у: “1923 йилларда Маориф комиссарлиги боқимсиз болалар билан кураш жамияти билан биргаликда болалар уйи – интернатлар очиш ишини менга топширди. Ўрдада «Урфон» ўрта мактабини ташкил қилишда иштирок этдим, унинг ёнида 150 болалик интернат – боқимсиз болалар уйи ҳам очилди ... Бир куни болалар боғчасидаги етим болалардан 15 тасини бизнинг интернатга ўтказдилар. Мен бу гўдаклар билан бирга тунаб қолдим. Кечаси ухламай, кузатувчилик қилиб чиқдим. Шу кеча ўз етимлигим, бошимдан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи, ҳукуматимизнинг, Ленин–Сталиннинг шу гўдакларга ғамхўрлиги тўғрисида шеър ёздим. Шу шеъримни биринчи шеърим десам бўлади... Иккинчи шеърим «Гўзаллик нимада?» сарлавҳаси билан 1923 йил апрел ойида босилди”¹ дейди. Шоир ўзининг шахсий ҳаётига дахлдор ана шу воқеаларни “Кузатиш” шеърида: “*Йигирма учинчи йилнинг тонгида/ Шеърим билан эгизак бўлиб тугилдинг,/ Йиллар ўтиб, ҳар икков ўғил онгида/ Уфқлар очилди, фазоларга тенг*” деб ифодалайди. Шоир ўғли Жўрахоннинг ҳарбий хизматга чақирилиши муносабати билан 1941 йил 15 августда ёзган бу шеърида Сталин, Гитлер, Муссолини номини ҳам келтиради. У айти деталлар орқали тарихий давр

¹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар.– Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1953.– 462 б.– 8-бет.

руҳини гавдалантиради. Чунки давр аввало тарихий шахслар номида акс этади. Миллийлик эса айни шу халқ турмушига хос урф-удум, нарса-буюм кабилар орқали гавдалантирилади. Ғафур Ғуломнинг “Соғиниш” шеъри ҳам худди “Кузатиш” сингари жўшқин мурожаат билан бошланади. “Кузатиш” шеърида шоир ўзининг умрига мурожаат қилган бўлса, “Соғиниш”ни: “Зўр карвон йўлида етим бўтадек,/ Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш./ Энг кичик заррадан Юпитергача/ Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш”⁵ деб бошлайди. Шоирнинг жўшқин ҳиссиётлари бир зумда шеърхонга ҳам “юқиб”, унинг қалб қандилини чарақлатади. Мазкур шеърнинг ҳам ҳар бир сатри маъноси кенг камровли деталларга асосланади. Деталларнинг “қати” очилса, уларнинг ҳар бири яхлит бир асар учун мавзу эканлиги аён бўлади. Ушбу тўртлик деталлари “тафтиш” қилинса, қуйидаги манзара намоён бўлади. Бўта – туянинг боласи. Бўталоқ онасидан айрилиб қолса, у йўлда кетаётган карвоннинг у бошидан бу бошига бўкирганча чопади. Бўталоқнинг кўзи остидаги халтада ёш тўпланиб, тинимсиз тома бошлайди. Шоир онасидан айрилган бўталоқнинг бўкириб, кўзёш тўкишини поэтик ифодалайди. Шеър сатрлари саҳрода кетаётган узун карвонни, онасини излаб, у томондан бу томонга лўкиллаб чошиб юрган бўталоқни кўз ўнгимизда жонлантиради. Бу шоирнинг айни манзарани намоён этувчи деталларни поэтик образга айлантирганидан келиб чиқади. Кўз билан кўриш мумкин бўлган моддий нарсаларнинг энг кичкинаси “зарра” дейилади. Коинотдаги сайёраларнинг энг каттаси эса Юпитердир. Ердаги энг кичик зарра ҳам, самодаги энг йирик планета ҳам Қуёш атрофида айланади. Ўқувчилар, талабалар ўз мураббийларидан таълим-тарбия олиб, илм-фан сирларини ўргангани сингари коинотдаги жамики моддий нарсалар – қум заррасидан тортиб осмонда сузиб юрган, Ер шаридан юз, минг марта катта сайёралар ҳам Қуёшдан қувват олади. Шу боисдан шоир Қуёшни мураббийга ўхшатади. Бу билан у янгича образ яратади. “Соғиниш”да Ғафур Ғуломнинг воқеликни ўзига хос қиёслар орқали тадқиқ этиши, нарса-ҳодисаларнинг янги қирраларини кашф этиш маҳорати шу тарзда намоён бўлади. Ушбу шеърида шоир инсоннинг соғинчдан туғиладиган ҳиссий кечинмаларини фалсафий мушоҳада қилади. У кўнгилдаги ана шу ҳолатни аниқ акс эттирадиган поэтик деталлар кашф этади. Мавзуга мос, кечинмаларга оҳангдош бу деталлар миқёсининг кенглиги билан ҳаёлда қалби соғинч ҳиссидан безовталанаётган инсон сиймосини жонлантиради. Фарзандини қаттиқ соғинган ота турли хавотирларга боради. Шунинг учун у энг кичик заррадан Юпитергача кўриб турган Қуёшга мурожаат қилади. Унинг беминнат хизмат қилишига ишонади. Қуёшни ўзининг яқин қадрдони, суянган, таянган кишиси каби тасаввур қилган ота дилини турли вас-васалар босади. Аммо у ҳаётга умид билан қарайди. Шунинг учун: “Узилган бир киприк абад йўқолмас,/ Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид,/ Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,/ Ҳозир қонда кезар эртаги умид” дейди. “Хуршид” форс-тожикча сўз бўлиб, “қуёш” демакдир. Хонаи хуршид – қуёш уйи шунчалик мустаҳкамки, унда инсоннинг узилган бир киприги ҳам абадий йўқолиб кетмайди. “Етим бўта”, “кўзёши”,

⁵ Ўша манба. 110-бет.

“зарра”, “Юпитер”, “Куёш” ёнига қўшилган “узилган киприк” детали соғинч туйғусида ўртанаётган ота ҳолатини янада яққол намоён қилади. Ота Куёшга бежиз мурожаат қилмагани аёнлашади. Чунки унинг уйида одам эмас, ҳатто, узилган киприк ҳам адабий йўқолиб кетмайди. Куёш посбондай қараб турган бу оламда шу боисдан одамлар доимо умид билан яшайди...

Дашту далаларда ёйилиб, ўтлаб юрган туялар тўдаси эмас, балки устига юк ортилиб, одамлар миниб олган, йўлда саф тортиб кетаётган туялар тизими “карвон” дейилади. Одамлар ҳаёти ҳам худди карвонга ўхшайди. Унда ҳам одамлар бир-бирини йўқотади, айрилади, соғинади, излайди, кўзёш тўкади. Шунинг учун шоир ҳаётни “зўр карвон йўли” деб атайди. Шаҳарлар, қишлоқлар, чўлу саҳролар, дарёлар, денгизлар оралаб ўтадиган бу “зўр карвон йўли”ни Куёш ёритиб туради. Юксак коинотда турган Куёшга ҳамма нарса, ҳатто, “узилган бир киприк” ҳам аниқ кўринади. Соғинч ҳисси чулғаган ота шу боис ундан “Хабар бер” деб сўрайди. Унга қарар экан, қалбида ишонч уйғонади. Чунки Куёш ўзининг ёрқин нури, ҳарорати билан ҳамма нарсанинг хужайраларигача кириб бориб, ҳаракатга келтиради. Шоир бу ҳодисани *“Бугун сабза бўлди қишдаги нафас/ Ҳозир қонда кезар эртаги умид”* дея поэтик ифодалайди. Ҳақиқатан, қишнинг изғирин, совуқларидан омон қолган барча нарса баҳор келиб, Куёш нурлари ерни иситиши билан қайтадан ҳаёт бошлайди. Қир-адирлар сабза-яшил майса билан қопланади. Одамлар “қонда кезаётган эртанги умид” билан яхши ниятда дала, боғларга чиқишади. Ғафур Гулом Куёш рўйи заминдаги ҳар бир нарсага ўз таъсирини ўтказишини шу тарзда поэтик образга айлантиради. *“Хоки анжир тугаб, қовун гарқ пишган,/ Бахтли тонг отар чоғ уни кузатдим”* дейиш орқали эса серкуёш заминимиз табиатига хос манзарани чизиб беради. Анжирнинг ҳам турини таъкидлайди. Бу ўлкада ширин-шакар мевалар бири тугаганда, бошқаси пишиб етилишига ишора қилади. Ота ўғлини ғарқ пишиқчилик пайтида кузатганини айтади. Уруш 1941 йилнинг ёз фаслида бошланганини шоир шу тарзда ифодалайди. *“Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам,/ Қўмсайман бировни—аллакимимни./ Доимо умидим бардам бўлса ҳам,/ Баъзан вас-васалар босар дилимни”* дейиш билан шеърда миллий ғурурни кучайтиради. Чунки ош ўзбекларнинг энг эъзозли миллий таомидир. Ўзбеклар меҳмонни, албатта, ош билан сийлашади. Кечқурун оила аъзолари жам бўлганда ҳам кўпинча ош қилишади. Ош сузиб келтирилганда хонадондаги ҳар бир киши дастурхон атрофида бўлиши ҳам ўзига хос миллий таомил саналади. Ўша пайтда кимдир кўринмаса, албатта, уни сўраб, суриштиришади. Шеърда соғиниб, ҳар хил хаёлларга бораётган отанинг кўнглидан кечаётган хавотирлар тўғрисида: *“Балки бир галат ўқ, ё хавфу хатар/ Хазинаи умримдан йўқотди олмос.../ Йўқ, у ўлмас, қадами олам яратар,/ Ҳаётини бу олам сизу бизга хос”* дейилади. Ҳақиқатан, одам бирор киши тўғрисида ўйлаётганида, ўзича турли хаёлларга боради. Кўнглини бирдан нохуш хаёллар эгаллаб олади. Шунда одам уларни қувишга, бадбин ўйлардан тезроқ қутулишга уринади. Дилида кўркув тургани ҳолда, тилида яхши ниятлар қилади. Улардан таскин-тасалли олмоқчи бўлиб, ўзини овутади. Маърифатли кишилар кўнглини бадбин ўйлар эгаллаб, диққат бўлишганида ўзини чалғитиш учун китоб мутолаа қилишади. Ғафур Гулом

айни ҳолатни: *“Тонг отар чоғида жуда соғиниб,/ Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб./ Лойқа ҳаёлотлар чашмадай тинди,/ Пок-покиза юрак бир қатра симоб”* деб ифодалайди. Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Умар Хайём, Бедил каби Шарқ мутафаккирлари асарларида инсон ҳаётининг турли муаммолари тўғрисида сўз юритилиб, уларнинг барчаси ўткинчилиги таъкидланади. Улардаги мисоллар, таҳлил ва ташбеҳлар кишига беихтиёр таъсир кўрсатиб, кўнглига таскин беради. Абдулла Қодирийнинг *“Меҳробдан чаён”* романи қаҳрамонлари Анвар, Раъно чорасиз қолиб, изтиробга тушган кезларида Шайх Саъдий, Умар Хайём девонини мутолаа қилишади. Бедил шеърларининг ҳар сатри, ҳар байтида чуқур фалсафий фикр чиройли образларда ифодаланади. Улардаги ўхшатиш, муболағалар қамровининг кенглиги билан беихтиёр кишини ҳайратда қолдиради. Урушга кетган ўғлини соғиниб, ташвиш чекаётган, дилини васвасалар босган ота сахар туриб, Бедил девонини ўқийди. У иштиёқ билан мутолаага берилиб кетганида офтоб ҳам чиқади. Офтоб унинг кўнглида уйғонган умидни янада нурлантириб юборади. Кўнгилни эгаллаб олган васвасалар тинади. Бадбин ҳаёллардан фориг бўлган юрак покизаланиб, бир қатра оппоқ симобга айланади.

Шоирнинг *“Соғиниш”*, *“Кузатиш”*, *“Турксиб йўлларида”*, *“Сен етим эмассан”*, *“Қиш”* каби шеърлари худди муайян сюжетга асосланган асарга ўхшайди. Уларда мисралар, бандлар бир-бири билан мантиқий боғланиб, яхлит воқелик манзарасини гавдалантиради. *“Соғиниш”* шеърида лирик қаҳрамон тонгда туриб Бедил девонини ўқиганидан кейин *“лойқа ҳаёллар”*и тингани ва у боққа йўл олгани: *“Ўроғу гулқайчи, истак кўтариб,/ Ҳовримни босишга боққа жўнадим./ Ҳашарчи қўшни қиз – унинг севгани,/ Маънос босар эди орқамдан одим”* дея маълум қилинади. Ўроқ, қайчи, истак деталлари юрагидаги вас-васалардан ўзини чалғитиш мақсадида боққа жўнаган кишини тасаввурда жонлантиради. Чунки айна деталлар *“Ҳоврини босиш учун боққа жўнаган”* кишининг ҳолати, қиёфасига жуда мос келади.

Маълумки, ҳар бир нарса муайян бўлак-қисмларнинг бирлашишидан ташкил топади. Ажратиб олинган қисм шу нарсанинг бир детали саналади. Деталларнинг айримлари энг муҳим ҳисобланса, баъзилари иккинчи даражали ҳисобланади. Ғафур Ғулом миллий руҳни акс эттиришда халқ турмушига хос нарсаларга эътибор қаратади ва уларни таъсирчан бадиий деталга айлантиради. *“Соғиниш”* шеърида ўроқ, гулқайчи, истак деталлари: *“Кўмакчим арғувон ёринг Нафиса,/ Сени соғинганда қилдим гул пайванд,/ Бу баҳордан ҳаёт оларди бўса”* дея ҳаракатлантирилади. *“Гул–муҳаббат рамзи”* дейилади. Гулни пайванд қилиш эса яхши умид-истакни билдиради. Бир-бирини соғинган икки ёш ҳижрондан тезроқ қутилсин, деган ниятни шоир поэтик ифодалайди. Севишганлар висолидан бутун борлиқ баҳра олади, деган фикрни *“пайванд”*, *“бўса”* деталларига жойлайди. *“Дур бўлуб тақилур ёрнинг бўйнига/ Садафдай кўзимда беҳуда бу ёш./ Икковинг икки ёш, лабинг лабига/ Қўяр. Васвасамдан кулади қуёш”* дея айна фикрни янада кучайтиради. Шу мақсадда шеърга *“дур”*, *“садафдай кўз”*, *“ёш”*, *“лаб”*, *“қуёш”* деталларини олиб қиради. Хурсандчиликдан тўкилган кўзёшлари ёрнинг бўйнига дурмунчок бўлиб тақилсин, дейди. Чунки қувонч кўзёшлари жуда тиниқ, покиза бўлади.

Ғафур Ғулом уни таъсирчан образга айлантиради. Инсон қувонганидан кўзига ёш олганида Қуёш ҳам кулади, дея офтобни жонлантиради. Поэтик деталларни бу тарзда бир-бири билан боғлаш бутун шеърда тадрижий давом этади. Ҳар бир бандда иккита ёки учта янги деталь қўлланади ва улар орқали инсоний кечинмаларнинг турли қирралари ёритилади. Соғинч ҳисси кишини қандай ҳолатларга солиши аниқ тафсил, яъни деталлар асосида кўрсатилади. Соғинч ҳисси кишини изтиробга солиб қийнаши хусусида: *“Асалдан ажраган мумдай сарғайиб/ Ини йўқ аридек тентиганим йўқ./ Улугъ этиқодда ўламан қариб,/ Абаддир ленинча падарий ҳуқуқ”* дейилади. Кейинчалик бу банднинг сўнгги мисраси “Абаддир мендаги падарий ҳуқуқ” деб тузатилган ҳамда айни ўзгартириш шеърнинг умумий руҳига жуда мос тушган. Бу эса “ленинча”, “Сталин” сўзлари мазкур шеърга ҳукмрон мустабид мафкура талаби туфайли тикиштирилгани, аслида улар ушбу шеър организмга тамомила ёт бўлганини билдиради. Шеърнинг мазкур банди шоирнинг ғоят кузатувчан бўлгани, у борлиқнинг ҳар бир ҳодисасини инсон ҳаёти билан ажойиб тарзда боғлай олганини намоён этади. Ҳақиқатан ҳам асали ажратиб олингандан кейин мум сарғайиб қолади. Уяси бузилган арилар эса безовталаниб, ғўнғиллаб у томондан бу томонга уча бошлайди. Одам ҳам бирор яқин кишисини қаттиқ соғиниб, хавотирланиб эзилса, унинг ранг-рўйи синикиб қолади.

Шеърнинг кейинги бандларида миллий рух янада теранлашади. Бунга “сават”, “шафтоли” деталларини қўллаш асосида эришилади. Албатта, сават, шафтоли фақат бизнинг ўлкамизда бор нарсалар эмас. Сават бошқа жойларда ҳам тўқилади. Шафтоли ўзга юртларда ҳам ўсади. Аммо шоир сават, шафтолини шундай кўрсатадики, манзара фақат бизнинг юртимизга хос экани яққол билинади. Чунки шеърда: *“Сизларни келди деб эшитган кунини,/ Ўзинг тўқиб кетган катта саватда/ Тўлатиб шафтоли узиб чиқаман./ Ғалаба кунлари яқин албатта./ Яёв, кўксим очик, бошида шафтолу,/ Худди мўйлабингдек майин туки бор./ Ҳар битта шафтолу мисоли кулгу,/ Шафақдай ним пушти, сарин, безубор./ Суйганинг лабида реза тер каби/ Унда титраб турар сабуҳий шабнам./ Мунчалик маззани топа олмайди/ Уйқуда тамшанган чақалоқлар ҳам”* дейилади. Шафтоли, сават, яёв, мўйлаб, майин, тук, кулги, шафақ, лаб, реза тер, сабуҳий шабнам, уйқусида тамшанган чақалоқ каби турфа хил ҳодисалар бир-бири билан ўзаро боғланиб, таъсирчан манзарани ҳосил қилади. Ёзнинг иссиқ кунларида эркаклар яёв кетаётганда кўпинча кўксини очиб юради. Бошида бир сават шафтоли кўтариб кетаётган кишини кўрганда ўз-ўзидан кўнгил кўтарилади. Чунки шафтоли беғуборлик рамзи саналади. Шунинг учун шеърда “Ҳар битта шафтолу мисоли кулги” дейилади. Саҳар пайтида ўт-ўланларга, дарахтдаги меваларга шабнам қўнади. Қуёш чиққач, у ялтираб кўринади. Киши уялгани, тортинганида ҳам лабида худди шабнам сингари тер пайдо бўлади. Ҳаё қилиб, уялиб, тортинганидан лабларида тер тепчиб чиққан ўсмир-қиз бошқаларда ҳам хуш кайфият уйғотади. Ғафур Ғулом инсон табиатининг бу каби нозик, сирли жиҳатларини турли деталларни таққослаш, бир-бирига боғлаш орқали ўзига хос поэтик образга айлантиради. Бу унинг ноёб истеъдодидан далолат беради.

Истеъдодли ижодкорлар ҳамиша борлиқ ҳодисаларида ғаройиб боғланишлар борлигини кўра билишади. Ғафур Ғулом шеърларида ҳам худди шу жиҳат сезилади. У тамоман алоқасиз нарсаларни бир-бирига таққослаб, улар ўртасида ажойиб ўхшашлик борлигини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам шафакдай ним пушти, яъни қизғиш-сарғиш тусли шафтоли сиртидаги тонгги шабнам лаб устида пайдо бўладиган терга ўхшайди. Ҳар иккаласи тиниқлигидан ялтирайди. Уларнинг шакли, ҳажми ҳам бир хил даражада мўъжаз. Чўлпоннинг ҳам “Шафтолига” деган шеъри бор. *“Ўз саккизга кирган қишлоқ қизларининг юзидек/ Қип-қизарган юзларингдан бир ўпич бер, шафтоли”* деб бошланадиган ушбу шеър ижтимоий мазмунга эга. Ундаги: *“Умидимнинг заволига қон йиғлаган кўзларим/ Ёшларини юзларингга томчи-томчи тўкадимми?/ Ёки севги армонида шаҳид бўлган йигитнинг/ Ёсир руҳи қони билан лабларингдан ўпдимми”*⁶ сатрлари буни тасдиқлайди. Шеърда балоғатга етган қизларнинг юзи шафтоли юзига ўхшатилади. Қишлоқнинг мусаффо ҳавосида ўсиб улғайган соғлом қизларнинг юзи бу ёшга етганда ҳақиқатан ҳам ғоят тиниқлашиб қизаради ва бу гўзаллик беихтиёр ҳамманинг эътиборини тортади. Шафтоли ҳам пишиб етилганида шундай чиройли кўринади. Чўлпон шеърида ҳам, “Соғиниш”да ҳам шафтолига муҳаббат рамзи сифатида қаралади. Лекин Ғафур Ғуломнинг таърифлари аниқ таққосларга асосланиши, ўхшатишларга бойлиги, мазмунининг теранлиги билан диққатни кўпроқ тортади. “Соғиниш” эҳтиросларни жўштириб, кўнгилга ажиб ҳислар олиб киради. Бу, албатта, шеърнинг: *“Э, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,/ Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла./ Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол,/ Менга топирилган меросий ҳақ-ла/ Боғда товус каби хиромон бўлиб,/ Умид данагини бирга экингиз./ Ғолиб келажакни сайр қилайлик,/ Мушфиқ онагинанг билан иккимиз”* дея даъваткор умидбахш руҳда тугаллаганидан ҳам келиб чиқади. Ушбу шеърнинг сўнгги сатри дастлаб *“Мўйсафид Сталин билан иккимиз”* деб тугалланган². Шоир ўшанда шўро мафкураси талабидан келиб чиқиб, шундай ёзган.

Кеча-кундуз, қиш, баҳор, ёз, куз вақт ўтаётганини билдиради. “Вақт” тушунчаси “замон”, “давр” деб ҳам юритилади. Борлиқ қоронғи кечада бошқача, кундузнинг ёруғлигида бутунлай бўлакча кўринади. Яъни вақтнинг ҳар бир шакли борлиққа ўзига хос қиёфа бахш этади. Баҳор, ёз, куз, қиш фаслларида ҳам табиат ўзига хос ранг олади. Ёзнинг ҳарорати қишниқидан тамоман фарқ қилади. Шу каби адабиёт ва санъат асарларига ҳам ҳар бир давр ўз “тамға”сини босади ва бу билан улар вақтга–замонга дахлдор, тегишли эканини билдиради. Шунинг учун “Тирик Сталиннинг нафасдошимиз” (“Вақт”), “Абаддир ленинча падарий ҳуқуқ” (“Соғиниш”) каби ижтимоий “муҳр”лар учун ижодкордан ўпкалаб, уни айблаб бўлмайди...

Ғафур Ғулом аксарият шеърларида, албатта, табиатга мурожаат қилади ва унинг беқиёс гўзаллигини ажойиб ташбеҳлар орқали таърифлайди. Унинг шеърлярида табиат ҳодисалари ўзига хос образлар тизимида айланади. Шоир

⁶ Чўлпон. Яна олдим созимни. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.– 576 б.– 502-бет.

² Ғулом Ғ. Танланган асарлар.– Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1953.– 462 б.– 112-бет.

табиатни одамлар ҳаёти, жамият ўзгаришлари билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади ва ундан теран фалсафий маъно чиқаради. Унинг “Куз келди” шеърида ҳам худди “Қиш” ва бошқа шеърларидаги сингари бир-биридан жарангдор, бир-биридан таъсирчан ташбеҳлар тизими кўринади. Тўрт йил давом этган машъум уруш тамом бўлган йили битилган бу шеър: *“Урушдан қайтган голиб отадек/ Қўни-қўнжи тўлиб сахий куз келди./ Қатор теваларга сепини ортиб,/ Мардликнинг юртига етук қиз келди”*⁷ деб бошланади. Шеърнинг ҳар бир бандида шу тарзда сахий заминимизнинг фусункор манзараси чизилиб, бу юрт одамларининг меҳнатсеварлиги, тантилиги турлича ташбеҳлар билан таърифланади. Ўзбек шоирлар баҳор ва куз тўғрисида кўпроқ ёзишади. Уларнинг ижодида бу икки фасл таъриф-тавсиф этилган шеърлар салмоқли ўрин тутаяди. Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор ижоди худди шундан далолат беради. Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Сирожиiddин Саййид сингари замондош шоирлар ижодида ҳам айти шу ҳолат кузатилади. Ғафур Ғулом кузнинг саховатидан бениҳоя таъсирланади. Шунинг учун бу фаслнинг сахийлиги, мурувватини эҳтиросга тўлиб мадҳ этади. Шоирнинг “Турксиб йўлларида”, “Соғиниш” каби шеърларида “карвон”, “туя” сўзлари кўп қўлланади. Улар аслида Ғафур Ғулом яшаган давр ҳаётини характерловчи деталь саналади. Маълумки, туялар азалдан муҳим транспорт воситаси бўлиб келган. XX аср ўрталаригача ҳам устига юк ортилган туя карвонлари бозорлар олдида турган. Бир аср аввалги ҳаётнинг бу оддий манзарасини бугунги кун ёшлари унчалик аниқ тасаввур қилолмайди. Чунки кўпгина болалар туя, бўталокни, хатто, кўришмаган. Туяларни эндиликда Бухоро, Навоий вилоятининг чўл худудида, Тошкент ва Термиздаги ҳайвонот боғида, циркда кўриш мумкин. Ғафур Ғулом асарларида эса туя, карвон давр манзарасини кўрсатувчи деталь сифатида қўлланади. Чунки улар ўша пайтда худди ҳозирги машиналар сингари оддий нарса саналган. Шунинг учун “Куз келди” шеъри: *“Ғолиб ватандошим, кеккай, ҳаққинг бор,/ Бу карвон юкидир меҳнатинг–меванг./ Шаҳарлар кезади мағрур одам-ла,/ Бўйнида қўнғироқ, гилампўша теванг”*⁸ деб тугалланади. 76 мисрадан иборат ушбу шеърда куз фасли дастлаб урушда ғалаба қозониб, кўп ўлжа олиб қайтаётган отага, сўнг туялар карвонига сепини ортиб келган гўзал қизга қиёсланади. Кейинги бандда “ғолиб ота”нинг қиёфаси: *“Қирқ беш ёшдагидай мош-биринч соқол,/ Барваста, меҳрибон, ялангтўш, танти,/ Ағдарма этикнинг чанги ҳам қутлуқ/ Барака йилдаги хирмоннинг гарди./ Сунбула сувидай тиниқ манглай тер/ Марварид доналар бўлди оқибат./ Чалишмак мезонин чўнг гирларидан/ Юлдуз сон қанорлик тўлди оқибат”* деб чизилади. Шеърнинг ҳар мисрасида деталлар шу тарзда қаторлашиб, яхлит тизимга айланади. Шоир барака йили хирмонининг ағдарма этикка ўрнашган чанги ҳам қутлуғ, дейди. Борлиқни ғоят нозик кузатадиган, тасаввури тиниқ, теран мушоҳада қила оладиган ижодкоргина меҳнат қилган кишининг

⁷ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. – Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1953. – 462 б. – 130-бет.

⁸ Ўша манба. 132-бет.

пешонасидан тепчиб чикқан терни сумбула ойидаги сувга ўхшатади. Сумбула ойида дарахтлар барги заъфарон тусга кириб, баҳор, ёзда лойқа бўлиб оққан сувлар тиниклашиб, сой, ариқларнинг туби кўриниб қолади. Пешонадан чикқан тер ҳам шундай шаффоф бўлади.

Ғафур Ғуломнинг ҳаётни жуда чуқур билгани шеърнинг: *“Қуёшга тиг уриб учди куркинак,/ – Кузак яхши бўлур,–деган дарак бор”* каби сатрларида яна яққол билинади. Деҳқонлар об-ҳаво қандай келишини турли нарсаларнинг ҳаракатига қараб чамалашади. Масалан, барглар дарахт танасининг пастидан ёки шохларининг учидан туша бошлашига қараб, кузнинг илиқ-иссиқ кунлари қанча давом этиб, қиш эрта ёки кеч тушишини билишади ва шунга мувофиқ иш тутишади. Куркинак қуёшга қараб, тик учса, бу кузнинг ёгин-сочинсиз ўтишини билдиради. Ғафур Ғулом шу ҳодисани таъсирчан поэтик ифода қилади. У куз фаслига хос юмушларни ҳам завқ-шавқ билан таърифлаб: *“Дошларда қайнаган шиннининг ҳиди,/ Думогни шод этар, руҳни саломат./ Шарбат-шароблардан сипқорган киши/ Тўқсон йил яшайди кўрмасдан офат”* дейди. Кузда пишиб етилган узумларнинг суви сиқиб олиниб, қозонда қайнатилса, у хуш бўй таратиб, шиннига айланади. Шинни энг шифобахш неъматдир. Шунинг учун шоир “Ишқомлар ёкуту ақиқ хазина” дейди. Узум мевасини берадиган ток қаторлари “ишқом” деб юритилади. Шоир ўлкамизда қирқ беш хил навли узум етиштирилишидан фахрланиб: *“Ўлма, эй қўли қанд, жафокаш богбон,/ Яшай бер, богларга чулганган Ватан”* дейди. Ватан, халқ билан фахрланиш ҳисси эса Ғафур Ғулом шеъриятининг етакчи хусусияти саналади. Шоир *“Бизда олмаларнинг беш юз тури бор: Розмарин, бильфлёр, жоноқи, қандил...”* деб олма навларини санаркан: *“Тилими тилимни минг тилим қилган/ Қирмалар боглади юкин қовгага/ Асалжон Шакаров паспорти билан/ Бебелат жўнайди совгага”* деб ғурурланади. Ҳақиқатан, ҳандалак, қирқма каби қовунларнинг пўчоғи сиртига худди тилимлангандай чизиклар тортилган. Шу чизиклар бўйлаб кесилса, ейиш учун жуда қулай тилим пайдо бўлади. Мезон ойи шамоллари, қовға ойи шудринги теккан қовунлар қиш бўйи бузилмасдан туради ва жуда ширин бўлади. Ўзбек заминиде етиштириладиган қовунлар шундай сифатга эгалиги боис Ғафур Ғулом уларни “Асалжон Шакаров” дейди. Бу билан серқуёш ўлкамиз қовунларида асал ва шакарга хос хусусиятлар мужассамлигини таъкидлайди.

Миллий бойлигимиз бўлган пахтани ҳам ҳеч бир шоир Ғафур Ғулом даражасида таъсирчан таърифлаган эмас. Ўша йилларда Ўзбекистонда миллион тонна пахта етиштирилган. Шоир ғўза булоғини зумрадга, пахта чаноғини олтинга ўхшатади. Пахталари чаман бўлиб очилган пахтазор тўғрисида: *“Зумуррад булоқда, олтин чаноқда/ Биллури май тутар пахтазор”* дейди. Кейин: *“Инжу доналаринг бўлмасин увол,/ Чўнтаги тешилган мудроқ заргардек./ Қишининг гулдуросин кутиб ағрайма,/ Карнай овозига ишқибоз кардек./ Иккита чаноқнинг пахтасин олсанг,/ Энг ози бир галтак чийран ип бўлур./ Исрофгар ўз бахтин душмани, ахир,/ Белинг оғриган-ку, нечун эп бўлур”* дея пахтакорга мурожаат қилиб, уни етиштирилган ҳосилни тезроқ йиғиштириб олишга даъват этади. Чаноқлари очилган ғўза булоғи ҳақиқатан ҳам зумрад тош сингари кўкиш, пахта турган чаноқ эса

сарғиш тусда бўлади. Шоир пахта момиги ичидаги чигитни “инжу донаси” деб таърифлайди. Шўро даврида пахтани етиштириш, ҳосилини йиғиб-териб олиш учун кишилар жуда кўп машаққат чекишган. Кишилар, ҳатто, изғирин совук авжланиб, қор ёққан декабрь, январь ойларида ҳам далада пахта теришган. Пахтанинг бир грамма, бир чигитини ҳам қолдирмасдан давлатга топшириш талаб қилинган. Ноқулай об-ҳавода, қийин шароитда кечадиган, тўрт ойлаб чўзиладиган бу оғир меҳнатга қишлоқдаги кексаю ёш, мактаб ўқувчилари, шаҳардаги ишчилар, хизматчилар жалб қилинган. Талабалар ўқиш ўрнига далалардаги нопоб жойларда ётиб, уч-тўрт ой пахта теришган. “Куз келди” шеърида пахта йиғим-терими билан боғлиқ жараён манзараси поэтик ифодаланган. Шоир бунга воқеликка бадий тус бериш орқали эришган. Ғафур Ғулом шеърда: *“Қишнинг гулдуросин кутиб анқайма/ Карнай овозига ишқибоз кардек”* дейиш орқали совук, ёмғир-қор ёққан пайтларда ҳам кишилар пахта теришга мажбур қилинганига аччиқ киноя қилган. Истеъдодли ижодкорлар яратган асл асарлар ана шундай турлича талқинларга имкон беради. Чунки уларнинг қатига бир неча хил маъно жойлаштирилади.

Ғафур Ғуломнинг барча шеърлари кўтаринки руҳда якунланади. Айни хусусият ижодкордаги ғурур туйғусининг баландлиги, ўзига ишонч ҳиссининг юксаклигидан келиб чиқади ва бу ўқувчига ҳам, албатта, ўз таъсирини ўтказади. Шоирнинг “Турксиб йўлларида”, “Сен етим эмассан”, “Вақт”, “Кузатиш”, “Соғиниш”, “Қиш”, “Куз келди” каби қатор шеърлари шундан далолат беради. Унинг шеърларида куёш, ой, юлдуз, тун, тонг, кундуз, шафақ, йўл каби сўзлар кўп қўлланади. Шоир ушбу кенг қамровли ҳодисаларнинг янги қирраларини очади. У бу сўзларни ўтмиш, бугунги кун ва келажак билан боғлайди. Бунинг учун хилма-хил воқеа-ҳодиса, нарсаларга диққатни жалб этади. Улар бадий детал сифатида, олис тарих ва ҳозирги замон ўртасидаги ўзига хос “кўприк”ка айланади. “Турксиб йўлларида” шеъри: *“Бу йўллар/ Кўп қадим йўллардир.../ Жаҳоннинг фотиҳи Искандар,/ Рум қайсари/ Қотил Чингиз,/ Боту, Жўжи,/ Темур ҳам қолдириб/ кимсасиз из,/ Чиндан мўғул ўчи/ Борлиқни жонлига қилиб танг,/ Қон, -дея/ Қон, -дея/ Босароқ кечмишидир”*⁹ дея бошланади. Шеърда ҳар бир сўзга шу тарзда салмоқ берилади. Шунинг учун улар таъсирчан бадий деталга айланиб, ёрқин манзара ҳосил қилади. Тасаввурда жангу жадалларга тўла тарих, зиддиятларга тўла ҳаёт воқелиги намоён бўлади. Ижодкор тафаккури “маҳсул”и бўлган бадий деталларнинг ҳаётни кенг миқёсда қамраб кўрсатиши “Турксиб йўлларида” яққол сезилади. Чунки унда: *“Бу йўллар/ Кўп қадим йўллардир,/ Конфуций, шомоний, ислом ва будда,/ Бут ва тасбеҳ юклаган карвонлар/ Худди шу йўлдан занг уриб, / Чилдирма қоқароқ/ Такбирлар ҳайқириб/ –Қурбон! – деб/ –Қурбон! – деб кечмишар”* дейилади. Шоир ўлкамизга турли динлар зулм-зўрлик билан киритилгани, аждодларимиз азалдан мутаассиб диндорлардан жуда кўп жабр кўрганини ана шундай таъсирчан ифодалайди. *“Қани, эй тарих!/ Шунчаким, бу йўлдан/ Зафар қозонган фотиҳлар, қайсарлар/ Музаффар зилли султонлар/*

⁹ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. Назм ва наср. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-манбаа ижодий уйи, 2003. – 352 б. – 14-бет.

Устидан сийнангда бирор бир эсдалик/ Ё из, хабар қолганми/ Қаҳрабо тугмадай,/ Бағри доғ лоладай?” деган савол мурожаат эмас, худди тарихнинг бадий талқини каби кишини тўлқинлантириб юборади. Шоир йўл образи орқали тарихни кенг қамраб олади ва ҳаётнинг ижтимоий-сиёсий муаммоларини теран бадий талқин қилади. Шеърда олти ўринда “Бу йўллар кўп қадим йўллардир” дейилади ва кўҳна тарихнинг фожеали манзаралари гавдалантирилади. Улар шеърда ўзига хос бандни ташкил этади. Йўл образи олис тарих воқеаларини бир-бирига туташтириб, яхлит занжир ҳосил қилади. Биринчи банд “қон”, иккинчи банд “нон”, учинчи банд “қурбон” деб тугалланади. Кейин ўтмишнинг қонли саҳифалари тўғрисида “*Ном учун, шон учун савлат сотароқ/ Ҳам-ма-си, Ҳам-ма-си/ Шу йўлдан кечмишидир*” дея хулоса чиқарилади. Тўртинчи, бешинчи, олтинчи бандларда баён этилган хулосалар чуқур бадий таҳлилга асосланиши билан диққатни жалб этади. Шеърда “йўл” сўзи жами ўттиз марта қўлланади ва бир-бирига асло ўхшамайдиган мураккаб, қамрови кенг воқеликни тасаввурда гавдалантиради. Йўл образини шоир тарих тўғрисида, ҳаёт ҳақида теран фалсафий мушоҳада юритиш асосига айлантиради. “Турксиб йўлларида” шеърининг ҳар бир мисраси мустақил маънога эга. Йўл образи бу маъноларни ўзаро бирлаштириб, турли замонларни туташтирувчи кенг қамровли манзара ҳосил қилади. Ғафур Ғулом ушбу шеърда йўлнинг бетакрор бадий образини яратиб беради.

Чуқур, теран фикр, албатта, диққатни жалб этади ва кишини мушоҳадага ундайди. Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Жалолиддин Румий, Навоий, Бедил, Гёте, Пушкин, Лермонтов шеърляти ўзининг айни жиҳати билан замонлар оша яшаб келади. Ғафур Ғулом шеърларида ҳам шундай хусусият барқ уради. У ҳаёт воқелиги, тарих ҳодисалари ва замонасидаги ўзгаришларнинг кўпчилик эътибор қилмаган қирраларини топади ва уларни гўзал ташбеҳлар орқали таърифлайди. Халқ ҳаёти, унинг орзу-тилақларини, анъана, удум, урф-одатларини таъсирчан манзараларда гавдалантиради. Шоирнинг шеърларидаги ҳар бир мисрада бирорта бадий деталь ёки ташбеҳ ярқираб туради. “Турксиб йўлларида”, “Мен-яхудий”, “Вақт”, “Соғиниш” каби шеърлар буни тасдиқлайди. Шоирнинг теран тафаккури билан яратилган ушбу бадий тафсиллар туфайли ҳолат, воқелик тасаввурда ниҳоятда равшан намоён бўлади. Ғафур Ғулом оддий, жўн нарсалардан ҳам поэзия – гўзалликни топади. Адабиётнинг аҳамияти, унинг кишилар учун нақадар зарурлиги ҳам айнан шунда билинади. Санъат ва адабиётнинг асл мақсади ҳаётнинг арзимасдай туюлган майда-чуйдаларидан чуқур маъноларни илғаш, уларни бадий тасвирлаб кўрсатиш орқали кишиларнинг қалбини тўлқинлантириш, ўзини англашга ундаш, одамларни тушунишга, ҳаётни қадрлашга даъват қилишдир. Ғафур Ғулом шеърлари даъваткор руҳининг теранлиги билан диққатни жалб этади. Шоирнинг барча шеърлари, таъкидланганидек, кўтаринки руҳда тугалланади. Улар беихтиёр кишида умид, ишонч уйғотади. Унинг машҳур шеърлари ҳам, Ватан, муҳаббат мавзuidaги турли даражадаги шеърлари ҳам аввало ўзининг кўтаринки, даъваткор руҳининг теранлиги билан бошқа шоирларнинг шеърларидан ажралиб туради. Шоирнинг “Турксиб йўлларида”, “Сен етим эмассан”,

“Вақт”, “Билиб қўйки, сени Ватан кутади” каби шеърларидаги кўтаринки рух ясама, сохта, сунъий эмас. Уларда шоирнинг самимияти, эҳтиросли қалби яққол билиниб туради. Ғафур Ғулом шеърларида поэтик таърифлар тадрижий тарзда ўсиб боради. Улар тигизлигидан яхлит тизим ҳосил қилиб, маъноларининг теранлиги, оригиналлиги билан кишига завқ-шавқ бағишлайди.

Шеърининг ҳаётни образлар орқали кўрсатиб, кўнгилга кириб бориши Ғафур Ғулом шеърларида ёрқин намоён бўлади. Вақт, соғиниш, кузатиш аслида мавҳум тушунчалардир. Лекин шоир ўз мушоҳадаси орқали ана шу мавҳум тушунчаларга ҳам теран маъно бағишлайди. Бу унинг борлиқдаги барча нарсаларда, кишилар ҳаётига дахлдор мавҳум тушунчаларда ҳам ранг, шакл кўра билиши, моддий бўлмаган нарсаларни ҳам моддийлаштира олишини билдиради. Ғафур Ғулом ўзи мушоҳада этган ҳақиқатларни жилолантириб кўрсатади. Шунинг учун улар бошқалар диққатини бирданига жалб этади. “Вақт”, “Соғиниш” каби шеърларида шоир сўзларнинг оддий сўзлашувда ифодалаб бўлмайдиган жилоларини очади. Шу боис шоирнинг “Турксиб йўлларида”, “Сен етим эмассан”, “Йигитларга”, “Соғиниш” сингари шеърларини ўқиётганда одам ўз-ўзидан завқланиб кетади. Улар бир марта ўқилганида ҳам “нимасидир”, албатта, хотирага ўрнашиб қолади. Ғафур Ғуломнинг шеърлари ўзининг соддалиги, табиийлиги ва айна чоғда теран мушоҳадага ундаши билан ажралиб туради. “Турксиб йўлларида”, “Сен етим эмассан”, “Қиш”, “Куз келди”, “Соғиниш” сингари шеърларнинг шиддаткор оҳанги шоирнинг жўшқин туйғуларини, унинг асосий мақсадини ёрқин ва таъсирчан ифода этади.

Ғафур Ғуломнинг шеърларида бадий деталлар шоир кечинмаларини таъсирчан ифодалаш баробарида, шеърга ўзига хос поэтик мазмун бағишлайди. “Турксиб йўлларида” муаллифи бадий деталлар орқали шеърда қуйма ифодалар яратади. *“Бу йўллар кўп қадим йўллардир”* ёки *“Сен етим эмассан,/ Тинчлан жигарим,/ Қуёшдай меҳрибон/ Ватанинг – онанг”* кабилар Ғафур Ғулом яратган қуйма ифодалардир. Оддий сўзлашувда ҳам қўлланадиган ушбу ифодалар шоирнинг қалами туфайли поэтик таъсирчанлик касб этган. “Соғиниш”, “Вақт”, “Мен–яхудий”, “Турксиб йўлларида” каби шеърлар фалсафий теранлик, кенг қамровли чуқур мушоҳада, таъсирчан бадий деталлар, жарангдор оҳанг Ғафур Ғулом шеърини учун характерли хусусият эканини билдиради. Шу боисдан унинг шеърларини жўнгина қилиб тушунтириб бўлмайди. Чунки Ғафур Ғулом “Мен–яхудий”, “Турксиб йўлларида”, “Қиш”, “Куз келди” каби йирик ҳажмли шеърларида эмас, бошқа шеърларида ҳам ҳаётни кенг қамраб олади, ўзига хос гўзал ташбеҳлар қўллайди, сўзнинг рангин бўёқларини топиб, қалбни ҳаяжонга солувчи туйғуларни ифодалайди. Масалан, “Соғиниш” шеърида шоир соғинч ҳиссини жуда таъсирчан гавдалантиради. Ушбу шеърдаги ҳар бир сатр жарангдор оҳангга ва теран маънога эга. Улардаги ҳар бир сўз худди моҳир наққош яратган безакдаги унсурлардек ўз ўрнига тушган. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун шеърнинг: *“Баҳор новдасида бўртган ҳар куртак/ Соғинган кўнгилга берар тасалли./ Кўчатлар қоматини эслатганидак,/ Нафасин уфурар тонг*

отар ели”¹⁰ каби ўринларини кўздан кечириш кифоя. Ушбу мисраларни, улардаги сўзларни ҳар қанча ҳаракат қилганда ҳам алмаштириб бўлмайди. Ғафур Ғулом бошқа шеърларида ҳам сўзларни осонлик билан ўз ўрнига жойлаштириб қўяди. Шу боисдан унинг сатрлари содда ва таъсирчан чиқади. Бу уларнинг бадиий баркамоллигини билдиради. “Турксиб йўлларида”, “Сен етим эмассан”, “Соғиниш”, “Кузатиш”, “Мен–яхудий” каби шеърларида шоир минг-минглаб кишиларнинг дарду ғамини ифодалаган. Ушбу шеърларни ўқиб, эшитиб қанчадан-қанча одамлар руҳланган ва уларнинг ҳаётга ишончи, умиди ортган. “Сен етим эмассан”, “Соғиниш”, “Кузатиш” шеърларида шоир ўзи ҳақида гапираётгандай кўринса-да, у аслида жамият тўғрисида, инсоният тўғрисида гапиради. Чунки улуғ шоирлар ҳамиша жамият дардини, одамларнинг қайғу-ғамини ўзининг дарди деб билади. Улар бошқалардан фарқли ҳолда, қалбига шуни сиғдира олади. Ғафур Ғулом сингари улуғ ижодкорлар ўзларининг айна шу жихати билан бошқалардан бекиёс даражада юксакда туради.

Аксарият шоирларнинг шеърлари оддий фикрларнинг чиройли ифодаси бўлиб кўринади. Айна шеърларда барчага маълум гаплар муайян шаклга солиниб, силлиқ ифода қилинади. Ғафур Ғуломнинг шеърлари эса улардан жиддий фарқ қилади. Унинг шеърлари чуқур мушоҳадага асосланади. Шоир ҳаёт ҳодисаларига ўзига хос шоирона нигоҳ билан қараб, уларни нурлантириб юборади. Ғафур Ғулом аксарият шеърларида “мен” деб гапиради. “Мен–яхудий” шеърида *“Менинг кимлигимни олам олқишлар/ Кўзимда бахтимнинг қуёш – суруди”* деб ғурурланса, “Сен етим эмассан” шеърида *“Мен етим ўсганман,/ Оҳ, у етимлик...”* дея фарёд қилади. “Соғиниш” шеърида эса: *“Не қилса отаман, мерос ҳиссиёт.../ Жондан соғинишига унинг ҳаққи бор,/ Кутаман узоқдан кўринса бир от,/ Келяпти, дейман кўринса губор”*¹¹ деб изтироб чекади. Бу шоирнинг одамлар дарди, ғами, қувонч-шодликларини чуқур ҳис қилишидан далолат беради. У ўзи ҳис қилган ҳақиқатларни эҳтиросга тўлиб, жўшиб айтади. Шунинг учун унинг шеърлари бирдан қалбга бориб етади. Зотан, чин қалбдан чиққан ҳеч бир сўз, нидо ҳеч қачон кишиларни бефарқ қолдирмайди. Шоир “Мен–яхудий” шеърида: *“Эҳ-ҳе... билолсайдинг қанча машаққат,/ Ғурбатда кезганман / Бениҳоя .../ Узоқ бир умрки,/ доим дарбадар,/ Ақлни орқалаб олган/ бир карвон .../ Фиръавнлар қувларкан,/ Нилнинг лабида –/ Ўз зеҳним, фикримнинг/ Ғариб мардуди/ Мен яҳудийман”*¹² дейди. Шеър шундай теран мушоҳада, жўшқин эҳтиросга тўлаки, у ўқувчида “Ҳақиқатан ҳам шундайми?” деган савол туғдирмайди. Агар муаллифнинг мулоҳазалари жўн бўлса, ўз-ўзидан турли саволлар туғилади. Киши ниманидир аниқлаштиргиси келади. Асл асарлар эса ҳеч қандай саволга ўрин қолдирмайди. Чунки улардаги тафаккур теранлиги, мушоҳадалар қамровининг кенглиги кишини ҳайратга солади. Ҳайрат эса ҳеч қандай савол, шубҳа-гумонларга ўрин қолдирмайди.

¹⁰ Ғулом Ғ. Танланган асарлар. – Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1953. – 464 б. – 111-бет.

¹¹ Ўша манба. 111-бет.

¹² Ўша манба. 91-бет.

Ғафур Ғуломнинг шеърларида муайян ҳаётӣ воқеа, инсоний кечинма тўғрисида сўз юритилади. Лекин улар шоирнинг теран тафаккури туфайли одатдагидан бутунлай бошқа нарсага айланиб, тамоман янгича қиёфа касб этади. Чунки шоир айна ҳодисаларга ўзининг жўшқин ҳиссиётлари, ғамгин ўйларини сингдиради ва таъсирчан тарзда ифода қилади. Шу боисдан унинг шеърларидаги жўшқин туйғуга йўғрилган дардчил мушоҳадалар беихтиёр бошқалар қалбида акс-садо беради. “Сен етим эмассан”, “Соғиниш” сингари шеърлардаги сўзларнинг содда ва тушунарли эканлиги, уларнинг кишини ҳаяжонга солувчи жўшқин ва дилкаш оҳанглари, ташбеҳларнинг тиниқлиги, образларнинг нафис ва ёрқин товланиши, фалсафий мушоҳадаларнинг теран ва кенг қамровлилиги ҳаёлда мавҳум, аммо ажиб манзаралар яратади.

“Турксиб йўлларида”, “Сен етим эмассан”, “Қиш”, “Мен–яхудий” каби шеърларда айрим мисралар бир неча марта такрорланади. Шоир қалами туфайли қуйма ифодага айланган ушбу мисраларсиз айна шеърларни тасаввур қилиб бўлмайди. Мазкур мисралар шеърнинг ғояси ва шоирнинг мақсадини аниқ ва таъсирчан ифода қилади. Ғафур Ғуломнинг ҳаёт ҳодисаларини файласуфона мушоҳада этиб, шоирона ифодалаши худди шу сатрларда ёрқин намоён бўлади. “Соғиниш” шеърида “Кечқурун ош сузсак бир насиба кам” дейилади. Бу билан кечқурун оила жам бўлган дастурхон атрофида оила аъзоларидан бирининг йўқлиги, у уруш кетиб, жанг майдонида юрганига ишора қилади. Шу шеърда “Тонг отар чоғида жуда соғиниб Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб” дейилади. Авваллари бизда Бедил девонларини кўп ўқилган. Чунки уларда ҳаёт ҳақида теран фалсафий мушоҳада юритилган. Кишиларимиз Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Бедил каби мутафаккир шоирлар асарларидаги фалсафий фикрлардан таъсирланиб, ўзларига таскин-тасалли олишган. Ушбу шеърдаги карвон, етим бўта, хоки анжир, қовун каби деталлар миллий ҳаётни ифода қилади. Шоир “Қиш” шеърида табиат мазарасини ўзига хос деталлар асосида чиқади. Шеър “Ноль минус қирқ икки градус... фақат” деб бошланади. Қаҳратон совукни билдирадиган бу рақам шеърда асосий бадий детал саналади. Шеърда ана шу рақам орқали уруш бўлаётган жойдаги воқеалар ўзаро боғланади. Ҳарорат минус қирқ икки градус бўлганидан “дарёлар яхбаста, биллурий кўприкка айланиб, изғирин бўронлар нур тезлигида шиддат билан эсиши, ўрмонлар бунга тоқат қилолмай ғувуллаб увиллаши, арчалар япроғида муздан парда ҳосил пайдо бўлгани, печкада қизариб нон пишиб, борш тўла қозон қайнаётгани, болалар эса шу совукда ҳам лаблари ёқут билан пардоз берилгандек қизариб, қаҳ-қаҳа уриб, чана судраб юргани, чунки бу совуқ Россия учун кадрдон эканлиги поэтик гавдалантирилади. Масалан, “Мум шамли қандилдай қудуқ лаблари” дейилади. Қудуқдан сув олинганида, челақдан, албатта, сув тўкилади ва у совукда музлаб қотиб қолади. Шоир ана шу ҳолатни қандилда ёниб турган шамнинг эриб қотишига қиёслайди. Ғафур Ғулом шеърлари аввало миллий руҳининг чуқурлиги билан эътиборни тортади. У миллий турмушимизга хос оддий нарса-ҳодисаларни таъсирчан бадий образга айлантиради, ҳаётдаги ҳар бир воқеликда, теварак-атрофдаги оддий, жўн нарсаларда ҳам чуқур мазмун борлигини кўрсатиб беради. Шоир “Вақт”, “Соғиниш”, “Сен етим

эмассан” сингари кўплаб шеърларида инсон руҳиятининг ички қатламларига кириб боради ва ундаги мураккаб кечинмаларни таъсирчан ифодалайди. Унинг шеърлари публицистик руҳга – кишилар қалбига дарҳол етиб борадиган жўшқин даъват, чақириқларга йўғрилган. “Турксиб йўлларида”, “Сен етим эмассан”, “Мен–яхудий”, “Билиб қўйки, сени Ватан кутади” каби шеърлари бунга мисол бўлади.

Ғафур Ғулом шеърлари бадиий деталларга бойлиги билан эътиборни жалб этади. Шоир улар воситасида ранг-баранг ва бетакрор образлар яратади. Бу образлар ҳаётийлиги, табиийлиги, чучмал жимжимадорликдан холи эканлиги билан диққатни тортади. Ғафур Ғулом нарсачодисаларнинг ҳеч ким эътибор қилмаган жиҳатларини топади ва уларнинг теран мазмунини очиб беради. Шоирнинг нигоҳи туфайли теварак-атрофдаги оддий нарсалар ҳам оламнинг рангларга бой жилоларини намоиш этади.

Ғафур Ғулом шеърларида бадиий деталлар ҳаёт воқелигини кенг қамраб олувчи воситага айланади. Шоир миллий ҳаётни гавдалантирувчи энг характерли деталларни топади. “Қуёш” унинг шеърларида кўп қўлланидиган деталлар сирасига киради. Чунки ўзбек заминини, бу ердаги кишилар ҳаётини қуёшсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу ўлканинг табиати ҳам, одамларининг кайфияти ҳам қуёшга бевосита боғлиқ ҳолда ўзгаради. Шоирнинг машҳур “Вақт” шеъри: *“Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди/ Умримиз боқийдир, умримиз боқий”* деб тугалланади. Шеърни шу тарзда кўтаринки руҳ билан яқунлаш шоир ижодига хос хусусият саналади. Ғафур Ғулом кўпгина шеърларида қуёшни турли ташбеҳлар билан таърифлайди. Жумладан, шоирнинг машҳур “Соғиниш” шеъри қуёшга мурожаат билан бошланади. Мазкур шеърда қуёш асосий образ даражасига кўтарилади. Лирик қаҳрамон гўё қуёш билан дарди ҳол қилаётгандай кўринади. Ғафур Ғулом шеъриятда азалдан қўлланиб келган қуёш, ой, юлдуз сингари образларнинг янги жиҳатларини очиб кўрсатади. У бунга миллий турмушга хос нарсачодисаларга эътибор қаратиш, шевага хос сўзларни қўллаш орқали эришади. Масалан, “Вақт” шеърида вақт шу даражада тез ҳаракат қиладики, унинг баридан тутишга овоз ҳам етолмайди, дейди. Либоснинг пастки қисми “бар” деб юритилади. “Бар” сўзи “этак” сўзининг синонимидир. Шоир айти сўз орқали мавҳум ҳодиса – вақтни жонлантириб, унга инсонга хос қиёфа бағишлайди. Чунки фақат одам либос кияди ва унинг кийимининг этаги – бари бўлади. Ана шу деталь орқали шоир мавҳум тушунчани аниқ ҳодисага айлантиради. Шоирнинг бадиий маҳорати туфайли вақт тасаввурда тўхтамасдан тез югуриб кетаётган одам сифатида намоён бўлади.

Ғафур Ғуломнинг энг машҳур шеърларида “қуёш” сўзи бир неча марта қўлланади. Шоир такрорга йўл қўймаслик учун унинг синонимларидан фойдаланади. Улар шеърда ўзига хос поэтик деталь вазифасини бажаради. Шоирнинг “Вақт” шеърида икки ўринда “қуёш” сўзи ишлатилади. Яъни “Ғолиб асримизга қуёшдан машъал”, *“Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди”* дейилади. “Соғиниш” шеърида эса биринчи, иккинчи ҳамда учинчи бандда айти сўзнинг синонимларидан фойдаланилади. Шоир *“Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш!”* деб мурожаат қилади ва *“Шунчалар мустаҳкам хонаи*

хуришид” деб таъкидлайди, “Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб” деб севинади. Ғафур Ғулом поэтик деталларнинг янги қирраларини шу тарзда очади. Айни шеърда “тонг отар чоғ” бирикмаси икки ўринда қўлланиб, бир ўринда “тонг отар ели” дейилади ҳамда вақтни билдирувчи ушбу тушунчага уч марта эътибор қаратилади. Такрор ва таъкид орқали ҳодисаларга эътиборни жалб этиш ҳам Ғафур Ғулом бадиий маҳоратига хос услуб саналади.

Ғафур Ғулом ҳаётни, ундаги нарсаларни бадиий деталга айлантириш асосида тадқиқ этади. У бу билан ҳаётга яқинлашади ва уни акс эттиришда ҳаққонийликка эришади. Чунки шоир шеърларида мавзу, ғоя, муаммо тўғрисида барчага маълум гаплар шунчаки баён қилинмайди, балки бадиий таҳлил этилади ва шу мақсадда турли таъсирчан деталлар жалб этилади. Шоирнинг “Соғиниш”, “Кузатиш”, “Сен етим эмассан” сингари шеърлари ҳис-туйғу, кечинмалар асосига қурилиб, фалсафий фикрларга йўғрилганлиги билан қалбга етиб боради. Чунки улардаги бадиий деталлар – бетакрор тафсиллар ўзининг миллийлиги билан кишида туйғу ва эҳтирос уйғотади. Албатта, шоирнинг энг машҳур шеърларига ҳам давр сиёсати ўз “тамға”сини босган. Ғафур Ғулом ўша замонда яшаган барча кишилар сингари шўро мафкурасига мутелиги боис шеърларида Ленин, Сталинни олқишлаган, шўро сиёсатини мадҳ этган. “Соғиниш” шеърини: “*Ғолиб келажакни сайр қилайлик,/ Мўйсафид Сталин билан иккимиз*” деб тугатган. Шоирнинг “Сен етим эмассан”, “Кузатиш”, “Қиш”, “Мен–яхудий” каби шеърларида ҳам шўро салтанати раҳнамосига ҳамду сано айтилган. Ўша давр мафкураси талаби билан шеърга киритилган айни ўринлар кейинчалик олиб ташланган. Аммо бу “тузатиш” шеърларнинг бадиий қувватига асло путур етказмаган. Бундан аён бўладики, улкан шоирлар ҳам, истаса-истамаса, замонасозлик қилади. Чунки улар ҳам бир инсон сифатида, истаса-истамаса, умумий оқимга қўшилади. Ғафур Ғулом ҳам бошқа ижодкорлар сингари замонасозлик руҳида талайгина бағишлов шеърлар битган. Ҳамид Олимжон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир каби шоирлар ижодида ҳам бу ҳолат мавжуд. Лекин бунинг учун ижодкорларни айбдор деб бўлмайди. Санъат ва адабиётда ҳамиша кузатиладиган замонасозлик илдизини ҳар бир даврнинг ўзига хос сиёсати, мафкураси билан боғлаш тўғри бўлади. Мухими шундаки, Ғафур Ғуломнинг замонасозлик руҳидаги шеърларида ҳам унинг ўзига хос ёрқин истеъдоди жиловланиб туради. Унинг замонасозлик руҳида битилган шеърлари ҳам асарнинг асл моҳиятини унинг мафкурага мос ўринлари эмас, балки ундаги инсоний кечинмаларнинг поэтик ифодаланиши белгилашини намоён этади. Ғафур Ғулом ҳар бир шеърда ҳаётнинг муайян ҳодисаларини ўзига хос поэтик деталга айлантиради ва шу асосда фалсафий мушоҳада юритади. Улкан шоирнинг ёниқ эҳтирос билан яратилган шеърлари ўзининг ёрқин поэтик образлари, фалсафий теранлиги билан замонлар оша яшайверади.

Албатта, Ғафур Ғуломнинг барча шеърлари ҳам бир хил даражада бадиий баркамол эмас. Унинг талайгина шеърлари шўро тузумига ҳамду санодан иборат. Ушбу ясама, ялтироқ шеърларда “Вақт”даги сингари теранлик кўринмайди. Уларда сийқа сатрлар ажойиб мисралар билан аралашиб кетади. Айрим мисраларнинг тўмтоқ, норавон эканлиги, ташбеҳлар чучмал,

сунъийлиги якқол сезилиб туради. Масалан, “Текстилькомбинат ва Миср эҳроми” шеърида: *“Унда қирқ минг азамат/ Қирқ минг урчуқдан,/ Қирқ минг йиллар келтирган/ Мудроқликларга / Синфий тенгсизлик,/ Қолоқликларга/ Синфий зеҳн арқоғидан/ Кафан пичади./ Унда Ленин–Сталин/ Бизнинг партия/ Бутун юракларнинг/ Шуурин, онгин/ Пулатдан қуйилган/ Маҳкам қалъадир/ Забтга олади/ Келиб қучади”*¹³ дейилади. Шоир ушбу шеърида шўро сиёсатини мадҳ этишни мақсад қилган. У мавжуд ижтимоий воқеликдан завқланишга даъват этади. Аммо бу даъват сунъий баландпарвоз, носамимий эканлиги ҳам билиниб туради. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир сингари шоирларнинг шеърларидаги ижтимоий баландпарвозлик, мадҳиябозлик шўро даври мафкураси билан бевосита боғлиқдир. Шўро даври мафкураси ижодкорлардан мамлакат ҳаётида рўй бераётган ҳар бир воқеликни адабиётда акс эттиришни ва албатта, унга шўро сиёсатини ёклаш нуқтаи назардан қарашни талаб қилган. Шунинг учун 30–60-йилларда ёзилган барча шеърларга шўро мафкурасининг “муҳр”и босилган. Бу давр шеъриятида шўро воқелигини куйлаш, унинг дохийларини мадҳ этиш етакчи хусусиятга айланган. Ғафур Ғуломнинг ҳам талайгина шеърларида шўро тузуми эҳтиросга тўлиб мадҳ этилган. Сиёсий мақсадларга йўналтирилган ушбу шеърлар мазмун-моҳияти билан мавсумий бўлгани боис замонлар синовидан ўтолмай, тарихга айланган даврнинг сарғайган саҳифалари қатида қолиб кетди.

Ғафур Ғуломнинг юксак шеърияти халқ тилининг ёрқин рангларини акс эттириши, унинг пурмаъно ҳикматларини ўзида мужассамлаштириши, жозибador, қабарик бадий деталларга бойлиги, яна бошқа қатор сир, хусусиятлари билан барча замонларда кишиларни ҳаяжонга солиб, қалб қандилини чарқлатиб ёндиради. Унинг шеърлари одамларни ҳамиша оҳанрабо каби ўзига тораверади. Ҳар бир авлод шоир шеъриятининг сир, жозибасини ўзига кашф этиб, доимо ундан баҳра олади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи-зори: (Аср адоғида айтилган истиффор).– Т.: “Шарқ”, 1998.– 432 б.
2. Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. – Тошкент: “Фан”, 2004.
3. Назаров Б. Ижоднинг жон томири. – Тошкент “Tafakkur tomchilari”, 2022. – 624 б.
4. Орипов А. Адолат кўзгуси: Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. – Т.: “Адолат”, 2005.– 400 б.
5. Саид Аҳмад. Назм чорраҳасида. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1982.
6. Чўлпон. Яна олдим созимни. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.– 576 б.
7. Шарафиддинов О. Халқ бахтининг оташин куйчиси. “Биринчи мўжиза” китобида. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1979.
8. Ғафур Ғуломнинг бадий олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент: “Фан”, 1984.
9. Ғулом Ғ. Адабий – танқидий мақолалар. Икки томлик. – Тошкент: “Фан”,

¹³ Ўша манба. 64-бет.

1971-1972.

10. Ғулом Ғ. Асарлар тўплами. Ўн томлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1970-1978.
11. Ғулом Ғ. Асарлар. Беш томлик. – Т.: Ўзадабийнашр, 1964-1966.
12. Ғулом Ғ. Танланган асарлар. Назм ва наср. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-манбаа ижодий уйи, 2003. – 352 б.
13. Ғулом Ғ. Танланган асарлар. – Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1953. – 464 б.
14. Ғулом Ғ. Танланган асарлар. – Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1953. – 462 б.

G‘AFUR G‘ULOM VA OZARBAYJON QAFUR QULAM VƏ AZƏRBAYCAN

Almaz ÜLVİ BINNATOVA

**Ozərbayjon Nizomiy Ganjaviy nomli
Adabiyot instituti bo‘lim mudiri,
filologiya fanlari, professor**

XX əsr özbək ədəbiyyatının tanınmış ədəbi simaları, onların həyat və yaradıcılıqları haqqında Azərbaycan oxucusunun kifayət qədər bilgisi vardır.

Qafur Qulam 1903-cü il 10 mayda Daşkənddə ziyalı bir ailədə doğulmuşdur. Dayısı Mirzə Abdulla “Mirzə” təxəllüsü ilə tacik dilində şeirlər yazardı. Atası Qulam ağa da savadlı şəxs idi. Ana dilindən başqa tacik dilini də gözəl bilirdi. Ağır kənd həyatı, böyük bir ailəni dolandırmaq üçün ağır zəhmətlərə qatlaşan Qulam ağa 44 yaşında dünyasını dəyişmiş, beş uşağı etim qalmışdı. Onda Qafurun 9 yaşı, ailənin körpəsi isə 6 aylıq idi. Qafur Qulamın anası da özbəkçə, tacikçə yazıb-oxumağı bacarırdı, el ədəbiyyatını gözəl bilirdi.

Poeziyasevərlər (ata-anası və dayısı) arasında böyüyən Qafur Qulam özbək və fars–tacik klassiklərinə kiçik yaşlarından maraq göstərməyə başlamışdı. O, sonralar yazırdı: “mən öz mütalimə, biliklər əldə etdiyimə görə əvvəlcə atama, sonra isə anama borcluyam”.

O, ilk təhsilini mədrəsədə almışdır. Mütalimə ilə biliyini zənginləşdirib. 1923-cü ildən mətbuatda görünüb. Qafur Qulam əvvəl müəllimliklə məşğul olub, sonra qəzet və jurnal redaksiyalarında işləyib. Sovet hakimiyyəti illərində isə o, akademikliyə qədər yüksələrək Özbəkistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilib (1943). Böyük Vətən müharibəsi illərində yazdığı “Sən etim deyilsən” şeirini (1942) məhz həmin müharibədə ata-anasını itirmiş uşaqlara ithaf etmişdir və öz acı uşaq taleyini enidən misralar ağrısında yaşamışdır:

Demə etiməm, ey ciyərparam!

Eyləmə dərd, qəm, ol bir az aram.

Şair deyir ki, “müharibə daha amansız, qansızdır, min fürsət güdür. Atasız qalsanız oxşaram sizi ata kimi, azad, qayğısız, firavan yaşayın. Təki kipriyinizdən

yaş süzülməsin – siz etim deyilsiniz. Yetimliyin nə olduğunu bizdən soruşun”. Qaraqorxulu, qızdırmalı, bir yuxu kimi etimliyi keçirən “ lirik mən” yaşadığı ağrılarına göynəyir – bir tumar əl, isti ana qucağına həsrətdən... qovrulur. Bu həsrət, bu istək müharibənin etim qoyduğu uşaqlara əl uzadır. Əslində, bu əsərdə iki dövrün yaşantısı görünür. İnqilaba qədərki insan həyatı və sovet dövrü adamı. Professor Pənah Xəlilovun yazdığı kimi, “əhatəli yaradıcılığı olan şairin lirikasında surəti öz dili ilə danışdırmaq, zəhəri portret yaradıb onun fərdi cizgilərinə xüsusi diqqət etirmək, mükəllimədən istifadə etmək, süjetin ardıcıl inkişafını izləmək, lövhə və əşyanın incə təfəssilatına enmək səciyyəvi deyildir. Qafur Qulam hadisənin mahiyyətini açmağı, ona mənə verməyi, təəssürat və düşüncələrini ön plana çəkməyi sevir. Onun lirikasında konkret təsvirdən qüvvətli ricasə adlamaq, keçmiş və gələcək haqqında mühakimə yürütmək, müqayisə etmək, ictimai məzmun daşıyan məsələlərdən öz şəxsi həyəcanlarına, öz tərcümeyi-halına, bəzən əksinə, fərdi-intim hiss və həyəcanlardan böyük ictimai ümumiləşdirmələrə meyl qüvvətlidir... Qafur Qulamın hər şeirində tamamlanmamış bir poetik fikir vardır və müəllif əlvan təsvir vasitələrindən, priyomlardan həmin fikri vermək üçün istifadə edir”. Azərbaycan dilində “Sən etim deyilsən” şeiri ilk dəfə “Özbək ədəbiyyatı antologiyası”nda (1958) şair Qasım Qasımzadənin tərcüməsində, şair Əhəd Muxtarın tərcüməsində isə Q. Qulamın “Ömrün baharında” (1979) kitabında dərc olunub.

Qafur Qulamın zəngin ədəbi irsi var. Onun şeirləri, poemaları, hekayə və povestləri, rus və dünya klassiklərindən etdiyi tərcümələr yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Nazim Hikmətin pyesləri, Şekspirin “Otello”su, Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ı məhz Q. Qulamın tərcüməsində özbək dilinə çevrilmişdir.

Qafur Qulam poeziyası, tədqiqatçıların dili ilə desək, özbək ədəbiyyatına eni ruh, eni üslub gətirmişdir. Özbək tənqidinin tanınmış nümayəndələrindən İbrahim Qafurov şairin yaradıcılığını ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən araşdırarkən qeyd edir ki, Qafur Qulam yaradıcılığında üç cəhət həmişə diqqət mərkəzindədir. Bu üç cəhət – xalq və onun tarixi, insanı er üzünün əsrəfi edən əmək, zəhmət və yaşadığı dövrün ictimai-siyasi ideologiyası. Şair həmişə bu ideyaları dərin etiqad və odlu məhəbbətlə tərənnüm edib. “O, öz şeirlərində mədəni çayxanalardan tutmuş Türksib yollarınacan, köhnə cəmiyyətin qalığı kimi təzahür edən əyyaşlıqdan tutmuş neft uğrunda aparılan gərgin mübarizəyəcən, qadın azadlığından tutmuş ümumi məcburi təhsil məsələlərinəcən hamısını əhatə etməyə çalışıb... . O, hər bir şeirində varlığın eni bir cəhətini kəşf edir, orijinal bir poetik mənzərə cızır, rəsm edir”. “Ustad” adlı bu məqalədə özbək poeziyasının Səməd Vurğunu adlandırdığımız görkəmli şair Qafur Qulamın poetik yaradıcılığı fəlsəfi düşüncələrlə araşdırılmışdır. Şairin yaradıcılıq xüsusiyyətləri, poetik obrazları, poeziyasının mənə və məqsədi tədqiqat obyektinə olaraq təhlil olunmuşdur. “Mən şərqli şairəm, ilham üfəqüm – Kuril adalarından Afrikayacan!” – deyən şairin şeir dünyası sərhədsiz orbitdən dünyaya yayılmış və sevilmişdir. Çünki "lirik mən" in poetik ovqatı, poetik düşüncəsi bəşəriyyətin hər bir üzvünün ürəyindən keçən duyğularla həmahəngdir. – “Əziz özbək xalqımdan böyük dünyaya salam!” – şairin dünyaya estetik baxışları saf və düşündürücüdür. Qafur Qulamın bir qeydini təkrarlamaqla fikrimi ekunlaşdırmaq və dəqiqləşdirmək qənaətindəyəm: "Nabat soran uşaqlar şirinlik ləzzətinin öz ağızlarında uzun müddət qalmasını istəyirlər. Mən də çap olunmuş və indi çap olunan

əsərlərimin canıma, ruhuma bəxş etdiyi zövq-səfanın uzun müddətli olmasını, imkan olsa, ömürlük olmasını istərdim". Qafur Qulam XXI əsrdə də böyük şəxsiyyət və istedadlı şair kimi parlayacaqdır.

Müasir dövrün nəbzini tutan şair tarixiliyi unutmur, şeirlərinin – şair fikrinin, məntiqinin mayasını tarixdən tutur. Onun "Mən Şərqdənəm" başlıqlı şeirindəki əzəmət, qürur milli iftixardan, milli hissiyyatdan doğur. Vətən, xalq məhəbbəti onda güclü olduğundan xalq şairi kimi ucalıb, sevilib, şərəfli ömür yaşadıb. Bu məzmunu onun çox şeirlərində, bütövlükdə yaradıcılığında izləmək mümkündür. Qafur Qulamın əsərlərindən xeyli hissə Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır. Xəlil Rza, Qabil, Qasım Qasımzadə, M. Aslan, S. Sərxanlı, Əhəd Muxtar, N. Kəsəmənli, Ağacavad Əlizadə, Ağasəfa, Vaqif Hüseynov, İsgəndər Coşğun, Şəkər Aslan, Cavad Zeynal, M. Şükür – Azərbaycan ədəbiyyatında-poeziyasında dəst-xəttləri olan bu şairlər Qafur Qulam şeirlərini ana dilimizə çeviriblər, müxtəlif mətbu orqanlarda, almanaxlarda dərc etdiriblər. Özbəkistanın xalq şairi (1963), SSRİ Dövlət mükafatı (1946), Lenin mükafatı laureatı (1970) Qafur Qulam yaradıcılığında bizə isti görünən, məhəbbətli görünən bir xətt də vardır. Bu, onun Azərbaycanla bağlı şeirləridir. O, Azərbaycan poeziyası nümunələrindən də özbəkçəyə tərcümə etmişdir.

Qafur Qulamın "Bir-birinə şagird, bir-birinə ustad", "Qırx yaşlı Azərbaycan", "Səməd Vurğuna", "Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara", "Xəzər"... adlı şeirlərində Azərbaycana olan məhəbbəti, əşqi müqəddəsdir, səmimidir, uludur. Xəlil Rzanın tərcümə etdiyi "Bir-birinə şagird, bir-birinə ustad" şeirində şair yazır:

Bakının günəşidir sanki, otağımdakı.

Qəlbində türk ürəyi döyünən şairin Bakı istəyi təbiidir. Çünki bu misraları yazmamışdan hələ çox-çox qabaq o, başqa şeirində yazmışdır:

Türküstan yolları boyunca ucalan heykəllər

Azadlıq uğrunda şəhid olanlara ehtiramdır!

Ardınca o, ənə inamla, əzmlə yazır:

Ürəklərdə pünhan qalan arzular

Açacaq çiçək.

Xalqların, millətlərin başı üstündə

Azadlıq elləri əsəcəkdir!

Bu misralar Qafur Qulam poeziyasının rəmzi, Qafur Qulam əqidəsinin, iradəsinin, qəlbinin, vətəndaş ruhunun əzəməti, ölməz heykəlidir. Bu heykəl neçə ildir ki, daha uca görünür, qürurlu görünür. Bəlkə də, şair xoşbəxtliyidir ki, mənən yaşadığı ömrünün 100-ündə azadlıq elləri qəlblərdə ucalan heykəlini salamlayır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu 40-cı ilə həsr etdiyi "Qırx yaşlı Azərbaycan" şeirində də eyni hisslərin şahidi oluruq:

Nizami dühasının tükənməyən sərvəti,

Şərqdə neçə şairin yapışıbdır qolundan.

Füzuliyə, Vaqifə, Vidadiyə min hörmət,

Canlı klassikidir Səməd Vurğun bu əsrin.

"Sən Qafqaz ətəyində, mən Ceyhun sahilində", "Əlinin istisini duymasaydım əlimdə", "Nuşirəvan qəsritək, inan, gedərdik bada". Bu misraların kökündə tarixə bələd oxucu min bir eyham oxuya, duya bilər. Bəli, daha çox "partiya, Lenin"

mövzularında yazan şairin nələrə toxunduğunu duymaya bilmərik. 1937-ci ildə “ilişməyən” şairin sənət qardaşı S.Vurğuna yazdığı bu misralarda ulu qardaş nəfəsi hiss olunur. “Səməd Vurğuna” şeirində şairin Azərbaycan ədəbiyyatının, torpağının tarixinə bələdçiliyi onun zəngin təfəkkürünə, dünyagörüşünə nümunədir. “Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara” şeirindəki iki misralıq hikmət tarix salnaməsidir:

Nəvai, Füzuli yadigarıyıq,

Çoxları göz qoyur ülfətimizə.

Bu misraların hikmətini, şeirin yazıldığı zamanın ab-havasını duyub Qafur Qulama necə mütəfəkkir şair deməyəsən? Onun məzmun və mənaca zəngin yaradıcılığında dərin fəlsəfə, bəşəri hisslər vardır. O, öz fəlsəfəsi ilə dövrün siyasi qurbanına çevrilməmək üçün səmavi düşüncələrin zirvəsinə qalxır. Qafur Qulam təkcə insan ömrünü yox, millət, xalq taleyini də filosof gözü ilə müşahidə edib. Onun işlətdiyi obrazlar, müqayisələr, sadədir və bəşəridir. Və bunlar o qədər dərin, o qədər məntiqli işlənilib ki, müstəqillik dövrümüzdə o fəlsəfəni daha aydın duyuruq. Sətiraltı deyilən fikirlər bu gün necə də möhtəşəmdir, şairi bir daha yaşatmağa layiqdir. Bəli, o misraları enidən oxuyarkən Qafur Qulamın XXI yüzillikdə də şair böyüklüyünün şahidi olacağıq. Bu da əbədiyyətə üz tutan şanlı bir tarixdir.

Filologiya elmləri doktoru Xəlil Rza “Nəğməli Özbəkistan” almanaxının ön sözündə qeyd edir ki, “Qafur Qulamın dərin daxili yangıya və mütəfəkkir zəkasına malik poeziyasının xüsusilə Azərbaycanla bağlı nümunələrini həyəcansız oxumaq mümkün deyildir”. Xalq yazıçısı, professor Ə.Cəfərzadənin “Ustad Qafur Qulamla görüş” məqaləsində Qafur Qulamın şəxsiyyət böyüklüyündən səmimiyyət dolu məhəbbətlə söz açılır. O böyük şair qəlbindən doğan poeziya alicənab şəxsiyyət xarakteri ilə vəhdət təşkil edir. Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı qardaşlığı, tarixin dərin qatlarından süzülüb gələn böyük mənəvi yaxınlığı obrazlı şəkildə ümumiləşdirərək iki milləti “biri-birinə şagird, biri-birinə ustad” adlandırmışdır”.

Qafur Qulam Azərbaycan şeirinin qartalı Səməd Vurğun sənətinin cazibə qüvvəsinə heyran olub ona pərəstiş etməkdən başqa, eyni zamanda, Səməd Vurğunun taleyində öz taleyinə uyğunluq görür, onunla doğmalaşırdı. Ədəbiyyatşünaslığımız indi bu iki sənətkarın görüşlərini, onların məktublaşması, yaxud bir-birinin surətini yaratmaq təşəbbüsünü qeydə almaq, biblioqrafik məlumat verməklə kifayətlənə bilməz, onları bağlayan mənəvi tellərə toxunmaq, onları qovuşduran amilləri açmaq lazımdır.

Ağaran saçıma baxmayın belə,

Zülmət gecə kimi qaraydı onlar.

Qızım da sübhəcən tutmazdı qərar,

Qırx hörük hörərdi saçına elə.

İndi böyüyübdür, saçını kəsir,

Baxıb hirslənirəm, acıqlanıram.

Elə düşünürəm, elə sanıram,

Bağışda, bağçamda yad adam gəzir.

Oğlumun darağı çıxır cibimdən,

Böyük oğlan olub-qamətli, uca.

Yeyin addımının qəfil zərbindən,

Az qalır er qaça, daş-divar uça.

*Bağışla!-söyləyir Mühərrəm elə:
-Uşaqlar əvvəlki uşaqlar deyil.
Saçının ətrini aldım otuz il,
Bəs niyə töküldü belə?*

1949-cu ildə yazdığı bu şeirdəki saf və səmimi duyğular şair qəlbinin zəmanə övladlarına olan iradlarından, kövrəkliyindən təsirlənmişdir.

Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan və özbək poeziyalarının qarşılıqlı əlaqə və təsiri sahəsindəki irəliləyişlər, eniliklər əsasən Səməd Vurğun, Qafur Qulam, Zülfüyyə və başqa məşhur simaların yaradıcılıqları ətrafında baş vermiş, hər iki ədəbi mühitdə bədii tərcüməçilik fəaliyyəti və məharətinin kifayət dərəcədə güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan – özbək ədəbi əlaqələrinin çoxəsrlik tarixi, inkişaf dövrləri və mərhələləri, onların müştərək cəhətləri və fərqli xüsusiyyətləri, müxtəlif ədəbi simaların ədəbi növlər və janrların tərəqqisinə təsiri, ictimai-siyasi həyatdakı amillərin hər cür təmayüllərin təşəkkül tapmasındakı rolu kimi çoxlu məsələlər, eyni zamanda, bu məsələlərin əsasında duran saysız-hesabsız bədii faktlar və hadisələr son nəticədə bir sıra ümumi xülasələrə gətirib çıxarır:

Ənənələrin müştərəkliyi və zənginləşmə qaynaqlarının eyniliyi tarix boyu ədəbi əlaqə ilə çiyin-çiyinə duran, lazım gələndə ön sıraya çıxan, özünü daha qabarıq biruzə verən ədəbi təsir amilini kölgədə qoymamalıdır. Ədəbi təsir daha çox ədəbiyyatlardan birinin başqalarına nisbətən çiçəklənmə mərhələsini yaşadığı dövrlərdə və həmin yüksəlişin mərkəzində duran böyük dahilərin yaradıcılığı ilə bağlı şəkildə baş verir. Bu cəhətdən xəmsəçilik ənənəsi dahi Nizaminin təkcə qardaş özbək ədəbiyyatına deyil, bütün Şərq ədəbiyyatına layiqli “töhfə”si idi və Nəvaidən başqa özbək şairləri də bu töhfədən layiqincə bəhrələndi. XV əsrdə isə dahi Nəvainin özü türkcə hər cəhətdən qüdrətli əsərlər yaratmaq ənənəsinə bünövrə qoydu və özündən sonrakı bir neçə əsrlik türkdilli ədəbiyyata böyük təsir göstərdi. Bu mənada Qafur Qulamin “Biri - birinə şagird, biri birinə ustad!” misrasında, eyni zamanda, elmi cəhətdən sanballı bir tezisi də ifadə olunub.

Azərbaycan və özbək ədəbiyyatları çoxəsrlik və çoxtərəfli əlaqələri tarixində, əgər dərinədən diqqət etirilərsə, biri ikincisindən (“ustad”ından) aldığı mənəvi “borc”u vaxtı gələndə, tarixi şərait yetişəndə onun (“şagird”inin) özünə artıqlaması ilə qaytarıb. Bunu Nizami və Nəvaidən başqa Nəsimi, Füzuli, Sabir, Cavid kimi Azərbaycan, eyni zamanda, Lütfi, Babür, Məşrəb, Qədri kimi özbək klassikləri haqqında da demək mümkündür.

MUSTAQILLIK DAVRIDA G‘AFUR G‘ULOM IJODINING O‘RGANILISHI MUAMMOLARI

Zaynabidin ABDIRASHIDOV

**Hoji Bayram Vali universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
(Turkiya)**

Annotatsiya: G‘afur G‘ulom sovet adabiy muhitida shakllangan va buyuklikka erishgan shoir. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ngra sovet adabiy merosi jiddiy tanqid ostida qoldi. Dastlabki yillarda bu adabiy meros deyarli inkor etildi. 2000-yillarga kelganda esa sovet adabiy merosini o‘rganish maqsadida yangicha metodologiya ishlab chiqildi. Ushbu metodologiya asosida sovet adabiy merosi “elak”dan kechirildi ve mustaqillik mafkurasiga xizmat qila oladigan asarlar tanlab olindi. Sovet adabiy muhitida shakllangan va buyuklikka erishgan G‘afur G‘ulomning ijodiy merosi ham yangi metodologiya asosida qayta ko‘rib chiqildi. Ayniqsa uning she‘rlari jiddiy tahlil qilindi.

Ushbu maqolada mustaqillik davri o‘zbek adabiyotshunosligida G‘afur G‘ulom ijodiga bo‘lgan yondashuv va munosabat tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: G‘afur G‘ulom, she‘r, davr, adabiy tanqid, yangi metodologiya

Abstract: Gafur Ghulam is a poet who was formed in the Soviet literary environment and achieved greatness. After the independence of Uzbekistan, the Soviet literary heritage came under serious criticism. In the early ears, this literary heritage was almost denied. In the 2000s, a new methodology was developed to study the Soviet literary heritage. Based on this methodology, the Soviet literary heritage was "sifted" and works that could serve the ideology of independence were selected. The creative legacy of Gafur Ghulam, who was formed in the Soviet literary environment and achieved greatness, was also revised based on a new methodology. Especially his poems were seriously analyzed. This article analyzes the approach and attitude towards Gafur Ghulam's work in Uzbek literary studies of the period of independence

Key words: Gafur Ghulam, poem, era, literary criticism, new methodology

Kirish

2003-yil G‘afur G‘ulom tavalludining 100 yilligini nishonlash to‘g‘risida hukumatning qarori qabul qilingan edi. O‘sha yili shoir hayoti va ijodini o‘rganish, asarlarini yangicha talqin qilish, uning biografiyasiga tanqidiy qarash kabi fikrlar o‘rtaga tashlandi. Zamon sovet davrida yashab ijod qilgan G‘afur G‘ulomning biografiyasi va asarlariga tanqidiy yondoshish, yangicha talqin qilishni talab qilgan edi. Bu jarayon shoir ijodini mustaqillik davrida qayta kashf qilishga yo‘l ochdi.

Mustaqil O‘zbekistonda sovet davri ma‘naviy merosini qayta ko‘rish va “elak”dan kechirish 1990-yillarda boshlandi va 2000-yillarga kelganda o‘z nihoyasiga etdi. Ayniqsa sovet davrida mashhurlikka erishgan ijodkorlarning merosi

u qadar jiddiy tanqidlarga uchramay mustaqil O'zbekistonda ham o'sha mashhurlikda yashashda davom etmoqda. Bu ijodkorlar sirasiga G'afur G'ulom bilan bir qatorda Oybek, Abdulla Qahhor va boshqa yozuvchilarni kiritish mumkin. O'zbek adabiyotining 1990-yillardagi keksa avlodi esa mustaqillik davrida "pardaga o'ralgan" o'z ideallarini ochiq yozishga kirishdi.

XX asr birinchi choragida shakllangan yangi o'zbek adabiyoti va bu jarayonda bevosita ishtirok etgan ziyoli qatlam 1920-yillarda bolsheviklar targ'ib qila boshlagan "hurriyat"ni kuylashga majbur qilindi. Ularning ko'pchiligi bunday "hurriyat"ni qabul qilmagan bo'lsa-da, davr talablariga bo'y sundi. Ayni shu davrda etishgan yangi avlod ijodkorlarda esa sovet hukumati tarafidan joriy etila boshlagan "islohot"larga ishonch shakllandi va ular bu "yangi" hayotning targ'ibot mashinasiga aylandi.

G'afur G'ulom ham 1920-yillarning o'rtalarida adabiyotga kirib keldi va qisqa muddatda yosh shoir sifatida tanila boshladi. U adabiyotga she'r ila kirib kelgan bo'lsa-da, hajviy asarlari bilan mashhurlikka erishdi. O'sha yillarda "Mushtum" jurnalida Abdulla Qodiriy singari etuk yozuvchilar bilan birga ishlagan G'afur G'ulomning hajviy yosinda yozgan kichik asarlari juda mashhur edi. Bu davrda yosh G'afur G'ulom hajv yo'nalishidan tashqari hikoya, ocherk va she'rlar ham yozdiki, bu asarlar uning ijodini tanqidiy o'rganish va muayyan xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Shoir va davr: yangicha yondashuv

Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan mustamlaka qilish kampaniyasi 1853-yildan boshlanib 1883-yilda tamomlandi. 1917-yil oktabr inqilobidan keyin esa chor mustamlakachilik siyosati bolsheviklar tomonidan izchil va yanada keskin tarzda yuritila boshlandi. Shu sabab ham u davr ijokorlari sovet siyosatini ulug'lashga, sovet kishisini oldingi planga chiqarish va kuylashga majbur qolganligini ham aytib o'tish kerak.

Baxtiyor Nazarovning yozishicha, G'afur G'ulomning she'rlaridan birida zamon va ona har vaqt yonma-yon kelishi haqida satrlar mavjud. Shoir ona bilan zamonni har vaqt birga kelishini aytar ekan, Baxtiyor Nazarovga ko'ra, ona uchun o'g'il sifatida nechog'lik nuri diyda bo'lsa, shaxs sifatida zamonaga shunchalik farzand edi (Назаров 2003: 4). Shu sabab ham davr mutafakkirlarini zamonadan uzib tekshirish mumkin emas. Ularning ijodi va hayotini davr bilan qanchalik chuqur bog'lanishda tadqiq etilsa, ularning muvaffaqiyati ham, kamchiligi ham shu qadar aniqroq ko'rinadi.

Hozirgi O'zbekistonda G'afur G'ulom ijodiga bag'ishlangan aksariyat tadqiqotlarda shoirning sovet jamiyatini kuylagani uning aybi emas, qismati, degan fikrlarni uchratish mumkin (Расулмухамедова 2021: 56-61; Куронов 2003: 26-32; Куронов <https://quronov.uz>; Матёкубова 2006; Назаров 2022; Назаров 2004; Каримов вб. 1999: 225-241; Каримов 2003). Baxtiyor Nazarovning ta'kidlashicha, ijodkorning ana shunday murakkab zamonada yashab, kelgusi zamonlar va kelajak avlodlar uchun noyob bo'lib qolajak asarlarni yoza olgani qiziqtiradi va G'afur G'ulom shu jihatlari bilan o'zbek adabiyoti va jamiyati uchun qadrlidir (Назаров 2003: 4). O'zbek tadqiqotchilari sovet davrida yashab ijod qilgan adiblar merosini yuqoridagi fikrga asoslangan holda yangicha talqin qilish, ulardan mustaqillik

mafkurasiga xos unsurlarni, yosh avlodni ma'naviy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan jihatlarni aniqlash yo'lini tanladilar. Zero, Baxtiyor Nazarovga ko'ra, G'afur G'ulom adabiy-ilmiiy merosida mustaqillik mafkurasiga xizmat qiluvchi asarlar oz emas (Hazarov 2022: 10).

G'afur G'ulom ijodiga munosabatda mustaqillik davri o'zbek adabiy tanqidchiligida ikki yo'nalish ko'zga tashlanadi. Birinchi yo'nalishdagi tadqiqotlarda uning sovet mafkurasiga oid qarashlariga ko'proq urg'u beriladi va tanqid qilinadi. Ikkinchi yo'nalishda esa shoir asarlaridagi mafkuraviy jihatlarga u qadar ahamiyat qaratilmaydi va adibni oqlashga harakat qilinadi. Baxtiyor Nazarovning fikriga ko'ra, bu ikki yo'nalish vakillarining nazariy jihatdan qarashlarida etarlicha asos yo'q (Hazarov 2022: 10). Birinchi yo'nalishdagi yondashuvni nafaqat G'afur G'ulom merosidan, balki istalgan sovet davri adibi ijodidan topish mumkin. Bu inkor etilmas haqiqat. Bunday yondoshuvning asosi, aniqrog'i asosiy sababi, Nazarovga ko'ra, davr, zamon, tuzum bilan izohlanadi (Hazarov 2022: 10). Baxtiyor Nazarovning bu fikriga tayanilsa, tadqiqotchining diqqat markazida adabiyotning o'tmishda qolgan tarixiy bosqichida, xususan sovetcha mafkura asosida yozilgan asarlar emas, balki mustaqillik mafkurasiga xizmat qila oladigan asarlar turishi kerak.

Ikkinchi yo'nalishdagi qarashlarning asosiy kamchiligi, Nazarovning ta'kidlashicha, G'afur G'ulom o'zini oqlashga, kimdandir himoya qilishga muhtoj ijodkor emas. G'afur G'ulom asarlari o'zini, o'z muallifini himoya qilishga qodir va bunday asarlar uning merosida etarlicha topiladi. Nazarov shoirning bu asarlari nafaqat XXI asrda, balki keyingi yuzyilliklarda ham o'zining badiiy kuchini ko'rsatishga qodir ekanligidan shubha qilmaydi.

Sovet davrida va mustaqil O'zbekistonda G'afur G'ulom ijodi haqida yozilgan tadqiqotlar oz emas. Ular ichida, ayniqsa, Homil Yoqubov (1959), S. Mamajonov (1966), N. Shukurov (1973), A. Akbarov (1970) tadqiqotlari keng ko'lami bilan alohida o'rin tutadi. Biroq bu tadqiqotlarda tuzum va zamon bilan izohlanuvchi mushohadalar ko'p. Agar ulardagi mafkura va siyosatga bog'langan fikrlar chiqarib tashlansa G'afur G'ulom mahorati xususidagi nozik kuzatishlar o'zining qimmatini saqlab qoladi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligining hozirgi vazifasi sovet davri adiblari, xususan G'afur G'ulom merosidagi o'ziga xosliklarni, belgilarni mafkura va siyosatga bog'lamay, ulardagi badiiylik va mahoratni o'rganishdan iborat bo'lishi belgilandi. Ayni vazifadan kelib chiqqan holda o'tmish davr adiblari ijodini o'rganish va tadqiq qilishda yuqorida yozilganiday, yangicha metodologik asos ishlab chiqilishi kun tartibiga chiqdi.

2003-yili O'zbekistonda G'afur G'ulom tavalludining 100 yilligi munosabati bilan turli sempoziymlar tashkil qilindi, adib haqida kitoblar nashr qilindi. Bu kabi ilmiy tadqiqotlarda G'afur G'ulomning ijodi yuqorida aytilgan yangicha metodologiya asosida tahlil qilindi (Matëkybova 2006; Hazarov 2004; Karimov 2003). Nazarovga ko'ra, tadqiqotchi G'afur G'ulomning deyarli har bir asarini ayri e'tibor bilan o'rganishi, talqin qilishi lozim. Shoirning el, yurt, zamondosh, bolalar, yoshlar, tabiat, inson tuyg'ulari siyosatdan deyarli xoli, o'zining tabiiy o'zaklarida tasvirlangan asarlari bor-ki, ularni shak-shubhasiz qabul qilish mumkin. Adibning

bunday asarlarida el-yurt dardi, orzu-umidlari, o'tmish va kelajagi haqidagi o'ylari, ona vatani va xalqini ulug'lash yotadi. Nazarovga ko'ra, sovet davri yozuvchilari asarlarida sho'ro, firqa so'zlari ishlatilgani, ularga xayrixohlik fikrlari mavjud bo'lgani uchungina ulardan voz kechish mumkin emas (Hazapov 2003: 4). G'afur G'ulomning "Sharaf qo'lyozmasi" she'ri, "Hasan Kayfiy" va "Aliqulning qarzi" kabi hikoyalarida, Nazarovning ta'kidiga ko'ra, muallifning yashirin dardlarini o'qiy olish va undagi teran ravishda badiiy ifodalangan istiqlol g'oyalarini uqa olish talab qilinadi (Hazapov 2003: 5).

G'afur G'ulomning 100 yilligi munosabati bilan nashr qilingan tadqiqotlar orasida Baxtiyor Nazarovning "G'afur G'ulom olami" monografiyasi alohida ahamiyatga ega. Bu kitobda sovet davri adabiy merosini, yuqorida ta'kidlangan yangicha metodologiya asosida tahlil qilishning nazariy asoslarini ko'rish mumkin (Hazapov 2004).

1980-yillarning oxirlarida sovet hukumati tarafidan olib borilgan "qayta qurish" va "ochiqlik" siyosati natijasida sovet davri adabiyotiga munosabat o'zbek adabiyotshunosligininig "eng dolzarb" muammosida aylandi. U vaqtda butun sovet davri adabiyotini ulgurjasiga "zamona kemasidan uloqtirib" yangi adabiyot yaratishga harakat boshlandi. Sovet davri daho adiblari o'rnini qatag'on qilingan ziyolilar egallay boshladi. O'zbek adabiyotshunosligi ana shunday tamoyil asosida 2000-yillarning boshlariga qadar faol bo'ldi. Yangi asr boshlariga kelib o'zbek adabiy tanqidi oldida bir qancha "yo'llar" paydo bo'ldi va adabiyotshunoslik bu yo'llardan qay birini tanlash muammosiga duch keldi. Ayni shu vaqtda sovet adabiy merosi va u davr adiblari ijodiga yangicha tamoyillar asosida baho berishga harakat boshlandi. Baxtiyor Nazarovning yuqorida nomi tilga olingan asarida o'zbek adabiy tanqidida 10 yil kechgan bahslar umumlashtirilib, yaqin o'tmish adabiy merosiga munosabat tamoyillari G'afur G'ulom merosini tahlil qilish orqali belgilab berildi. Shu sabab ham Dilmurod Quronov bu asarni "o'z vaqtida yozilgan asar" (Куронов <https://quronov.uz>) deya ta'rif berdi.

Baxtiyor Nazarov ushbu kitobda sovet davri adabiy merosini yangicha metodologiya asosida o'rganilishiga oid fikrlari muntazam bir shaklda ifoda etmagan. Bu fikrlarni kitobni o'qish jarayonida farqlash mumkin. Bu fikrlar bir joyga jamlansa quyidagi ko'rinishga egaligi aniqlashadi:

Birinchidan, sovet davri ijodkorlarining "tarjimai holi ... yangidan, sinchiklab o'rganilishi kerak... Gap shundaki, sho'ro tuzumidagi shaxs hatto tarjimai holidagi tuzum manfaatiga mos kelmaydigan nuqtalarni yashirishga ... majbur bo'lgan". Bunday tamoyildan kelib chiqib, shoirning "ayrim she'rlari, hikoyalari bag'riga jo bo'lgan armonlari"ni anglash, his etish uchun "G'afur G'ulom asarlariga yangicha yondashuv" (Hazapov 2022: 9-10) talab etiladi.

Ikkinchidan, zamonaviy tadqiqotlarda asosiy "e'tibor hozirgi talablarimizga javob beradigan va biz uchun zarur asarlarga qaratilishi muhimdir" (Hazapov 2022: 36). Dilmurod Quronovning fikricha, Nazarov taklif etgan bu tamoyil G'afur G'ulom merosidagi "sho'roviy, firqoviy" asarlar bir chetga surilib qolayotgani kimningdir ixtiyori bilan emas, qonuniyat maqomida yuz berayotgan hodisadir. Modomiki qonuniyat ekan, bunday qismatdan, masalan, jadid adabiyoti yoki

mustaqillik davri adabiyotining ayrim namunalari ham qochib qutulolmasligi ayon (Куронов <https://quronov.uz>).

Uchinchidan, sho‘ro ruhida yozilgan “asarlarga umuman, yoki hozirgi kun nuqtai nazaridangina emas, balki tarixan va, asosan, yaratish davri xususiyatlaridan (bor kamchiligi va ijobiy tomonlari bilan) kelib chiqib baho berish” (Hazarov 2022: 15). Nazarov taklif etgan bu tamoyil yangilik emas. Bu adabiyotshunoslikdagi tarixiylik tamoyilidir. Biroq, Quronovning ta’kidlashicha, ayni paytda, tarixiylik tamoyili “salbiy holatlar bilan birga ... muayyan ijobiy samaralar berganini ham e’tiborda tutishni taqozo” etadi (Куронов <https://quronov.uz>). Bunday tahlil jarayonida tadqiqotchidan tarix, tarixiy jarayon va voqealar rivojiga xolis qarashi, barcha jihatlarni adolat tarozusida o‘lchash talab qilinadi.

Xolislik talabini qo‘yarkan, Baxtiyor Nazarov “o‘tmishni qoralab, bugunni ulug‘lash” davri o‘tganini ta’kidlaydi. Xususan, Nazarov G‘afur G‘ulomning “Netay” qissasi “sinfiylik nuqtai nazaridan baholab kelingan”i, holbuki, unda tasvirlangan kabi hodisa “kapitalistik jamiyatda ham, sotsialistik jamiyatda ham” bo‘lishi mumkinligiga e’tibor qaratadi (Hazarov 2022: 25).

To‘rtinchidan, Baxtiyor Nazarovning fikricha, adabiy tanqid biror bahsli masalaga qanday yondoshgani o‘ta muhim. Nazarov bu fikrini asoslash uchun adabiy tanqidni ilm, “undagi badiiy mushohada, taxayyul, tasavvur esa janrning maqbul o‘ziga xos xususiyatlari tarzida zohir topadi, busiz adabiy tanqid o‘zining tom ma’nodagi fazilatini namoyon eta olmaydi” deb hisoblaydi. Bundan kelib chiqqan holda, Nazarov tahlil va talqin matnda aniq ko‘rinib turgan narsalarga tayanishi kerak degan qarashni yoqlamaydi, aksincha, gipotetik fikrlar tanqid va adabiyotshunoslikning “tabiati, fazilati va mohiyati uchun zid bo‘lmaydi” deb hisoblaydi. Mazkur qarashga asoslangan holda Nazarov G‘afur G‘ulom merosini yangidan o‘qish va tahlil qilish zarur deb qaraydi (Hazarov 2022: 82).

Zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligi 2000-yillarning boshlariga kelib, yuqorida ko‘rsatilgan tamoyillar asosida sovet davri adiblari, xususan G‘afur G‘ulom ijodiga yondoshuvda adabiy mezonlardagi yangilanishning hayotiy xossalari bilan badiiylik talablarining uyg‘unligini muhim metodologik masala sifatida qabul qildi. Bunday yondashuvda asosiy mezon sifatida badiiylik qabul qilindi. Bu mezon asosida esa adibning asarlaridagi badiiy etuklik mafkuraviy jihatlaridan ustun kelishi hamda asarning badiiy-estetik va ijtimoiy ahamiyatini oldinga chiqarishga imkon beradi.

She‘r – davr mahsuli

G‘afur G‘ulomning yoshligi Birinchi jahon urushi yillariga to‘g‘ri keldi. 1916-yili Jizzahda mardikorlikka olishga qarshi boshlangan xalq qo‘zg‘oloni va uning ortidan xalqning boshiga kelgan kulfatlarni ko‘rgan G‘ulom davrning qandayligini juda yaxshi anglar edi. Oldin jadid maktabi so‘ngra rus-tuzem maktabidagi ta’limi esa unga hayotida ma’lum bosqichlarga etishishida katta yordam berdi. Shoirning o‘zi yozishicha 1920-yillarning boshlarida 8 oylik o‘qituvchilar kursiga kirib o‘qiganda ham maktabda olgan bilimlari asqotgan (Faфyp Fyлom 1983: 15).

Kursni tamomlagan G‘afur G‘ulom sovetlar tomonidan tashkil qilingan maktabda avval o‘qituvchi, qisqa muddatdan keyin esa direktor bo‘lib ishladi,

internatga mudirlik qildi. Yetimlar uchun mo'ljallangan internatda o'z bolaligini eslatgan taqdirhlarni kuzatish davomida 1923-yili ilk she'rini yozdi.

Uning bu ilk she'ri "Feliks bolalari" deb nomlangan edi. Naim Karimovning ta'kidlashicha, G'afur G'ulomning 1930-yillarga qadar yozgan she'rlari faqatgina "tarixiy davr ruhi bilan to'yingan" ijod mahsuli edi (Karimov 2003: 13). Garchi shoir 1920-yillarga kelib "uncha-muncha ishqiy g'azallar mashq qila boshladim" (Faфyp Fyлом 1983: 16) deb yozgan bo'lsa-da, bunday she'rlarni hech qayerdan topib bo'lmaydi.

Uning 1923-yilda yozilgan ikkinchi she'ri "Go'zallik nimada" (Faфyp Fyлом 1983: 22) deb nomlangan va o'sha yili gazetada bosilib chiqqan (Faфyp Fyлом 1983: 16). Yosh shoir ushbu she'rda go'zallikni "qizlarda" deb o'ylaganlar "yanglishar" deydi va haqiqiy go'zallikni "manglayni terlatishda" ekanligini yozgan edi. Albatta, yosh G'afur G'ulom go'zallikni ham, yuqorida yozilganidek, davrning ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazaridan baholagani, uni yolg'iz menhatda topganidan xayratlanmasa ham bo'ladi. Chunki u yosh sovet jamiyatining yosh "farzandi" edi. Go'zallikni "bir gul", muddatini esa "fasl" deb bilgan shoir uni inson hayotiga ham mengzaydi: "siz, biz bor, u yashar". Asl go'zallikni "ishlayish"da, peshonadagi terda ko'rgan G'afur G'ulom uni insoniyat bor ekanki, boqiy ekanligini ham yashirmaydi.

Aslida G'afur G'ulom 1930-yillargacha yozgan ilk she'rlarida ham garchi ularni "davr ruhi bilan to'yintirgan" bo'lsa-da, asl muddaosini, ko'zlagan maqsadini ochiq ifoda qilishga urinadi. Masalan, 1924-yili yozilgan "Istaklarim" (Faфyp Fyлом 1983: 24) she'rida xalqning o'sha yillardagi juda og'ir va nochor ahvolidan noliganini; shoirning "proletarona" fikrlashi ortida buyuk "dardi" yashringani payqash qiyin emas. G'afur G'ulom "hazrat eshon"ning aldashidan, "chervonli boy"ning xalqqa emishlarni "o'n bahosida" pullashidan nolir ekan, "el"ni esa "biroz bag'ri keng bo'lishga chaqiradi.

G'afur G'ulomning yuqoridagi she'ri "Mushtum" jurnalida bosilib chiqqan edi. Hajv yo'nalishida yozilgan bu she'rda shoir Muqimiyning "izi"ni kuzatish mumkin. Zero, yosh shoirning bu davrdagi ijodi "Navoiy, Muqimiy, Furqatlar ta'sirining duvarak mevasi" (Faфyp Fyлом 1983: 16) edi.

G'afur G'ulom 45 yillik ijodi davomida she'r, doston, ocherk, feleton, hajviya, hikoya, qissa, maqola, tarjima yo'nalishlarida samarali ijod qildi. Uning asarlari yuzdan ortiq to'plam va kitoblarda bosilib chiqdi.

G'afur G'ulom ijodining ilk davrida "Mushtum", "Yer yuzi" jurnallarida, "Sharq haqiqati", "Qizil O'zbekiston" gazetalarida adabiy xodim va maxsus muxbir sifatida ishladi va bu tajriba unga ijodiy jarayonga kirish va chuqur idrok qilish imkoniyatini berdi.

Shoir 1923-1930-yillar oralig'ida 31 she'r, 23 kichik hikoya va 50 dan ortiq felyeton, ocherklar yozdi. Uning dastlabki she'rlarining katta qismi hajviya yo'nalishida bo'lib, zamonasi, urf-odatlar va jamiyatdagi boshqa "illatlar" ustidan kuladi. G'afur G'ulomning 1920-yillaridagi she'rlarida asosiy e'tibor yangi jamiyatning qaror topib kelayotgan yangicha munosabatlarini ("Uylanish"), talablarini ("Qizil bayroq") kuylashga, eskilik deb baholanayotgan ("Paranji") tushunchalarni tanqidiga qaratildi. Uning 1930-yilgacha yozilgan dastlabki

she'rlarida badiiylikdan ko'ra bayonchilik, ehtirosdan ko'ra e'tirof ustunlik qilganini kuzatish mumkin (Hазаров 2022: 15).

Xalq va davr hayotini aks ettirish G'afur G'ulom asarlarining etakchi xususiyatiga aylana bordi. Mazkur xususiyat, ayniqsa, "Turksib yo'llarida" (1930) she'ri va "Ko'kan" (1933) dostonida yaqqol ko'zga tashlandi. Xususan, "Turksib yo'llarida" she'rida xalq turmushi o'tmishda faqat ochlik-yalong'ochlikdan, xor-zorlikdan iborat edi, deb butkul qora bo'yoqlarda tasvirlanadi. Sotsialistik tuzumning ustunligini ko'rsatish, haqiqiy hayot sotsializmdan boshlanadi, degan tushunchani singdirish davr adabiyotiga xos unsur edi. Tabiiy, G'afur G'ulom ham bu masalada davr siyosati va talabidan tashqariga chiqqan olmadi. Zamonaviy o'zbek adabiy tanqidchiligida bu kabi asarlar "tuzum xususiyatidan kelib chiqqan, sovetlarning siyosati va mafkurasining, umuman, badiiy ijod, xususan san'atkor dunyoqarashiga ko'rsatgan ta'siri" (Каримов вб. 1999: 7) deb baholana boshladi. Sovet adabiy merosiga tarixan va asosan, yaratish davri xususiyatlaridan kelib chiqib qabul qilish tamoyili ilgari surildi.

G'afur G'ulom nafaqat she'rlari, balki boshqa asarlarida ham sho'ro siyosati va mafkurasi ta'sirida el-yurtni yuksak ko'tarinkilik ruhida yashash va mehnat qilishga chorladi. Yaxshilik, ezgulik, birodarlik, do'stlikni ulug'ladi. Ulug' maqsad va niyatlar yo'lida xalqni, ommani safarbarlikka da'vat qildi. Kelajakka katta umidlar bilan qarashga undadi. Bular uning asarlariga xos bo'lgan xususiyatlardir.

Albatta, davr nuqtai nazaridan, kommunistik partiyaning yuritgan siyosatidan kelib chiqilsa, G'afur G'ulom ham boshqa adiblar qatorida ona tuprog'iga, xalqiga mehrini asarlarida sho'ro mafkurasi izn bergan darajadagina aytish bilan cheklanishga majbur edi. Asosiy sabab sifatida inqilobdan oldingi davr haqida ijobiy fikr aytish o'tmishni, feodalizmni ulug'lash, millatini ijobiy tarafdin ko'rsatish esa millatchilik deb baholanganligini aytib o'tish zarur.

Ozodlik orzusi

G'afur G'ulom yangi o'zbek adabiyoti asoschilaridan bo'lgan adiblar Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon bilan yaqin bo'lgan, ular bilan ijod masalasida yaqindan hamkorlik qilgan. 1931-yili Abdulhamid Cho'lpon G'afur G'ulomga o'zining "Daryo bo'yi" (Cho'lpon 2020: 225) degan she'rini bag'ishlagani, Abdurauf Fitrat esa "Aruz haqida" nomli kitobida uning she'rlaridan misol keltirganini (Fitrat 1936: 22-23) bu hamkorlikning natijasi sifatida ko'rsatish mumkin. Cho'lponning 1935-yili chop etilgan "Soz" she'riy to'plamiga kiritilgan bu she'r aruz vaznida yozilgan. Fitratning aruzga bag'ishlangan ilmiy asariga G'afur G'ulomdan misol olinishi shoirning aruz vaznini juda yaxshi bilgani va bu janrda mukammal she'rlar yozganidan dalolat beradi.

Baxtiyor Nazarovning yozishicha, G'afur G'ulom Cho'lpon va uning davrasidagi shoirlar bilan muttasil hamsuhbat bo'lgan. Bu esa 1930-yillarning ikkinchi yarmida G'afur G'ulomning fe'l-atvori Yozuvchilar uyushmasida maxsus muhokama qilinishiga sabab bo'lgan (Hазаров 2022: 80).

G'afur G'ulom merosini jiddiy tahlil qilish uning istiqlool ruhidagi, millatparvarlik dardlari bilan yo'g'rilgan, Cho'lpon va Fitratlarning erk va ozodlik iddaolariga hamohang she'rlari borligini ko'rsatadi. Uning 1920-yillarda yozgan sh'erlaridagi bu ruh o'ta pardalangan, yashiringan ravishda keyingi davrdagi ayrim

asarlarida ham uchratish mumkin. Shoirning 1920-yillarda yozilgan “Dongli” shoirga, “Olqish” va “Falak ona” nomli she’rlari yuqoridagi fikrlarni tasdiqlashga misol bo’la oladi. 1927-1928-yillarda yozilgan bu uch she’r shoir hayotligida chop etilmagan. Baxtiyor Nazarovning ta’kidlashicha, bu she’rlar yo senzura ruxsat bermagani yoki muallifning o’zi ularni ehtiyotkorlik vajhidan chop etishni ma’qul ko’rmagan bo’lishi mumkin (Hazarov 2022: 87).

“Dongli” shoirga” she’rida o’z vatanini dardini, orzu-umidini kuylash o’rniga sotqinlik qilib, “yot ellar”ning puliga uchgan, shoir tili bilan aytganda, “yollangan” shoirga cheksiz nafratni ko’rish mumkin. G’afur G’ulomning ta’riflashiga ko’ra, bu shoir yangi zamon, ya’ni sho’ro davrida emas, ancha oldin mashhurlikka erishgan, tajribali. Baxtiyor Nazarovning aniqlashicha, bu she’rning e’lon qilingan nusxalarida ayrim tinish belgilari to’g’ri qo’yilmagani sababli asl ma’noni ilgab olishda ba’zi saktaliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

G’afur G’ulom she’r davomida “dongdor” shoirning qilmishlarini fosh eta boradi: bir nomard, kelgindi, bosh kesish bilan qahramonlikka intilgan “botir”ning o’limi uchun yig’lagan; u o’z ishlarini buzg’unliklar bilan amalga oshirgan; gunohsiz murdalar ustida iljayishdan toymagan bir shaxs. She’rning oxirgi to’rtligida G’afur G’ulom “dongli” shoirga nisbatan o’z nafratini yanada kuchliroq ifodalaydi. U “dongdor” shoirning madhlarini, madhiyalarini “yolg’onchi tarannum”, deb ataydi. Jamiyat, ehtimol tuzumning ko’klarga ko’tarilishini yoxud uni qudratli, kuchli deb ulug’lanishini “ko’pikli vahima”, deb baholaydi.

“Dongdor” shoir yurtining qayg’usiga sherik bo’lish, og’irini engil qilish o’rniga uni ezib, xor qilganlarga ergashgan. G’afur G’ulom uning bu ishini “tuz ichgan tuzlikka tupurmoqlik”, ya’ni vatanga hiyonat, deb baholaydi. Bunday yo’l bilan topilgan hurmat, obro’ esa, shoir fikricha, “faslli hurmat”, ya’ni o’tkinchi hurmatdir.

She’rdagi eng diqqatni chekuvchi joyi, G’afur G’ulom 1917-yil to’ntaruvini inqilob yoki revolyusiya deb emas, qullarning isyoni, deb talqin qiladi va “qullarning isyonin o’n yili” to’lgan yilda bunday “dongdor” shoirlarning va, ehtimolki, ularning tegirmonini aylantirib turgan tuzumning mahv bo’lishini orzu qiladi.

Baxtiyor Nazarovning ta’kidlashicha, G’afur G’ulom bu she’rda Vatanga hiyonat qilayotgan “dongdor” shoirni sho’ro tuzumini inkor qilgan va eski tuzumni madh qilaganligini fosh etganda edi, bu she’r sho’rolar siyosati, mafkurasiga aynan mos qabul qilinib o’z davrida nashr etilgan bo’lar edi (Hazarov 2022: 90).

She’rning o’z davrida va, umuman, shoir hayotligida chop etilmagani yoki muallifning o’zi buni ma’qul ko’rmagani, yuqorida talqin qilingan ma’no va maqsadda yozilgan, deb xulosa chiqarish imkonini beradi.

“Falak ona” ham “Dongli” shoirga” kabi o’ziga jiddiy e’tiborni talab qiladigan she’rlardan biridir. G’afur G’ulom “Falak ona” she’riga xalq qo’shig’idan “Ey falak, charxing buzilsin, muncha xor etding meni” misralarini epigraf qilib olgan. Albatta, har qanday epigraf asarning asosiy mazmunini ifodalaydi, uni tahlil qilishda kalit vazifasini o’taydi. Shoir xalq qo’shig’idagi bu so’zlarni aytuvchining ahvoli, ruhiyatiga munosabat bildiradi va: onang qadar yaqin bo’lgan falakdan nolimaslikni, u hech qachon insoniyatga yomonlikni ravo ko’rmasligini

tushuntirishga harakat qiladi. She'rdagi falsafiy ruh uning mohiyatiga to'la mos keladi. Nazaroning fikricha, bu hodisa she'rda kurashchanlik g'oyasi aytilgan vaqt va bu g'oyaga asarning lirik qahramoni – er yigit da'vat etilgach, yanada oydinlashadi. Natijada umidga, kurashga, ishonchga chorlash she'rning leytmotivi darajasiga ko'tariladi. Bu umid – erkka, kurash – uyg'onishga, shionch – kuchga qaratilgandir. Kurashda ko'p vahshiy kuchlarning borligi, bu – milliy ozodlik kurashiga otlangan, otlari kishnab typran asov yigitlarga ishora bo'lsa, "chidamsiz ko'klar" bu – o'zlarini cheksiz-chegarasiz to'ralar" deb bilgan bosqinchilarga ishora edi (Назаров 2022: 91).

Xulosa

XX asrning 20-yillaridagagi G'afur G'ulomning ijodida badiiy asarni nozik his qilish bilan bir qatorda, o'sha davrda aksar yangi avlod vakillariga xos bo'lgan kamchilik – badiiy ijodga, asosan, mafkuraviy, sinfiy yondoshuv ko'zga tashlanadi. G'afur G'ulom ijodining ilk bosqichida hajviy yo'nalish ustuvorlik qilgan bo'lsada, davr ruhiyatini ifodalagan "zamonasoz" va zamonga mos kelmagan she'rlarini ham ko'rish mumkin.

G'afur G'ulom ijodini dastlab she'r bilan boshladi. Lekin o'tgan asrning 20-yillar oxirida ko'proq feletonchi, ocherkchi, hajviy hikoyanavis sifatida mashhur bo'ldi. Ilk kitoblari 1930-yillar boshida o'nlab kichik nasriy asarlarini jamlagan "Yigit", "Kulgi hikoyalar" nomli bilan chop etildi.

G'afur G'ulom ham aksar adiblar kabi davr siyosati talabi va ruhi bilan sug'orilgan qator asarlar yozdi. Biroq, ayni vaqtda, hayotda sho'ro siyosatiga dahli bo'lmagan, turmushda chindan ham mavjud va taraqqiyotga to'siq bo'lib turgan hodisalar oz emas ediki, ularni hajv etish davr va hayot talabi edi.

Sovet davri adabiy merosi zamonaviy o'zbek adabiy tanqidchiligi "elagi"dan o'tkazila boshlandi va 2000-yillarning boshlarida yangi metodologiya asosida baholana boshladi. Mustaqillik mafkurasiga xizmat qila oladigan o'zbek sovet adabiyoti namunalari ajratib olindi va talqin qilindi. Ayni metodologiya asosida G'afur G'ulom ijodiy merosi ham yangicha "tanqid ko'zi"da kechirildi.

G'afur G'ulomning 1920-yillarda yozgan she'rlarida davr ruhiyati, sotsialistik mafkura va siyosat talqini ustuvor bo'lsada, ayrim she'rlarida ifoda etilgan fikrlarni tuzumga qarshi isyon sifatida talqin qilish mumkin. Bu kabi talqin uning "Dongli" shoirga", "Falak ona" she'rlariga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Bu she'rlarda o'rta qo'yilgan fikr va g'oyalarning tahlili bizga shoirning haqiqiy isyonkor qalbini ko'rish imkonini beradi. G'afur G'ulomning Fitrat, Cho'lpon kabi buyuk adiblar bilan yaqin aloqada bo'lgani, ularning shoir shaxshiyati va ijodiga munosabati, buning natijasida uning "jazolanishi" shoirning 1920-30-yillardagi faoliyatini yanada teran tahlil qilinishini taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Cho'lpon. (2020). *Sh'erlar*. Toshkent: Akademya nashr.

Fitrat. (1936). *Ariz haqida*. Toshkent: Fanlar komitetining nashriyati.

Акбаров, А. (1970). *Гафур Ғулом поэзияси*. Тошкент: Ўзбекистон КП марказий комитетининг нашриёти

Ғафур Ғулом. (1983). *Мукаммал Асарлар Тўплами. 12 Томлик. Биринчи Том. Шеърлар (1923–1940)*. Масъул Мухаррир: Содир Эркинов. Тошкент: Фан.

Ёкубов, Ҳ. (1959). *Ғафур Ғулом: ҳаёти ва ижоди*. Тошкент: Ўзадабийнашр.

Каримов, Н. (2003). *Ғафур Ғулом. Шоир ҳаёти ва шеъриятига бир назар*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт- матбаа ижодиёт уйи.

Каримов, Н. вб. (1999). *XX аср ўзбек адабиёти тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.

Қуронов, Д. (2003). Қулғу зимнидаги зиддият. – *Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. (Ғафур Ғулом таваллудининг 100 йиллигига бағишланган республика илмий-амалий анжумани материаллари)*. Андижон. 26-32.

Қуронов, Д. *Ўз вақтида ёзилган асар*. <https://quronov.uz> 08.06.2023.

Мамажонов, С. (1966). *Ғафур Ғулом прозаси*. Тошкент: Фан.

Матёкубова, Т. (2006). *Ғафур Ғулом бадийяти*. Тошкент: Фан ва технология.

Назаров, Б. (2003). Давр ва Ғафур Ғулом. – *Ғафур Ғулом ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари*. Тошкент. 4-5.

Назаров, Б. (2004). *Ғафур Ғулом олами*. Тошкент: Фан.

Назаров, Б. (2022). *Ижоднинг жон томири*. Тошкент: Тафаккур томчилари.

Расулмухамедова, Д. (2021). Ғафур Ғулом ижодида эркинлик ғоясининг ифодаланиши. *Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations*, № 3. 56-61.

Шукуров, Н. (1973). *Услублар ва жанрлар*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

O'ZBEKNING CHIN MA'NODAGI O'KTAM SHOIRI

Damin TO'RAYEV

QarDU professori, filologiya fanlari doktori

Obitjon KARIMOV

NamDU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: mazkur maqolada xalqimizning sevimli shoiri, akademik G'afur G'ulomning lirik ijodi, haroratli she'rlari tahlil qilingan. Shoirning XX asr o'zbek adabiyotidagi munosib o'rni atroflicha o'rganilgan.

Kalit so'zlar: akademik, milliy adabiyot, nazm, badiiylik, realistik yo'nalish, falsafiylik, erkin ijod, kompozitsiya, obraz, obrazlilik, motiv

Annotation: In this article analyzed lyrical works of academician poet Gafur Gulam, the favorite poet uzbek nation, and his warm poems. The worthy place of the poet in the Uzbek literature of the 20th century has been thoroughly studied.

Key words: academician, national literature, poetry, artistry, realistic direction, philosophy, free creativity, composition, image, imagery, motive.

Odatda, inson kuchli bilim va qudratli tafakkur egasi, o'z sohasining bilimdoni bo'lishi mumkin, lekin o'z xislat-u fazilati bilan xalqiga, ona Vataniga manfaati tegmas ekan, u tarixda qolmaydi, buyuklik arg'umog'iga minolmaydi ham.

Xalqimizning asl farzandi, alloma shoir G'afur G'ulom butun iste'dodi va faoliyatini milliy adabiyot, madaniyat rivojiga bag'ishlagan ijodkorlardan edi. U asarlari orqali o'zbek xalqining shuhratini dunyoga yoydi. Darvoqe, uning ijodiga oshno har bir kitobxon ko'z o'ngida xalqimiz hayoti va turmush tarzi, taraqqiyot yo'li namoyon bo'ladi. Shoir she'rlarida haqli ravishda o'zini elning ishonchli vakili va ovozi deb atardi:

Men o'zbek shoiriman, o'z xalqimning tiliman,

Qalbm buyurganini aytib keldim hamisha [G'afur G'ulom.2016; 85]

G'afur G'ulom she'riyati o'zbek nazmini yangi ohanglar va mavzular, o'lmas g'oyalar bilan boyitgan bo'lsa, hikoya, feleton, ocherk va qissalari XX asr o'zbek nasridagi realistik yo'nalishning shakllanishiga katta hissa qo'shdi.

Shoir ilk asarlaridanoq o'z faoliyatini xalq hayoti bilan bog'ladi, har qanday badiiy asar xalq hayotini aks ettirishi kerakligini, insoniyat erishgan yutuqlar tinimsiz mehnat samarasi ekanligini ifodaladi.

G'afur G'ulomning 30-yillardagi she'riyati o'zining ko'tarinkiligi, hayotbaxshligi, falsafiy mushohadaga uyg'unligi, jangovar tashviqiyliги bilan xarakterlanadi. Shubhasiz, erkin hayot nashidasi bilan yashayotgan bugungi kitobxonda shoirning "Yalovbardorlikka", "Turksib yo'llarida", "Ko'kan", "Egalari egallaganda", "Xitoydan lavhalar", "Ikki vasiqa" kabi asarlarida olg'a surilgan g'oyalar erish tuyulishi tabiiy. Lekin har qanday ijodkor o'z davrining mahsuli ekanligini ham unutmasligimiz zarur. Eng muhimi, G'afur G'ulom bu she'rlarida, birinchi galda, real hayotda kechayotgan ijobiy o'zgarishlarni va o'sha o'zgarishlar

bunyodkori bo'lgan elni ulug'lashni maqsad etadi. Bu shoir she'riyatining bir xususiyati. Ikkinchidan, badiiy vositalarning ta'sirchanligi, xalqchilligi, tarixiy voqeaning obrazli qilib, poetik mazmunga mos holda berilishi, g'afurona ko'tarinkilik bu asarlarni badiiyatning yaxshi namunalari qatoriga qo'yadi.

Shu yillarda yaratilgan "Turksib yo'llarida" she'ri nafaqat G'afur G'ulom ijodida, balki XX asr o'zbek poeziyasida ham muhim adabiy hodisa bo'ldi. She'rda o'z davri mafkurasi bo'y ko'rsatib tursa-da, asar katta estetik va ijtimoiy qudratga ega. Lirik qahramon kechinmalarida nafaqat o'zbek xalqi, ba'zi Sharq xalqlarining ham achchiq taqdiri, dardlari o'z ifodasini topgan:

*Gardanda cho'yandan quyilgan zanjir,
Erlarda hashorat kabi
Ochlikdan, on
Zorlikdan gezarib labi,
Ojiz,
mahkum, xor va betadbir
- Non, - deya,
- Non, - deya*

Surunib kechmishdir. [G'. G'ulom, 2016; 45]

Atoqli olim, ustoz Aziz Qayumov "Akademik G'afur G'ulom" [A. Qayumov, 2008; 56] nomli kitobida to'g'ri ta'kidlaganidek, bu she'rdagi harbiy yurishlar, ularning yovuz oqibatlari to'g'risidagi olovli misralar o'zining chuqur mazmuni, tasviriyligi va ta'sir kuchi jihatidan rassom kartinalari bilan bir qatorda turadi. Darhaqiqat, she'rda bashariyat taqdiriga daxldor voqealar, o'lkalar va xalqlar kechmishi, yangi turmush haqidagi orzu-istaklar hali-hanuz kitobxonlarni to'lqinlantirib kelmoqda.

"G'afur G'ulom poeziyasining eng muhim fazilatlaridan biri uning hayotiyligidir, - deb yozgandi ustoz Ozod Sharafiddinov, — u o'z ijodida faqat real hayotga murojaat qildi, she'rlarning mazmuni, mavzuini ham real hayotdan oldi. G'afur G'ulomning poetik obrazlari tarkibi zaminida ham kundalik turmushda mavjud bo'lgan nisbatlar, real hayot tug'dirgan assotsiatsiyalar, qiyoslar yotadi [O. Sharafiddinov, 2003; 65]". Aytish mumkinki, bu fikr G'afur G'ulomning turli davrlarda yozilgan barcha asarlariga taalluqli.

G'afur G'ulom o'z maslakdoshlari bo'lgan Oybek va H.Olimjon bilan yangi o'zbek adabiyotida vatan mavzusida dilbar she'rlar yaratish an'anasini boshlab bergan. U "Bari seniki", "Toshkent" (dastlabki varianti "Yurtim" deb nomlangan), "Bog'", "Chaman" kabi she'rlarida o'lkamizning go'zal va betakror manzarasini chizadi, xalkimizga xos g'urur va vatanparvarlikni ulug'laydi. Bu yurt mard, arslondek botir yigitlarga vatan ekanligidan faxrga to'ladi:

*Baland-baland tog'laring ming pillapoya,
Archalar baxt boshiga tashlaydi soya.
She'r o'qiy, she'r to'qiy bilanihoya...
Sen minglab azamat, botirga doya,
Arslon yigitlaring bari seniki.* [G'. G'ulom, 2016; 58]

Vatan tavsiflangan bu she'rlardagi muhim ijtimoiy mazmun, falsafiylik, shoir ko'nglidan otilib chiqqan nozik tuyg'ular, tabiiy tasvirlar o'quvchi qalbiga

munavvarlik baxsh etadi. Ko'klam shabnamidan lirik qahramonning dili, shu go'zal chamanning farzandi ekaniga shukrona aytadi. Shoir fikricha, vatan madhi ijodning asosi va ilhom manbaidir. Vatandagi gulgun manzaralarni kuylamaslik mumkin emas:

*Bir vatanning o'g'limenkim, har taraf gul, lola, bog',
Qalb ko'ziday eng qorong'i kechada porlar charog',
Har yigit mag'ruru har qiz ko'kragi qo'sh cho'qqi tog',
Suv desang, sharbat oqar, iqlim desang, qaymog'u yog',
O'z-o'zini maqtaganda maqtamay qolg'aymi men?*

G'urur-iftixorga to'lib-toshgan bu kabi she'rlar mustaqil yurtimizning bugungi avlodini ham vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim estetik ahamiyat kasb etishi shubhasizdir.

Shoirning bolalarga atab yozilgan "Yasha deyman, o'g'lim!", "Bilib qo'yki, seni vatan kutadi" kabi she'rlari xalq orasida mashhur bo'lib ketgandi. Ulardagi millatimizga xos farzand tarbiyasiga e'tiborlilik, yoshlarni el-yurt kelajagi uchun fidoyi va aql-zakovatli insonlar bo'lib etishishga undash, mustaqil hayotga endi qadam qo'yayotgan har bir o'spirinda jamiyat va ota-ona oldidagi mas'uliyat hissini uyg'otishga qaratilgan da'vatkor misralar, oradan yillar o'tsa-da, o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida shoir she'rlarida yangi mavzu va yangi ohanglar paydo bo'ldi. G'urur va mushohada, hayqiriq va o'ch-alam, chuqur ehtiroslar bilan sug'orilgan misralar bitdi. Bu asarlar hayot-mamot uchun kurash ketayotgan davrda xalqimizni qahramonliklarga undadi, g'am-qayg'ularini engillatishga xizmat qildi. Shayxzodaning quyidagi fikrlarini eslash o'rinli: "Bu... she'rlar orasida, ayniqsa, uch she'rni alohida qayd qilib o'tishni istar edim. Bular urushning birinchi kunlaridanoq yozilgan "Kuzatish", 1942-yil 16 mayda yozilgan "Sog'inish" va 1945-yil 5 noyabrda yozilgan "G'oliblar bayrami" she'rlaridir. Mukammal bir she'riy salosa (trilogiya) tashkil qilgan bu uchlikni anglash shoirimiz qalbining urush yillaridagi daftarini o'qimoq demakdir" [Shayxzoda, 2003; 75].

Darhaqiqat, ushbu salosaning birinchi she'ri "Kuzatish"da xalqimizga xos fazilatlar ulug'langan. Ma'lumki, ushbu she'r shoirning talaba farzandi Jo'ra frontga ketishi munosabati bilan yozilgan. Lirik qahramon ota o'z farzandini urushga jo'natar ekan, uning diqqat markazida umumxalq muammosi Vatan himoyasi turadi. Shuning uchun u o'g'liga elning o'tmishini va qahramonliklarini eslatadi, xalq nomidan mardona kurashishga da'vat etadi, ma'naviy yuksaklikka undaydi:

*Saflar oldida bo'l, mard bo'l, botir bo'l,
Do'stlarga hamohang, jo'ra bo'l, jo'r bo'l.
Ona yurt hurmati, Vatan hurmati,
Xalqimning hurmati, g'olib bo'l, zo'r bo'l.*

"Sog'inish" she'rida "Kuzatish"dagi badiiy tafakkur yanada quyuqlashgan. Tom ma'nodagi insoniy fazilatlar egasi bo'lgan otaning ruhiy kechinmalari orqali urush davri voqeligi hamda unga munosabat beriladi. "G'oliblar bayrami"da umumxalq shodiyonasi tasvirlansa-da, g'oliblarni kutayotgan ba'zi ota-onalar qalbidagi ayriliq zahri, mungli qiyofasidagi armon va o'kinchlar ham yoritiladi...

Xullas, bu uch she’rda urush davri o‘zbek xonadonidagi insoniy kechinmalar, xalqimizga xos ma’naviy yuksaklik, vatanparvarlik fazilatlarini mujassamlashgan.

G’afur G’ulomning bu davrda yaratilgan “Xalq otlandi”, “Sen etim emassan”, “Bizning ko’chada ham bayram bo’lajak” kabi she’rlari katta ijtimoiy mazmunga ega. “Sen etim emassan” she’ri dunyoning ko’pgina tillariga tarjima qilinib, mashhur bo’lib ketgan. Shoir ijodiy maktabida kamol topgan mashhur adibimiz Said Ahmadning guvohlik berishicha, XX asrda Moskvaning Kolonna zalida G’afur G’ulom xotirasiga bag’ishlagan marosimda atoqli rus shoiri Nikolay Tixonov so’zga chiqib: “AQSHning sobiq Prezidenti Franklin Ruzvelt shoirning “Sen etim emassan” she’rini o’qib turib ko’z yosh to’kib yig’laganiga o’zim guvohman” [N. Tixonov, 2003; 56], - degan ekan. G’afur G’ulom nazari tushgan, uning olqishini olgan davrimizning yana bir mashhur shoiri Abdulla Oripov bu she’rlarni xalqimizga qo’yilgan umrboqiy haykal deb bilaman deganida haq edi [A. Oripov, 2002; 56].

Umuman, G’afur G’ulom davrning qanday dolg’ali voqealariga duch kelmasin, ijodining asosiy g’oyasi, motivi va mazmunini ulug’ inson tashkil etdi. Urushdan keyingi yillardagi ijodida ham g’oyaviylik, zamonaviylik etakchi xususiyat bo’lib qoldi, fakat mavzu ko’lami yanada kengaydi. Bu yillarda yozilgan she’rlar orasida “Vaqt” alohida ajralib turadi. Adabiytimizni bezagan bu she’r falsafiy lirikaning eng yaxshi namunalaridandir. Shoir mazkur she’rda inson umrini har bir oni salmog’i haqida falsafiy mushohadalar yuritadi:

*Yashash soatining oltin kavgiri
Har borib kelishi bir olam zamon,
Koinot shu damda o’z kurrasidan
Yasab chiqa olur yangidan jahon...*

*Hayot sharobidan bir qultum yutay,
Kosani to’ldirgin, umrzoq soqiy.
Quyosh-ku falakda kezib yuribdi,
Umrimiz boqiydir, umrimiz boqiy.*

Misralardan alloma shoirning hayot hodisalarini nihoyatda chuqur bilishi va tahlil etishi, donishmandligi, haqiqiy so’z ustasi ekanligi ko’rinib turibdi. Eng muhimi, shoir she’rlaridagi hayotbaxsh g’oyalar bugungi yangi O’zbekistonimiz farovonligi yo’lida o’qib va faoliyat ko’rsatayotgan yoshlarimizga ham badiiy-estetik zavq beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G’afur G’ulom. She’rlar. Nazm. Nashrga tayyorlovchi M. A’zam. T.: 2016.
2. A. Qayumov, “Akademik G’afur G’ulom” Toshkent, 2008; 56
3. O. Sharafiddinov. Daryodil odam. Toshkent, 2003, 65-bet.
4. Bu haqda qarang: G’afur G’ulom zamondoshlari xotirasida. T., 2003, 75-bet
5. Bu haqda qarang: G’afur G’ulom zamondoshlari xotirasida. T., 2003, 88-bet
6. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. 4-tom, Toshkent, 2002.

ЎЗИШМАЛАРДА АКС ЭТГАН ҒАФУР ҒУЛОМ ПОРТРЕТИ

Рано ИБРАГИМОВА

Филология фанлари доктори (D.Sc.)

Ойбек уй - музейи

Аннотация: Ғафур Ғулом ижоди кенг, атрофлича ва чуқур ўрганилган. Мазкур мақолада эса Ғафур Ғулом портретини янада тўлдириш мақсадида эпистоляр жанр ракурсидан тадқиқ этиш мақсад қилинган. Сабаб: эпистоляр жанр Ғафур Ғулом портретига оид чизгиларни тадқиқ этишда адабий майдон вазифасини бажаради. Рассомлар ижодкор портретини ранг орқали беришса, эпистоляр жанр намуналари – мактублар, ёзишмалар ёрдамида Ғафур Ғулом портретини сўз орқали чизишга, адабиёт билан боғлиқ ўша давр манзараси, зарварақларини тиклашга муваффақ бўлинди.

Калит сўзлар: Ғафур Ғулом, эпистоляр жанр, мактублар.

Annotation: The works of Gafur Gulam have been widely, comprehensively and deeply studied. This article aims to study the portrait of Gafur Gulam from the point of view of the epistolary genre. The reason is the epistolary genre serves as a literary background against which the portrait of Gafur Gulam is studied. The artists present a portrait through color, while here the author managed to paint the Gafur Gulam's portrait by words, using samples of the epistolary genre – letters. The author also managed to restore the landscape and details of that time associated with literature.

Key words: Gafur Ghulyam, epistolary genre, letters.

Жаҳонга таниқли адиблар А.Толстой, Н.Погодин, Вл. Луговской, В.Ян, В.Катаев, Н. Тихонов, С.Сомова, А.Ахматова, К.Симонов, А.Сурков, И.Ле, Н.Бажан, С.Липкинлар Ғафур Ғуломнинг Арпапоё кўчасидаги уйининг доимо азиз меҳмонлари бўлишган. Адиб номига Республикамизнинг турли бурчаклари ва мамлакатлардан келган ва ҳозирда Ғафур Ғулом уй музейида сақланувчи хатлар, ёзишмалар, табрикномалар буни исботи.

Адиб С.Айнийни устоз, В.Маяковскийни «бевосита муаллими» Лоҳутий, Ҳамза, Ҳамид Олимжон, Самад Вурғун, Абдор Ҳидоятловларни зиммаларидаги вазифани ниҳоясига етказиб бажарган дўстлари деб, Берди Кербобоев, Собит Муқонов, Ойбек, Микола Бажан, Мирзо Турсунзода, Жавоҳарлал Неру, Сулаймон Рустам, Алексей Сурков, Комил Яшин, Павло Тичина, Александр Твардоский, Петрусь Бровка, Али Тўқимбоев каби адабиётнинг йирик намоёндаларини, Георгий Леонидзенинг қизи Тинатин, набираси Гоголарни ўзининг қардоши, қариндоши, дўсти, «ўз навбатида мураббий ва ўқитувчиси» деб билади.

Ғафур Ғулом дўстлари кўплигини кўпчилик ёзишмаларида бот-бот қайд этади: «Ҳа. мен Польшада бўлмаган эсам-да, польшалик ўротқларим кўп. Уларнинг кўпчилиги менинг шахсий дўстларим бўлиб кетишган. Уруш даврида меҳмоним бўлишган», - деб ёзади у.

Унинг дўстлари кўплигини белорус ёзувчиси В.Яннинг ўғли Михаил Васильевич Янчевецкийнинг Ғафур Ғуломга В.Яннинг 90 йиллиги муносабати билан тайёрланаётган «В.Яннинг ҳаёти ва ижоди» деб номланган тўпламга хотираларини ёзиб беришини сўраб йўллаган хати ҳам тасдиқлайди. Хатда: «В.Яннинг адабий архивида, кундаликларида Сиз билан (Ғафур Ғулом – таъкид бизники Р.И.) Тошкентда, Улуғ Ватан уруши йилларида бўлган учрашувлари ҳақидаги қайдлари сақланган. Унда Сизнинг ижодингизга жуда юқори баҳо берган ва жуда илиқ гаплар айтган.

В.Ян билан бўлган мулоқотингиз, унинг ижоди, қиёфаси, рус ва ўзбек ёзувчилари ўртасидаги дўстлик, Ўрта Осиё халқларининг тарих илми тараққиёти ва тарих манбаларини ўрганишида В.Ян китобларининг аҳамияти ҳақида ва кенг китобхонлар оммасига В.Ян ҳақидаги фақат Сиз айтиб беришингиз мумкин бўлган хотираларингизни ёзиб берсангиз». – деб илтимос қилинган. Бу сингари илтимослар, мурожаатлар адабиёт оламида тез-тез учраб туради. Бироқ, бу хатда эътиборни тортадиган иккита нуқта бор. Биринчиси, «В.Ян ҳақида фақат Сиз айтиб беришингиз мумкин бўлган хотиралар» дейилган, бу Ғафур Ғуломни В.Ян билан шунчаки, расман иш юзасидан эмас, балки яқиндан таниш, дўст бўлганини тасдиқлайди.

Улар ўртасидаги дўстлик бўлса, икки халқ ўртасидаги адабиётлар дўстлигининг ифодасидир. Ва хатдаги яна бир нуқта, бу Ғафур Ғулом мурожаат этаётган хат муаллифидир. У – В.Яннинг ўғли Михаил Васильевич Янчевецкий. Отаси билан Ғафур Ғулом ўртасидаги дўстона муносабатларидан фойдаланиб, хатни мен дўстингизни ўғлиман, илтимосимни бажариб беринг деб бошлаши мумкин эди. Бироқ хатнинг бирон ерида ўзини В.Яннинг ўғлиман деб қайд этмайди. Фақат, хатига жавоб кутаётган манзилини Москва К-1, Мал.Козихинский пер.12 кв.деб қайд этгандагина, исми шарифини Михаил Васильевич Янчевецкий деб тўлиқ келтирганидан у В.Яннинг ўғли эканлигини билиш мумкин.

Бу хислат, юқори маданият белгиси бўлган камтарлик Ғафур Ғулом фарзандларига ҳам хосдир. Ғафур Ғуломнинг қизи Олмос Ахмедовадан бирон ерда отангизнинг мавқеидан фойдаланиб ишингизни битирган ўринлар ҳаётингизда бўлганми, деб сўраганимизда қўйидаги жавобни олдик: «Атрофдагиларнинг бизга бўлган илиқ муносабати, бу уларнинг дадамизга бўлган муносабатлари бизга кўчганини англай эдик. Бироқ, ўзимизча биз Ғафур Ғуломнинг фарзандларимиз деб бирон ишни битирган эмасмиз. Чунки, ёшлигимиздан онамиз, отангизнинг обрўси ўзига етади, обрўсига обрў кўшишингиз шарт эмас, лекин обрўсини тўкадиган иш қилманглар, деб қулоғимизга қўйганлар», - деб хотирлайдилар.

Ғафур Ғулом дўстларга, атрофидагиларга жуда эътиборли бўлганини унинг ёзишмаларида аниқ кўриш мумкин. Ва, муҳими Ғафур Ғулом, Ойбек, Ўрол Тансиқбоев каби ижодкорларимиз ёзишмаларида Марина Цветаева, Пастернак, Рильке ёзишмаларидаги каби маънавий ёлғизлик белгилари кўринмайди. Уларнинг ҳаёти оиласи, болалари учун безовталиқ, ҳар бир оилада бўлиши мумкин бўлган муаммолар, иш, давр билан боғлиқ муаммо ва масалалар ҳаётларининг кўп қисмини эгаллаган бўлсада, улар

ёзишмаларининг ҳар бир сатридан қандайдир маънавий қониқиш ҳисси уларни тарк этмаганини туясиз.

Ғафур Ғулом ёзишмаларини бирма-бир кўздан кечирар эканмиз, улар асосида унинг ҳаёти солномасини тузиш мумкин. Чунки адиб уй-музейида сақланаётган хатларнинг ҳар бири замирида адиб ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бирон воқеа ёки Ғафур Ғулом образини тўлдирувчи чизгилар ётганини кўриш мумкин.

Ғафур Ғулом уй музейида адиб қаламига мансуб ёзишмалардан унинг дўстлари орасида касблари, ижтимоий келиб чиқишлари, ёшлари, илтимослари турфа хил инсонлар бўлганидан хабар топасиз.

Муҳими, бирон бир мактуб жавобсиз қолмаган. Вақтида жавоб берилмаган бўлса, адиб албатта кечикиб бўлсада, сабабидан огоҳ этиб хатга жавоб ёзган. Шундай хатлардан бири Азимовга йўлланган хат: *«Ҳурматли дўстим Азимов. ... Балки у (шоир Ҳалилулло Ҳалилий - Р.И.) Сайиднинг асарини почта билан юборган бўлса, келиб теккандан сўнг жавоб ёзмоқчи бўлган эдим. Шу вазҳи билан бу мактубим жуда кечикиб ёзилди, мени авф қилишингизни сўрайман».*

Ёки

Музаффар Зулфиқоровга ёзган жавоб мактубида: *«...яна 2-3 соатдан сўнг янгангиз Муҳаррамхоним йўлбошчиликларида Москвага жўнаб кетмоқчимиз. У ерда ҳам «Ғафур Ғулом кечаси» ўтар экан (18/Үда). Бинобарин, Сиз қадрдонларимга айтмоқчи бўлган дил сўзларим эндиги хатимга боқий қолди. Шошиб турган эдим. Хат ёзинг. Яна бир бор ҳурмат. Ғафур. 1963 й.*

Адиб Уй - музейида маълум бир илтимос билан ёзилган хатлар ҳам кўпчиликини ташкил этади. Агар адиб хатдаги илтимосларни бажаришга кўзи етмаган тақдирда ҳам, илтимос қилувчига нисбатан бефарқ, бетараф қараб туролмайди ва ўз имкониятидан келиб чиқиб, имконияти даражасида ёрдам беришга ҳаракат қилиб кўради.

Шундай хатлардан бирида Саратов шаҳрида ҳарбий хизматда бўлган Комилжон исмли солдат йигит севган қизи Алимага хат ёзиб беришни адибдан илтимос қилади. Шу тариқа адибнинг «Алима исмли қизга» деган шеъри юзага келади.

Яна шундай илтимос билан боғлиқ хатлардан бири андижонлик бир маҳбус номидан келган. Маҳбусга ёрдам беришга кўзи етмаган адиб Омонулла Валихоновга хат билан мурожаат қилади: *«Биродарим Омон! ...Андижонлик бир маҳбусдан илтимоснома олган эдим, ким ўзи, нима гап, тушуна олмадим. Сизга юбордим (маҳбуснинг хати назарда тутилган - Р.И.) Ўрганиб (агар малол келмаса), менга маълум қилсангиз. Балки маҳаллий ҳукумат арбоблари билан ҳал бўлгундай ишдур. Ҳар ҳолда бир маҳкум мурожаати жавобсиз қолмас. Ғафур Ғулом. 1961 й.*

Хат матнига эътибор берилса, адибни маҳбус илтимосномаси ўз ечимини топиши, хати жавобсиз қолмаслиги билан айтиб бериш пайтда, адибнинг ўзи ҳам маҳбус билан боғлиқ масаланинг ечимидан бохабар бўлишни истаяпти ва шу

боис «Ўрганиб, менга маълум қилсангиз» деяпти, у ҳам камдек, малол келмаса деб мурожаат этипти. Хат матндаги мана шу бир жумланинг ўзиёқ адиб табиатига хос бўлган чизги – бошқалар учун ташвиш тортиши, ташвиш чекишидан дарак бермоқда.

Адибга илтимос билан Чархий домла ҳам мурожаат этган эканлар. Уларнинг хатига эски ўзбек ёзувида ёзилган адибнинг жавоб хати қўлёзмаси музей архивида сақланади. Адиб жавоб мактубини «Асъада каллаҳу фиддорайн» деб, Чархий домланинг у дунёсини ҳам, бу дунёсини ҳам оллоҳ бахтли қилишини сўрашдан бошлаган. Ва Чархий илтимоси масаласига келганда «бу иш ўзим бормасдан, орқа ворот – мактуб орқали ҳал бўлмоғи мушкул кўринур» дейди. Ва яқин кунларда Фарғонага бориши ва унинг илтимосини ҳал қилиш учун «арбоби шаҳри Хўқанди фирдавсмонандга мурожаат қилурман, иншооллоҳ», деб тинчлантиради.

Адиб табиатига хос чизгилардан яна бири у фақат атрофидагилар, ёру-биродарлар, танишлар, қариндош-уруғлар, ҳамкасблар билан дўст тутиниб, дўстона муносабатда бўлибгина қолмасдан, балки фарзандларига фақат ота эмас, дўст ҳам бўлган. Ўғли Улуғ Мирзога 1959 йилда ёзган хатини кўздан кечирар эканмиз, у ўғлидан яхшимисан, нима ишлар билан бандсан деган мазмунда оталик мавқеидан фойдаланиб ҳисобот сўрамасдан, аксинча худди ўғлининг дўстидек унга опанг шоколад фабрикасига саёҳатга кетди, Карлова Варага путёвка олмадик, тил билмаган жойда туришдан зерикамиз, ҳам у курорт меъда касаллари учун экан деб сабабини ҳам тушунтиради, 2 июнда Москвага қайтамиз, Тошкентга қачон боришимизни телефонда айтаман деб, адиб 26 яшар ўғлига худди дўсти, ўз тенги билан гаплашгандек батафсил ҳисобот беради.

Ғафур Ғулом дўстликни қадрига етгани, қадрлаганини у ёзган хатлар матнидан кўриниб туради. Ёши 60 га яқинлашиб қолган адиб ўзидан 20 ёш кичик тадқиқотчи Турсун Собировга Ҳурматли ука ховандимиз мулла Турсунбойга деб мурожаат қилади. Адиб «мулла» деб мурожаат этар экан, бу билан уни ўқимишли инсон эканлигини эътироф этмоқда, «ховандимиз» сўзини ишлатиш орқали ўзини йўқловчиси, хабар олувчиси борлигидан мамнунлигини билдирмоқда. Шу ўринда Ғафур Ғулом ёзишмаларида мулоқотда кам қўлланиладиган («ховандимиз» каби) сўзларни ишлатишга бўлган мойилликни ҳам илғаш мумкин. Бу сўзлар унинг ҳамсухбатига нисбатан бўлган қалб ҳарорати ёхуд маълум бир муносабати, фикри, баҳосини билдириши мумкин.

«Ховандимиз» сўзининг ишлатилиши бу Ғафур Ғулом томонидан бир марталик, тасодифан, ўрни келганда ишлатилган сўз эмас. Балки бу каби теша тегмаган, кам қўлланиладиган ёки умуман фақат Ғафур Ғуломга хос бўлган, ёки унинг ўзи томонидан ўйлаб топилган сўзлар унинг ёзишмалари, нутқида тез-тез учраб туради. Масалан, адиб «Қўйма кулоқ» иборасини, бировларнинг фикри, ғоясини кулоғига қўйиб олиб, сўнг маълум муддат ўтганидан сўнг, худди ўзининг фикри, ғоясидек тақдим этувчи кишиларга нисбатан ишлатган. Ёки «*пишмаган узумни суви билан қўл қўйдим*» иборасини у ё бу масалада адиб фикрини билмоқчи бўлганларга берган жавобидир, демак асар унга ёкмаган.

Худди пишмаган узумнинг суви етилмаган, нордон ё аччиқ бўлганидек, етилмаган асарнинг мазаси ҳам пишмаган узумнинг сувини эслатади. Ёки, бир ўринда ўзини нохуш ҳис этган адиб, дўсти Собит Муконовга: *«Чўнг қозоқ, ёмон айтмай, яхши йўқ, агар мен қазо этсам, жанозамга келасанми?»* деб сўраган эканлар. Ғафур Ғулом ишлатган «Ёмон айтмай, яхши йўқ» иборасининг маъносини таҳлил этиш мақсадида биз фольклоршунос олим Омон Мадаев ва жуда кўп тадқиқотчиларнинг фикрини олдик. Ва бу ибора маъносининг бир қанча варианты мавжудлигига ишонч ҳосил қилдик. Бироқ, бу иборанинг асл маъноси калитини, албатта, Ғафур Ғулом билан Собит Муконов ўзлари билан олиб кетишган. Чунки бу ибора фақат уларнинг иккаласига маълум бўлган муносабат калити. Яхши ёмон гапирган бўлсам рози бўл, қазо этсам жанозамга келасанми маъносида ишлатилган бўлиши мумкин. Шундай қилиб, биз аниқлаган вариантларга кўра, бу иборанинг маъноларидан бири – яхшилик ёмонлик билан ёнма-ён юради. Ҳозир ҳаётман, яхшиман, бундан мамнунман. Бироқ ёмон кунлар ҳам бир кун келиши, мен оламдан ўтишим мумкин, шунда жанозамга келасанми маъносида ишлатилган бўлиши. Яна бар маъноси, ҳаётда ёмон кунлар ҳам бўлиб туради, буни унутма, яхши кунлар насиб бўлса бахтдан, бироқ қазо этсам жанозамга келасанми маъносида ишлатилган бўлиши. Ва «ёмон айтмай, яхши йўқ» иборасининг яна бир маъноси «соғлиғим яхши эмас, лекин соғлиқдан шикоят қилиш одобдан эмас. Лекин ҳаёт бор жойда, қазо бор, қазо этсам жанозамга келасанми маъносида ишлатилган бўлиши ҳам мумкин. Адиб ёзишмаларини кўздан кечирар эканмиз, унда мулоқотда кам ишлатиладиган сўзларни ўрнида ишлатиш, гапни ўз ўрнида топиб ишлатиш каби ёзувчига хос ҳислатлар кўзга ташланади. Адиб табиатига хос бу чизги замондошлари хотирасида янада равшанроқ ўз аксини топади.

Устоз Омон Мадаевнинг Ғафур Ғулом ҳақидаги хотиралари фикримизни яна бир бор исботлайди. Мадаев домланинг диплом ишлари ўзбек адабий алоқалари бўлгани ва шу муносабат билан Ғафур Ғуломнинг таржимага бўлган муносабатини билиш мақсадида адибнинг уйига борибдилар. Эшикни Ғафур Ғуломнинг ўзлари очибдилар ва кимсан дебдилар. Студентман, деган эканлар, бугун шанба студентлар билан гаплашмайман деб, қайтиб кириб кетибдилар. Мадаев домла саросимага тушиб, эшик олдида 10 дақиқача туриб қолибдилар. Шунда эшик очилиб, адиб: «Сен ҳам ўзимиздан экансан, кир ичкарига», - дебдилар. Талаба Мадаев ва адиб Ғафур Ғуломнинг суҳбати 40 дақиқа давом этибди. «Адиб билан бўлган 40 дақиқа суҳбат давомида, 4 ой кутубхонага қатнаб тўплаган материалдан кўпроқ маълумотга эга бўлиб қайтдим», - деб хотирлайдилар Омон Мадаев билан қилган суҳбатимизда. [Иброҳимова Р. 2013; 41]

Адибнинг ўрни келганда сўзни топиб ишлатишлари билан боғлиқ яна бир воқеани ҳам устоз Омон Мадаевдан эшитдик. «Ғафур Ғуломнинг Арпапоя кўчасида жойлашган уйларини зиёлилар маскани деса бўлади. У ерда республиканинг энг пешқадам зиёлилари тўпланиб мулоқотда бўлишар, машварат қилишар экан. Шундай учрашувлардан бирида Саъди Шерозий Рқўлёмаси устида гап борибди. Ва қатнашчилардан бири Олим Хўжаев Саъди

Шеързийнинг бир байтини жуда нозик таҳлил этиб берибди. Бундан таъсирланиб кетган Ғафур Ғулом XIV асрга тегишли китобни мана шу сенга, дебдилар. Ўша пайда бу китобнинг пулига иккита машина олса бўлар эди. Олим Хўжаев мен бундай китобга лойиқ эмасман, деб хижолат тортибдилар. Шунда адиб: «Овозингни ўчир, шу китоб сенга дедимми, сенга дебдилар». Олим Хўжаев чиқиб кетаётганларида: «бу китобга лойиқ қайси китобни Сизга ҳадья этсам экан, ҳайронман», - деган эканлар, шунда адиб, «жуда шумбола экансан, майли китобни ташлаб кетақол», - дебдилар.

Адиб фақат теша тегмаган сўз, фақат ўзларига хос бўлган иборани қўллаш билан эмас, балки татар, қозок, тожик, форс, озарбайжон тилларини мукаммал билишлари билан ҳам кишини ҳайратга соладилар. Татар дўсти Ҳасан Хайрийга татар, Гурбахш Сингга форс, Усмон ака, Мирзо Трусунзодаларга тожик, Ҳамид Ораслига озарбайжон тилида хат ёзган адиб, фақат тилни билибгина қолмасдан, шу тилда гаплашувчи халқ маданияти, санъатини ҳам кенг ва чуқур билиши билан кишини ҳайратга солади.

Ўтмишни, улуғларимизни билишда, уларнинг табиати, ҳаёти ва ижодига хос чизгиларни тадқиқ этишда хатлар – хотиралардан ҳам ортиқроқ манба вазифасини ўтайди. «Дин туман каби ёйилиб кетиши, хонликлар барбод бўлиши мумкин. Фақат олимларнинг меҳнати умрбод қолади», - деб айтилган Улуғбекнинг сўзларини кинооператор Малик Қаюмов^{14 1} М.Қаюмов. Жизнь моя – кинематограф. Т., 1982. С.182. олимларнинг меҳнати, ҳарбий қўмондонларники эмас, харобалар эмас, меҳнат, бемақсад кечирлган ҳаёт эмас, ижод умрбод қолади деб, масаланинг муҳимлигини яна бир бор таъкидлайди.

Адибимиз Ғафур Ғуломнинг яратувчи меҳнати, ўзи йироқда, лекин қалбига яқин юлдузлар, улуғлар билан дўстлиги, фақат унинг бадиий асарлари, илмий мақола ва нутқларида эмас, балки ёзишмаларида ҳам акс этади, Ғафур Ғулом портретига оид чизгиларни тўлдиради, Ғафур Ғулом яшаган давр манзарасини ёритади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иброҳимова Р. Хат ва ҳаёт. “Муҳаррир”. 2013. 46 бет.
2. Толипова З. Ўн уч ёш бўлиб қолсам. “Тулхан”, 1968, №12. 15-бет.
3. Қаюмов М. Жизнь моя – кинематограф. “Ташкент”, 1982. 182- бет.
4. Ғафур Ғулом Уй- музейи фондида “Хатлар” папкасида сақланаётган Ғафур Ғулом ёзишмалари, мактублар.

G'AFUR G'ULOM MAKTUBLARIDA QALB VA QIYOFA UYG'UNLIGI

Shoira AXMEDOVA

**BuxDU professori,
filologiya fanlari doktori**

Annotatsiya: maqolada O'zbekiston xalq shoiri G'afur G'ulomning maktublari o'rganilib, ularda aks etgan qalb va qiyofa uyg'unligi, xatlarga xos poetik xususiyatlar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Maktub, adabiy tanqid, muallif, shaxs, poetika, qalb, yozuvchi xati.

Annotation: In the article, the letters of the People's Poet of Uzbekistan Gafur Ghulam are studied, the harmony of the soul and appearance reflected in them, and the poetik features of the letters are discussed.

Keywords: Letter, literary criticism, author, person, poetik, heart, writer's letter.

Kirish. Yozuvchining muayyan shaxslarga qarata yozgan xatlari ijtimoiy, badiiy va adabiy qimmatga ega bo'lib, adib o'zi hayotligida va u olamdan o'tgandan keyin ham vaqtida va undan keyin ham matbuotda e'lon qilinaveriladi. Bunday xatlar adabiy shaklining pishiqligi, tafakkurning sodda va aniqligi bilan janr takomillashuvi va taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu xil xatlarda markaziy qahramon-yozuvchining o'zidir. Uning ichki ruhiy olami, his-tuyg'ulari, fikr-qarashlari badiiy ifodalangan xatlarda muallif o'z aksini topadi. «Siz Eynshteynning shaxsiy maktublarini o'qiganmisiz? Tabiiyki, bu buyuk olimni vaqt qadrini bilmaydiganlar qatoriga qo'shib bo'lmaydi. Lekin uning shogirdlariga, qizlariga, oilasiga, tanishlariga yozgan shu qadar quvnoq, bitmas-tuganmas hazil-mutoyibali, dono va uzundan uzoq maktublari borki, uni faqat shu bilan shug'ullangan ekan, deb o'ylashingiz mumkin» [A.Muxtor.1989, 59]. Haqiqatan ham buyuk shaxslarning hayoti va ijodiga nazar tashlasangiz, ularning xatga katta e'tibor bilan qaraganlarini va xatlarda ularni qalbi yorqin aks etganini ko'ramiz.

Rus va G'arbiy Yevropa adabiyotida yozuvchi xati shakl jihatdan yanada takomillashdi. Bu janrning yorqin namunalarini Pushkin va Turgeneev kabi rus yozuvchilari ijodida yaqqol ko'rinadi. A.S.Pushkinning zamondoshlaridan biri, taniqli rus tanqidchisi P.V.Annenkov ulug' shoir xatlari qimmatli adabiy dalil ekanligi bilan birga ularda shoir obrazi ham aks etishini ta'kidlagan edi. «Bu xatning yana bir qimmatli tomoni shundaki, xat Pushkinning ma'naviy, go'zal obrazini chizadi» [Pushkin, 1978, 11].

G'.G'ulom ijodi haqida juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan bo'lsa-da, uning munaqqidlik faoliyati, uslubi, adabiy tanqidchilik janrlarini rivojlantirishdagi xizmatlari hanzugacha kam o'rganilgan [Vohidov, 2003]. Mustaqillikka erishgandan so'ng yozuvchining adabiy-ilmiy merosini istiqbol mafkurasi asosida qarab chiqish ehtiyoji tug'ildi. Shu bois G'.G'ulomning adabiy-tanqidiy qarashlarini, qalbi va qiyofasini, shaxsiyatini, hayotga, yaqinlariga, adabiyotga munosabatini jamlagan

xazinaning matniy-strukturaviy jihatlari, badiiyati, tili, uslubi kabi muammolarni alohida olib o'rganish zaruriyati tobora chuqurroq sezilmoqda. Yozuvchining maktublari haqida ham xuddi shu fikrni aytish mumkin.

O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligida yozuvchi va faylasuf shoir G'.G'ulomning maktublarini shu nuqtai nazardan qarab chiqish mavzuni yoritishda yordam beradi. Shoirning hozirgi zamon tanqidchiligida ham, G'afur g'ulomshunoslikda 70 dan ziyod maktublari bo'lib, 40 tasi shoir asarlari o'n jildligining 10-tomidan o'rin olgan. Bu maktublarni mazmun-mundarijasiga ko'ra quyidagicha guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Shoirning yaqinlari, qarindoshlariga yozgan xatlari (Bahri G'ulomovaga, Ulug' G'ulomovga v.h.).

2. G'.G'ulomning ijodkor do'stlariga yozgan maktublari (A.Lohutiya, Ulfatga, Sobir Abdullaga, Asqad Muxtorga, Sotim Ulug'zodaga, Mirzo Tursunzodaga, Hamid G'ulomga v.h.).

3. Adabiyotshunos olimlar va jurnalistlarga yozilgan maktublar (V.Mirzaevga, A.Shorahmedovga, V.Ro'zimatovga v.h.).

4. O'quvchilar va yosh gazetxonlarga yo'llangan maktublar.

5. Rassomlar, olimlar, turli kasb-hunar egalari, dehqonlarga yozilgan xatlar. (masalan: farg'onalik dehqonlarga).

6. Qardosh xalqlar vakillariga yozilgan maktublar (tojik, turkman, ozarbayjon, qozoq, ukrain v.h.).

Bunday guruhlash shuni ko'rsatadiki, xatlar turli munosabat bilan turli kishilarga

yo'zilgan, ba'zilar juda qisqa, ba'zilar she'riy shaklda, baribir, hammasi G'.G'ulomning ijodiy va insoniy qiyofasini yorqinroq ochib berishda ma'lum ahamiyatga ega. Muhimi shundaki, ular alloma, insonparvar, saxiy va mehribon insonning ulkan qalbini namoyon etuvchi, shoir qalamidan to'kilgan satrlar sifatida tarix sahifalarida muhrlanib qolgandir. Maktublarni diqqat bilan o'qib chiqsangiz, ko'z oldingizda qalbi qaynoq, mehr-saxovatga to'la jonkuyar inson gavdalanadi.

Shoirning adabiy-tanqidiy ruhda maktublari esa ilmiy va badiiy tafakkurning hosilasi hisoblanadi. Ular ham ijod mahsuli, ularda ham muallifning kechinmalari, his-tuyg'ulari, adabiyot haqidagi qarashlari badiiy va ilmiy tarzda erkin ifodalanadiki, adibning adabiy-tanqidiy qarashlari ifodasini topgan maktublari haqida alohida to'xtalib o'tganmiz [Axmedova, 2008].

G'.G'ulom maktublari turlicha xarakter kasb etadi, ularning eng muhim fazilatlari- qisqalik, aniqlik, mulohazani ochiq-oydin o'ta yuksak madaniyat va kamtarlik bilan bayon etishning ustuvorligidir. Ularning matniy qurilishi ham shunga mos. Ko'pchilik maktublar murojaat, baytlar bilan dalillash, fikrlarni asoslash kabi qismlardan iborat.

Yozuvchi xati bir qadar qisqa va lo'nda bo'lishini ta'kidlash joiz. Buni G'.G'ulomning o'z xatlarida qisqalik va yumorni xush ko'rganligi yaqqol tasdiqlaydi. Adabiyotshunos S.Mamajonov G'.G'ulom timsolida o'zbek xalqining saxiyligi, mehmondo'st va insonparvarligi mujassamlanganligini ko'rsatuvchi bir maktubga e'tiborini qaratadi. 1959 yilda G'afur G'ulomning «Bizning uyga qo'nib o'ting, do'stlarim» degan she'ri Moskvadagi to'plamlar va gazetalarda bosilib

chiqadi. Pol'shalik bir yozuvchi Rakovskiy bu she'rni o'qib, undagi shu mehmondo'stlik ruhini, Sharq she'riyatiga xos lutfni tushunmasdan shoirga maktub yozadi. Unda shunday jumlar bo'lgan: «...Sizning ko'lamingiz, sizning ochiq qalbingiz menga yoqadi. Bu lirik samimiyat va mehribonlik shaklidagi ochiqdan-ochiq chaqiriqdir: «Bizning uyga qo'nib o'ting, do'stlarim!»...Shoirning garchi lirik mubolag'a va bo'rttirishiga yo'l qo'yishini bilaman, biroq har holda bu erda keng qalb va yurakning maydalanib ketayotganligi sezilmoqda...shunday dabdabani –en massen- bir olam mehmonlarni taklif qilishni o'ziga ep ko'rishini men ko'z oldimga keltirolmayman. Buning uchun millioner bo'lish kerak. Nahotki sizning uyingiz katta qasr bo'lsa?».

G'afur G'ulomning javob maktubida shunday so'zlar bo'lgan: » Garchand shoirlar mubolag'ani o'zlariga ep ko'rishlari mumkin bo'lsa-da, siz o'qigan she'rdagi narsalarning hammasi sof haqiqatdir va men taklifni o'z she'rimda va sizga yozgan bu xatimda ham takrorlay olaman. Marhamat! Ochiq ko'ngil million talab qilmaydi, balki faqat samimiyat va o'zaro hurmat talab qiladi, xolos» [Mamajonov, 1987, 156]. Bu maktublar bir tomondan turli millat yozuvchilari orasidagi aloqalarni ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, G'.G'ulomning haqiqiy, qalbi saxovatga to'liq shoir va inson ekanligini namoyon etishi bilan ahamiyat kasb etadi.

Bunday xatlar uni o'qigan kitobxon qalbida ham uni yozgan insonga hurmat hissini uyg'otishga qodirligi bilan e'tiborga loyiq. Shu jihatdan o'zbek adabiyotida faylasuf o'zbek shoiri G'.G'ulom maktublariga nazar tashlasak, ularda ham o'zbekona lutf, ehtirom, xat yozuvchining xat oluvchiga samimiy munosabati yorqin namoyon bo'ladi.

Abulqosim Lohutiya yozgan javob maktubidan: «Assalomu alaykum muhtaram birodarlarim va muazzam shoir Lohutiy!

Muhabbat uslubida yozilgan har ikki maktubingizni oldim. Fuzuliy musaddasiga yozgan nazirangizni hamma adabiyot oshiqclariga manzur etdim».

Valijon Mirzaevga: «Muhtaram birodarlarim Valijon va Qobiljonlarga!

Hurmatingiz darajasidan og'irroq va salomingiz o'luchagidan vazminroq hurmatimni qabul qilgaysizlar. Iltifotingiz o'z sha'ningizda ham jilvalansin».

Gazeta o'quvchilariga: «Jonimdan aziz ko'rgan o'g'il-qizlarim!

Men sizni juda yaxshi ko'raman. Buni siz yaxshi bilasiz. Siz ham meni yaxshi ko'rasiz, buni bilaman. Shuning uchun ham biz bir-birimizga doim yaxshilik tilaymiz. Aytganimizni qilamiz» [G'.G'ulom, 1978, 73].

G'afur G'ulom maktublarining yana bir o'ziga xos xususiyati shuki, u qaysi qardosh ijodkorga maktub yozsa, iloji boricha uning tilida (tojikcha, turkmancha, qozoqcha yoki ozarcha) gapirishga harakat qiladiki, bu uning qalbi ehtiromga to'liq baynalminal shoir ekanligidan guvohlik beradi.

Sotim Ulug'zodaga: « Muhtaram birodarim Sotimjon!

Telegrami sarosar ehtiromi Shumo girifta, boshim osmonga etib ketdi...

Tez-tez maktubi muhabbat uslubingizni o'qimakni orzu qilaman».

Quyidagi maktub shoirning o'ta madaniyatli va e'tiborli ekanligini namoyon etadi: "Hurmatli Omonullaxon!

Behad va bepoyon salomdan so'ng, biz uchun tortgan mashaqqatingiz uchun tashakkur aytishga ijozat bering". Bu maktubda shoirning xat munosabati bilan

yozgan manzumasi ham berilgan.

G'.G'ulom maktublariga xos yana bir xususiyat shundaki, u tabiatan yumorga moyil bo'lgani uchun, bu fazilat nafaqat uning asarlari, balki maktublarida ham yorqin namoyon bo'ladi. Ayniqsa, rasmi maktublarda, masalan, Mulla Ulug'ga yozgan rasmi maktubda "Do'stlar shod" degan so'zdan oldin kulib turgan kishining surati, "Dushmanlar g'amgin bo'ldi" gapidan oldin xo'mrayib turgan odamning rasmi chizilgan. Shu xatning (5 sentyabr, 1955 yil) o'zida turli fikr munosabati bilan unga mos 11 ta rasm chizilganni ko'ramiz. Keyingi maktubida (16 oktyabr, 1955) 9 ta surat chizilgan, bittasining ostida arabcha yozilgan so'zlar ham keltirilgan.

M.Mamadaliyevga yozilgan maktub ham shoirning yaqinlari, tanishlariga hurmat, e'tibori yuksak bo'lganligini namoyon etadi: "Nima deb aytsam, siz mehribonlarimning menga bo'lgan shunchalik jondosh tuyg'ularingizga javob bergan bo'lar ekanman?". Yoki buyuk adib S.Ayniyning 870 yillik yubileyi tantanalari ishtirokchilariga yozgan maktubida shoirning tojik xalqi va adabiyotiga katta hurmati, Ayniy ijodi bilan faxrlanish hissi yuksak darajada ifodanlangani yaqqol ko'rinadi. Bunday fazilatlar shoirning ko'pchilik maktublarida ustuvorlik kasb etadi.

Ko'rinadiki, G'.G'ulom maktublari o'zi yashagan davr kishilarining bir-birlariga o'zaro hurmati, qalblaridagi ichki tug'yonlaridan ham dalolat beradi. Maktublar obrazli fikrlarga boyligi, tilining ta'sirchanligi va yorqinligi bilan ajralib turadilar. Uning poetik va struktural qurilishini o'rganish keyingi vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqad Muxtor. Yosh do'stlarimga. Toshkent. 1987. 59-bet.
2. Axmedova SH. Maktubot va adabiy tanqid. Toshkent. "Fan", 2008.
3. Vohidov R., Mahmudov M. «G'afur G'ulom maktublari» \ O'zbek tili va adabiyoti, 2003, № 2. 78-bet.
4. Mamajonov S. Teranlik. Toshkent. G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1987. 156- bet
5. Pushkin A.S. Pis'ma. Moskva. T.1. str.11
6. G'afur G'ulom. Asarlar. O'n tomlik. O'ninchi tom. Toshkent. G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1978. 73-102-betlar.
7. G'.G'ulom. Mukammal asarlar to'plami. 12 tomlik. 11-tom. Toshkent. "Fan". 1989. 195 b.

ҒАФУР ҒУЛОМ ШЕЪРИЯТИДА ВАҚТ ФАЛСАФАСИ

Шавкат ҲАСАНОВ

Самарқанд давлат университети профессори,
филология фанлари доктори

Гулбахор ЭРНАЗАРОВА

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Ушбу мақолада шоирнинг баъзи шеърлари таҳлили мисолида унинг ижодида шарқ шеърияти анъаналарининг давом этиши, шеърий маҳоратининг айрим қирралари кўрсатилган.

Калит сўзлар: Вақт поэтикаси, лирик қаҳрамон, поэтик фикр, замон категорияси, фалсафий аспект.

Abstract: In this article, as an example of the analysis of some of the poet's poems, the continuation of the traditions of eastern poetry in his work, some aspects of his poetic skills are show

Key words: Poetics of time, lyrical character, poetic thought, category of time, philosophical aspect.

Ғафур Ғулом номини XX аср ўзбек шеъриятининг пешқадам вакили даражасига олиб чиққан илмий-фалсафий асос бу унинг мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирганлигида, услубидаги фалсафийлик, табиатидаги ҳозиржавоблик ва жавонмардлик, воқеликни риндона кенг талқин этиши, ҳаёлий гўзал манзаралар ярата олишидадир. Ушбу омилларнинг яхлит бир қуйма ҳолатга келганлиги Ғафур Ғулом феноменини юзага чиқарган асослар десак, тўғрироқ бўларди. Чунки шулар билан бирга гендан генга ўтиб келаётган, руҳий-психологик жараёнларни бошқарган, шоирнинг ўз ибораси билан айтганда, толедаги қисматни ҳам айтиб ўтиш ўринли бўларди. Тасаввуф аҳли буни тақдири азал дейишади. Ғафур Ғулом эса “Тақдирни қўл билан яратур инсон”, – дейди. Ана шу сатрнинг ўзи ҳам шоирни Нақшбандия тариқатига мансуб шоирларга руҳан яқин эканлигини кўрсатади. Тўғри, шоир ўз даврига хизмат қилди, бу йўлда ато этилган истеъдодининг маълум қисмини қурбон қилишга мажбур бўлди. Масаланинг иккинчи томони ҳам борки, атрофда вайроналик ва қашшоқлик ҳукм сурган бир замонда, яқинлари, биродарлари, халқи бошидан кулфат аримай турган бир даврда сўфийларнинг ақидасию турмуш тарзи билан кун кечириш ҳам мумкин эмас эди. Ички бир интуиция, худо берган ботинбинлик унга эзилган, хор бўлган халқнинг кўнглини кўтаришга, руҳини тиклашга хизмат қиладиган янги бир шеърият яратиш кераклигини уқтирган бўлса, ажаб эмас. Бунинг учун у она алласи билан қалбига қуйилган шарқона шеъриятдан ташқари рус шеърияти тажрибаларини ҳам ўрганди.

Мумтоз шарқ адабиётида алоҳида эътиборда бўлган, қайта-қайта мурожаат қилинган масалалардан бири *ВАҚТ* фалсафасидир. Ҳазрат Навоий девон тартиб берганларида уни инсон умрига қиёслаб тўрт фаслга ажратадилар. Ҳар бир фасл муайян вақт доирасида ўзлигини намоён этади ва

ўзидан кейинги фаслга йўл очиб беради. Шу боис ёшликда эгалланиши зарур бўлган илм-маърифатни, касб-хунарни бошқа фаслга кўчириб бўлмайди. Шоир айтганидек, на баҳона, на кўзёш, на пушаймон ўтган фурсатни ортга қайтаролмайди. Чунки инсон фалакнинг айланиши, замонларнинг ўтиши, табиат қонунларига қаршилик қилолмайди. Шундай экан, фурсат ғаниматлигини англамоқ сўз санъатида кўп бор таъкидланган.

“Мен Шарқ шоириман. Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-ақраболарим”, – дея эътироф этган Ғафур Ғулом мумтоз шеъриятда сайқал топган Вақт поэтикасидан яхши хабардор бўлган ва бир қатор шеърларида бу тушунчанинг мукамал образини яратди. “Боқийлик”, “мангулик”, “абадият” каби мавҳум тушунчаларни Ғафур Ғулом “ой”, “хафта”, “кун”, “мавсум”, “фурсат”, “дам”, “минут”, “секунд” сингари вақт лаҳзалари тарзида конкретлаштириб, ҳаётий тасвирлайди.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,

Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.

Шарқ шеъриятида лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, соғинч, интизорлик, дарду армонларини ифодалашда “карвон”, “сарбон”, “туя”, “бўталок” кабилар рамзий-мажозий характер касб этади. Шу шеърий тарбия руҳида камол топган Ғафур Ғулом ҳам буни теран англайди. Шайх Саъдийнинг “Эй, сарбон...” деб бошланувчи ғазали, Гулханийнинг “Туя билан бўталок” ҳикояти каби асарларнинг хотира қатларидаги ёғдуси ғайри шуурий тахлит ана шундай самимий ва ҳароратли сатрларга кўчади.

Диққат қилинса, “Зўр карвон” – бу ҳаёт карвони, уни тўхтата оладиган куч йўқ, шу боис у “зўр”. Бўта ҳам шунчаки бўта эмас, “етим бўта” оддий бўтадан кўра унинг етимлиги соғинч азобини янада чуқурроқ, таъсирдорроқ ифода этади. Кўзлар ҳам ҳар галгидек қора эмас, “интизор кўзлар”, кўзёш эса шошқатор эмас, “ҳалқа-ҳалқа”. Негаки, қора сўзи интизор сўзининг маъно кўламини ифода этолмайди, фақат миллий белги сифатида тушунилиши мумкин. Кўзёшнинг “шашқатор” ё “дув-дув” тўкилиши фожеа анлангандан кейин юз берадиган руҳий ҳолат ифодаси, интизорликда эса умидворлик туйғуси яширин, ёш “ҳалқа-ҳалқа” бўлганда ҳам ич-ичдан йиғлаш мумкин, ҳам теваракни кўриш мумкин. “Кутаман узоқдан кўринса бир от //Келаяпти дейман кўринса ғубор”.

Ғафур Ғуломнинг бадий маҳорати шундаки, у қўмсаш ҳиссига, соғинч туйғусига тўла ҳаёт лаҳзаларини вақтнинг шафқатсиз ҳаракатидан тўхтатиб, гўёки уни турли ракурслардан суратга олаётгандек бўлади.

Узилган бир киприк абад йўқолмас,

Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид.

Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,

Ҳозир қонда кезар эртаги умид.

Шоирнинг наздида “хонаи хуршид”, яъни куёш тизимидаги сайёраларнинг ҳаракати коинот қонуниятлари билан шунчалар мустаҳкам тузилганки, ҳатто қаттиқ соғиниш, ичкиш белгиси ҳисобланган киприк узилиши ҳам беҳуда эмас, сабаб ва оқибат бирлиги қонуниятларига

асосланади. Шу боис қишдаги нафас бугун сабза бўлди, эртаги умиднинг рўёбга чиқиши эса ҳозирги ҳатти-ҳаракатга боғлиқ.

“Соғиниш” шеърини шоирнинг узлуксиз ва парчаланмас вақт оқимидан ажратиб олинган соғинч изтироби тасвири десак, тўғрироқ бўлади. Чунки вақт кечиши билан табиатда кечаётган ўзгаришлар силсиласи лирик қаҳрамон қалбидаги соғинч ҳиссини янада кучайтиради, – баъзан дилини васвасаларга солади.

Кечкурун ош сузсак бир насиба кам –

Ғафур Ғулом вақт бўлақларини шундай маҳорат билан қўллайдики, уни бошқа бир синоними билан ўзгартиришнинг иложи йўқ. Мабодо “кечкурун” ўрнида “туш чоғи” десак, биринчидан ҳаётий ҳақиқатга тўғри келмайди: уруш даври туш чоғида ошни орзу қилинишини ўзи хомхаёллиқ, иккинчидан, дилнинг хуфтон бўлишига қоронғуликнинг ҳам ҳиссаси бор.

Балки бир ғалат ўқ, ё хавфу хатар

Ҳазинаи умриндан йўқотди олмос...

Ўғлини урушга жўнатган отанинг соғинч туйғуси гўёки вақтнинг чиғириқларига солингандек таассурот қолдиради.

Тонг отар чоғида жуда соғиниб.

Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.

Лойқа ҳаёлотлар чашмадай тинди,

Пок-покиза юрак бир қатра симоб.

Нега шоир айнан Бедилни ўқияпти? Ё қўлига шунчаки Бедилнинг китоби тушиб қолганми? Бизнингча, Ғафур Ғулом ўзининг айнаи ҳолатига руҳий яқинликни “Абул Маоний”да, яъни Бедилда ҳис қилган. Чунки Бедил бошқа сўфий шоирлардан фарқли ўлароқ тасаввуф масалаларини инсон кечинмалари, қалби, турмуш тарзи, оддий ҳаётий масалалари билан боғлаб тасвирлаган.

Шоир бир шеър доирасида асосий поэтик фикрни ривожлантирар экан, гоҳ ҳикоя, гоҳ мурожаат услубига ўтиб туради, айнаи пайтда лирик чекинмалар қилиб, ўз шахсияти, биографиясига оид гапларни ҳам сингдириб юборади. Бунда ҳам вақт тушунчаси (тонг отар чоғида)ни муайян фаолият тури билан боғлиқ тарзда конкретлаштиради, эрта тонгда туриб китоб ўқийди, ўроғу гулкайчи кўтариб миллий воқеликка хос иш билан машғул бўлади. “Лойқа ҳаёлотлар”ни бундан ўзгача йўллар билан тиндириш мумкинмикан?!

Ғафур Ғулом шеърларида вақт фалсафаси гўёки миллий об-ҳаводан нафас олади, шарқона либос кияди:

...Хоки анжир тугаб, қовун ғарқ пишган

Бахтли тонг отар чоғ уни кузатдим...

“Вақт” шеъри Ғафур Ғуломнинг замон категорияси билан боғлиқ мулоҳаза ва мушоҳадаларини умумлаштирувчи мукаммал асарлардан бири.

Гунча очилгунча ўтган фурсатни

Капалак умрига қиёс этгулик.

Капалак бор-йўғи уч кун ҳаёт кечиран экан. Мана шу қисқа фурсатда туғилади, табиатнинг бир узвиги айланади, гулдан гулга қўнади, парвоз қилади, кўзларни яшнатади ва ўлади. Шуларни ўйлаганда, кунлар, ҳафталар,

ойлар, баъзан йилларнинг беҳуда ўтаётганлигидан, умрнинг бебаҳо лаҳзаларини арзимас нарсаларга, майда ҳою-ҳавасларга сарфланаётганидан изтиробга тушади киши.

...Ярим соат ичида туғилиб, ўсиб,
Яшаб умр кўриб, ўтгувчилар бор.
Кўз очиб юмгунча ўтган дам – қиммат,
Бир лаҳза мазмуни бир бутун баҳор.

“Вақт” шеъридаги ҳар бир сўз, ҳар бир деталь, гап, поэтик ғояни очишга йўналтирилаётган ҳар бир мушоҳада вақт тушунчасига, уни беҳуда сарфламаслик масаласига боғланаверади, ўзининг янгидан янги қирралари билан намоён бўлаверади.

Баъзида бир нафас олгулик муддат
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.

(1-банд)

Яшаш соатининг олтин кафтгири
Ҳар бориб келиши бир олам замон.

(2-банд)

Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу олмосдан тош оз.

(4-банд)

Тириклик кўркидур меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.

(6-банд)

Бундай мисолларни яна давом эттириш мумкин. Муҳими шундаки, мисрадан мисрага, банддан бандга ўтган сари дақиқа, сонияларнинг бетакрорлиги ва аҳамияти очила боради ва шеър сўнгида умрбоқийлик мазмуни фурсатни ғанимат билиб, ундан унумли фойдаланишда деган теран хулоса чиқарилади.

Гафур Ғулом қайси мавзуда шеър ёзмасин, энг аввало, масаланинг моҳиятига фалсафий аспектда ёндошади. Табиат ва жамият тарққиёти қонуниятлари ҳамда тарихий воқеликдан олинган мисоллар билан поэтик фикрини қувватлаб, асослаб боради. Бироқ ёшларга бағишлаб ёзган ўнлаб шеърларида услуби ўзгаради, ўқувчининг савиясига мослашади, мураккаброқдек туюлган фалсафийлик ўрнини халқона соддалик эгаллайди. “Олтин медал” шеъри 10-синфни тугатаётган ўқил-қизларга бағишланган. Унда қизларга мурожаат этиб, кўнгил муддоасини қуйидагича аниқ, равшан ва образли қилиб ифодалайди:

Бахтимиз чароғи. қизлар, жанонлар,
Ўхшашсиз чаманда кўргузинг жамол.
Ҳусннинг умри оз, аммо гўзаллик –

Илму маърифатда топади камол, – дея гўзалликни ҳуснда эмас, илм маърифатда эканлигини таъкидлайди.

“Фарҳод ва Ширин” достонида Ширин Фарҳод шарафига мажлис тузганида ўнта дилором ҳам иштирок этади. Навоий уларни таъриф-тавсиф этар экан, ҳар бирини маълум бир илм-фан, соҳанинг яғонаси дейди:

Бири – ашъор бағри ичра ғоввос,
Бири – адвор даври ичра раққос.
Бири – мантиқ русумида рақамкаш,
Бири – ҳайъат рукумига қаламкаш...

Ғафур Ғулом “Қуёшни кутлаб” мақоласида “Фарҳод ва Ширин”дан олинган ана шу шеърӣ парчани шарҳлаб шундай ёзади:

“Кўрдингизми, бу қизлар – ҳар бири бир фаннинг мутахассиси эди, дейди Навоӣ. – Духоба паранжиси бор эди, эрининг учинчи “хотини эди, мушкулкушоддан қолмас эди”, – дейилаётгани йўқ...”

Ғафур Ғулом “Олтин медал” шеърӣда замона қизларининг беш юз йил олдин Навоӣ тасвирлаган қизлардек илмли, маърифатли бўлишини орзу қилади, ўзи айтганидек, пирининг анъаналарини давом эттиради. Шоир “Аввал ўқи” шеърӣда ўғлига насиҳат қилар экан, ёшлар психологиясини яхши билгани боис фикрини баъзан мутойиба оҳангида баён этади:

Қўшнидан келарса жаранглаган сас,
Ҳушингни элитар ишқнинг ғаммози.
Тентагим, бу қизнинг кулгуси эмас,
Жонон пиёланинг янгроқ овози.

Кичик ёшли болаларга атаб ёзган шеърларида эса янада соддарок тасвирий-ифодавий услубни қўллайди, поэтик фикрнинг ихчам ва оддий, тушунарли бўлишига эришади.

„Аввал ўқи”, “Билиб қўйки, сени Ватан кутади”, „Қуёшчалар шеъри”, “Самарқанд учун”, “Сизга”, “Ёз”, “Орзу”, “Диплом” каби ўнлаб шеърларида миллий ғурур, миллий ифтихор, ўзликни англаш туйғулари баробарида улуг аждодларнинг анъаналарига муносиб ворис бўлиш истаги устуворлик қилади.

Ўткинчи ҳою ҳаваслар йўлида умрни зое кетказмаклик, унинг ҳар бир дақиқасини ғанимат билмоқ, ҳақиқий гўзаллик- инсон маънавий оламининг бойлиги эканлигини англаш, инсон руҳий камолоти каби ирфоний ва ҳаётӣ ғоялар Ғафур Ғулом поэтикасининг ўзагини тайин этади.

Ғафур Ғулом ва у мансуб бўлган авлод вакиллари инсоният тарихидаги чигал ва фожеали бир даврда яшаб ижод этди. Уларни барчасидан ҳам кўпроқ миллат, Ватан тақдири қайғуга солган. Шу билан бирга тарих ғилдирагини ортга қайтаришнинг иложи йўқлигини тушунишган, англашган. Шунинг учун ҳазрат Нақишбандийнинг “Дил ба ёру даст ба қор” ақидаларига амал қилишни маъқул топишган. Қуйидаги сатрлар ҳам буни тасдиқлайди:

Азиз умримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

“...сўфӣлар назарида муҳаббат, шафқат ва мурувват бири иккинчисини тақозо этувчи ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, нафақат муҳаббат, балки шафқат ва мурувват ҳам илоҳийдир, – деб ёзади Н.Комилов. – Негаки Аллоҳга муҳаббат қўйган одам золим ва шафқатсиз бўлиши мумкин эмас” [6, 34-бет]. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, Ғафур

Ғулом ижодида шу тушунчалар билан сайқал топган юзлаб байту бандларни мисол келтириш мумкин.

Бу ерда
на ғурбат,
на офат,
на ғам.
Бунда бор:
харорат,
муҳаббат,

шафқат

Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам,
Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим [5, 95- бет].

Қалбида инсонга буюк муҳаббати бўлган шахсина шундай ҳароратли гуманистик ғоя ва тушунчаларни ифода эта олиши мумкин. Шоирнинг юқоридаги сатрларида таъкидланган “харорат”, “муҳаббат”, “шафқат” шунчаки тасодифий эмас. Чунки “Кўнгли қаттиқ халойиқдан қочиш” мотиви Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Мирза Абдулқодир Бедил ва бошқа шоирлар шеърлятида сайқал топган эди.

Ғафур Ғулом поэтикасида ўзликни англаш туйғуси миллий ифтихор хиссиётлари билан уйғунлашиб кетган. Шунинг учун шоир жуда кўп шеърларида ўз халқининг тарихига, унинг шонли ва шонсиз саҳифаларига қайта-қайта мурожаат қилади. Миллат тарихи Ғафур Ғулом ижодининг бош пафоси. Бола ерга оёғини тираб турганидек, мўмин Аллоҳга суяниб қад ростлаганидек, Ғафур Ғулом шеърларининг таянч нуқтаси миллий ғурур ва ифтихордир.

Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидов Нажмиддин Комилов хотирасига атаб ёзган “Теран дарё сокин оқар” мақоласида 60-йиллардаги тасаввуфни билиш даражасини шундай изоҳлайди: “Биз ўша маҳалда тасаввуфни гарчи ақлимиз, илмимиз билан тушуниб етмаган бўлсак-да, лекин тасаввуф оламини кўнглимиз билан ҳис қилиб, қалбимиз билан уни англаганмиз” [2, 161-бет]. Бу Абдулла Орипов, Жамол Камоллар авлодининг етук вакили Эркин Воҳидовнинг эътирофи. Ғафур Ғуломлар авлоди эса тасаввуфни ақли, илми билан ҳам тушуниб етган, бироқ кўпчилик шеърларида буни ифода эта олишга журъат ва имкон тополмаганлар. Гарчи Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода мадраса таълимини олмаган бўлсалар-да, уларни ўша руҳда мумтоз адабиёт тарбиялаган. Улар мумтоз шоирларнинг издоши эканликларини яхши англашган. Ҳар иккала шоирнинг нафақат шеърлари, балки мумтоз адабиётга оид мақолалари, тадқиқотлари шундан дарак беради.

Хуллас, Тимоти Ж.Уинтернинг “Постмодерн дунёда қиблани топиш” китобида қайд этилишича, ўтмишда жуда кўпларга хизмат қилган ғоялар даврлар ўтиши билан замонасига қараб модернизatsия қилинади ёки мувофиқлаштирилади. Бизнингча, Ғафур Ғулом ҳам мумтоз шеърлятдан олган таълимини ўз даврига мослаштиришга ҳаракат қилди ва буни муваффақият билан уддалади. Чунки эртаги кунни олдиндан кўра олиш, ҳозиржавоблик,

самимият, қолаверса, риндоналик ва жавонмардлик шоирга Аллоҳ ато этган хислатлар эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami, yigirma tomlik. Sakkizinchi tom. Xamsa. Farhod va Shirin. T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining «Fan» nashriyoti, 1991.
2. Vohidov E. Teran daryo sokin oqar//Shayx Qutbiddinxon Urgutiy. T.: «Tamaddun» nashriyoti, 2020.
3. G'afur G'ulom zamondoshlari xotirasida /To'plovchi: Olmos. – T.: G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003. – 104 b.
4. G'afur G'ulom. Tanlangan asarlar. T: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2018. 352 b.
5. G'afur G'ulom. Tanlangan asarlar. T: O'z SSR Davlat nashriyoti, 1953. 464 bet.
6. Komilov N. Tasavvuf. Ikkinchi kitob. T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at hamda “O'zbekiston” nashriyotlari, 1999.
7. Nazarov B. G'afur G'ulom olami. T.: FAN, 2004. 176 b.
8. Shukurov N. So'z sehri, she'r mehri. Samarqand: „Zarafshon” nashriyoti,1992. 216 b.
9. Shukurov N. G'afur G'ulomning lirik poeziyasidagi mahorati. T: fan, 1966. 136 b.

ГАФУР ҒУЛОМНИНГ ПОЭТИК МАҲОРАТИ

Умида РАСУЛОВА

**Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти
университети профессори,
филология фанлари доктори (DSc)**

Аннотация: Мақолада адиб асарларининг ғоявий, эстетик йўналиши, образлар моҳияти хусусида мулоҳаза юритилади. Гафур Ғуломнинг ижтимоий муҳит, инсон маънавий оламини ёритишига аҳамият берилади.

Калит сўзлар: бадиият, наср, қисса, композиция, киноя, руҳият

Annotation: The article discusses the ideological and aesthetic direction of the writer's works, the essence of the images. Importance is given to the Gafur Gulam's description of the social environment, human spiritual world.

Key words: artistry, prose, narrative, composition, sarcasm, psyche.

Поэтика бадиий асар ифода тизимини истифода этиб, образ теранлиги, шакл ҳамда мазмун уйғунлиги, структур, семиотик қатламни баҳолайди. Композицион унсурлар муаллиф бадиий ниятини рўёбга чиқаришда муҳим саналади. Образлар моҳиятини англатишда рамзийлик, ифодавийлик кўлами ортиб боради. Гафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссасида вақт тушунчаси маълум мезонда талқин этилади. Асосан, болалик хотиралари орқали макон, замонга дискурс уюштирилади. Тошкент шаҳри, унинг атрофи топонимлари, иқлими, ижтимоий муҳити адиб хотира пучмоғида жонланади. Адиб тафаккур

призмасида сайқалланган ҳаётий лавҳалар турли қисматлар кесимида бадийлашади. Ҳар бир мотив зимнида кишилар вужудидаги фазилату иллатлар ойдинлашиб боради. Бола ижтимоий муҳитдаги турфа ёш, касб, насабдаги қаҳрамонлар маънавий қиёфасини кузатувчи мақомида берилади.

Ғафур Ғулом асарларидаги воқеалар асосан Тошкент хронотопида ташкилланади. Бозор, масжид, чойхона, боғ, дарё каби маконлар пейзажида ранглар тиниклашиб, қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришларга монандлашади. Асардаги юмористик мотивлар баъзан киноявий оҳанг билан синтезлашиб кетади. Болалар қалбидаги покиза туйғуларга катталарнинг ҳиссиз ҳолати контраст берилади. Ғафур Ғулом қиссасида болалик даври қолипида хотиралар қатидаги ҳақиқат манзиллари муҳрланиб боради. Адиб психологиясидаги мураккаб вазиятлар асар қаҳрамони тийнатидаги пўртаналар силсиласида равшанлашади. Ҳар бир деталь, предмет номи тарихий шароит, ҳаётий воқеа борасидаги саҳифаларни марказга жамлайди. Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссасида боланинг саргузаштлари юмор орқали қолиплаб борилади. Боланинг етимлиги комик вазиятлар теграсида ёритилгани боис ачиниш ҳиссидан маслакдошлик туйғуси баланд туради. Ҳатто марҳумни кафанлаш воқеаси ҳам фожеликдан комикликка йўналтирилиб, саводсизлик, фирибгарлик иллати фош этилади. Бой, домла, савдогарлар билан боғлиқ диалоглар образ динамикасини ривожлантириб, ғоявий, бадий салмоқдорликни ошириб боради. Асарда кузатувчи мақомидаги бола турли тоифа, касбдаги асрорларни ўрганишга эмас, улардаги қусурларни англашга интилади. Унинг ҳаётга мослашиш жараёни мураккаб кечса-да, сийратидаги уддабуронлик тубанликдан сақлайди. Муаллиф ижтимоий қатламнинг икки кутбини ғоявий, эстетик жиҳатдан муқояса этади. Қаҳрамон микро оламдан макрога дунёга нигоҳ ташлаб, моддий ҳамда маънавий кадриятларнинг баҳосини тушунишга интилиб боради.

Мазкур қисса композициясида эртак мотивидаги баён усули алмашиб келади. Боланинг бозор борасидаги таассуротида арабу ажам диёрлари муболаға оҳангини баландлатади. Эртакдаги таърифу тавсифлар замонавий манзараларга синтезлашиб боради. Асар иқлимида ҳазил, мутойибалар эпизодик образлар борасидаги тасаввурни тўлдиришга қаратилади.

Қиссалар тараққиёти давомида жанрий хусусиятлар такомиллашиб боради. Халқ донишмандлиги латифа, эртакларда теранлашиб, шаклланиш асносида сатира, юморга бой ҳолат, вазиятлар ижтимоий, психологик муносабатларни акс эттиради. Инсон ёхуд жонзот образидаги кулги эффекти сўз ўйини, қочиримларни ривожлантиради. Монолог, диалогдаги лутфу, ишоралар бўёқдорликни орттиради. Соф кулги киши кайфиятидаги самимият ифодаси тарзида юзага келади. Сатира ижодкор зеҳни, зийраклиги ифодаси экан, унинг синчков нигоҳи муҳитдаги носозликни донишлик билан фош айлашга йўналтирилади. Воқеликни ғоявий, ҳиссий тарзда тақдим этиш ҳақиқатни, чин мақсадни англатишда қулайлик яратади.

Халқ оғзаки ижодида афанди образи билан боғлиқ мотив бой, амалдор, дин пешволари уйғунлигида ташкил этилади. Бунда содда, қув қаҳрамоннинг топқирлиги фирибгар, айёр кимсалар найрангига контраст берилади.

Замонавий қиссада айрим қаҳрамонлар қилмиши миллий урф-одатлар теграсида ташкилланади. Улар характери афанди образи билан ассоциатив хусусиятга эга. Қаҳрамонларнинг думбул табиати, беғубор қилиғи ахлоқ меъёрига монанд бўлиб, қалтис вазиятдан чиқишда, қобикдан халос бўлишда заруратга айланади.

Қиссалар таркибида кўпинча тентаклар нутқидаги кулги, юмор, нозик кочириб маъновий қатламни тўлдириб боради. “Шум бола” қиссасида адиб тентак образи моҳиятини ёритишда кўплаб эркак ва аёл персонажлар мулоқотини ривожлантиради. Улар феъли, тутуми, қилиқларини муқояса этиб, ижтимоий муҳит билан конфликтини жонли лавҳалар кесимида акс эттиради. Ишсизлик, қашшоқлик, маънавий таназзулнинг киши қисматига таъсири мазкур образлар воситасида кўрсатилади. Ҳолат, вазият тақазоси билан ночор аҳволга мубтало бўлганлар жаргон, вульгар сўзлар билан нутқини безаган. Муаллиф бўзчининг касодга учраши, бахмал тўқувчининг дўкони ёниши, темирчининг синиши каби турли фожеалар руҳий хасталикни келтириб чиқарганини эслатади. Тентакларнинг ўз даврасида эмин-эркин суҳбатлашиб, тортишиб, дардлашиб таскин топиши кузатилади. Адиб бу образлар орқали муҳитдаги носозлик, ноҳақликни дадил фош этади.

Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” асарида сағир боланинг бошидан ўтган воқеа-ҳодиса, руҳий ҳолатларни ҳолис тасвирлаш; домла-имомларни мазаҳ қилиш ҳолатлари сезилади. Умуман олганда, Ғафур Ғулом қиссасида XX аср бошидаги Тошкент ва унинг ён-атрофидаги қишлоқлар ҳаёти жонли, турли ранг-бўёқларда тасвирланган. Бола сийратидаги самимият, беғуборлик катталар табиатидаги риекорлик, фирибгарликка контраст берилади. Ҳаётни кузатиш, кишилардаги турфа иллатни фош этишда боланинг зийрак нигоҳи устунлик қилади. Оғир дамда бола топқирлиги боис вазиятдан силлиқ чиқади. Адиб макон тасвирида бозор, боғ, масжид, тоғ, дарё, молхона, қишлоқларни қамраб олишга, воқеаларни тизимли уюштиришга эришади. Бозор тасвирида тириклик масканидаги ҳалоллигу ҳаром муқояса этилади. Масжиднинг пок муҳитига яширинган малъун кимсалар, дарёнинг шаффоф иқлимига номуносиб фирибгарлар халқ ишонган кишиларнинг асл қиёфасини тафтиш айланишга имкон беради.

Қиссада турли касб эгаларининг дунёқарашидаги тафовутлар ҳавола этилиб, кулги мотиви орқали ойдinлик киритилади. Адиб асар матнига халқ кўшиқ, мақолларидан киритар экан, инсонлар ижтимоий турмушини янада жонли ифодалаш, мулоқотни ривожлантиришни мақсад айлайди. Авлод алмашинуви жараёнида турмуш синоатида тобланаётган қаҳрамонлар руҳияти ёрқин рангларда акслантирилади. Асарда ҳам миллий урф одат, ўша даврга хос тамойиллар қамраб олинади. Инсон ҳаётидаги муҳим бурилиш, контраст вазиятлар ижодкор тафаккурида сараланиб, сайқалланиб, воқеалар бир-бири билан боғланиб, сюжет линиясини кенгайтиради. Ғафур Ғулом тасвирлаётган ҳолат, воқеага оид тафсилотни драматик руҳ билан тўйинтириб, давр муҳитини беришда кишилар кийими, масканлар меъморий кўриниши, шаҳар ёхуд қишлоқ манзарасини тасвирлашга сазовор бўлади. Воқеани уюштириш жараёнида муаллиф ўзи ва яқинларига оид муносабатлар сабаби, ечимини ҳам

диалогу монологда тиниклаштириб боради. Муаллиф қаҳрамони майллари, туйғулари, руҳиятидаги ўзгариш, ғазилату нуқсонини таъсирли, табиий ифодалашга интилади.

“Шум бола” асари композициясига турли лавҳалар бирлашиб, бош қаҳрамон саргузаштлари борасида яхлит манзарани намоён этади. Асардаги кичик воқеалар асосий марказга жамланиб бориб, давр нафасини сездиришга қаратилади. Қоровой ўз уйидан тухум ўғирлайди, тугун кулгили вазиятдан бошланади. У ташқи оламга сайр этиб, ноҳақлигу фирибларга кетма-кет рўбарў келади. Ўзга муҳитга мослашув синов жараёнида кўрсатиб борилади. Йигитнинг кушларга қатик ичириб ўлдириши, эшак ўрнига ҳўкиз сўйиши, олмазордан қувилиши каби саҳналарда драматизм бўртиб боради. У эшон, домла, бой мунофиқлигига турмуш уринишлари давомида гувоҳ бўлади. Сюжет марказида Қоровой хатти ҳаракати келтирилиб, бошқа образлар унинг характер киррасини тўлдириб туради. Макон ўзгариши билан асарга янги қаҳрамонлар киритилиб ўз вазифасини бажаради. Инсон табиатидаги тубанликлар, асосан, катталар қилмиши, найрангида тажассумини топади. Композициядаги воқеа, эпизод, деталь ижтимоий муҳит, халқ турмушини реал ёритишга хизмат қилади. Бола характериға хос хусусиятлар муаллиф биографиясидаги хотиралар билан синтезлашиб яхлит тасаввур пайдо бўлади. Ғафур Ғулом “Шум бола” асарида куш турлари, гул навлари борасидаги тасвирлар эстетик завқни оширади. “Уларнинг уйидаги гулларни-ку сон саноғи йўқ: гулбеор, гулраёно, гулсафсар, гулҳамишабахор, қўқонгул, қалампиргул, намозшомгул, самбитгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул-ишқилиб санаб тугатиб бўлмайди.”¹⁵ Мазкур манзара бола нигоҳи орқали берилади. Муаллиф икки хусусият: ўзбек кишиси табиатида гулга ошиқлик ҳамда бефарзанд амма гулларга меҳр улашиб, ўзига таскин беришини кўрсатади. Гул ифоданинг гўзал ҳамда таъсирли бўлишини таъминлайди. “Яна ўша дарбадарлик, яна ўша маконсизлик балоси. Қўндоқдан ажраган какку боласидай, қўнарға шох-бутқисиз”¹⁶. Ҳар бир киши учун яшайдиган маскан ҳаловат гўшаси саналади. Мусофирлик заҳматиғи англитишда дарбадар кезиш, осуда макон ахтариш машаққати бало даражасига кўтарилади. Каккунинг қўноқсизлик уқубати ила инсон саргардонлиги аро муштараклик ҳосил қилинади.

“Жума куни, қўйлар маъраган, туялар бўкирган, отлар кишнаган, бозорчилар сўкишган, толе осмонини бозорнинг чанги қоплаган, даллолларнинг билаклари “бор барака топ”да чарчаган”¹⁷.

Мазкур тасвирда сажъ санъати қўлланган бўлиб, бозор маконига оид манзарани таъсирли ифодалаган. Турли сасу ҳайқириқ жонли, табиий жараённи тасвирлашга хизмат қилган. Тириклик уйига менгзалган бозорда инсону жонзот яшаш учун курашиб, толеига битилган насибаға ошиқади. Вақт (жума) ва макон (бозор) конкрет берилиб, ҳар бир нарса, кимса ҳолати лўнда ифодаланади.

¹⁵ Ғулом Ғ. Шум бола. - Т. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. 138-б.

¹⁶ Ўша асар. 201-б.

¹⁷ Ўша асар. 182-б.

Ғафур Ғуломнинг "Ёдгор" қиссасида муаллиф икки хил муносабатни муқояса этади. Ёдгор маъносида гўдак исмига ишора, олижаноб фазилат соҳиби Жўрадаги мурувватга нисбат берилади. Чақалоқ икки гуноҳкор ёшнинг хатосидан мерос бўлса, Жўра образи ўзбек миллатига хос болапарвар феълани сийратига сингдирган. Образ мантиғи мустақил қарор чиқариш, тантилик билан чақалоқни қарамоғига олиш мотивида намоён бўлади. Меҳри исмида сурату сийрат аро номувофиклик, зиддият гўдакка бефарқлигида кўринади. Ёшлиқдаги хато йиллар ўтиши билан сарҳисоб қилинади. Аёл макрига Жўра мардлиги контраст берилиб, болани онаси, суюклиси Саодат таънасига қарамай парвариш қилади. Инсоний оқибат тушунчаси сохта муҳаббат мотивида аёнлашади. Эски урф- одатлар измидаги Жўра барчага қарши курашиб, болани тарбиялаб боради. Воқеалар Тошкент ҳамда Ленинград шаҳарлари доирасида ривожлантирилиб, сабаб натижа асослаб борилади. "Холис хизмат" тушунчаси инсон тийнатидаги софлик, тўғрилиқка ишора беради. Мазкур ибора замирида муаллиф бадиий нияти яширинади. Беғараз эзгулик боис ғафлатдаги кишилар сергакланади, ўзини тафтиш этишга интилади. Шифокор Жўра "сир"и Ёдгор ҳақиқати фош этилиш лавҳаси мумтоз сюжетни ёдга солади. Унда ҳам композициядаги тугун маълум воқеалардан сўнг аёнлашади. Муаллиф маиший мавзунини ёритар экан, ёшлар орасида муҳаббат, садоқат туйғуларига енгил қараш, ҳаё, виждондан мосуво бўлиш ҳалокатга етаклашини уқтиради. Ғафур Ғулом қиссаларида бош қаҳрамоннинг тадрижи кўрсатилиши мақсадга мувофиқ. Қаҳрамоннинг ёрқин ҳамда тўлақонли кўриниши унинг жамиятдаги фаолияти асносида юзага келади. Унинг саъй-ҳаракати, маслағи доимо бошқа образлар уйғунлигида ойдинлашиб боради. Қиссалардаги характер табиати санъаткорнинг адабий-ахлоқий позицияси, эстетик идеалига мувофиқ баҳоланади. Муаллиф бадиий ғоясини етказишда қаҳрамоннинг миллий, маънавий қадриятни тарғиб этиши ҳам муҳим мезон саналади. Ҳаётдаги барча мураккаблик асосий тамойилга уйғун тасвирланиб, турли ҳолатга образнинг аниқ муносабати акс этиши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

Ғулом Ғ. Шум бола. - Т. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. 138-б.

ҒАФУР ҒУЛОМ ЛИРИКАСИДА ФИКР ВА ТУЙҒУ УЙҒУНЛИГИ

Дилрабо ҚУВВАТОВА

Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация: XX аср ўзбек адабиётида Ғафур Ғулом, Асқад Мухтор, Рауф Парфи каби шоирлар ижодида интеллектуал лириканинг бадиий баркамол намуналари яратилган. Мақолада Ғафур Ғуломнинг қатор шеърлари шу нуқтаи назардан таҳлил этилган ва муайян хулосаларга келинган.

Калит сўзлар: Интеллектуал шеърият, фалсафий лирика, ҳиссий тафаккур, лирик қаҳрамон, лейтмотив, рамз, тасвирийлик, ташбеҳ

Abstract: In the Uzbek literature of the 20th century, poets such as Gafur Gulom, Asqad Mukhtar, and Rauf Parfi created perfect examples of intellectual lyrics. The article analyzes a number of Gafur Gulom's poems from this point of view and draws certain conclusions.

Keywords: intellectual poetry, philosophical lyrics, emotional thought, lyrical hero, leitmotif, symbol, imagery, allegory

Таниқли фантаст-адиб Ҳожиакбар Шайхоннинг “Фавқулудда сафар” номли ҳикояси қаҳрамони Ойбек XXV асрга саёҳат қилади. Келажак инсонлари бу сафар давомида унга шундай дейдилар: “Сизнинг асрингизда яшаган А.Қодирий, Ойбек, Ғ.Ғуломга сингари ижодкорлар вақт машинасига муҳтож эмас. Асарлари уларни даврдан даврга, асрдан асрга олиб ўтади”, дейди. Зеро, юқоридаги фикрлар ўзбек халқининг тимсолига айланган академик шоир Ғафур Ғуломга ҳам дахлдор. Назм ва насрда бирдек ижод қилган (янги ўзбек шеъриятида бундай ижодкорлар санокли) ва янги адабиётимизда мустаҳкам ўрин эгаллаган Ғафур Ғулом асарлари халқимизнинг маънавий мулкига айланиб улгурди. “Мен ўзбек шоириман, ўз халқимнинг тилиман”. Бугунги кунда унинг “Шум бола”си кириб бормаган ўзбек хонадони йўқ ҳисоб, ёки “Азиз асримизнинг азиз онлари...” сатрлари халқ тилида янграб келади ва афоризмга айланиб кетди. Шу нуқтаи назардан улкан шоир ижодига хос интеллектуаллик масаласини баҳоли қудрат таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Ғафур Ғулом Шарқ фалсафаси, маданияти, тарихини чуқур ўрганди ва унинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. Кўп йиллик ижодий тажрибалар, изланишлар натижасида шоир шеъриятида интеллектуаллик даражасининг ошишига сабаб бўлди. Маълумки, замонавий шеършуносликда “интеллектуал шеърият”, “фалсафий лирика” сингари терминлар фаол қўлланмоқда. Дарҳақиқат, бу йўналишда бир қатор тадқиқотлар ва диссертациялар ҳам амалга оширилган¹⁸. Адабиётшунос О.Шарафиддиновнинг фикрича: “Чинакам

¹⁸ Шарафиддинов О. Замон–Қалб–Поэзия. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1962. Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. –Тошкент: Фан, 1979. Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. – Т.: Фан, 2007.

интеллектуаллик ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларнинг чуқурлиги ва оригиналлигида кўринади. Интеллектуалликнинг чуқурлашиши поэзияда фалсафий лириканинг кучайишига, ўткир умумлашмаларнинг кўпайишига олиб келади”¹⁹. Дарҳақиқат, интеллектуал лирика ижодкорнинг ҳаёт ҳақидаги қарашлари тажассумидан таркиб топади. Назариётчи олим Д.Қуронови куйидаги фикрлари буни янада асослаб туради: “Шоирнинг мавжудликнинг конкрет масаласи – ҳаёт ва ўлим, инсон тақдири ёки феъл-атвори, жамият ва ҳоказо масалалар ҳақидаги мушоҳадаси асосига қурилган шеърлар интеллектуал лирика намунаси саналади. Интеллектуал лирикада бирмунча сокинлик, айтиш мумкинки, бирмунча “совуққонлик” кузатиладики, бу унда ақлнинг ҳисдан устунлиги билан изоҳланиши мумкин”²⁰. Демак, интеллектуал шеърда ҳиссий тафаккурдан кўра ақлий тафаккур устунлик қилади. Ёш адабиётшунос Б.Фазлиддинов фикрлари мазкур қарашларни янада тўлдиради: “Фалсафий-интеллектуал шеърят – лириканинг мазмун (проблематика) жиҳатидан алоҳида тури ҳисобланиб, у олам ва одам муносабатларининг тақдир, ҳаёт, муҳаббат, ўлим каби абадий муаммолари хусусида теран билимга таяниб мушоҳада юритишдан ҳосил бўлади. Бунда одатда ҳиссий идрок билан боғлиқ бўлган эстетик завқ ақлий идрок воситасида юзага келади”²¹. Бинобарин, шеърда ҳиссий ва ақлий идрок уйғунлашади. Бундай шеърлар, биринчи навбатда, ўқувчининг ақли, тафаккурини бойитишга хизмат қилади ва муайян ҳаётий ҳулосалар чиқаришига ёрдам беради.

XX аср ўзбек адабиётида академик шоир Ғафур Ғулом интеллектуал лириканинг энг яхши намуналарини яратган. Ўткир қалам соҳиби шеърларидаги бу устувор жиҳат муайян ижтимоий, адабий омилларга боғлиқ. Академиклар Б.Назаров, Н.Каримов ва адабиётшунос С.Мамажоновларнинг ёзишича: “Ғафур Ғулом шоирлик истеъдодининг камол топишида Шарқ шеърини мактаби – Навоий, Бобур, Машраб, Муқимий, Ҳофиз, Шайх Саъдий, Рудакий, Фирдавсий, Умар Хайём, Бедил қабиларнинг ижодлари катта таъсир кўрсатди. Кейинчалик Саъдийнинг “Ғулистон” асарини, Рудакий, Фирдавсий, Бедил шеърларини, Навоийнинг Фоний таҳаллуси билан ёзган форсий ғазалларини ўзбекчага таржима қилди. Рудакий ижодидаги кўтаринкилик, фалсафийлик Ғафур Ғулом руҳига яқин эди”²². Кўринадики, Ғафур Ғулом шеърлятида муҳим хусусият сифатида бўй кўрсатган интеллектуаллик унинг Шарқ адабиётига ошуфталиги самарасидир. Шу боис унинг шеърларида хайёмона образлар, бедилона фалсафа руҳи сезилиб туради.

Фазлиддинов Б. XX аср ўзбек фалсафий-интеллектуал шеърляти (Ғафур Ғулом, Асқад Мўхтор, Ранф Парфи ижоди мисолида). Филол. фанл. бўйича фалсафа докт. (PhD) дисс. автореф. –Тошкент, 2019.

¹⁹ Шарафиддинов О. Замон–Қалб–Поэзия. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1962. Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. –Тошкент: Фан, 1979. –Б.187.

²⁰ Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 2004.

²¹ Фазлиддинов Б. XX аср ўзбек фалсафий-интеллектуал шеърляти (Ғафур Ғулом, Асқад Мўхтор, Ранф Парфи ижоди мисолида). Филол. фанл. бўйича фалсафа докт. (PhD) дисс. автореф. –Тошкент, 2019. –Б.12.

²² Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б. ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1999. –Б. 226.

Ғафур Ғуломнинг XX аср ўзбек шеърлярида ҳодиса бўлган шеърлари бисёр. Хусусан, булар орасида уруш даврида ёзилганлари алоҳида ажралиб туради. Шулардан бири “Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак” шеъридир. Ундаги қуйидаги мисралар эътиборни тортади:

Боғимиз ҳуснида хазон офати,
Кўклам ели билан чечак отгувси.
Бу хўрлик, ҳақорат, алам кулфати,
Жаҳаннам қаърига бориб ботгувчи.
Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак²³.

Барча тинчликсевар халқлар қаторида Ғафур Ғулом ҳам урушни лаънатлайди. Бунда боғ рамзий маънода Ватанни, хазон офати эса урушни англатади. Бироқ ҳаёт давом этади: кўклам ели туфайли чечаклар кўз очади. “Кўклам ели билан чечак отгувси” сатри Фузулийга тегишли. Бу ўзига хос иқтибос санъати бўлиб, мумтоз шоир фалсафий қарашларига монандликни ва Ғафур Ғуломнинг Шарқ адабиётини чуқур билганлигини кўрсатиб туради. Шоир урушнинг халқ бошига солган кулфати бир кун келиб жаҳаннам қаърига ботишига қалби, шуури билан ишонади. “Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак” ҳайқириғида эса халқларнинг тинч ва осуда яшаш ҳақидаги орзулари мужассам этилган.

Шоирнинг аёлга битиклари ҳам фалсафий руҳга йўғрилган. Айниқса, “Хотин” шеъридаги она ҳақида ёзилган энг ҳаётий сатрлар мулоҳазаларимизни тасдиқлаб туради:

Онам деганимда оқсоч, жафокаш
Мунис ва меҳрибон чехранг намоён,
Ахир сен бағрингда парвариш этиб,
Кўзимга бахш этдинг кўзгудай жаҳон²⁴.

Маълумки, шоир фақат онагагина хос бўлган фазилатларни оқсоч, жафокаш, мунис, меҳрибон сифатлари орқали ифода этади. Бинобарин, фарзанд она туфайли ёруғ жаҳонни кўради, унинг гўзалликларидан баҳраманд бўлади. Шу жиҳатдан шеърда “Кўзимга бахш этдинг кўзгудай жаҳон” сатри ўзига хос лейтмотив вазифасини бажаради. Инсон кўзгуга боққанида ўзини кўради. Рамзий маънода мурғаккина болага ёруғ жаҳонни ҳадя этган зот она бўлади.

Шоирнинг табиат ҳақидаги шеърларида ҳам ҳиссий тафаккур, тасвирийликдан кўра интеллектуаллик устунлик қилади. “Куз келди” шеъридаги қуйидаги сатрлар бу жиҳатдан диққатни тортади:

Урушдан қайтган ғолиб отадек,
Кўйни-қўнжи тўлиб сахий куз келди.
Қатор теваларга сепини ортиб,
Мардликнинг юртига етук қиз келди²⁵.

²³ Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик, 2-том. –Тошкент: Фан, 1983. –Б. 43.

²⁴ Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик, 2-том. –Тошкент: Фан, 1983. –Б. 37.

²⁵ Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик, 2-том. –Тошкент: Фан, 1983. –Б. 57.

Бу шеър ҳам урушнинг сўнгги йилларида ёзилган. Шоир қўллаган ташбеҳларда ақл кучи устуворлик қилади. Меваларга тўла сахий куз “урушдан голиб қайтган ота”га қиёсланади. Ёки турли хил мевалар қизларнинг сепига менгзалади. Зеро. “Келинни келганда кўр, сепини ёйганда кўр”. Шоир кузни теваларга ортилган сепи билан келган қизга ўхшатади. Б.Фазлиддинов фикрига кўра: “Фалсафий-интеллектуал лирикада фикр ва туйғу муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин: а) фикр-ҳисга нисбатан етакчи ўринда туради; б) туйғу ёрдамчи унсур ролини ўйнайди”²⁶. Шу фикрдан келиб чиқилса, юқоридаги сатрларда фикр устунлик қилади.

Шоирнинг “Олтин медаль” шеъри ҳам мактаб битирувчиларига бағишланган:

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг,
Минг йилни кўражак қароғларисиз,
Сизсиз ёримайди осмонда Зухро,
Замонлар тонгининг чароғларисиз²⁷.

Юқоридаги фалсафага йўғрилган сатрлар келажак бунёдкорлари – ёшларга ишонч руҳи билан суғорилган. Шу боис шоир уларни “минг йилни кўражак қароқлар”, “замонлар тонгининг чароқлари” тарзидаги метафоралар орқали таъриф этади. “Қароқ” – кўз, “чароқ” эса чироқ. Яъни ёшлар келажакни кўрувчи кўз ва уни ёритувчи чироқ, машъалага қиёс этилади. Айтиш мумкинки, бу сатрларни ҳам ёшлар қўшиғи деб аташ мумкин.

Кўринадики, Шарқ мумтоз адабиётининг зукко билимдони Ғафур Ғуломнинг кўп йиллик ҳаётий кузатишлари натижасида туғилган шеърлари фалсафий-интеллектуал мазмун касб этган. Шу маънода бу бетакрор битиклар шоир ижодининг умрбоқийлигини яна бир қарра кўрсатиб туради.

ҒАФУР ҒУЛОМ ВА ҚОЗОҚ АДАБИЁТИ

Ярмухаммат МАДАЛИЕВ

М.Ауэзов номидаги Жанубий Қозоғистон
Университети доценти,
филология фанлар бўйича доктор PhD
(Қозоғистон)

Аннотация: Ушбу мақолада академик шоир Ғ.Ғуломнинг ўзбек-қозоқ адабий алоқаларида тутган ўрни, асосан икки халқ адабий фаолияти ҳақида кузатишлар баён этилган.

Калит сўзлар: Ўзбек – қозоқ адабий алоқалари, қондош халқлар, адабий дўстлик, адиблар, ижодий мерос, янги давр.

²⁶ Фазлиддинов Б. XX аср ўзбек фалсафий-интеллектуал шеърияти (Ғафур Ғулом, Асқад Мухтор, Ранф Парфи ижоди мисолида). Филол. фанл. бўйича фалсафа докт. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – Б.13.

²⁷ Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик, 2-том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 83.

Annotation: In this article, the academic poet G.Gulam presents observations about the role of in Uzbek-Kazakh literary relations, mainly about the literary activities of the two peoples.

Key words: Uzbek-Kazakh literary relations, kindred peoples, literary friendship, writers, creative heritage, new era

Ўтмишимизга назар ташлайдиган бўлсак, барча туркий халқлар қатори ўзбек ва қозоқ халқи ҳам минг йиллик ришталар билан мустаҳкам боғланганига гувоҳ бўламиз. Дунёда келиб чиқиши яқин, томири, бир - бир бирига дилдан суянган, асрлар синовидан биргалашиб ҳамнафас бўлиб ўтган қавмлар кўп, лекин ўзбек ва қозоқ халқларичалик қўшнисига беғараз муҳаббат қўйиб, бир бирини оға-ини деб ардоқлаган халқ камдан камдир. Уларнинг вакиллари ўзаро учрашиб дўстликдан сўз очганда, гапини “биз қондош ва жондош халқмиз, томиримиз бир” деб бошлайдилар. Бу ҳол айниқса адабиётлараро алоқада, адабий дўстликда яққол намоён бўлмоқда. Қозоқ адиби А.Қонанбаев ижодий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича 2018 йил 13 март куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори эълон қилиниши бу борада икки халқ ўртасида янги давр бошланганидан далолат бериб турибди. Икки халқнинг самимий биродарлиги, яхшилиги тарихий жараёнларни бирга бошдан кечирганлиги ва жуғрофий яқинлиги билангина эмас балки икки элнинг қалбан яқинлиги билан белгиланади. Азал – азалдан қозоқ ўзбекни ўз оғам деб лутф этиб келган бўлса, ўзбек қозоқни бовурим – жигарим деб алқаган. Ушбу меҳр – муҳаббат туйғулари бу икки халқ адибларининг бадиий ижодида ёрқин тажассумини топган.

Ғ.Ғулом бу халқларни улуғлаб, уларни улкан китобнинг икки саҳифасига ўхшатади.

“Абай – чинакам хурматга арзигулик шоир. Унинг ўланлари қозоқ саҳросидай бепоён. Олатовнинг шаршаларидай суронли, Қозиғурт қояларидай баланддир”- деб Ғофур Ғулом таъкидлаган эдилар.

Башарият тарихининг, илмий- маданий соҳаларида муҳим ўрин тутган сиймолардан бири Абай Қунонбоевдир. Абай буюк маърифатпарвар шоир ва мутафаккир, эзгулик ва дўстлик куйчиси эди. Унинг баркамол асарлари нафақат қозоқ халқи, балки ҳозирги кунда бутун халқлар, жумладан ўзбек халқининг қалбидан ҳам ўрин эгаллаган.

Улуғ оқин Абай Қунонбоевнинг фаолияти ва ижодиёти халқ ва ватанга инсоният ва маърифатга хизмат қилишнинг ажойиб намунасидир.

Ўзбек-қозоқ халқларининг дўстлиги, адабиётларининг руҳий яқинлиги ҳақида гап борганида беихтиёр Ғофур Ғуломнинг “Қозоқ элининг улуғ тўйи” шеъридаги қуйидаги мисралар ёдимизга тушади:

Минг йилларга бар тутқазмас

Қардошлиқ тарихимиз.

Икки бошга бир манглайдай

Ярқироқ тақдиримиз.

Донишманд шоиримиз хўп топиб айтган. Зеро, аллома адибимизнинг ушбу ўхшатишида икки қондош, елкадош халқнинг азалий бирдамлигини акс эттирувчи муаззам бир дoston кўламидаги маъно айtilган. Собит

Муконовнинг “Яйловда молимиз, тўшакда бошимиз қўшилган” деган сўзлари ёки Шол оқиннинг:

“Ўзбекнинг униб-ўсган ери – гул-да!

Ўзбекдан ўтадиган эл бормикан

Дўстлик, меҳр, садоқат, ширин тилда! –

каби сўзлари бу қардошликнинг яна бир тасдиғидир.

Ўтган асрда икки адабиётни , икки халқни яқинлаштирган бетакрор адиблар ва олижаноб шахслар фаолият кўрсатган эди, янги ХХІ асрда ана шундай сиймоларга эҳтиёж янада кучлироқ сезилмоқда.

Ҳали даврлар ўтар,кўп нарсалар унутилар,лекин дўстлик ҳақида айтилган самимий сўзлар яшаб қолмоғи шубҳасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қозоқ, шеърятти антологияси. Сайра, дўмбирам Т.Ғ.Ғулом номидаги нашриёт, 2005 йил.
2. Фозилов Н.”Ношир ва носир сўзи” Т..”Ўзбекистон”2015 йил.
3. “Ўзбек – қозоқ адабий алоқалари ” мақолалар тўплами.-Т..”Машхурпресс”, 2018 йил.
4. Меҳмон Ислонқулов,Адҳамбек Алимбоев. “Бир чаманда туғилганмиз ёнма - ён”.. “Жаҳон адабиёти” журнали, 2018 йил.

ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ УСЛУБИЙ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Дилмурод ХОЛДОРОВ

**Алишер Навоий номидаги
Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети доценти,
филология фанлари доктори (PhD)**

Аннотация: Мазкур мақолада буюк ўзбек адиби Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссаси услуб жиҳатидан таҳлилга тортилган. Ҳамда ўзбек анъанавий халқ қиссанавислиги ва Шарқ мумтоз қиссачилиги услубини ўзида синтез қилган илк асар сифатида “Шум бола” қиссасини кўрсатиш мумкинлиги ёритилган.

Калит сўзлар: қисса, ровий, услуб, тезис, антитезис, синтез, композицион кутблар, семантик уйғунлик, бадий мотив.

Annotation: In this article, the great Uzbek poet Gafur Ghulam's story "Shum Bola" is analyzed in terms of style. And it is explained that the story "Shum bola" can be shown as the first work that synthesizes the style of Uzbek traditional national story and oriental classical story.

Key words: narrative, narrator, style, thesis, antithesis, synthesis, compositional poles, semantic harmony, artistic motive.

Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссасидаги қатор образлар ўз фикрлаш, сўзлашиш ва баён услуби жиҳатидан бир-бирига сира ўхшамайди. Аммо шундай хилма-хил образлар нутқининг бир бутун асар ғоясига хизмат қилишини таъминлашда аввало бош қаҳрамон (Шум бола), қолаверса, асар услубида кулоққа элас-элас чалиниб турадиган муаллиф нутки умумлаштирувчилик вазифасини бажаради. Натижада асар композицияси ва услуб муштараклиги икки жиҳатдан намоён бўлади. Биринчидан, бадиий асар шакли, ташки қурилишига доир компонентларнинг ўзаро мустаҳкам боғланишга эга бўлиши, бир компонентнинг бевосита иккинчи компонентни тақозо этиши. Бунда асар сарлавҳасидан тортиб хотимасигача муайян услуб талабига кўра қурилади. Сарлавҳада бошланган услуб талаби хотимага қадар аниқ изчилликка эга бўлиши лозим. Иккинчидан, асарнинг ички семантик уйғунлигини таъмин этувчи композицион кутблар (ёки сатҳлар). Бунда бир қараш билан бошқа бир қараш, бир образ билан бошқа бир образ, бир бадиий мотив билан бошқа бир мотив тезис – антитезис – синтез қонуниятини асосида боғланади. Ўз-ўзидан равшанлашадики, шуларнинг барчасини уйғунлаштирувчи вазифани услуб бажаради.

Юқоридаги фикримизнинг исботи сифатида “Шум бола” қиссасини келтирадиган бўлсак, ёзувчи биографияси ва асари услубини ўрганиш орқали унинг қайси адабий йўналиш, қайси миллат ва қайси даврга тегишли экани ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қиламиз. Анъанага боғланганлик нуктаи назаридан шўро даврида ёзилиб, ўзбек анъанавий халқ қиссанавислиги ва Шарқ мумтоз қиссачилиги услубини ўзида синтез қилган илк асар сифатида “Шум бола” қиссасини кўрсатиш мумкин. Ўзбек қиссалари ва унинг услубий ўзига хослиги мана шундай жиддий омиллар билан бевосита боғлиқ. Гарчи тўнғич ўзбек қиссаси намунаси сифатида А.Қодирийнинг “Обид кетмон”и, профессионал қисса жанри деб А.Қаҳҳорнинг “Синчалак” асари кўрсатилса ҳам, улар ўзининг мавзуси, бадиий мақсади, образлари ва баён услубига кўра замонавий шўро қиссалари талабларига монандроқ келади. Бирида колхозлаштиришга нисбатан ироник муносабат, иккинчисида эса хайрихоҳлик ва уни ёқлаш руҳи акс этган бу асарлар маълум маънода анъанавий қиссачилик мезонларини четлаб ўтиши жиҳатидан ўша давр нуктаи назаридан замонавий ҳисобланади.

“Обид кетмон” ва “Синчалак” асарларида рус шўро қиссачилиги анъаналарига мос ҳолда ровий вазифасини муаллиф бажарса, “Шум бола” муаллифи бу масалада халқ ва мумтоз қиссачилиги йўлини тутди. Воқеалар бошдан-охир асар қаҳрамони тилидан гоҳ халқ йўлида, гоҳ мумтоз йўлда қисса қилинади. Масалан, поччасининг кушларини ўлдириб қўйиб, қаҳрамоннинг дарбадар ҳаёти бошланган вазиятларни тасвир этар экан, халқ қиссанавислигига доир қуйидаги баён услубига дуч келамиз: “Ҳаммасини (Аччабодлик лўлилардан зотдор қумрига айирбошлаган юкларни – Д.Х.) елкамга қўйиб бу шаҳардан ҳам чиқиб кетдим. Олдимда катта чўли азим пайдо бўлган эди, “куш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган” бу чўлда

елкамда бояги юклар билан кетиб борар эдим. Узоқдан бир кишининг қораси кўрина бошлади...” [Ғафур Ғулом. 2003; 168.]. Реал қараганда шум бола тарк этган Аччабод ҳеч қандай “шаҳар” эмас. Бор-йўғи эски Тошкентнинг кичкина бир маҳалласи холос. Аммо Ғафур Ғулом ўз қаҳрамонининг болага хос тасаввур тарзини, у дуч келган “фожиа”нинг кўламини ошириш учун шу усулдан фойдаланади. Воқеалар кўламини бўрттиришда муболаға усулига мурожаат этади. “Чўли азим” бирикмаси эса бу ўринда халқ китоблари таъсирида шаклланган ўша давр ўқувчилари англаши учун айтиш муддао эди. Шунингдек, иқтибосда кўзга ташланадиган “Қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куяди” ибораси ўзбек халқ эртаклари ва қиссаларида фаол қўллаб келинган. Юқоридаги тасвирнинг келтирилиши бизга Шарқ мумтоз қиссалари услубини эслатади.

Ёки асарда Кўктерак бозори шундай тасвирланади: “Ҳай-ҳай, бозор бўлганда ҳам қандай бозор, денг? Бу томони Эрону Турон, Маккаю Мадина, Майманаю Майсара, Хитою Чин, Истамбулу Мозандарон – на куйи на паст, на ўнгу на чап. Бундай катта бозорни одам боласи кўрмаган бўлса керак. Бозордаги расталарни айтинг, молларнинг шиғал тўлиб кетганлигини айтинг. Савдогарларнинг маккор башараларини, ранго-ранг кийим-бошларини айтинг. Бай-бай, бундай бозор “Қисас ул-анбиё”да ҳам, “Ҳурилиқо” деган китобда ҳам ёзилмаган, ҳеч қаерда – тарихда йўқ”[Ғафур Ғулом., 2003; 168].

Тасвир бола тилидан берилаётган бўлса-да, бу ўринда халқ тили ва урф-одатлари, қадим мумтоз адабий меросни, фольклор адабиётини чуқур билган муаллиф қиёфаси услуб боис яққол намоён бўлади. Услубдаги бир оз киноя, муболаға, халқ ҳикоячилиқ санъатига хос равлонлик ва соддалик бадиий тасвир жозибасини оширган.

Асарнинг бошқа бир жойида қозоқ овулида қилғилиқни қилиб жуфтакни ростлаган қаҳрамон яна бир “шаҳри азим”га кириб келади. Масжидга дуч келади. Тунаш учун жой топиш илинжида гарчи таҳорати бўлмаса ҳам намозхонларга қўшилади. Намоз адо этилса ҳам жойидан кўзғалмаётган қаҳрамонни кўрган масжид сўфиси ва имоми унга шундай саволлар билан мурожаат қилади:

- Ҳа, ўғлим, жуда ўтириб қолдингиз? Намоз тамом бўлди.
  - Отажон, мусофирман, – дедим. – Агар рухсат берсангиз, эрталабгача мачитда қолсам, йўлимдан адашдим.
  - Гапга имом аралашди:
  - Ўзинг қаерлик бўласан, ўғлим?
  - Таксир, тошкентликман.
  - Бу ерларда нима қилиб юрибсан?
  - Омондан ўрганган гапларни ишга солдим.
  - Ўзим мадрасада ўқир эдим, ҳозир таътил вақти бўлгани учун бир оз пул ишлаш мақсадида мардикор ишлаш учун сафарни ихтиёр қилган эдим. (Яна ичимда, бу ерда ҳам ғассоллик хизмати чиқиб қолмаса яхши эди, деб ўйлар эдим.)
  - Қайси мадрасада ўқир эдинг, мударрисинг ким?
- Кўлга тушдим. Тошкентда нима кўп – мадраса, нима кўп – мударрис.

– Таксир, ўша катта мадраса-да, домламиз ҳам ўша катта домла бўладилар. Домла кулди...[Ғафур Ғулом. 2003. 191-192].

Мулоқот жараёнида қаҳрамоннинг нутқи адабий тил қоидаларига у қадар мос келавермайди. Имомнинг саволига жавоб берар экан, қаҳрамон биргина “учун” сўзини икки марта қўллайди. Аммо бундай такрор муаллиф тилидан эмас, айнан шумгина бир бола тилидан баён этилаётгани боис ўқувчининг гашига тегмайди. Аксинча қаҳрамон руҳиятини чуқурроқ англашига хизмат қилади. Матнда келадиган “таксир”, “мадраса”, “мачит”, “мударрис” сингари сўзларнинг қўлланилиши ҳам давр қиёфасини яққолроқ акс эттиради. Имомнинг “Қайси мадрасада ўқир эдинг?”, – деган сўроғига “Ўша, катта мадраса-да, домламиз ҳам ўша катта домла”, – деб жавоб беришидан биз беихтиёр ўзбек латифаси услубини, Насриддин афанди ҳозиржавоблигини эслаймиз. Ғафур Ғуломнинг мазкур асарини ўзбек халқ ва Шарқ мумтоз қиссачилиги услуби нуқтаи назаридан батафсил текширадиган бўлсак, бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин.

Рус олими академик В.В.Виноградов “...ровий образида ижодкорнинг мақсад ва нияти мужассам топади” [Виноградов В.В. 1971; 118.], – деб таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам, Ғафур Ғулом “Шум бола” қиссаси орқали ўзининг катта ижодий ниятига эриша олган.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – Москва: Высшая школа, 1971. – С. 118.
2. Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2003. – Б. 168.
3. Холдоров Д. Ижод моҳияти – услуб ҳосияти. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2017.

ҲАМИД ОЛИМЖОННИНГ БАХТ ФАЛСАФАСИ

Баходир РАҲМОНОВ

Андижон давлат университети
Филология факультети декани,
филология фанлари доктори

Аннотация: Мақолада XX аср ўзбек шеърятининг атоқли намоёнлари, истиснодли шоир Ҳамид Олимжоннинг бахт ва шодликни тараннум этувчи бир қатор шеърлари ҳақида сўз боради. Мазкур шеърлардаги бадий мукамаллик ва улардаги ижтимоий маъно бугунги кун нуқтаи назаридан очиқ берилган.

Калит сўзлар: бахт, руҳият, шеърят, бадийлик, ватан.

Abstract: The article talks about a number of poems of the talented poet Hamid Olimjon, a prominent representative of Uzbek poetry of the 20th century, praising happiness and joy. The artistic excellence and social meaning of these poems are revealed from today's point of view.

Key words: happiness, spirituality, poetry, artistry, homeland.

Бахт ҳақида қанчалик шеър кўп бўлмасин, лекин маълум бир даврнинг байроқ бўларлик ижод намунаси доимо санокли бўлиб келган. Бундай шеърлар ҳар қандай шоирга ҳам насиб қилавермайди. XX аср ўзбек шеърятига шу жиҳатдан назар ташлайдиган бўлсак, тилларда ёд бўлиб кетадиган, ғурур ва фахр туйғуси билан айтиладиган, минбарлардан доимо янграб турадиган, давр нафаси билан ураётган юракларга кўтаринки руҳ бағишлайдиган, эл орасида бирдай севимли бўлиб қоладиган ижод маҳсулининг дастлабки намуналари Ҳамид Олимжон қаламига мансуб, десак асло муболаға бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам, Ҳамид Олимжоннинг “Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллади” сатрлари билан бошланадиган шеърини билмаган ва ундан таъсирланмаган, ҳеч бўлмаганда кўшиғини тингламаган, айниқса,

Мана сенга олам-олам гул,
Этагингга сиққанича ол.
Бунда толе ҳар нарсадан мўл,
То ўлгунча шу ўлкада қол.

мисралари оҳангида юраги гўзал ҳис-туйғулар оғушида қолмаган биронта шеърят ва санъат шайдоси топилмаса керак. Ё бўлмаса, “Бахтлар водийси” шеърини олайлик.

Кўм-кўк,
Кўм-кўк,
Кўм-кўк...
Кўклам қуёшидан

кўкарган қирлар,
Пўлат яғринларни
Кўтарган ерлар
Кўм-кўк!..

Ахир бу шеър нафақат шоир ижодини, айти пайтда 30-йиллар шеърятининг байроғи даражасига кўтарилганлигини тадқиқотчилар қайд қилиб ўтишган.

Ҳамид Олимжоннинг бу каби машҳур ва севимли бўлиб кетган шеърлари ижодининг умумий ва ўзига хос хусусиятларини белгилаб берган эди. Шунинг учун ҳам атоқли адабиётшунос олим Салоҳиддин Мамажонов таъкидлаганидек “Ҳамид Олимжон ижоди тўғрисида кимки фикр юритса, шоирнинг бахт ва шодлик куйчиси эканлигини таъкидламасдан ўтмайди”. [Мамажонов С., 1974; 94].

Шоир ижоди билан танишган ҳар бир китобхон, албатта, бу энг тўғри ва ҳаққоний баҳо эканлигини қалбдан ҳис қилади. Шоирга берилган бу нисбат унинг ҳаётлигидаёқ шаклланиб улгурган эди, десак ҳақиқатан йироқ бўлмайди. Чунки Ҳамид Олимжоннинг 1940 йилда чоп этилган “Бахт” номли тўплами юзасидан айтилган фикрлар, айтиқса, Ойбекнинг чуқур ва атрофлича таҳлил қилиб билдирган асосли мулоҳазалари буни бир қадар исботлайди. Қолаверса, шоир ҳаётининг сўнгги йилида нашр этилган “Танланган асарлар”и сўз бошисида (муаллифи Уйғун) Ҳамид Олимжон ижодининг умумий хусусиятига ўчмас муҳр босилгандай эди. Мақола “Шодлик ва бахт куйчиси” деб номланади. Бу, албатта, муаллиф томонидан ўша давр сиёсатига атайин мослаб қўйилган эмас. Шоир ижодидан сизиб чиққан бу ном.

Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим.
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламаклик зўр саодатим.

Шунинг учун ҳам шўро тузумининг кўз илғамас ёлғонлари рўй-рост очилган ва муносабатимиз, фикримиз бутунлай ўзгарган мустақиллик даврининг дастлабки йилларидаёқ Ҳамид Олимжон ижодига қандай ёндошиш кераклиги тўғрисидаги масаланинг ҳам келиб чиқиши табиий эди. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида тадқиқот олиб борган етук адабиётшунос олим Наим Каримовнинг кейинги изланишлари аччиқ ҳақиқат бўлса ҳам, шоир ижодини қандай қабул қилиш кераклиги тўғрисидаги энг тўғри ва асосли хулосалардан бири сифатида эътироф этилди ва дарсликларга ҳам киритилди. Ундан энг ҳарактерли жойини келтириб ўтмоқчимиз. “Адолат ҳаққи, шуни айтиш керакки, - деб ёзади олим, - бу даврда янги тузумга, коммунистлар фирқаси белгилаб берган режаларга, қолаверса, сталинча қирғин-баротнинг тўғрилигига ишонган ўзбек ёзувчилари орасида Ҳамид Олимжон ёлғиз эмас эди. Лекин ҳеч ким ижодда Ҳ.Олимжондек самимият ва изчиллик билан янги тузумга хизмат қилмаган”. [XX аср ўзбек адабиёти, 1995; 229].

Ҳақиқатан ҳам, синчков олимимизнинг юқоридаги фикрида янги тузумга хизматнинг фақат Ҳамид Олимжонгагина хос бўлган хусусияти таъкидланганки, айнан шу хусусият билан хулоса чиқаришга ишора қилинган. “Лекин” сўзи билан урғу берилган охириги жумлани агар синчиклаб ўқиб, мағзин чақсангиз, шоир шеърияти боғининг эшиги доим очик туришга ҳақли эканлигини ундаги биргина сўз билан англаб оласиз. У ҳам бўлса – “самимият”. Шу нарса аёнки, самимият бўлган жойда, табиийки, сохталикка ўрин қолмайди. Демак, Ҳамид Олимжон ижоди сохталикдан бутунлай йироқ. Аммо бу самимият, афсуски, сохта тузумга тўғри келди.

Ҳамид Олимжон шеърияти жиндай шодликдан ҳам тўлиб-тошадиган бахтга ташна бир юракнинг шукронасидир. Бундай юрак соҳибининг руҳи албатта, кўтаринки бўлади. Руҳият эса ташқи таъсир маҳсули. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон руҳиятидаги кўтаринкиликни ўша давр воқеалигидаги ўзгаришлардан, ижодидаги кўтаринкиликни эса ўша давр оҳангининг шеърӣ ифодаси, деб билмоқ инкор қилиб бўлмайдиган табиӣ бир ҳолатдир. Ахир адабиётнинг ижтимоӣлиги ҳам шунда. Лекин давр мафкураси қолип билан шоир ижодининг айнан мана шу ижтимоӣ томонига урғу берилганлиги ҳаммамизга сир эмас. Бунинг оқибатида шеърининг равонлигини, таъсирчанлигини таъминловчи, юракни сеҳрлаб эстетик завқ берувчи, шоир маҳоратини белгиловчи бадиӣ унсурларга ижтимоӣликни ифодалаш учун кўмаклашувчи бир восита сифатида қаралганлиги маълум. Бу билан биз аслида шеърни шеър қилувчи бадиӣликдир ва ҳар қандай илғор ижтимоӣ эзгу ғояни илғари сурувчи асар ҳам бадиӣ жиҳатдан етук бўлмагунча адабиёт мулкига айлана олмайди, - деган фикрни ижтимоӣликка қарама-қарши қўймоқчи эмасмиз. Чунки бир дарахтнинг гуллаб яшнаши учун куёш ва сув қанчалик зарур бўлса, ижтимоӣлик ва бадиӣлик ҳам асар учун айнан шу кабидир. Шунинг учун ҳам икки жиҳат бир бутун бўлгандагина шеър мукамалликка юз тутиши мумкин. Биз “юз тутди” демадик, “юз тутиши мумкин” дедик. Қачон юз тутди? Қачонки шоир туғма истеъдод ва муҳим фазилатлар соҳиб бўлсагина. Хулосага мойил бу фикрни бекорга алоҳида таъкидлаб айтмадик. Чунки айнан Ҳамид Олимжон шахси ва унинг ижоди юксак истеъдодни ва муҳим фазилатларни ўзида намоён қила олган эди.

Ҳақиқӣ шоир ва ҳақиқӣ шеърят талаби даражасига кўтарилган куйидаги таъриф эса Ҳамид Олимжондаги истеъдод ва муҳим фазилатлар меваси бўлган бахт ва шодликни тараннум этувчи шеърларининг эътиборли бир жиҳати ҳақида фикр юритишга ундайди. “Чинакам шоир, - деб ёзган эди Озод Шарафиддинов, - биринчи навбатда мутафаккирдир, ҳаёт ҳақида фикрловчи, унинг устидан ҳукм чиқарувчи файласуфдир, чинакам поэзия эса ҳамма вақт ҳис-туйғуга айланиб кетадиган фикрдан ёки фикрга айланган ҳис-туйғудан иборатдир. Чинакам поэзия ҳамиша чуқур фалсафӣ умуллашмаларга бой бўлади” [Шарафиддинов О., Тошкент, 1979; 174].

Ҳамид Олимжоннинг “Бахт” тўплами ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган Ойбек домла айнан мана шу жиҳатини ҳам алоҳида қайд қилиб ўтган: “Бахт” китобида шоир гўё “Бахт фалсафаси” ҳақида гапиради, - деб ёзади адиб. – Эксплуатация, жабр-зулум ҳукм сурган даврларда халқ ва унинг

асл фарзандлари учун бахт бўлиши мумкин эмасди. “Бахтимиз тарихига” деган шеърида шоир шуни ёзади:

Бенаво, танҳо Фузулий зор бирла охида,
Ўртаниб қоврилди доим қайғу оташгоҳида.
Ҳам Навоий бир умр айрилмади Фарҳодидин,
Барча оламини ўтангирди унинг ҳар додилин.

Ахтариб ўтди жаҳондин ҳеч бири бахт топмади,
Бахт баҳори ҳеч бирин устига бахмал ёпмади.

[Ойбек., 1979; 201].

“Шоирларни кўп ўқиб чиқдим” – деб бошланадиган “Шодликни куйлаганимнинг сабаби” шеърида Фузулий ва Навоийни яна бир бор тилга олади ва давом этиб ёзади:

Лермонтовни ташламадим ҳеч,
Ахир қўйиб, олдим Ҳофизни.
Пушкин менга кўрсатди ҳар кеч,
Йиғлаб турган бир черкас қизни.

Шекспирдан сўрадим савол,
Жавобини келтирди Хайём:
“Чунки ғамга ошнодир ҳол,
Қайғу билан тўлиғдир айём”.

“Шоир назарича, ҳамма нарсанинг асосида Озодлик ётади, бахтнинг энг улуғи ҳам инсоннинг озод бўлишидир. Шунинг учун ҳамма нарсани у “озодлик деган зўр бахт” (“Дон чироқлари”) мезони билан ўлчайди, у билан изоҳлайди. Шундан келиб чиқиб, Ҳамид Олимжон ўтмиш ижодкорларининг асарларида кўкка кўтарилган қайғу ва фарёд тутунларини вужудга келтирган нарса халқнинг қулликда яшашидир, уларнинг хор-зор, ҳуқуқсиз ва бахтсиз ҳаёт кечиришидир, деган хулосага келади”. [(Мамажонов С., 1974; 97].

Ҳамид Олимжоннинг “Бахт тўғрисида” шеъри ҳам ўз номи билан ҳам эътиборни тортади. Унда шундай сатрлар бор: “Кўпни кўрган қари дунёда Бахт ахтариб кўплар ўтдилар”, “Лекин кўрди фақат тобутни”, “Лекин келиб қучарди мотам”. Мана шу “лекин”ларидан келиб чиқадиган хулоса ҳам айнан юқоридаги фикрни тасдиқлайди:

Бахт топилмас ҳеч бир замонда
Эл қул бўлса, бўлса яланғоч.
Жаннатларни яратган одам
Натижада ўзи қолса оч.

Сен ўзингни бахтли дедингни?
Опа, сен ҳам одам эдингми?
Чимилдикда эрни кўрганда,
Тутқинликка бўлганда банда,
Қанча ожиз, қанчалик ҳақир,
Қанчалик кўр, қанчалик фақир
Бўлганигни билганмидинг ҳеч?

Салқин саҳарларда
 уйқудан турган,
 Булоқ сувларига
 юзини ювган,
 Мармар ҳаволарнинг
 қўйнига чўмган.
 Зилол бўшлиқларга
 кенг қулоч қўйган,
 Истиқлолнинг
 ишқи билан
 ёнган далалар
 кўм-кўк...

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди,
Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади иқбол...

Бу ўлкада нафақат кишилар, ҳатто жонли мавжудотлар ҳам бахт нашидаси билан яшаяпти.

Агар биз хулоса қилиш учун очиқ кўз билан қарайдиган бўлсак, бу шеър 1939 йилда ёзилган – Ўзбекистон тарихининг бу даври катогонлар қони тўкилган тупроқ ҳали қотиб улгурмаган йиллар. Ҳамид Олимжон ишонган шахс эркинлиги, ватан озодлиги айнан шу йилларда кўпроқ жиловланган эди. Мана шундай муҳитда бу қадар кўтаринки руҳ ва илҳомни олиш учун шоир юраги ўта романтик орзуларга тўла бўлиши ҳам керак. Агар бу фикримиз ҳақиқатга яқинроқ бўлса, шоирнинг бахт ва шодликни куйловчи шеърлари ўз давридан юқорироқ тура олишини белгилайди. Қолаверса, шоирнинг ижоди шуни тасдиқлайдики, бахт бу – шахс эркинлиги ва ватан озодлигидир. Зеро, бу фалсафий тушунча жамиятда мавжуд экан, Ҳамид Олимжоннинг бадиий мукамал шеърлари ҳам ўз қимматини йўқотмайди ва ҳар бир даврда ўз ўрнини топиб бораверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. XX аср ўзбек адабиёти. 11-синф учун дарслик, Тошкент, 1995, 229-бет.
2. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, 14-том. Фан нашриёти, Тошкент 1979, 201-бет.
3. Озод Шарафиддинов. “Биринчи мўъжиза”. Тошкент, 1979, 174-бет.
4. С.Мамажонов. Шоир дунёси. Тошкент, 1974, 94-бет.

"ШУМ БОЛА"ҚИССАСИ ЁЗИЛИШИДАГИ ИЖТИМОЙ ОМИЛЛАР

Санобар ТЎЛАГАНОВА

**ЎзФА Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти,
филология фанлари доктори**

Аннотация: Мақолада ўзбек насрининг етук асарларидан бири "Шум бола" қиссасининг юзага келишидаги ижтимоий-сиёсий омиллар ижодкорнинг ижтимоий биографияси кесими асосида ўрганилган. Қисса семантикасида етакчи аҳамият касб этган ижтимоий омиллар асардан олинган парчалар асосида очиб берилган. Қиссада миллат тарихининг энг зиддиятли даври ўзига хос тарзда юксак санъат даражасида ёритиб берилганлиги мисоллар асосида далилланган.

Калит сўзлар: ўзбек насри, Ғ.Ғулом, "Шум бола", қисса, ижтимоий омиллар

Abstract: Based on the social biography of the author, the article examines the socio-political factors in the creation of the story "Shum Bola" - one of the ideal works of Uzbek prose. On the basis of excerpts from the work, the social factors that have gained leading importance in the semantics of the story are revealed. The story proves with examples that the most controversial period in the history of the people is illuminated in a unique way at the level of high art.

Key words: Uzbek prose, G. Gulam, "Shum bola", story, social factors.

Ғафур Ғуломнинг ижод майдонига келиши ўзбек халқи тарихидаги ижтимоий силсилалар, сиёсий кураш ва зиддиятларга бой даврга тўғри келди. Миллат аросатда, қибласини йўқотган тўда сингари халқ ким ҳақ, ким ноҳақлигини била олмай сарсон овора, ёлғон ҳақдан узиб кетган замон. Бундай даврда ижод этиш, қалам аҳлига икки ҳисса оғир келади, Сўзга ёлғон аралашади. Ёлғон аралашган жойда санъат асари пайдо бўлиши қийин. Ҳақиқий истеъдод эгасигина бундай вазиятда ўзига йўл топади, усул қидиради, услубини намоёни қилади. Ғ.Ғулом мана шундай сохта ғоялар замонасида ўзига йўл топди, чорасизлар орасида чора топди, ҳақиқий санъат асарини ярата олди. "Шум бола" қиссасини ёзувчи мана шундай талатўплар орасида яратишга мушарраф бўлди.

"Шум бола" нинг ёзилиш даври (1936) миллат тарихида ўчмас из қолдирган маъшум қатағон даврига тўғри келади. Асарнинг дастлабки варианты "Довдираш" деб номланиши ҳам бежиз эмас. "Довдираш" фақатгина асар мазмунига тегишли бўлмай, балки ёзувчининг ижтимоий аҳволига, аросатда қолган жамият ҳаётига, йўлидан айро тушган одамларга ҳам бирдай тааллуқлидир, балки. Довдираш изоҳли луғатда турли маънони англатади. Тўғри сўзлаш қобилиятини йўқотмоқ, телба тесқари гапларни валдирамоқ, бирор нарса ёки вазият таъсирида гангимоқ, йўлдан адашиб кетмоқ маъноларини англатади. [1.632.] Қисса сарлавҳасидаги довдираш даврга нисбатан рамзий маънони англатган. Ёзувчи бу номни кейинчалик "Шум бола"га ўзгартирган. Бунда ҳам ўзига хос эътибор қаратадиган жиҳатлар борлигини айтиб ўтиш жоиз.

Ёзувчи ижодига ва асар семантикаси тадқиқ этишда тарихий-адабий жараёни, даврнинг ижтимоий-сиёсий шароитини, адабий муҳит иқлиминини, давр кайфиятини ҳисобга олиш лозим. Қисса ёзилган кезлар (1936) зиёли қатлам орасида гумон, таҳдид, тўсатдан ижодкорларнинг йўқолиб қолиши, кутилмаганда сўроққа чақириб қолиш ҳавфи, чақимчилик, хиёнат авж олган давр саналади. Ижод этиш қалтис, хатарли юмушга айланган, халқ ишонган, севган ёзувчилар бошида калхатлар айлана бошлаган, адабиёт бор будидан айрилган палла эди. Аммо шундай пайтда адиб «Ёдгор» ёки «Шум бола» сингари бебаҳо асарларни ёзишга ижодий қувватни ва ишончни қаердан олди? Қувват манбаи нимада? Ижод жараёнида ёзувчи ҳаёлида нелар кечди, нимага ишонди деган саволлар мушоҳадага чорлайди.

Муаллиф ҳақиқатини тўғри англаш учун уни ўзи яшаган давр кесимида ўрганиш зарур. Ҳаракатдаги қатағон машинасининг ҳадиғи ижодкорни эҳтиёткор ва хушёр бўлишга ундарди. Шундай қалтис лаҳзаларда Ғ.Ғулом нимага ишониб қўлига қалам тутди. Юраги, бутун қалби халқ дарди билан

ёнган шоир катагоннинг моҳиятини англаб етмаганмиди ёки воқеликни ҳақиқат ўрнида қабул қилдимиз? Йўлсизликдан йўл топдимиз... А.Қодирий, Чўлпонларни такрорлаш ақлга сиғмас, демак фақат янги йўл, янгича ёндашув заруриятини шоир қалбан ва ақлан ҳис этди. Қолаверса, қуввати ва зехни баланди, кучли истеъдод эгаси бўлмиш Ғ.Ғулом ўзгаларга тақлид ёки юрилган йўлларни такрорлашни ўзига эп кўрмасди.

Ёзувчи сўз айтишда халқона усулга таянди, услубини элнинг диди ва савиясига қараб мослади. Халқда мавжуд кулги санъатини қувлик билан омукта қилди, бу усулдан ўзи учун "совут" ўрнида фойдаланди. Халқда борини сайқаллаб ўзига қайтарди. Бундан бошқа ёзишнинг имкони йўқ, таҳлика кучли эди. Адиб "бир ёлғондан қирқ ёлғон" қурилмасига монанд асар структурасини шакллантирди. Мазкур асарларида муаллиф давр босимини англатувчи ишоралар беради, аммо ундаги ижодий эркинлик руҳини, тафаккурнинг юксак парвозини ҳис қилиш қийин эмас. Гуё муаллиф ўзи тасвирлаган воқеликнинг ичида яшайди, дунё ғалваларини унутади, вужуди билан асар қатларига сингиб кетади. Истеъдод ва маҳорат адибни Руҳнинг юксак сахналарига чиқишида ишонч ва умид берди, назаримизда. Шоир умид ва ишончни сирли жараён саналган Ижод аталмиш руҳ ҳодисасидан топди. Руҳнинг энг юксак фазоларида ҳар қандай кўркув, хавотир унут бўлади. Лаҳзаларда абадият муҳрланади, ўлмас намуналар яратилади. Ижодкор бадиий биографияси билан боғлиқ бундай руҳий илоҳий жараёнларни бир сўз билан ифодалаб бўлмайди.

Хўш, адиб қиссаларида фақат шўрот мафкурасини кўйладими, қайсидир ўринларда ҳадик шарпаси сезилдимиз? Маҳорат ўз ишини қилди, кўркувга тобе бўлиб қолмади, "Шум бола" сўзсиз санъат асарига айланди.

Муаллиф "Шум бола" асарини эълон қилинган пайтда қалами мафкура қолипларига анчагина мослашиб бўлган эди. Яна бир гап. Муаллифнинг "Ёдгор" қиссаси "Шум бола" билан бир пайтда ёзилган бўлса-да, аммо мазмун моҳият жиҳатдан бошқа-бошқа, такрор йўқ. Ҳар икки асарни бирлаштириб турадиган ягона руҳ бу меҳр муҳаббат, халқнинг бағри кенглигидир. Унинг қаҳрамонлари турмушнинг оғир синовларига дуч келса-да, хиёнатдан сақланади, муруввати билан ардоқланади. Қаҳрамон табиатидаги бундай ҳалоллик ва садоқат туйғулари бевосита Халқ аталмиш улкан қадриятга бориб уланади. Жўра, Саодат, Она қиёфасидаги асосий чизгилар Халқ аталмиш улкан қадриятдан олинган бир намуналар эди. Халқ кадрлаган олий туйғулар қаҳрамон характери мисолида очиб берилганлиги билан қисса ўзбек адабиёти хазинасидан ўрин олган дейиш мумкин.

Адиб "Кулгичлик тўғрисида" (1928) [2.] деб номланган мақоласида "Кулги адабиёти тўғрисида хануз майдонда на мулоҳаза, на танқид, на муҳокама, ҳатто кулги йўли билан китоб ё мажмуа шаклида ёзилган биронта асарга эга эмасмиз, бизда кулгичлик ярим унутилган ҳолда ўсмоқда," деб "халқда кулгичликка тамоил" зўр эканлигини энди навбатда "кулгини сўздан мазмунга кўчириш"га чақиради. Муаллиф кулги остига олинаётган воқелик – моҳиятини тушуниш ҳамма халқ учун ягона, бир хил, аммо кулиш ва кулдириш йўли, усулигина ўзига хос деган ғояни ўтказади. Орадан вақт ўтиб

муаллиф кулгуни "сўздан мазмун"га кўчиришни "Шум бола" қиссасида ҳадди аълосига етказди, дейиш мумкин.

Ёзувчи қиссага мавзу танлар экан, давр талаблари билан ҳисоблашмай иложи йўқ эди. Қолверса, вазиятни ҳисобга олсак, сиёсий мафкура кучайган даврда тарихий мавзуда асар ёзиш мавҳум, хатарли, келажак ишончсиз, эртаги кун ҳақида аниқ тугал тассавурнинг ўзи йўқ. Жамият ҳаётида эстетик идеал эҳтиёжи заруратга айланган. Ёзувчи "Кечмиш ва кечирмишларимдан"да "бу пайтларда шеърдан кўра ҳажвий нарсалар ёзишга қизиқар эдим. Яна тўғриси, *шароит шуни талаб этар эди*", деб ёзади. Жамият ҳаётига танқидий кўз билан қараш, камчиликларни фош этиш, муаммоларни кулги йўли билан аёвсиз танқид қилиш даврнинг етакчи шиорига айланди. *Демак, "Шум бола" давр талаби.*

Қиссанинг ёзилиш сабабларидан бири ҳаётий воқеликнинг адиб таржимаи ҳоли билан туташ келишидир. Ғ.Ғулом: "Шум бола" ҳақида шундай ёзган, "Ногаҳон мен ўз Шум боламга четдан назар ташласам, у мен эмас. Ҳа, у мен ва мен эмасдим" [3. 22.]. Шундай ўринларда реал воқелик бадиий мезон асосида ифода этилишидаги нозик жиҳатлар кўзга ташланади. Етимлик алами, миннатли нон, бўйни қисқлик каби тугал айтиб бўлмайдиган армонли туйғулар ёзувчига бегона эмас эди. Ота-онасидан эрта айрилган шоир «Ўзинг учун ўл етим» мақолида айтилганидек, ҳаётда ўзига мустақил йўл топишга мажбур эди. Етимлик уни ёшига нисбатан вақтлроқ улғайишга, тирикчилик, оила, ота-она, ватан қадрини чуқурроқ англашга ундади. Мустақил топилган ҳар бир зафарда мана шу оғир йилларнинг улуши борлиги тайин. Бунинг заҳмати ёзувчи амалда кўрди, билди, англади. "Шум бола"да етимлик болани ижтимоий ҳимоя қилиш учунгина эмас, балки асрагувчи тумор ўрнида хизмат қилади. Ҳар қандай оғир вазиятда болакай "етимнинг ҳаққини еб бўлмайди" ёки етимга озор бериш гуноҳ каби халқ эъзозлаган ахлоқий қадриятларни айтиш билан омон қолади. Шундай ўринларда халқнинг етимга нисбатан меҳр муҳаббати, ардоғи сезилади. Етимликнинг сўқмоқлари қалтис ва хатарли бўлганлиги боис қувлик ва шумлик, айёрлик ва тадбиркорлик билан бирга меҳрибонлик, бағрикенглик, мурувват унинг учун ҳаётий формулага айланди. Вужудидаги ажодларидан мерос қон ҳаққи инсонни асл фитрати томон ундаб туради. Тарихий хотира инсоф-диёнат, омонатдорлик каби наслий, миллий, диний қадриятлардан кўз юмиш мумкиндир, аммо бундай инсоний туйғуларни хотирадан ўчириб бўлмайди. Руҳиятнинг англаб бўлмас лаҳзаларида бу қонуният сифатида бўй кўрсатади, ўзини ошкор қилади. Саналаётган айни шу сифатлар қисса қаҳрамони "Шум бола"нинг маънавий устунларидан бири эканлигини назардан қочирмаслигимиз лозим.

Шоир ижодидан сизиб ўтувчи синиклик, одамийлик "фалсафа"си ўқувчига тез "юқади". Ғ.Ғулом ижодининг кўнгил жавҳари — меҳр ва мурувватда. Унинг мафкурага бой берилган асарларида "лаббайчилик"ка мойиллик, сиёсий ҳушёрлик равшан сезилса-да, кўнгил самимиятига тўйинган асарларида эса қувликни ҳаётий тутумига айлантирган муаллиф "мен"ини кўриш мумкин. Мана шу омиллар ҳисобга олинса, ёзувчи асарларига баҳо беришда бирёқламаликдан сақланиш мумкин.

“Шум бола” муаллиф томонидан мунтазам равишда тўлдирилиб, қайта-қайта таҳрир этилиб нашр қилинган. Ҳар сафар ўзгача якун ва хотима берилган. “Шум бола”нинг 1-бўлими 1936 йилда Ўзбекистон давлат нашриёти томонидан “Довдираш” номи билан, 1938 йил 1 ва 11 бўлимлари “Шум бола” номи билан нашр этилган. Адибнинг “Танланган асарлари”ни ўн жилдлигининг бешинчи жилдида қиссанинг 1941 йилдаги варианты эътиборни тортди. Такяхонадан чиққан болакай, ювиниб покланади чунки у янги ҳаёт оstonасида. Бозорда муҳтожликдан чорасиз турган бир қосибдан айтганига этик сотиб олади. Ўзига ўхшаган юпун болани меҳмон қилади, озроқ пул беради. Халқимизга хос бўлган мурувват ва саховат, маърифат бола йўлини ёритувчи машъаладир. У бозордан ҳавас ва умид билан китоб сотиб олади. “Китобни қўлтиқлаб мен кетдим. Фурсат келганда айтарман, бу китоб “Хамса”и Алишер Навоий экан”, деган сўзлар билан асар якунланади. Кейинги нашрларда бу хотима ўзгартирилган, бўлиб сабаблари бордир, эҳтимол.

Қиссадаги қаҳрамон ёш бола, қулги унга доимий ҳамроҳ, шунинг билан бирга, ниҳоятда шум, қув, вазиятни тўғри англай оладиган тадбиркор. Шумлик ва қувлик — ҳаёт тенгламаси. Муаллифнинг орадан ўттиз йил ўтиб ёзилган “Ҳасан Кайфий” ҳикояси қаҳрамонининг аъмоли, эътиқоди билан болакайни ёдга солади. Унинг “ишқилиб, ақл билан меҳнатим бор бўлсин” шиори Шум боланинг қувликлари билан ўзаро бирикиб кетади.

Ёзувчи болакайнинг дунёқараши ва ёшига муносиб ривоя усулини топган. Керак жойда у йиғлайди, кулади, хафа бўлади, ёлғон сўзлайди, барчаси табиий ва ишонарли. Барчасида ёзувчи самимияти, меҳр-муҳаббати, алами, орзуси жамланиб, асар тағматнига сингиб кетган. Ёзувчи сизни асар иштирокчисига айлантира олади. Бу аниқ гап. Бозор оралаб юриб, тўти билан боғлиқ саҳнани ташлаб ўтиб кета олмайсиз. *“Қафасдаги жонли тўти, ўлиб кетай агар, тирик тўти эди. Патларининг ранг-баранглиги Ойша чеварнинг иш қутисидagi ипаклардай товланар эди. Кўк, қизил, зангори, сариқ, оқ, пушти, жигарранг, гўлос, пистокчи— боринг-чи, дунёда қанча ранг бўлса, шу тўтининг патида бор эди.”* Ёки кейинроқ бозордаги матолар тўғрисидаги боланинг *“поплин дейсизми, хушвоқ дейсизми, чидаганга чиқарган дейсизми, бурга чит дейсизми, роҳатбадан дейсизми, мадиполом дейсизми, суруп, тик, шайтон тери дейсизми,”* ранглар ўзаро уйғунлашгани сингари оҳангдаги товланишларни ифода эта олиш ижодкорнинг ифодадаги маҳоратини кўрсатади.

Асардаги мана бу саҳнада қизиқарли мазмун яширинлиги эътиборни тортди. *“Ўша йилларда Тошкентда шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб саноғига ета олмайсиз: Малла жинни, Карим жинни, Майрамхон, Холпаранг жип-жинни* (бошқаларга қараганда кучлироқмикин — С.Т.) *Тожиҳон, Жуфт каптар, Олим жинни, Эшон ойи, Аваз жинни ва бошқалар...* Ҳар бир жиннининг ўзига хослиги, тантилиги, “ширин”лиги бор эди.” Ёзувчи номи зикр этилган ҳар бир жиннига алоҳида изоҳ беради. Уларнинг ҳеч бири туғма жинни эмас, кейинчалик замона зайли билан бу дардга чалинган ёки ўзини шу йўл билан овутган. Биринчи жаҳон уруши, Туркистонга саноатнинг кириб

келиши, майда косибларнинг сениши, аросатда қолган халқнинг рухий аҳволига зўр чизгиларни кўриш мумкин. Карим жинни чит чиқиб кетиб бўз ўтмай қолганидан, Эшон оий эрининг хиёнатидан сўнг, Жуфт каптарга “хукуматдан теккан” Кауфман борми, жандарм борми фарқи йўқ, Холпаранг дастгоҳида ўт тушгандан сўнг ақлдан озган. Ёзувчи ҳар бир жиннига берилган таърифда муҳим ижтимоий омил, халқнинг фожиасини нишонга олади. Улар орасида шундайлари ҳам борки, Аваз деганлари “ҳаваскор жиннилардан”. Демак бу йўлни энди ўзлаштираётганлар ҳам йўқ эмас экан!

Рухшуносларга кўра инсон ҳаётида олган зарбаларидан сўнг ўзини йўқотиб, тушкунликка тушиб қолади ёки бу вазиятдан чиқиш учун ўзига яшаш учун йўл, усул қидиради. Худди мана шу усул тирикчилик ва омон қолишнинг шарти бўлиб қолган. Иккинчидан, бу дунё бозорида улар ўзларини жинниликка олиб ўтади. Бу усул нафақат асар қаҳрамонларига балки муаллифга ҳам бегона эмасдек. Учинчидан, бу усул ёзувчи учун ҳимояланиш, ўз-ўзини суғурта қилиш йўлидир. Тўртинчидан, болакайнинг қувноқ нигоҳи унга турмушнинг турфа тор ва берк кўчаларига назар ташлашга имкон беради. Бешинчидан, жиннини халқ эркалаган, меҳр кўрсатган. Уларнинг ўзига яраша “ширинлиги” бор дейишида ҳам халқона меҳр мурувватни сезасиз, элнинг тантилигига гувоҳ бўласиз. Ёзувчи ҳикоясини “Менинг ўғригина болам” деб номлаб, ўғри (аслида, ўғирлик айб, аммо адиб уни таъна қилишга шошмайди, сабабини кўрсатиб унга ҳамдардлик қилади) сўзига -гина- эркалаш кичрайтириш қўшимчасини қўллашида ҳам меҳрнинг учқунларини кўриш мумкин. Қувлик, шумлик, айёрлик мана шу учликда Шум боланинг қуввати жо бўлган. Энг муҳим бу учлик ёзувчининг ўзига ҳам бегона эмас эди.

Яна бир гап. Асарда қаҳрамон тилидан “*тўрт томонинг қибла*” сўзини қайта-қайта ишлатилишида ҳам тағмаёно бордек. Ёзувчи асарида қибласидан айрилиб, борар жойи аниқ бўлмаган, тарафлар орасида манзилидан айрилган халқнинг фожиасини кўрсатишни ният қилдимикин, деган иштибоҳ йўқ эмас. Чунки асар ёзилган кезларда халқ худди шундай йўлсиз кайфиятда, аросатда эди. Асардаги қўйидаги саҳнада муаллиф нияти янада тиниклашиб боради. “*Шариатимиздан айланай, мусулмончилигимиздан айланай, ҳимоятимиздан, ҳамиятимиздан айланай, оломондан айланай. Ана шундай мусулмон ҳамиятли оломон бўлганда, ҳаммамиз ҳам эшигимизни барала очиб ухлай берсак бўлади. Бирорта ўғри ёки қўли эгрининг ҳадди бормикин, бир мусулмоннинг мулкига, номусига таадди қилса. Оломондан ўргилай...*”. Ойдинлашадики, муаллиф ёзувчи халқнинг устидан кулмайди, балки оломондан, жаҳолатдан, саводсизликдан, сохта уламолардан, адолатсиз ва саховатни унутган бойларни нишонга олади. Оломончилик кайфияти миллатнинг, диннинг кушандаси эканлигини муаллиф киноя орқали фош қилади.

Ғафур Ғулом бола нигоҳи воситасида инсонийлик бурчига ва одабийлик шаънига хиёнат қилган ёлғончи, сохта уламоларни “бир ёлғондан қирқ ёлғон” типига фош қилади. Болани ёлғон ишлатишга мажбур қилган сабабнинг илдизларига назар солади: жамиятнинг ёлғонга, бузуқчилик асосига қурилганига ишора қилади. Бешинчи марта ҳажни орзу қилиб номига “Ҳожи бобо” сўзини қўшиб чақиришни хўшлаган Ҳожи бобонинг такяхонадаги

қилмишлари, халқнинг “саховати” эвазига кун кечирувчи, “*дунё ҳаром, дунё ахлат уни қидирувчилар итлардир*” деб, пулдан жирканган, аслида эса бировнинг ҳаққидан, молидан қўрқмай ўзиники қиладиган эшон боболарни аёвсиз фош қилади. Жаидлар танқид остига олган ушбу иллатлар бугунга қадар кун мавзуси эканлигини аён ҳақиқат. Қиссага кўра “илмни жоҳ” айлаган қавмдан кўра, саводсиз камбағал болакайнинг ҳаётий тутимлари афзал кўринади. У “бировнинг ҳаққидан, ўзгага тухматдан қўрқади”. Энг муҳими у ҳалол-ҳаромни фарқлайди, имони бор. Қаҳрамон табиатидаги бу сифатларга ёзувчининг ўзи донорлик қилган деган умид кўнгилга таскин беради.

Қаҳрамон бир ўринда “*қаерга кетаётибман ўзим ҳам билмайман, мени кўр тақдир етаклар эди*” дейди. У ўзини қисматнинг ихтиёрига ташлаб қўйдими, ёки шу йўлни ўзи танладими? Тақдир ўйиними ёки тақдирни ўйнаб эрмак қилишми? Асарда маънавий жиҳатдан идеални топишга қийналасиз, аммо болакайни айблаб ҳам қўя олмайсиз. Масаланинг ечими фақатгина муаллиф мақсадини тўла англашимизда ойдинлашади.

Муаллиф боланинг шумликлари билан жамият ҳаётига муносабат билдирди. Тўғри, ёзувчи ижодида диннинг асосларига шубҳа қилиш, уни инкор қилишга интилиш, қоралаш, рад этишга ўхшаш ҳолатлар борлини инкор қилиб бўлмайди, далиллар етарлича. Ғ.Ғуломнинг даҳриёна қарашлари баҳсли бўлиб, мунозара уйғотиши мумкин. Бир ёқламаликдан қочиб, асар ҳақида борица ҳаётий асосларни изоҳлашга ҳаракат қилдик. Аммо ёзувчининг Тошкентдаги нуфузли “Бароқхон” мадрасаси талабаси эканлиги, калом илмларидан яхшигина хабардорлигини унутмаслигимиз лозим. Мақсадимиз муаллиф ҳақиқатини англашга уриниш, бир ёқламаликдан сақланишдир. У ҳукуматнинг даҳриёна қарашларига ишондимиз ёки онгсиз равишда ижрочилик қилдимиз, буни аниқлаш осон эмас. Нозик масала. Чунки инсон товланади, тусланади, ички зиддиятлар, курашлар оралиғида кун кечирилади. Ёзувчи даврнинг ўткинчи куйларига алданганми ёхуд буни чора деб билдимиз, буни Яратгандан бошқасига аён эмас. Таънадан ва миннатдан сақланиш бурчлигимиз.

Ғ.Ғуломга қисмат зиддиятларга тўла умр йўлини насиб этди. Жамият ҳаётида ижтимоий-сиёсий босим ортиб бориши оқибатида инсон баъзан ўзи улуғлаган туйғу, улғайган ақида ҳамда миллий қадриятлардан воз кечишига тўғри келади. Миллий анаъналар негизида улғайган шоир қадрдон туйғуларини унутишга “маҳкум” этилди. Бу ниҳоятда оғир руҳий жараён. Ижодкор ҳар қанча унутишга маҳкум этилмасин, аммо қадрли лаҳзалар шарпа сингари адиб ҳаёлида яшайди, тарихий хотиранинг қолдиқлари баъзан ёзганларида йилтиллаб ўзини намоён этади. Шоирнинг “Чин арафа” (1945) шеъри мазмунан сиёсий мафкуранинг ғояларига мосланган бўлса-да, аммо матнга чуқурроқ назар солинса, болалик соғинчи, ҳайитлик тангалари, чанг кўчаларнинг ҳидини ҳис қиласиз. Инсон яралашида мавжуд бўлган хурлик туйғуси қайсидир ўринда бош кўтаради, ўзини эслатади. Шоирнинг беғубор лаҳзаларни қайта ёд олиши аслида, қадрдон туйғуларнинг йўқлови эмасмикин деган ўйга борасиз. Шоир ижодининг ялакат мағзи саналган Шарқ фалсафаси, донишмандлиги, улуғворлигининг тимсоли саналмиш, Халқ оталиги, Халққа

хурмат эҳтиром, миллий ғурур ҳисси ҳар қандай сиёсий мазмунга бўйсундирилган битиклари қатларига сингиб кетган.

Халқ донишмандлигининг намунаси бўлган “Шум бола” қиссаси ёзувчи бадий камолатининг намунаси сифатида ўзбек адабиётшунослигида ҳали кўп ўрганилади ва янги талқинлар пайдо бўлиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. <https://n.ziyouz.com/books/pdf>.
2. Ғафур Ғулом. Кулгучилик тўғрисида.— «Қизил Ўзбекистон» (газ), 1928 йил 2 декабрь.
3. Биографии замысли (Беседы с мастерами узбекской литературы записанные А. Наумовым). – Ташкент: Фан, 1974. – С. 20-22.
4. Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. Тошкент. 2012 йил.

KİNO DİLİNDƏ SAMİTLƏRİN YERİ VƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI HAQQINDA

Fizuli Nəcməddin oğlu MUSTAFAYEV

**Ozərbayjon fanlar akademiyası,
Nasimiyy nomidagi Tilchilik instituti dotsenti,
filologiya fanlari doktori**

Açar sözlər: tələffüz normaları, kino dili, kino ustaları, aktyor sənətkarlığı, kinossenari, rejissorun filmi, düzgün tələffüz, orfoepiya.

Ключевые слова: нормы произношения, киноязык, мастера кино, актерское мастерство, сценарий фильма, режиссерский фильм, правильное произношение, орфоэпия.

Key words: pronunciation norms, film language, film masters, acting skills, film script, director's film, correct pronunciation, orthoepy.

Giriş. Ədəbi tələffüzdən və eləcə də Azərbaycan kinosunun aktyorlarının danışığından bəhs edərkən, fonetik hadisələrə, xüsusilə vurğu, intonasiya, fasilə və tona, cümlələrin düzgün məna qruplarına bölünməsi qaydalarına ayrı-ayrı filmlərin dilində necə əməl olunması məsələsi nəzərdə tutulur. Çünki nitqimizin daha aydın, axıcı, musiqili və sürətli olması bunlardan da çox asılıdır.

Lakin aktyorların nitqində fonetik dialektizmlərə, ayrı-ayrı səslərin bu və ya digər dialekt və şivələrdəki tələffüz variant və variasiyalarına da rast gəlirik. Bunun da bir səbəbi Azərbaycan dilində orfoepiyaya aid hələlik mükəmməl dərslik və dərs vəsaitinin kifayət qədər olmamasıdır. Kazım Zıyanın “Səhnə dili haqqında” (1947), M.Şirəliyevin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” (1970), Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” (1969) adlı kitablarında və başqa jurnal və

qəzet məqalələrində ədəbi tələffüz normalarından bəhs olunmuşdur. Lakin bunlar bəs edən qədər deyildir.

X   X   X

Əvvəllər də kino dili üçün orfoepiya qaydalarının vacibliyi sənətkar və aktyorlarımızı düşündürmüşdü. Mərhum aktyor Kazım Ziya yazırdı: “Dilçiliyimiz imla, istilah, elmi sərfiyyat məsələləri ilə yanaşı olaraq düzgün ədəbi tələffüz qaydalarını müəyyən etməklə də şübhəsiz, məşğul olacaqlar. Bu yolda xeyli zəhmət çəkmək, ətraflı müşahidələr aparıb, bir sıra məsələləri tədqiq etmək lazım gələcəkdir. Bu məsələlərin elmi əsaslar üzrə həlli, heç şübhə yoxdur ki, şifahi ədəbi dilimizin təkmilləşməsinə böyük yardım göstərir” [1-8].

Tələffüz zamanı səslərdə işlənmə eridən asılı olaraq fonetik dəyişikliklər baş verir:

1. Səsləri ayrı-ayrı tələffüz etdikdə;
2. Cümlə daxilində (sintaktik əlaqəyə girərkən);
3. Sözlərə şəkilçilər artırıdıda.

Biz lüğətdən oxuyarkən sözlərin tərkibindəki səsləri yazıldığı kimi səsləndirə bilərik. Məsələn: bili(k), çiçə(k), xörə(k), pişi(k), işləmə(k), görmə(k). Cümlədə isə sözlərin əksəsriyyəti bu və ya digər vəziyyətdə (şəkilçi qəbul etdikdə, özündən əvvəlki və ya sonrakı sözlərdəki səslərin təsiri ilə əlaqədar) fonetik dəyişikliklərə uğrayıb. Məsələn: uçmaq – u(ş)du, qaçmaq – qa(ş)dı, qaçma(ğ) olar, görmə(y) olar, köç – kö(ş)dü, içmək – i(ş)di, alma(ğ) olar, getmə(y) olar, çiçə(y) götür, qona(ğ) gəl bizə, onlar – o(l)lar və s.

Aktyorların nitqindən məlum olur ki, bu və ya digər vəziyyətdə bəzi samit səslər tonun və küyün kəmiyyətinə görə fərqlənir. Ona görə də biz Azərbaycan kinosunun tələffüzündə daha çox dəyişikliyə uğrayan samitlər haqqında danışmağı lazım bildik.

B (b) samiti cümlənin tərkibində sonu “b” ilə bitən sözdən sonra “b” ilə başlayan söz gələrsə, əvvəlinci “b” səsi (p) kimi tələffüz olunur.

“Həmişə mənə biyabır eyləyirsən, mənə *gülü(l)lər*. Mən sözümü *deyi(p)b* gedirəm”.

[“Pəncərə”. 1988].

Göründüyü kimi “b” səsi tam “p” deyil, ortaq məxrəcdə “b2 ilə “p”-nın arasında tələffüz olunur. Beləliklə, “b” səsi cümlənin ortasında “b”, “v” səsləri ilə başlanan sözlərdən əvvəl gəldikdə tələffüz məxrəcindən asılı olaraq “b” və “p” səsləri arasında variasiya yaradır.

Bu hal sözün tərkibindəki samit qoşalığının məxrəccə fərqlənməsindən (toqqa – tokqa, hoqqa – hokqa və s.) danışığın sürəti ilə fərqlənir. Cümlədəki samit qoşalaşmasında səs dəyişiklikləri nitq prosesində tez-tez danışarkən baş verir.

“Əhsən başlı uşaqdı, intəhası bir az utancaqdı. *Ürəyim(n)ən* keçir ki, Əhsən həkim olsun, dostlarına *qoşulu(p)b* oxuyar”.

[“Pəncərə. 1988].

“B” səsi yuxarıdakı misallarda (p – q, b – q) yanaşmasına nisbətən məxrəccə daha asan tələffüz olunduğundan “p” kimi eşidilir.

Cümlənin tərkibində “b” səsi, əsasən qapalı saitlərdən sonra nəfəsli, kar “ph” eşidilir. “B” səsi kipləşən, qoşa dodaq, parıltılı bir səsdir, “p” isə kipləşən, az

parıltılı kar səsidir. Onu tələffüz etmək də “b” səmindən asandır. A.Axundov “b” fonemindən və onun variasiyalarından bəhs edərkən deyir: “b foneminin p variantı çoxhecalı sözlərin sonunda məcburi çalarlıq kimi özünü geniş surətdə göstərir” [3, 221].

Sürətli nitqdə cümlədəki iki və daha artıq hecalı sözlərin sonunda gələn “b” səsi bir qədər karlaşır və “bh” kimi nəfəsli tələffüz olunur.

“*Dəftər-kita(p)hı* neynirsən, məktəbin *kita(p)hı* çoxdur. Fikirləşirsən ki, bir əlimizdə *kita(p)h*, başqa əlimizdə *qılın(ç) tutmalıyı(x)ğ*? Sən ancaq dərslərini oxu, filosoflu(ğ) elə! *Sən(n)ən tufən(k)g* tutub döyüşən olmaz!”

[“Süd dişinin ağrısı”. 1987].

“B” sürətli nitqdə məxrəcə dəyişir. Belə ki, “bh” səsinə deyərəkən hava axınının qarşısı tam kəsilmir və danışq orqanları özündən sonrakı səsin tələffüz məxrəcinə tez keçir. Sürətli nitqdə bu hadisə yalnız “b” samitində yox, əksər samit və sait səslərdə də baş verir.

Bu cür nitq, yəni cümlədə bu və ya digər səsin erinə görə variasiyalarda tələffüzü daha musiqili, axıcı, yığcam olur, bu isə tamaşaçıları yormur.

Bəzən də bu və ya digər kinoaktyorun dilində hər iki variant həm “p”, həm də “b” şəklində tələffüz olunur. Şərq qrup dialekt nümayəndələrinin nitqində erinə görə “b” kimi də tələffüz olunur:

“Sənə qalsa kölgəlik üçün bircə ağac ola *qoyu(p)b ge(t)dməzsən*. Yaxşı deyiblər ki, “ağanın malı gedir, muzdurun canı”. Axı lesxozun müdiri sənə tapşırı(p)b ki... Müdirin *dədəsin(d)nən* qalmayıb bu meşə.

... Bağır dayı, *Nurca(pp)bar dey(i)p)b-güləndir*, Namaz isə çox *qoça(x)qdır*.

[“Qoca palıdın nağılı”. 1984].

Nümunələrdən görünür ki, cümlənin ortasında kinoaktyorların nitqində “b” samitinin həm “b”, həm də “p” variantı paralel şəkildə olmasa da, hər halda işlədilir. Şərq qrupu dialekt və şivələrinin nümayəndələrinin, xüsusilə gənc və orta nəsiləndən olan aktyorların nitqində sözün sonunda “b” səsi karlaşaraq “p”-ya yaxın məxrəcdə tələffüz olunuz olunur. Əksər dialekt və şivələrdə isə “b” səsinin kar variantı işlənir.

“Kişi qucağındakı quzunu bir az yuxarı qaldırdı:

- Bu da *mən(n)ən* məktəbə peşkəş. Amma məktəbdən *inci(i)p)b* gedirəm.

... Direktor *deyi(p)b* ki, vaxt olanda sinifləri yoxlayacağam”.

[“Pəncərə”. 1988].

Kino dilində ən geniş yayılan fonetik hadisələrdən biri də sözlərin sonunda gələn “b” səsinə şəkilçi qoşularkən onun “p” ilə əvəzlənməsidir.

“Təzə müəlliməmizdi, şəhərdən *gəli(p)b*. Və *həyəcan(n)dan* köksünü *öttürü(p)b* - qəşəngdi, dedi. Kərim sevinməliydi ki, o cürə qəşəng bir müəllimə bu dəqiqə qapını *açı(p)b* onun dişini çıxardacaqdı”.

[“Süd dişinin ağrısı”. 1987].

Bu misallarda *gəli(p)*, *öttürü(p)*, *açı(p)*, *keçi(p)*, *qaçı(p)* və s. sözlər cümlədən kənarda, ayrılıqda deyilsə, onları yazıda olduğu kimi də tələffüz etmək olar. Lakin cümlədə işləndikdə “b” səsi karlaşmışdır. “B” səsinin “p” kimi tələffüz edilməsi dilin öz daxili qanunauyğun inkişafından doğan bir hadisədir. Məsələn:

“(P)ütün gücümü sərf edəcəyəm, səni oxudacağam. Xiffət eləmə, (p)ütün günü sən də oxuyu(p)b çalışacaqsan. Hökumət belə məktə(p)blərə yaxşı baxır. Bufətdə (p)ütün eməklər var”.

[“Pəncərə”. 1988].

“Bütün” sözündəki “b” samitinin “p” kimi deyilməsi dilin inkişafı nəticəsində baş verən səs əvəzlənməsidir.

Sintaktik əlaqəyə girmiş sözlərin deyilişi ayrı-ayrı sözlərə nisbətən çətindir. Belə ki, ayrılıqda sözlərin tərkibindəki ağır tələffüzlü fonemləri səsləndirməyə nəfəs çatır. Amma cümlədəki sözlərin tərkibindəki səslər bəzən öz tələffüz məxrəclərini dəyişərək ahəng qanununa uyğunlaşır.

E.F.Sarıçeva yazır: “Teatr, kino, radio işçiləri nümunəvi nitqin təbliğçisi olmalıdırlar. Ona görə də gələcək aktyor və rejissorların öz fikirlərini məntiqli, dəqiq, aydın ifadə etmələri, cümlələrini savadlı qurmaları, həm də belə çıxır ki, müəyyən tələffüz normalarını bilib bunlardan düzgün istifadə etmələri onların nitq mədəniyyətinin elementləridir” [3, 59].

Müəllif burada haqlı olaraq gənc aktyor və rejissorlara tələffüz normalarını bilməyi tövsiyə edir. Axı dilin ən kiçik elementi olan səsləri öz məxrəcində deməsək, həm nitq öz emosionallıq və ekspressivliyini itirər, həm də onun xarici formasını eybəcərləşdirər.

Kinoaktyorların nitqində sözlərin təsiri də artır. Bundan ötrü aktyor mətn üzərində ciddi işləməli, cümlələri məna qruplarına bölməli, vurğuları erli-yerində deməli, erinə görə tonun yüksəkliyini, alçaqlığını bilməli və bütün bunlarla yanaşı sözlərdəki səslərin ardıcılığına görə necə səslənməsini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir.

“V” diş-dodaq, sürtünən, cingiltili bir səsdir. V səsi mövqeyinə görə, nitqin sürətindən asılı olaraq aktyorların nitqində aşağıdakı variant və variasiyalarda tələffüz olunduğunu müşahidə etdik:

“V” samiti saitlərin arasında öz məxrəcinə uyğun səslənir.

“Bu nədi, qoca, yoxsa can verirsən? Sənin də *dö(v)ranın* varmış, amma onu əldən verdin. Amandı, bərk dur. Sən də əcələ macal verəndən sonra *ham(ı)sını* sənə halal edəcəyəm. Sən də hər şeyi *sıxışdırı(b)* gedərsən əzrayılın *yan(ı)na*”.

[“Qoca palıdın nağılı”. 1984].

Orfoqrafiyanın təsiri ilə “v” səsi sabitləşərək yazıldığı kimi işlənir. Bəzən isə dilin daxili qanununa müvafiq aşağıdakı sözlərdə “v” səsinin həm düşüb, həm də düşmədiyi müşahidə olunur:

“Şeytan olmasan da, şeytan kimi bir şeysən. Ona görə də şeytandan *qaba(x)* çalışıb adam olmalısən.

... Namazın ayağı dəyən er qurumalıdı. Heç o birini demirəm. Deyilənə görə, o *kişiçör(e)*yi lap *d(o)yşan* kimi eyir”.

[“Qoca palıdın nağılı”. 1984].

Məlumdur ki, əksər hallarda “o” və “ö” sait səslərindən sonra “v” səsi düşür, nəticədə “o” və “ö” (oy), (öy) şəklində səslənir. Zənnimizcə, o və ö səslərinin diftonqları tələffüzü həmin səslərin məxrəclərindən asılıdır. Belə ki, “o”, “ö” səsi “u” və “ü”-yə nisbətən açıq səslərdir (amma bunların hamısı dodaqlanandır). “O” və “ö” səsinin məxrəcindən ön sıra samitlərin məxrəcinə keçdikdə alt çənə yavaş-yavaş

qapanaraq sait səslə samitin yaranma məxrəci arasında “u” və “ü” səsinin vətiasiyası – zəif “u” və “ü” səsləri əmələ gəlir. Bu hadisə sözün sonunda daha küylü olur. Məsələn: “plou”, “qanou”, “bülöü” və s.

Göstərilən sözlərdən “v” səsinin düşməsi nitqi daha da axıcı edir. Həmin sözlərə şəkilçi qoşulduqda isə “v” səsi düşmür: plovu, qanovu, bülövü şəklində tələffüz olunur.

Kino dilində sözün ortasında “v” səsinin “f” ilə əvəzlənməsinin də şahidi oluruz:

“Kitablarımı Çimnaz müəlliməyə *təh(f)il* verdim.

... Kərimin dişinə bağlanan sap qırıldı, diş hələ də ağzında idi. Amma bir onu gördüm ki, uşaq *a(f)vtomatdan* açılan güllə kimi yoxa çıxdı. Vallah, *bi(y)abırçılıqdır*”.

[“Süd dişinin ağrısı”. 1987].

Ayrı-ayrı kinofilmlərdən görmək olur ki, hava axını başqa səslərin məxrəcindən önsürada əmələ gələn (v, f) səslərinin məxrəcinə keçərkən ön sıra, kipləşən (v) səsi nisbətən açıq f ilə əvəz olunur.

“Q” səsi şifahi nitqdə tələffüz baxımından ən mübahisəli səslərdən biridir. Kino dilində bu səsin aşağıdakı tələffüz variant və variasiyaları vardır.

a) Sözün sonunda “q” səsi “ğ” kimi tələffüz edilir:

“Rentgen *ota(q)ğına* keçmirəm və soyunmuram – dedi, Sona.

Tibb bacısı:

- *Soyunaca(q)ğsız*, ya yox!

- Tez olun, *aya(q)ğınızı* pişik eyib?

- Ay qızlar, baxın, tibb bacısının Sonadan *acı(q)ğı* gəlir.

... Gombul kişinin başını *qaldırma(q)ğa* heyi yox idi”.

... Kərim dərindən qayıdırdı. O *uşa(q)ğları* gördü, yaxınlaşıb elə ağzını açıb dillənmək istəyirdi ki, *uşa(q)ğlar* işarə elədilər. Kərim susdu, başını qaldırıb baxdı və *buda(q)ğlara* qonub oturan o balaca sərçələri gördü.”

[“Süd dişinin ağrısı”. 1987].

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində də samit səslər iki sait arasında cingiltilər. Sonu “q” ilə bitən sözlərdən sonra saitlə başlayan şəkilçilər gəldikdə “q” samiti “ğ”-ya keçir və görünür, cümlədə sözlər sıralanarkən də dilin daxili qanunu özünü qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər aparılan tədqiqatlar isə, əsasən, leksik tələffüzə əsaslanmış və sözlərin sonunda gələn samit səslərin əvəzlənməsi hadisəsi ilə əlaqədar mübahisəli fikirlər istənilən qədər öz həllini tapa bilməmişdir. Çünki ayrıca götürülmüş söz cümlədə digər sözlərlə əlaqəyə girib müəyyən bir fikir ifadə edərkən şəkilçilər həmin sözə təsir edib dəyişdirə bilir.

“Birinci *yarpa(q)ğ* quruyanda görmüşəm. O boyda *buda(q)ğı* kor da görər. Baxın, Namaz baş *barma(q)ğını* çiyni üzərindən Dədə palıda tuşladı. Sonra *yumru(q)ğunu* palıdın gövdəsinə vurdu”.

[“Qoca palıdın nağılı”. 1984].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “q” səsi “ğ” səsi ilə əvəz olunaraq nitq axınında tələffüzü asanlaşdırır.

Kino dilində aşağıdakı hallarda cümlənin axırıncı sözünün sonunda “q” səsi “x” kimi tələffüz olunur.

“Darvazanın *qaba(q)x* tərəfində körpə *uşa(q)x* təki dayanmışdı... Sənin səsin çox *yumşa(q)x*, dilin isə uzundur...”

[“Pəncərə”. 1988].

Faktlara əsaslanıb bu qənaətə gəlmək olar ki, cümlənin və çoxhecalı sözlərin sonunda “q” səsi kar “x” səmindən fərqli, bir qədər cingiltilərək “x^g” şəklində tələffüz edilir.

Azərbaycan dilində bu səsin tələffüzü haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, akad. M.Ş.Şirəliyev xəbərlilik şəkilçilərinin tələffüzündən danışarkən q səsinin “g” kimi tələffüz olunduğunu göstərir [1, 19]. Əlbəttə, M.Ş.Şirəliyevin fikri ilə razılaşıırıq. Amma sözün sonunda gələn q səsi yuxarıdakı misallarda olduğu kimi yalnız saitle başlanan sözlərdən əvvəl “g” kimi tələffüz olunur.

Ə.M.Dəmirçizadə yazır: “... ədəbi tələffüz normasına əsasən bir sıra sözlərin və şəkilçilərin sonundakı “q” öz məxrəcində deyil, karlaşmış halda, daha doğrusu “x” məxrəcində tələffüz olunur: papaq – papax, otaq – otax, aldıq – aldix, olacaq – olacax və s. [5, 83]

Ə.Əfəndizadə göstərir: “çoxhecalı sözlərin axırında gələn “q” samiti, həmin sözlər ayrılıqda tələffüz edildikdə və bunlardan sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə “x” kimi azacıq cingiltilərək tələffüz edilir [6, 52].

“Demək olar ki, bu cingiltilərək sonor və cingiltili səslərlə başlanan sözlərin qarşısında artaraq “g” səsinə yaxın bir məxrəcdə tələffüz olunur”.

A.Ələkbərov da “q” səsinin çoxhecalı sözlərin sonunda həm “g”, həm də “x” kimi tələffüz edildiyini göstərir” [7, 89].

Ayrı-ayrı filmlərdən seçilmiş mətn parçaları göstərir ki, sözlərə samitlə başlanan şəkilçilər artırıqda da onlardan əvvəl gələn “q” səsi “x” kimi tələffüz olunur.

“Kərim kirmişcə dayanmışdı, heç *cın(q)xırını* da çıxarmırdı... Elə o dəqiqə də qapı açıldı, atası içəri girdi. Çiyində tüfəng vardı, əlində də ovladığı bir cüt *qır(q)xovul*.”

... Kaş məni *baş(q)xası* doğaydı, - dedi. Onda anamız da sağ qalardı... Kərimin *qış(q)xırığı* atasına pis təsir etdi”.

[“Süd dişinin ağrısı”. 1987].

Nümunələrdən də görünür ki, sözün sonundakı “q” səmindən sona samit səslərlə başlayan şəkilçi gəldikdə “q” samiti “x” kimi tələffüz olunur. Müşahidələr göstərir ki, ölkəmizin Şərq rayonlarından olan kinoaktyorlar “q” səsinə sonor və cingiltili səslərdən sonra bir qədər cingiltili söyləyirlər. Qərb, şimal və cənub qrup dialekti nümayəndələri isə bütün samitlərin qarşısında onu kar “x” variantında deyirlər ki, nəticə də “q” səsinin işlənməsinə görə də belə variant və variasiyalar yaranır.

Sözün əvvəlində, ortasında və sonunda “q” səsi bəzən “k” kimi tələffüz olunur.

“Bağır *baya(q)kı* erində, kötüyün üstündə oturub qalmışdı. İndi Nurcabbar da üzü palıda tərəf oturmuşdu... Yarım ildi gecə-gündüz səninlə bir erdəyik,

yazdı(q)klarından bircə kəlmə də oxumursan mənə... Hələ *yarımçı(q)kdı*, - dedi və dəftərin birinci vərəqini açıb, ciddi görkəm aldı”.

[“Qoca palıdın nağılı”. 1984].

A.Axundov “q” səsinin “k” variantı haqqında yazır: “q foneminin k variantına çoxhecalı sözlərin sonunda və kar samitdən əvvəl təsadüf edilir: üfük, ittifak, məntik və s. Bu variasiya qoşa yazılan birinci q foneminin də əsas təzahür formasıdır: münə(k)qid, di(k)qət, to(k)qa və s.” [8, 302].

Ə.Dəmirçizadə “q” səsinin yalnız karlaşmasından bəhs edərək yazır: “Söz ortasında qoşa “q”-dan birincisi tok)qa, çak)qal, ba(k)qal və s. sözlərdə kar tələffüz olunur” [5, 24].

Müşahidələr göstərir ki, “q” səsinin “k” variasiyası dilimizdə mövcuddur. Belə ki, sözləri ayrı-ayrı dedikdə qoşa “q” tələffüzdə bir-birindən az fərqlənirsə, cümlənin tərkibində nitq axını zamanı “k” variasiyası “q” fonemindən nisbətən çox fərqlənir. Çünki qoşa samit səslərin şifahi nitqdə fərqli çalarlarda “k” kimi səslənməsi geniş yayılmışdır.

Bəzən kinoaktyorların nitqində “q” səsinin yazıldığı kimi deyilməsinə də rast gəlirik. Tələffüz normalarının pozulmasına aid bu cür hallar da şübhəsiz ki, tamaşaçıların zövqünü oxşaya bilməz.

... *Baya(q)* uşaqlara göz vuran oğlan cumub Kərimi qamarladı. Bəs öz dədən o qədər heyvan ovluyur, quş vurur, *yazı(q)* döyül?... Çimnaz müəllimə ay *uşa(q)* deyib Kərimə müraciət etdi... Çimnaz müəllimə Kərimgilə *qona(q)* kimi getməmişdi”.

[“Süd dişinin ağrısı”. 1987].

“D” səsi dilönü, cingiltili bir səsdir. Kinoaktyorların nitqində bu səs erindən asılı olaraq həm kar, həm də cingiltili vəziyyətlərdə müxtəlif fonetik keyfiyyətlərdə tələffüz olunur.

Aktyorların danışığında “d” səsi karlaşaraq “t” məxrəcinə uyğun və ya “t” kimi tələffüz olunur.

“*Fəxrə(t)din* müəllim, Qumral ağlayıb özünü öldürür! Qardaşı yoxa çıxıb, qardaşı *məktəb(t)ə* yoxdur... Nə yığışmısınız ora? *Kən(t)dən* gələn görməmişiniz... Bəs nə *bilmiş(t)in*, mən bu boyda məktəbin təsərrüfat müdiriyəm. *Bulu(t)* ucaboy, enlikürək, gümüşsac kişi idi... Bunlar atalı-analı olsaydılar, adama ot yoldurardılar. *Dər(t)* bəyəm birdir, ikidir?... Qurban deyir ki, *arva(t)* adında bəni-insan yox idi... Heyvan yuvasından *(t)uyuq (t)üşmüş(t)ü*... Bu qədər *oxu(t)uruq*, bu qədər öyrədirik, sən də *şahi(t)sən*, ortadasa bir şey yoxdur”.

[“Pəncərə”. 1988].

Akad M.Ş.Şirəliyev “d” səsinin “t” səsi ilə əvəzlənməsindən danışarkən yazır: “D səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrimizdə az və ya çox dərəcədə yayılmışdır. Bu hadisəyə daha çox qərb, şimal və cənub qrupu dialekt və şivələrində, az halda isə şərq qrupu dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür” [4, 94].

“Pəncərə” bədii filmində məktəb direktoru ilə Qurban kişinin nitqini müşahidə və təhlil edərkən məlum olur ki, kinorejissor və kinoaktyorlar direktoru bir ziyalı, yüksək mədəniyyətli adam kimi çox aydın, səlis və ədəbi tələffüz normalarına uyğun danışdırmağa çalışmışlar.

Lakin Kərəm kişi obrazı isə doğru olaraq, əsasən xalq danışiq dilində danışır. Kinoaktyorlar bu yolla obrazların özlərinə xas mimika, hərəkət və geyimləri ilə yanaşı, nitqlərini də fərqləndirməyə, fərdiləşdirməyə çalışırlar.

Bəzi sözlərdə “n”, “t”, “z”, “r” səslərindən sonra “l” samitinin assimilyasiyaya uğraması qanunu nəzərə alınmır.

Bəzi kinoaktyorların nitqində müşahidə olunan dialekt və şivə xüsusiyyətləri onların nitq mədəniyyətinə mənfi təsir edir, belə kinoaktyor hər eni filmdə çəkilərkən hansı rola girirsə-girsin, onu asanlıqla tanıyıırıq. Eyni hərəkət, eyni ifadələr, eyni sözlər artistin simasının dəyişmədiyini açıq göstərir. Bu halı aşağıdakı fonetik hadisələrdə daha aydın görmək olur:

a) Səs əvəzlənməsində:

“... (*Beynən*) bəylə belə danışmazlar... Bağır mehrini salıb ona. Əcdadı, övladı kimi sevir onu. Ancaq (*qəddarlığı*) qəddarlığı da əlindən qoymur... İdrisov gözlərini axar suya zillədi və öz-özün deyindi: “Ay Bağır, o (*axi*) axı səndən böyükdü”... Namaz “QAZ – 69”-dan (*çıxdı*) çıxdı və Bağırın arxasından qışqırdı... Kəsdir o palıdı, (*tüppürüm*) tüppürüm ona... Rayonun girəcəyinə etişəndə Bağır (*yiyanı*) yüyəni dağıtdı... At taladan keçdi. Ucsuz-bucasız düzənlikdən çapdı. Gah (*dəriyə*) dərəyə endi, gah (*təpiyə*) təpəyə qalxdı”.

[“Qoca palıdın nağılı”. 1984].

Nitq axınında səslərin məxrəcinə görə sıralanması danışığı asanlaşdırır.

b) Səs düşümündə: Kinoaktyorlar bəzi sözləri tələffüz edərkən onların tərkibindən bir səs və heca düşür. Məsələn:

“Müəllimə *der* (deyir) ki, sabah ya atan, ya da anan məktəbə gəlsin.

... Da (daha) mənim məktəbdə işim yoxdur, başa düşdün? ... Da (daha) *matı* (manatı) ediblər kağız parçası.

...*Əyə* (əyər) valideynlərin məktəbə gəlməsə, özün də gəlmə.

...*Ba* (bax) sənin bicliyin olmasaydı, sərçə ölməzdi.

...Çimnaz müəllimə Kərimin qolundan tutdu.

- *Neynək* (neyliyək) evinizin erini demirsən, özün bilərsən, mən taparam.

... Onnar (onlar) evdə yoxdu.

...Kərimlə bu barədə söhbət etməyim *məm* (mənim) üçün *gülüşdür* (gülüncdür).

...Çimnaz müəllimə əlindəki ölü sərçənin başını tumarlayıb *der* (deyir) ki, guya sərçəni mən öldürmüşəm.

...*A* (aha), deməli, sən *aan* (anan) vəfat edib.

...*Ba* (bah), deməli, sən ananın üzünü belə görməmişən...

...*A* (az, ay qız) divardakı şəkli sökməmiş evinizə getmə.

...Kərim,*nöş* (neyçin) ağlayırsan, sənə nə dedim ki?”

[“Süd dişinin ağrısı”. 1987].

Məlumdur ki, kino dilində dialekt tələffüzündən istifadə edilə bilər, amma ehtiyac olmadan surətləri həmişə eyni dialektdə danışdırmaq əsəri söz yığınınə çevirər.

c) Səs artımında: Kinoaktyorların tələffüzündə heç bir ehtiyac olmadan bir sıra sözlərə səs artırılır.

“*Asand* (asan) işləri qoyub yapışmışdın çətin işlərin qulpundan. Özünü də *kimiynən* (kimnən) işləyirdin, məlum deyildi. Atanın *əleyhinə* (əlehinə) çıxıb çamadan daşıyırdın. Qəpik-quruş sənə nəyinə lazımdır? Ac qalırsan, yoxsa pal-paltarın yoxdu? Fikirləşirsən ki, *oyunuyucuyam* (oynuyacam) atamın əsəblərilə... *Eytiraf* (etiraf) et ki, Qumral çanta istəyir. Şamamanın çantasından. Amma neçiyədür (neçəyədir) deyə bilmərəm... *Həlvətdə* (əlbəttə), bir az pul yığmışam... On manat çatmır. Sabah gedib *bacıya* (bacına) çanta alarsan... İşləyib maaş alanda *qeytərsən* (qaytararsan)... Qurban direktorun gözlərinə baxa-baxa: “*Xeyir* (xeyr), çamadan zad alan deyiləm. Bir *yildir* (ildir) gəlmir”.

[“Pəncərə”. 1988].

Yaxşı olardı ki, kinoaktyorlar yuxarıdakı sözləri də mötərizədə olduğu kimi tələffüz etsinlər.

Nəticə. Yekun kimi bildirmək olar ki, kino dilində saitlərdə olduğu kimi samitlərin tələffüzündə bu gün də kifayət qədər nöqsanlara rast gəlmək olur. Biz misal kimi göstərdiyimiz cümlələri 80-ci illərin istehsalı olan filmlərdən təqdim etdik. Lakin bu gün çəkilən filmlərin isə, demək olar ki, hər birində belə qüsurlara tez-tez rast gəlirik. Ümidvarıq ki, kino işçilərimiz gələcəksə sözü gedən səhvlərə yol verməyəcək, etişməkdə olan gənc nəsillərə qrammatik tələblərə kifayət qədər cavab verən, orfoepik normalara hörmət edən, ədəbi dil normalarına, tələffüz qaydalarına riayət olunan, danışqda dil, üslub problemlərini gözləyən mənalı, məzmunlu və keyfiyyətli filmlər ərsəyə gətirəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970, səh. 5, 19.
2. Kazım Ziya. Səhnə dili haqqında. Bakı, 1947, səh. 8.
3. Axundov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2012, səh. 221.
4. Səriçeva E.F. Seçilmiş əsərləri. Moskva, 1985, səh. 59.
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1965, səh. 83, 24.
6. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dilinin orfoepiyası (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1954, səh. 52.
7. Ələkbərov A.Q. Azərbaycan ədəbi tələffüzü. Bakı, 1980, səh. 89.
8. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, səh. 302.

Filmlər

1. “Qoca palıdın nağılı”. 1984.
2. “Süd dişinin ağrısı”. 1987.
3. “Pəncərə”. 1988.

РАУФ ПАРФИ ИЖОДИДА ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ СИЙМОСИ

Олим ОЛТИНБЕК

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети доценти,
филология фанлари номзоди,

Аннотация: Ушбу мақола шоир Рауф Парфи ижодида адабий сиймолари яратилган Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ва Усмон Носир каби қатағон қурбонлари бўлмиш адибларимиз ҳақида.

Калит сўзлар: қатағон қурбони, адабий сиймо, салаф, поэтик образ, ўхшатма, сталинизм, манкуртлик, туркчилик, шеърий туркум, Туркистон дафтари

Шоир Рауф Парфи ўзининг “Қутлуғ Туркистон” китоби қўлёзмасида шундай ёзиб қолдирган эди: “Улуғ Туркистоннинг тўққизта улуғ дарёси бор: Амударё, Сирдарё, Абдулла Қодирий дарёси, Абдурауф Фитрат дарёси, Абдулҳамид Чўлпон дарёси, Мухтор Аvezов дарёси, Чингиз Айтматов дарёси, Олжас Сулаймон дарёси... Менинг томирларимда ҳам шу тўққизнинг қони оқади. Мен бу улуғ дарёларнинг соҳилларида доим саргардонман, ташнаман, очман, муҳтожман...” Бу ерда маънавий ташналик ва муҳтожлик ҳақида гап кетмоқда. Рауф Парфи, айниқса, юрт ва миллат ҳуррияти учун курашган ва бу йўлда қурбон бўлган Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат ва Абдулҳамид Чўлпон “дарё”ларига ичкин бир ташналикни ҳис қилади ўзида. Шундан, Рауф Парфи бу адибларимиз шахсиятига айрича бир меҳр билан қаради ва ўз ижодида уларнинг бадиий сиймосини яратишга ҳаракат қилади. Буни англаган зукко адабиётшунос Маҳкам Маҳмуд ўзининг “Анварий, Хоқоний ва Байрон изидан...” мақоласида: “Миллатпарвар, ҳақ сўзли Рауф Парфи каби шоирлар ижоди туфайли Фитрат, Чўлпон, Усмон Носирлар қайтиб келгандай бўлди”, деб ёзади.

Рауф Парфи шеъриятида сиймоси яратилган бу улуғларнинг биринчиси **Усмон Носир** эди. Шоир ўзига устоз деб билган бу салафининг нафақат шеърияти, балки шахсиятининг ҳам мафтун ва ошиғи эди. Академик Бахтиёр Назаровнинг “Рауф Парфи портретига чизгилар” мақоласидаги куйидаги сўзлар фикримизга далил: “Суҳбатимиз мавзуси Усмон Носирга ўтганида ташқарига чиқдик. Ҳозирги Амир Темур хиёбони (у вақтларда Инқилоб хиёбони дейилгучи эди)даги ўриндиқлардан бирида деярли бир соат атрофидаги суҳбатимиз Усмон Носир мавзусида давом этди. Мен шунда Рауфнинг бу шоир ҳаёти ва ижодини нақадар чуқур билишига ҳайрон қолдим. У Усмон Носирнинг айрим мисраларини ёд айтар, айрим поэтик образларини шу қадар нозик талқин этар эдики, мен унга бир-икки ажабланиб қараётганимни ўзи ҳам сезди”.

“У (Рауф Парфи – О. О.), – дейди Бахтиёр Назаров яна шу мавзуни давом эттириб, – талабалик йиллари Усмон Носирнинг ниҳоятда кучли таъсири остида бўлди. Шоирнинг “Кундай ёруғ, тундай қора экан кўзларинг” мисрасини тез-тез такрорлашни хуш кўрар эди.” Дарҳақиқат, Рауф Парфи ўша узоқ талабалик йилларида мазкур мисраларни эпиграф олиб “Ойдинлик” номли шеър битган эди. Бу мисралар Усмон Носирнинг:

Гулзор – чаман. Юр бозларга

Элтай етаклаб.

Бинафшалар териб берай

Сенга етаклаб, –

мисралари билан бошланувчи шеърдан олинган. Рауф Парфи ҳам “Ойдинлик” шеърда айнан шу вазн ва шу шаклни сақлаб қолади:

Ой сузади. Музлаган кеча,

Қор уфурар.

Тумонатда бир юлдуз мунча

Ғамгин турар...

Ғуж-ғуж юлдуз, ой холий,

Боқасанми?

Ишқ дарёси оқар хаёлий,

Оқасанми?..

Рауф Парфининг 1965 санада ёзилган “Усмон Носир” шеъри балки бутун ўзбек адабиётида қатағон қурбонлари ҳақидаги биринчи шеър бўлса, ажаб эмас. Шоир бу шеърда Усмон Носирнинг фожеали ҳаёти учун шеъриятни сўроққа тутди. Чунки 25 ёшида қаттол қатағон машинасига боши тортилиб, айбсиз жувонмарг этилган бир беғубор ўсмир учун бошқа ҳеч бир касни сўроққа тортиш имкони йўқ эди у замонда. Мана ўша шеърдан баъзи байтлар:

Шеърият, йўлларингда сенинг,

Эҳ, кимлар зору зор кезмаган.

Эҳ, кимлар чок этиб кўксини,

Қалбини гижимлаб эзмаган.

Мен биламан сени, шеърият,

Юрагимнинг сенсан улфати.

Лекин, эвоҳ, шу эдимми, айт,

Шу эдимми шоир қисмати?

У Лайло атаган, Шеърият,

Мажнунингни нечун ташладинг?

Шу эдимми ошиққа қисмат,

Муқаддас кўзларни ёшладинг!

Хато йўлга кирган бўлса ул,

Нега сен тутмадинг қўлидан?

Шундай кетди яна бир ўғил,

Сақлаб қололмадинг ўлимдан...

*Қандай аянч, бу надир ахир,
Кечирмасман сени ҳеч қачон.
Вужудимни гижимлар оғир
Руҳим ичра яланғоч виждон...*

*Ён, шеърият, тутунга айлан,
Оқ қиламан, тамом бўл, жигар,
Ўз шеърини ул ўзи билан
Ёндиргани рост бўлса агар!!*

Рауф Парфи Усмон Носирнинг “Юрак” ғазалига ёзган мухаммасида (1985) ҳам шеъриятимиздаги Усмон Носирга хос оҳангни мана шундай бир шаклда давом эттиради:

*Оёғим йўқ, қўлим йўқдир, йиқитгайман бу дорингни,
Юрак сенсан, тавоб этгум ювиб дарду зуборингни,
Кўрарсен бир куни бўзлаб ўшал туркий диёрингни,
Сен, эй сен, ўйноқи дилбар, зафардан изла ёрингни,
Тўлиб қайна, тошиб ўйна, тириксан, куйла борингни.*

Рауф Парфи эътиборидаги энг улуғ шоирларимиздан яна бири – **Абдулҳамид Сулаймон Чўлпондир**. Шоирнинг Чўлпон шахси ва ижоди билан танишуви ҳам узоқ талабалик йилларига бориб тақалади. “1961 йилнинг охирлари эди, – деб бошлайди хотираларини машҳур ҳофиз Дадахон Ҳасан. – Ўша пайтларда мен билан яқин дўст бўлиб юрган Турсунали Парпиев кунлардан бир куни қўлимга машинкаланган, хира тортиб кетган бир даста шеърлар тутқазди. “Буни Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон дейдилар”, – деди у ғурур билан. Мен бу номни сира ҳам эшитмаган эдим. Қўлёмзани ўқий бошладим. Бу шеърлар бошқачароқ-ку, Уйғун, Ҳамид Олимжонларга ўхшамайди-ку? – дедим Турсуналига. “Шунинг учун Чўлпон-да!” – деб, мийиғида кулиб қўйди Турсунали...” Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай хотирлайди: “Олтмишинчи йиллар. Қатағон этилган шоирларнинг ижоди билан таниша бошладик. Чўлпоннинг асарларини яширинча ўқиганларимизни эслайман. Шундан кейин миямизда “Турон, Туркистон” каби сўзлар уйғонди. Ватанни, чин ватанни таниш жараёнини сўз билан гапириб бериш қийин. Фикрлар аста-аста келган, ҳислар секин-секин кечган... кўнгилда гиря кучайиб борган”...

Дарҳақиқат, Рауф Парфининг 1965 йил тартиб берилган шеър дафтарыда Чўлпоннинг “Бир тутам сочларинг менинг қўлимда, Гижимлаб ўпайми ё тараб очай...” мисралари билан бошланувчи шеъри кўчириб қўйилган ва унинг тагида эса Рауф Парфининг “Кумушдай қўлларинг менинг бўйнимда, Зуннор деб атайми ё юлиб ташлай?..” деб бошланувчи “Чўлпонга ўхшатма”си ўрин олган. Буларнинг барчаси Рауф Парфини Чўлпон шахси ва ижоди билан талабалик йилларидаёқ таниш эканлигига далолат қилади.

Кейинчалик шоир ўз устозига бағишланган “Абдулҳамид Сулайон Чўлпон” шеърини ёзди. Шеър учта сонетдан иборат. Учинчи сонетда Чўлпон сиймоси тиниқроқ акс этган:

*Оҳ, шоир қисмати ярқироқ, гулгун,
Завқларга тўлар у. Бир сўзни излар.
Дунёда ҳеч бир зот билмас не учун,
Айрича кулар у, айрича бўзлар.*

*Йўлсизлик йўлдоши, толеи нигун,
Ҳеч қачон тўярми ахир ёвузлар.
Бу – халқ душмани, деб тутсалар бир кун,
Барибир, у халқнинг номидан сўзлар.*

*Бошида қора қиш, оппоқ баҳорлар,
Юраги ярим-у, бутун иймони,
Талотум оламни шивирлаб чорлар.
Тани омонатдир, нақд эрур жони,
Кўкрак қафасида ловуллаб порлар,
Буюк муҳаббатнинг қонли нишони.*

Рауф Парфи ғаладонида мақолалар унча кўпмас. Лекин Чўлпон ва Фитрат ҳақида алоҳида мақолалар ёзганини гувоҳи бўламиз. Шоир Чўлпонга оид мақола “Шеърят ҳуқуқи” деб номланади. Мана, ундаги Рауф Парфининг Чўлпон ҳақидаги фикрлари: “Ўзбек маънавияти осмонида бир Чўлпон юлдузи порлади, тобора ўзига жалб этди ва унинг овози бутун бир халқнинг хайқирган овози эди.

Абдулҳамид Чўлпон зулмга қарши, сталинизмга қарши, манкуртликка қарши озодлик учун, Шеърят ҳуқуқи учун курашаётганларнинг сардорларидан биридир. Халқ шундай шоирини кўп замонлардан буён кутган эди. У келди ва кураш майдонига чиқди. Ҳақ ва Ҳақиқат йўлида қурбон бўлди. Бу ёруғ дунёда у ёлғиз эмас эди, унинг тенгдошлари, маслакдошлари (...) жуда кўп эди, бу эски шайтанатда. Улар юзлаб шоирлар милён-милён халқларнинг фарёдига айланган зулмга қарши – Инсон Ҳақлари учун, Шеърят Ҳуқуқи учун ўртага чиққан Мукадас Шеърят лашкари эдилар”.

Рауф Парфи ўз ижодида Чўлпон сиймосинигина яратиб қолмади, балки у улуғ устозининг юрт озодлиги ва шахс эрки билан боғлиқ ғояларини ҳам давом эттирди. Биз бунинг ёрқин намунасини “Абдулҳамид Чўлпонга мухаммас” шеърида ҳам кўришимиз мумкин:

*Юзлашдинг балоларга, аламлар ичра кўзлашдинг,
Ўзинг куйдинг, ўзинг ёндинг, ўзгалар ҳаққи ўзлашдинг,
Бу қул бозоринда изгиб қумрилар каби бўзлашдинг,
Кўнгил, сен бунчалар нега кишанлар бирла дўстлашдинг,
На фарёдинг, на додинг бор, нечун сен бунча сустлашдинг?*

Рауф Парфининг Абдурауф Фитратга бағишланган мақоласи “Фитрат шеъряти” деб номланади ва мақолада бу шеърятнинг асл моҳиятини очиб берувчи қуйидаги сўзлар дарж этилган: “Фитрат шеъряти ночор қолган

шоирнинг ўтли нидоларидангина иборат эмас, у Туркистонни оёқости қилган келгиндилар ва жаҳолат туфайли товушлари ўчган ватандошларига аччиқ нафратли мурожаатидир. Шеърларининг шаклий қурилишлари ҳам мавзу эътибори билан ўзига хосдир. Бу шеърият мутлоқ янгича бўлиб, янгича шуур, янгича дунёқарашнинг янгича тамойилларини ўзида акс эттирарди...” Бу кўчирмада Фитратнинг адабиётдаги хизматларига кўпроқ эътибор қаратилган. Мақолани ўқишни давом эттирсак, ўша давр мазлум Туркистон муҳиtida бундай шахснинг дунёга келиши тарихий зарурат эканлиги маълум бўлади: “Чор империяси, кейинчалик қизил салтанат Туркистон мусулмонларининг, айниқса, турк халқларининг бирлашувидан каттиқ кўрқарди, шунинг учун тиш-тирноғи билан қуролланиб туркчиларни, туркчи бўлмаганларни ҳам, умуман, тубчак аҳолидан чиққан мунавварларни тирик қолдирмасликка киришди. Ўғри, босқинчи, маккор, худосиз махлуқлар муқаддас Туркистон тупроғини таладилар, бўғдилар, қонга ботирдилар.

Туркистон – ўзининг балогардонини, улуғ фарзандининг туғилишини жуда-жуда кутар эди ва Аллоҳ иродаси-ла у Инсон туғилди – Абдурауф Фитрат насаби билан дунёга келди”.

Фитрат ҳақидаги ушбу мақолада яна бир жумлага дуч келамиз: “Биз агар Томас Манни билмаганимизда эди, кўп нарсани йўқотган бўлардик. Ахли дунё **Абдулла Қодирий**ни билмагани учун кўп нарсани йўқотди”. Дарҳақиқат, Рауф Парфи улуғ ёзувчимиз Абдулла Қодирийни нафақат миллатимиз ҳаётидаги, балки дунё адабиётидаги ўрнини ҳам ҳис қилган ижодкор эди. Шоирнинг Абдулла Қодирийга муҳаббати талабалик йиллари билан боғлиқ. Ўтган асрнинг 60-йилларида Киномотография Давлат комитетининг раиси лавозимида ишлаган машҳур адабиётшунос Азиз Қаюмов эндиgina университетни тамомлаган Рауф Парфини ишга олади. Олим ўзининг “Халқ ёдида шундай қолади” хотира мақоласида Рауф Парфининг биринчи иш куни ҳақида шундай хотирлайди: “Унинг биринчи қилган иши – ўзи ўтирган стол ёнидаги деворга Абдулла Қодирийнинг катта портретини осиб қўйиш бўлди. Мен билдимки, унда Абдулла Қодирийга бўлган муҳаббат бор. Қодирий асарларини ўқиган, ундан ибрат олган. Бу воқеадан мен беҳад мамнун бўлдим...”

Рауф Парфи энг гўзал шеърий туркумларидан бири “Она Туркистон”ни Абдулла Қодирий хотирасига бағишлайди, унинг “Аҳволимиз” ғазалига тахмис боғлайди. Мана, ўша тахмиснинг биринчи бандм:

***Йил ўтуб, йиллар ўтуб тобора лойга ботамиз,
Иблиснинг супрасинда ваҳдат майини тотамиз,
Онамиз балки гумроҳ, балки сўқирдир отамиз,
Кўр, бизим аҳволимиз, ғафлатда қандай ётамиз,
Жойи келган чоғида виждонни пулга сотамиз.***

Буларнинг барчаси шоирнинг улуғ адибимиз шахси ва ижодига буюк ихлосини кўрсатади.

Замонавий шеъриятимизда Рауф Парфи издошларидан бири шоир Хуршид Даврон шундай ёзади: “Рауф Парфи бўлмаганида, Фитрату Чўлпон ёза бошлаган Туркистон дафтари давом этмасди”. Дарҳақиқат, шоир Рауф

Парфи катагон қурбонлари бўлмиш Фитрату Чўлпон, Қодирию Усмон Носирларнинг нафақат бадий сиймосини яратган, балки уларнинг юрт истиқлоли ва миллат истиқболи билан боғлиқ ғояларини ҳам муносиб давом эттирган ижодкор эди.

G‘AFUR G‘ULOM VA MUQIMIY SHE’RIYATI MATNI

Qo‘ldosh PARDAYEV

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori**

Annotatsiya: Maqolada akademik G‘afur G‘ulomning Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy nazmiy asarlari matniga oid tadqiqotlari xususida mulohaza bildirilgan. Ijodkorning turli yillarda amalga oshirgan Muqimiy asarlar to‘plamidagi she’riy asarlarning tasnifi va matn xususiyatlari tadqiq etilib, G‘afur G‘ulomning muqimiyshunoslik rivojiga qo‘shgan hissasi haqida ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: janr, bayoz, qo‘lyozma manba, she’r, matn, davr, maqola, asliyat, joriy nashr, adabiy muhit, shoir, mumtoz adabiyot.

Abstract: The article comments on academician Gafur Ghulam’s research on the text of Muhammad Aminkhoja Muqimi’s poetic works. The classification and text features of the poetic works in the collection of Muqimi works made by the artist in different ears were studied, and scientific and theoretical conclusions were made about Gafur Ghulam’s contribution to the development of muqimi studies

Key words: genre, genre, manuscript source, poem, text, period, article, original, current edition, literary environment, poet, classical literature.

XX asr jahon va o‘zbek adabiy – estetik tafakkuri taraqqiyotida akademik G‘afur G‘ulom ijodi muhim ahamiyat kasb etadi. Ijodkor nafaqat atoqli shoir va nosir, balki zabardast adabiyotshunos olim, hozirjavob munaqqid ham edi. G‘afur G‘ulomning xalq og‘zaki ijodiga, mumtoz adabiyotimiz tarixiga, zamonaviy o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga, o‘zaro adabiy ta’sir va an’analarga doir qarashlari, kuzatuv va xulosalari adabiyotshunosligining dolzarb masalalariga bag‘ishlangan.

G‘afur G‘ulom O‘zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoiy, Lutfiy, Bobur, Ogahiy, Mashrab, Nodira, Muqimiy, Furqat kabi ko‘plab ijodkorlarning boy meroslarini oddiy o‘quvchi sifatida emas, balki ham shoir, ham adib, ham olim sifatida butun hayoti davomida o‘rgandi. Mumtoz adabiyotimizning hayotbaxsh an’analarni o‘rganish, tadqiq etish va ulardan ijodiy foydalanishda G‘afur G‘ulom o‘z faoliyati davomida yuksak darajada fidoyilik ko‘rsatdi. Shu jihatdan, G‘afur G‘ulom ijodini adabiyotshunoslik va matnshunoslik kontekstida o‘rganish oldimizda turgan dolzarb vazifalardandir.

Gʻafur Gʻulom Muqimiy hayoti va ijodini oʻrganish, ayniqsa, asarlarini qoʻlyozma va toshbosma manbalar asosida nashrga tayyorlash ishiga katga hissa qoʻshdi. U Muqimiy vafotiga 35 yil toʻlishi munosabati bilan 1938-yili Toshkentda “Muqimiy bayozi” deb nomlangan Muqimiy “Asarlar toʻplami”ni nashr ettirdi. Toʻplam lotin yozuvida boʻlib, izohli koʻrsatkich va lugʻat tuzilgan. Kirish qismida N.Ostroumov maʼlumotiga asosida shoir haqida qisqacha tezis berilgan. Toʻplamda shoirning 800 misradan iborat boʻlgan 27 ta turli janrlarga oid sheʼrlari bosilgan. Ulardan: 11 tasi hajviy, 1ta “Sayohatnoma” (Qoʻqondan Isfaraga), 15 ta lirik asarlardir. Toʻplamda shoir asarlarining juda kam berilishiga qaramay, sheʼrlar matni ancha puxta amalga oshirilganini taʼkidlash kerak.

1942-yilda chop etilgan Muqimiy “Tanlagan asarlar”i ham Toshkentda Gʻafur Gʻulom tomonidan nashrga tayyorlangan. Bu toʻplam 1938-yildagi toʻplamga nisbatan Muqimiy asarlarini koʻproq oʻz ichiga olishi bilan ajralib turadi. Kitobda Uygʻunning “Muhammad Aminxoʻja Muqimiy” sarlavhali maqolasi bosilgan. Uygʻunning bu maqolasi Muqimiyni oʻrganish masalasiga bagʻishlangan oʻzbek tilidagi birinchi ish hisoblanadi. Ammo maqolada shoʻro davri mafkurasi nuqtai nazaridan bahs talab fikrlar ham uchraydi. Shu toʻplamning oxirida Gʻafur Gʻulom oʻzining “Muqimiy va Muhyi” sarlavhali maqolasini joylashtirgan. Maqolada muallif “Nest” radifli gʻazallar mushoarasiga toʻxtaladi. Ammo maqolaga sinchiklab qaralsa, bu ikki shoirning maʼlum muddat boʻlib oʻtgan ijodiy bahs-munozaralari tahlil qilingan. Taʼkidlash joizki, aslida esa bu ikki shoirning uzoq muddat mobaynida ijodda hamfikir boʻlganini, bir-birining bilim va isteʼdodini eʼzozlab yashaganini, bir-biriga tatabbular, taxmislar qilganini keyingi tadqiqotlar koʻrsatmoqda [Yusupov Sh., 2003; 122].

Toʻplamda Muqimiyning 81 ta sheʼriy asari berilgan. Ulardan 30 tasi gʻazal, 5 ta murabba, 19 tasi muxammas, 21 tasi hajviy, bulardan tashqari, “Sayohatnoma” (Qoʻqondan Fargʻonaga, Qoʻqondan Shohimardonga, Qoʻqondan Isfaraga) va uchta sheʼriy maktub ham berilgan. Toʻplam xususida O.Joʻraboev quyidagicha yozadi: “...Gʻafur Gʻulom Muqimiy asarlarini mavzuiga koʻra ilk bor tasnif ham qilgan. U nashrga tayyorlagan toʻplamlarda shoir sheʼrlari oʻz yoʻnalishlarida saralab berilgan. Masalan, u 1942-yilgi “Tanlagan asarlar”ida lirik va hajviy asarlar deya boʻlib, har bir sheʼrni nomlaydi. Bu anʼana Muqimiy asarlarining keyingi noshirlari tomonidan ham davom ettirilgan” [Joʻraboyev O., 2003; 110].

Bu toʻplamdagi baʼzi sheʼrlar ham davr mafkurasiga koʻra qisqarishlarga uchragan boʻlsa-da, ammo baʼzi sheʼrlar boshqa muqimiyshunos olimlar nashrlariga qaraganda bandlari toʻliq berilgan. Jumladan, Muqimiyning Zavqiy gʻazaliga taxmis qilingan “Veksil” sarlavhali muxammasining bir bandi Muqimiy asarlar toʻplamidan ongli ravishda tushirib qoldirilgan. Bu band esa Gʻafur Gʻulomning 1942-yilgi Muqimiy “Tanlagan asarlar”i toʻplamida toʻliq berilgan:

*To oʻtdi Rusiyoga Fargʻonaning xiroji,
Vojgun boʻlub yiqildi xonlarni taxtu toji,
Har lahza digar kun gʻaybi falak mizoji,
Qoldi rivoj olmay Xoʻqand zarb royiji,
Boʻldi zaif islom, kofir zamoni chiqdi.*

Muqimiy “*Bo‘ldi zaif islom, kofir zamoni chiqdi*”, – deya kishilarning o‘z dinidan, shariatidan toboro uzoqlashishi, natijada jamiyatda munofiqlik, yulg‘ichlik va poraxo‘rlik kabi illatlarning ko‘payib ketayotgani shoirning haqli e‘tiroziga sabab bo‘ladi.

Aslida, bu muxammasning yozilishiga sabab nima edi? Ma‘lumki, chor Rossiyasi o‘zbek xalqi boshiga qanchadan-qancha og‘ir kunlarni soldi. Shunday ekan, bu kulfatlar nafaqat tarixchilar, balki davr shoirlari asarlarida ham haqqoniy tasvirlandi. Muqimiyning mazkur muxammasi chor mustamlakachilarining o‘z manfaati yo‘lida yurgizgan pul islohoti haqida edi. Nashrdan tushirib qoldirilgan misralarda chor mustamlakasi o‘rnatgan qonun-qoidalarga, islomiy qoidalarining zaiflashuviga qarshi norozilik, istibdodga isyon ruhi aks etgan edi. Umuman, muxammasda xalq pulining iste‘moldan chiqishi, natijada ulusning talanishi, narx-navoning oshishi, savdo-sodiq ishlaridagi tartibning buzilishi, boshqacha aytganda, Turkistonning iqtisodiy inqirozi qalamga olingan edi.

Adabiyotshunos Abdurashid Abdug‘afurov ta‘kidlashicha, “...Zavqiy g‘azalining bosh mavzui veksil bo‘lmagan (unda biror imo-ishorani ham, hatto bu so‘zni ham uchratmaymiz), va demak (taxmis bog‘lash prinsiplariga rioya qilgan holda), Muqimiy taxmisining ham asosiy mazmuni batamom boshqadir. Zavqiy g‘azalida ham, Muqimiyning unga bog‘lagan taxmisida ham Farg‘ona iqtisodiy hayotida katta voqea bo‘lgan pul islohoti va uning oqibatlari tasvir etiladi. Shunga ko‘ra, noshirlar tomonidan asarga berilgan nomni o‘zgartirish, muxammas mazmuniga to‘la muvofiq tushadigan yangi sarlavha qo‘yish zarur” [Abdug‘afurov A., 1976; 22]. Ko‘rinadiki, bu bandning nega muqimiyshunoslar nashrlaridan tushirib qoldirilgani o‘z-o‘zidan ayon.

G‘afur G‘ulom tomonidan 1942-yilda nashr etilgan Muqimiy “Tanlagan asarlar”idagi bu kabi she‘rlarning matni ancha puxta tayyorlanganini Muqimiy dastxat bayozlari matni bilan qiyoslaganda ko‘rish mumkin.

1943-yilda birinchi marta rus tilida Toshkentda Muqimiy “Tanlagan asarlar”i nashr etildi. Shoir U.Ushakov tarjimasida tuzilgan bu to‘plam “Lirika i satira” deb nomlanadi. Bu to‘plamni tuzishda yuqoridagi tilga olingan 1942- yildagi o‘zbekcha to‘plam asosga olingan. To‘plam Uyg‘unning so‘zboshisi bilan chiqqan. Uyg‘un katta bo‘lmagan bu maqolasida Muqimiy adabiy merosiga umumiy ma‘lumot berish bilan cheklanadi. To‘plamda Muqimiyning 31 ta she‘riy asari kiritilgan.

Muqimiy asarlaridan nashr qilingan kitoblarning uchasi (1938, 1942, 1953) G‘afur G‘ulom tomonidan tayyorlangan. Shuningdek, rus tilida ikki marta (1943, 1953) Toshkentda, bir marta (1950) Moskvada “Lirika i satira Mukimi” nomi bilan nashr qilingan materiallar ham G‘afur G‘ulom nashrga tayyorlagan to‘plamlardan olingan.

Muqimiyning “*Aqlu hush uchdi boshimdin, ey pari, devonaman*” misrasi bilan boshlanuvchi mashhur g‘azali baytlari G‘afur G‘ulom nashrlarida dastlabki nashr sifatida to‘liq berilgan. Bu g‘azal matni haqida G‘ulom Karimov G‘afur G‘ulom tadqiqotiga tanqidiy munosabat bildirib, bunday yozgan edi: “Masalan, “Aql hush” sarlavhali mashhur lirik she‘r G‘afur G‘ulomning hamma nashrlarida (1938, 1942, 1953 yil nashrlari) sakkiz baytdan iborat bo‘lgani holda eng mo‘tabar

“Katta devon”da (7521 raqamli qo‘lyozma bayoz ko‘zda tutilmoqda) bu she‘r 6 baytdan iborat” [Karimov G‘., 1957; 34].

To‘g‘ri, mazkur g‘azal 7521, 1325 raqamli Muqimiy dastxat bayozlarida 6 bayt holda uchraydi. 9309 raqamli Muqimiy dastxat bayozida (169^b – sahifa) esa g‘azal hajmi 8 baytni tashkil etgan. Muqimiy keyinchalik yana ikki bayt qo‘shib, g‘azal matnini badiiy jihatdan takomillashtirgan. Tahrir jarayonida qo‘shilgan ikki bayt quyidagicha:

*Xoma mujgon, ko‘z qarosidin yozib rozi dilim,
Arzae qildim eshit, ma‘yusu mushtoqonaman.*

*Navbati jomim to‘la quyg‘il karamdin, soqiyo,
Har qadamda to qilay yuz lag‘zishi mastonaman.*

Ko‘rinadiki, keyingi qo‘shilgan ikki bayt har jihatdan g‘azal mazmunini boyitgan va yuqoridagi baytlarda ifodalangan fikrning mantiqiy izchilligini ta‘minlagan. Bundan ma‘lumki, G‘afur G‘ulom nukdodon matnshunos sifatida Muqimiyning dastxat bayozlari asosida she‘rlarni nashrga tayyorlagan.

G‘afur G‘ulomning “Muqimiy maktublari” [G‘afur G‘ulom., 1941; 112] sarlavhali maqolasida Muqimiy nasriy maktublari haqida so‘z yuritilib: “...Muqimiyning bu maktublari, uning tarjimai holida bizga aniq bo‘lmagan ko‘p faktlarni ravshanlashtiradi”, – deya yangi ma‘lumotlarni keltiradi. Ta‘kidlash joizki, Muqimiy asarlarini yig‘ish va nashr etishda G‘afur G‘ulomning xizmatlari katta bo‘ldi. Adabiyotshunoslar Otabek Jo‘raboevning “G‘afur G‘ulom – muqimiyshunos” [Jo‘raboyev O., 2003;34], Islom Yoqubovning “Muqimiy va G‘afur G‘ulom” [Yoqubov I., 2003;75], sarlavhali maqolalarida G‘afur G‘ulomning muqimiyshunoslikka qo‘shgan hissasi xususida qimmatli fikrlar bildirilgan.

Umuman olganda, G‘afur G‘ulom Muqimiy ijodining ilk tadqiqotchisi sifatida Muqimiy asarlarini birlamchi manbalar asosida puxta nashrga tayyorladi. U Muqimiy asarlar to‘plamidan [G‘afur G‘ulom., 1938; 1942; 1953] tashqari, “Mulla Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy” (1938), “Muqimiy maktublari” (1941), “Muqimiy va Muhiy” (1942), “Muqimiy”, “Demokrat shoir” (1953) singari bir necha maqolalar yozdi. Bu maqolalar nafaqat Qo‘qon adabiy muhiti va Muqimiy ijodi, balki XIX asr ikkinchi yarmi o‘zbek adabiyoti tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуғафуров А. Муқимий сатираси. – Т.: Фан, 1976. – Б.22.
2. Жўрабоев О. Ғафур Ғулум–муқимийшунос. //Ўзбек тили ва адабиёти.– Тошкент, 2003. №2. –Б.34.
3. Каримов Ғ. Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан. Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек адабиёти. Янги серия, 15 китоб. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1957. – Б.34.
4. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003. – Б.75.
5. Ёкубов И. Муқимий ва Ғафур Ғулум. Ғафур Ғулум ва давр. – Т.: 2003. – Б.75.
6. Ғафур Ғулум. / Қизил Ўзбекистон. – Тошкент, 1941, 8-май.– Б.75.

7. Ғафур Ғулом. Муқимий баёзи. (Асрлар тўплами). – Т.: ЎзФА нашриёти, 1938; Муқимий. (Танланган асарлар) – Т.: ЎзФА нашриёти, 1942; Муқимий. (Танланган асарлар) – Т.: ЎзФА нашриёти, 1953.

“ШУМ БОЛА” ҚИССАСИДА “МИНГ БИР КЕЧА” АНЪАНАСИ: ФОЛЬКЛОР СТИЛИЗАЦИЯСИ

Мархабо ҚҶЧҚОРОВА

**ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтининг етакчи илмий ходими,
филология фанлари доктори**

“Шум бола” қиссаси Ғафур Ғулом насрининг гултожи ҳисобланади. Қисса кўплаб йирик ва ёш тадқиқотчиларни қизиқтириб, қайта-қайта таҳлил этиб келинади. С.Мамажонов, Б.Назаров, Ғ.Мўминов, С.Мелиев каби олимлар мазкур қисса бадиияти, фольклор ижодий аънаваларининг асарда маҳорат билан акс этгани, комик катарсис масалаларини ўрганишган. “Шум бола” ҳар хил даврлар ва тузумларда ўзининг янги бадиий қиёфасини намоён эта олган, янги маъно қатламларини очаверадиган мумтоз замонавий қиссадир.

“Шум бола” ёзувчининг ўзи эътироф этганидек, аввало, “автобиографик характерга” эга бўлгани ҳолда халқ эртакларига хос саргузаштчилик, аччиқ кулгининг ёрқин бадиий ифодасини ўзида теран акс эттирган. “Шум бола”нинг бош қаҳрамони туркий халқлар адабиётида кенг тарқалган латифа жанрининг машҳур образи Насриддин Афандини ҳам эслатиб юборади. Қиссага нақат ўзбек халқ эртаклари, латифалари, балки, туркий халқлар, қолаверса, Шарқ халқлари оғзаки ижодига хос сайёр сюжетлар ниҳоятда катта маҳорат билан сингдирилган. Шу ўринда ўзбек адабиётида “фольклоризмлар” масаласини тадқиқ этган адабиётшунос Ғ.Мўминовнинг қуйидаги иқтибосини келтирамиз: “Ғафур Ғулом “Шум бола” повести воқеаларига оҳангдош “Ношуд бола”, “Тум сағирлигим” эртакларининг сюжетини туркман халқ эртакларида учратганини айтади, яна “Шум бола”да “Минг бир кеча”даги “Хўкиз, эшак ва бой деҳқон ҳикояси”ни эслатувчи эпизодлар ҳам мавжуд”²⁸. Олим тўғри таъкидлаб кўрсатганидек, “Шум бола” қиссасида араб халқ эртаклари “Минг бир кеча”нинг сайёр сюжет ва мотивлари асар композициясига синтез қилинган. Жумладан, “Минг бир кеча” эртагининг бош қаҳрамонларидан бири шаҳзода Шаҳриёр ҳар кеча бир қизга уйланиб, ўлдиравергач, уч йилга етмай мамлакатда қиз қолмайди. Ана шунда икки қизи, яъни Шаҳризод ва Дунёзоднинг отаси бўлган Вазир қизига “Хўкиз, эшак ва бой деҳқон ҳикояси”ни сўзлаб беради²⁹. Айнан шу эртак сюжети “Шум бола” қиссасининг бир саҳнасига уйкаш келади. Бу саҳна машҳур қиссанинг III бўлимида учрайди. “Минг бир кеча”даги “Хўкиз, эшак ва бой деҳқон

²⁸ Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг ўрни. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 48.

²⁹ Хўкиз, эшак ва бой деҳқон ҳикояси /Араб эртаклари. Минг бир кеча. 1 -жилд. 1-45 кечалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 17-22.

хикояси”да кушлар ва ҳайвонлар тилини биладиган бой кунлардан бир куни оғилхонасида турган эшаги билан ҳўкизининг суҳбатини эшитиб қолади: “Бой бир куни қулоқ солса, ҳўкиз эшакка шундай деётган эмиш:

- Бу қандай гап, сенинг роҳатинг учун мен меҳнат қиламан. Сен эланган арпаларни еб, роҳатланиб ётасан, яна сени ювиб, тараб ҳам қўйишади. Сени гоҳо-гоҳо ҳўжайин миниб келади, холос. Мен бўлсам, эрталабдан кечгача ер ҳайдаганим-ҳайдаганим.
- Сени ишга олиб чиқиш учун бўйнингга бўйинтуруқ солганларида, - дебди шунда эшак, - ерга ётиб ол! Ўрнингдан турма! Зўрлаб уриб турғизсалар ҳам қайтадан ётиб ол. Шунда сени ишлатишмайди, яхши қараб, яхши емлар келтириб беришади. Лекин сен ўзингни касалликка солиб, овқатларга ҳам қарама. Бир-икки кун ем ва сувдан ўзингни торт! Шундай қилсанг қийинчиликдан қутиласан”³⁰.

Шу тариқа эшакнинг гапига кириб, ҳўкиз ўзини касалликка солади. Уларнинг суҳбатини эшитиб турган ҳўжайин эртаси куни ўзини касалликка солган ҳўкизни оғилхонада қолдириб, унинг ўрнига эшакни ишлатишни молбоқарига тайинлайди. Эшак ҳўкизнинг ўрнига икки кун қаттиқ ишлагач, у ҳўкизга “Агар ҳўкиз эртага ҳам турмаса, қассобга топшир! Сўйсин, терисини шилиб, пўстак қилсин” - деб буюрди. Шунга қараб иш қилмасанг, ҳолингга вой” – деганидан сўнг, ҳўкиз эртаси куни ем-хашакларни охиригача еб, думини хода қилиб, пишқириб, қадамларини тезлатиб, ўзининг соғлом эканини Хўжайинига ошкор қилади. “Минг бир кеча”даги сюжет “Шум бола” қиссасида трансформацияга учраган. Яъни, халқ эртаклари, айниқса, “Минг бир кеча” эртакларини чуқур мутоала қилган Ғафур Ғулом ҳайвонлар ҳаётида содир бўлган мазкур эرتак сюжетни ўз қаҳрамонлари Шум бола ва унинг дўсти Омон ҳаётига кўчиради. Қиссадаги бу сахнада ҳам Хўжайин ва икки хизматкор ўспиринлар (Шум бола ва Омон) образи иштирок этар экан, беихтиёр “Минг бир кеча”даги Хўкиз, эшак, бой деҳқон образлари эса келади. Ёзувчи ҳўкиз билан эшакнинг бир-бири билан суҳбати, уларнинг бой хонадонидagi вазифаларининг алмашилиб, ҳар иккисининг жазоланиши сахнасини Шум бола билан Омон ҳаётига кўчиради. Яъни қиссага юзланамиз. “- Бўлмаса, - деди ҳўжайин, - чўзилиб чой ичишиб ўтирманглар, укалар. Биттанг шу ерда қол, биттанг отамерос, бошинг тошдан бўлгур сигирим бор. Шунини олиб чиқиб, экиндан бўшаган ернинг уватларида етаклаб юриб боқиб келасан, бу ерда қолганинг битта-яримта меҳмон-излом келса, чой-пойга қараб турасан, - деди”³¹. Натижада, Бой деҳқон Шум болага отасидан қолган отамерос сигирни боқиб келиш вазифасини, Омонга эса меҳмонларга чоп-пой ташиш вазифасини юклайди. Хўжайин ювош деб таърифлаган сигир “чопағон, бебош” чиқади. Сигирнинг ортидан эрталабдан кечгача қувлаб, тинкаси қуриган Шум бола кечки пайт қайтиб келганида, арқон қаравотда ёнбошлаб ётган Омонни кўриб, ундан ишлар қандай бўлганини сўрайди. Омон унга

³⁰ Хўкиз, эшак ва бой деҳқон хикояси /Араб эртаклари. Минг бир кеча. 1 -жилд. 1-45 кечалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 18.

³¹ Ғафур Ғулом. Шум бола / Танланган асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 226.

ёлғон сўзлайди. Аслида, ҳар иккаласи ишнинг оғирлигидан ҳолдан тойган. Унинг ёлғонига учган Шум бола ҳам асл ҳақиқатни яшириб, шундай жавоб беради: “- Э, меникини қўявер, тоза маза қилдим-да, у жонивор сигир шундай ювош, шундай бир барака топгур эканки, етаклаб олиб юриб, бир уватга қўяман, худди қозикқа боғлаб қўйгандай, ўша ердан бир қарич қимирламасдан ўтлайди, ўтлаб турган жойида ўт соб бўлиб қолса, “нариёққа ўтсам мумкинми”, дегандай қилиб менга секин қия қараб қўяди. “Ҳа, жониворгина”, деб етаклаб нарироққа жилдириб қўяман. Шундай қилиб, қарасам, сигир эмас, жоннинг роҳати экан, кейин бир серўтроқ уватга етаклаб бориб қўйдим-да, ариқ бўйидаги толнинг салқинида маза қилиб уйқуни урдим. Икки-уч кундан буён бўлган ҳордиқларим чиқиб кетди. Яхши ҳам, бу ерда қолмаганим, меҳмонларга хизмат қилавериб, тоза ҳам чарчаган бўлар эканман” – деганидан сўнг, икки дўст ўз вазифаларини алмашишади. Омон Шум боланинг ёлғонига учиб, сигирни боқишга кетаётиб, арқон каравотини ҳам ортмоқлаб олиб чиқади. Ҳар иккиси Хўжайин топширган вазифани базўр уддалаб, ҳолдан тойишиб, кечки пайт қайтишганида бир-бирининг ёлғонини тан олишади.

Кузатилаётганидек, маҳоратли адиб Ғафур Ғулом қиссада “Минг бир кеча”да учрайдиган бир эртақ сюжетини қиссада қайтадан ишлаб мураккаб фольклоризм ҳосил қилган.

Адабиётшунослигимизда ижодкорнинг бадиий асарда фольклоризмларни пайдо қилишига кўра, назарий жиҳатдан оддий, мураккаб, аналитик фольклоризмлар деб таснифлаб ўрганиш урф эди. Сўнгги давр, МДҲ давлатлари адабиётшунослигида эса фольклоризмларни янада майдалаштириб, таснифлаб ўрганиш бошланди. Масалан, “интуитив”, “конструктив фольклоризм”ларга ажратади. Демак, “Шум бола” қиссасида “Минг бир кеча”даги “Хўкиз, эшак ва бой деҳқон ҳикояси”нинг бадиий констуркцияси, бадиий архитипи учрайди. Қиссада эртақ сюжетининг тамомила янгиланиб, китобхонга тақдим этилиши жиҳатидан эса, “интуитив фольклоризм” тури экани яққол намоён бўлади. Шунингдек, “Шум бола” қиссасида учрайдиган бошқа эпизодларда ҳам муҳташам “Минг бир кеча”нинг ўзига хос сюжет, мотивлари, персонажлари, кулгили вазиятлари учрайдики, беихтиёр бетакрор муаллиф Ғафур Ғуломнинг улкан бадиий маҳоратига тан берасиз. Хусусан, қиссада тез-тез учрайдиган “Ёлғон тўқиш” мотиви, “Етим боланинг аргузаштлари мотиви” етакчилик қилади. Шунингдек, “Шум бола” қиссасидаги баъзи саҳналар ўзбек халқ эртаги “Қирқ ёлғонда бир ёлғон” эртаги мотиви блан параллеллик касб этади. Шунингдек, “Минг бир кеча”даги бадиий қолиплаш приёми ҳам “Шум бола”да катта маҳорат билан қўлланилган.

Адабиётшунос О.Шарафиддинов Ғафур Ғуломга бағишлаб ёзилган “Чўққи” адабий портретида “Шум бола” қиссасидаги юмор, энг яхши халқ эртақларига, афсоналарига хос бўлган оптимизм бу асарга жонлилик, ҳаётийлик бағишлаган. Шунинг учун ҳам Шум бола ўзбекларнинг Том

Сойеридек бўлиб қолди” – деб ёзган эди”³². Дарҳақиқат, қиссада учрайдиган юмор элементлари, бундан ташқари, адабиётшунос С.Мелиев таъкидлаган “комик катарсис” элементлари Шарқ халқлари фольклорига хос, хусусан, “Минг бир кеча”га хос оптимистик фалсафа қиссанинг бутун тани-жонига сингдирилган.

Академик Б.Назаров ҳам “Шум бола” қиссасида фольклор ижодий анъаналари билан автобиографик жанр унсурлари ажабтовур бирикиб кетганини қайд этиб, шундай ёзади: “Қисса поэтикасида халқ оғзаки ижоди анъаналари руҳи ва автобиографик жанр унсурлари бирикиб кетади.

Ёзувчи асарнинг бошидан охиригача латифалардан, халқ кулгили ҳикоялари ва эртакларидан, аскияларидан унумли фойдаланди. Кези келганда, кулги ва ҳазилга ниҳоятда ўч, бу йўналишда донишмандларча сўз ва фикр устаси бўлган Ғафур Ғуломнинг ўз фантазияси натижаси бўлган ичакузди хангомалар асар қатига шу қадар сингдириб юборилганки, ҳатто уларнинг қайсилари фольклорига, қайсилари муаллифнинг ўзига мансублигини ажратиш қийин бўлиб қолади”³³.

Дарҳақиқат, Б.Назаров таъкидлаганидек, “Шум бола” қиссасидаги кўпгина саҳналар, эпизодлар, сюжетлар, оптимистик халқона бадий фалсафаси “Минг бир кеча” билан умуммуштараклик касб этади. Жумладан, қиссадаги яна бир машҳур саҳна Сарибой ва Шум бола ўртасидаги саҳна, ёки қочиб кетаётиб, тандир ичига тушган Шум боланинг жазман ўйинга гувоҳ бўлиш саҳнаси каби қатор эпизодлар “Минг бир кеча” эртагининг 8 -жилдида ҳикоя этилган қай бир кечасида сўзланган эртаklar сюжетига ўхшаб кетади.

Аммо бу Ғафур Ғуломнинг очиқ-ошкор “Минг бир кеча” сюжети ва эпизодларини кўчириб олди, дегани эмас. Балки, ижодкорнинг катта истеъдоди ва юксак бадий тафаккури маҳсули ўлароқ “Шум бола”да фольклоризм адабий ҳодисасини ярата олганининг ёрқин ифодасидир. Ёзувчи учун “Шум бола”да фольклоризм пайдо қилиш унинг ич-ичидаги олий идеалларини ифодалаш учун ҳам имкониятдир. Ғафур Ғуломнинг қиссада ифода этмоқчи бўлган энг олий эстетик идеали “Адолат”, “Эзгулик”, “Гўзаллик”, “Ҳақиқат” концепцияси эди. Чунки, адиб Шум боланинг шумликлари орқали адолатсиз, жоҳил, ҳақ-ҳуқуқсиз, разолатга ботган жамиятга ўзининг телбароқ, девона, довдир табиатли образини қарама-қарши қўяди. Бу довдир, ҳар жойдан қувланадиган, қарғаладиган, лаънатланадиган, қочадиган образ асл ҳақиқати билан ким эди? – деган савол туғилади. Назаримизда, Шум бола айнан шу характери ва хатти-ҳаракатлари билан Сервантеснинг дунёга машҳур “Дон Кихоти” сингари замон ва замоннинг турли ижтимоий иллатларига қарши яратган ноёб образидир.

Хулоса шуки, Ғафур Ғулом ўзбек, туркман, қозоқ каби туркий халқлар фольклори ҳамда араб халқ эртаклари “Минг бир кеча”дек, ҳазинага суяниб, “Шум бола”дек мумтоз қисса намунасини яратди. Умуман олганда, “Минг бир кеча” эртагининг сюжет ва мотивлари Ғ.Ғуломнинг нафақат “Шум бола”сида

³² Шарафиддинов О. Чўкки / Истеъдод жилолари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б. 10.

³³ Назаров Б. Ғафур Ғулом олами / Ижоднинг жон томири. – Тошкент: Тафаккур томчилари, 2022. – Б. 31.

балки, бошқа насрий асарлари, жумладан, ҳикояларида ҳам учрайди. Бу жараёни эса махсус янги тадқиқотларда тадқиқ этилиши керак бўлади.

МАЪРИФАТГА ТАШНА СУЛОЛА

Исмоил САИФНАЗАРОВ
ТДИУ профессори,
филология фанлари доктори,

Лутфулла ИЛҲОМЖОНОВ
ТДИУ катта ўқитувчиси,
филология фанлари доктори

Аннотация: Мақолада Ўзбекистон халқ шоир, академик Ғафур Ғуломнинг шахсий кутубхонасида ҳозирда эса Ғафур Ғулом уй-музейи фондида сақланаётган нодир қўлёзма, тошбосма китоблар ва уларнинг шоир кутубхонасидан қай тариқа жой олганлиги илмий асосланган. Шунингдек, Ғафур Ғуломнинг Алишер Навоий 500 йиллик юбилейи муносабати “Фарҳод ва Ширин” достонининг ҳозирги ўзбек тилига ўгириш жараёнидаги тадқиқотлари ёритилган.

Калит сўзлар: Тошкент, Ғафур Ғулом, Алишер Навоий, Ғузулий, Низомий, Умар Хайём, қўлёзма, тошбосма, музей, қадрият, мерос, Шарқ адабиёти, юбилей, “Фарҳод ва Ширин”, мумтоз адабиёт, манбаа, хаттот.

Abstract: The present article is scientifically justified by the fact that the personal library of the People's poet of Uzbekistan, academician Gafur Gulam now houses the House-Museum of Gafur Gulam, rare manuscripts, books lined with stones, and their collection from the poet's library are stored. The article also highlights the study of the epic "Farhad and Shirin", dedicated to the 500th anniversary of Alisher Navoi, Gafur Gulyam in the process of translating it into modern Uzbek.

Key words: Tashkent, Gafur Ghulam, Alisher Navoi, Fuzuli, Nizami, Omar Khayyam, manuscript, printed sheet, museum, value, heritage, Oriental literature, Anniversary, "Farhad and Shirin", classical literature, sources, Khattat (printer).

Ҳар бир ижодкорнинг бойлиги унинг кутубхонаси ва унда жамланган китоблар ҳисобланади. Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Ғафур Ғуломнинг кутубхонасида турли мавзуларга, яъни адабиёт, тарих, маданият, археология, география, биология, зоология, тиббиёт, фалсафа, мантиқ, санъат, сиёсатга тааллуқли бўлган 2000 га яқин китоблар жамланган. Китоб жавонларидан Москва, Ленинград, Қазон, Уфа, Боку, Олмаота, Ашхобод, Душанбе ва Қобулда нашр қилинган китобларни учратиш мумкин.

Ҳозирги кунда Ғафур Ғулом уй-музейида 11000 дан ортиқ экспонатлар жамланган бўлиб, уларнинг аксариятини шоирнинг шахсий буюмлари, турли йилларда нашр қилинган асарлари, қўлёзмалари, фотосуратлар, хужжатлар,

хат ва турли ёзишмалар, телеграммалар, адиб асарларига ишланган иллюстрациялар, уй-рўзгор буюмлари ва кутубхонаси ташкил этади.

Экспонатлар орасида шоирнинг ҳаёти ва ижоди давомида севиб мутолаа қилинган Шарқ мумтоз адабиёти намоёндаларининг қўлёзма ва тошбосма китоблари уй-музейининг бебаҳо бойлиги ҳисобланади.

Хўш, ушбу китоблар қай тариқа Ғафур Ғулом кутубхонасидан жой олган? Нодир китобларнинг шоир кутубхонасига қай тариқа келиб қолганлиги ҳақида тарих фанлари доктори, профессор Дилором Алимова (Ғафур Ғуломнинг синглиси Раҳбархон Алимованинг қизи) “Узилган бир киприк абад йўқолмас...” мақоласида қуйидагиларни ёзади: “Бобомиз Мирзо Орифнинг (Ғафур Ғуломнинг буваси) жуда бой кутубхоналари бўлган. Кутубхоналаридаги тарих, жуғрофияга оид китоблар кўп илмсеварларнинг диққатини тортган”. Кўриниб турибдики шоирнинг буваси замонасининг илмли, маърифатли кишиси сифатида маънавий бойлигимиз бўлмиш китоб мутолаасига алоҳида эътибор берган ва уларни жамлаб борган.

Маърифат ўчоғи бўлмиш китобга меҳр қўйиш уни барча моддиятлардан устун қўйиш оиланинг аъмолига айланган эди. Илму урфонга чанқоқлик албатта Ғулом Мирза Орифга она сути ва ота ўғитидан ўтган эдики, у ҳам замонасининг маърифатли кишиси сифатида улғайганди. Ғафур Ғулом отаси ҳақида шундай хотирлайди: “Отам адабиёт билан жуда қизиқар экан. Уйимизга ўзбек шоирлари ва хаттотларидан Хислат, Шомурод котиб ва бошқалар келиб юрганини эс-эс биламан. Фарғона водийсидан келадиган шоирлар ҳам: Муқимий, Тошхўжа Асирий, Фурқат, Мухйи ва бошқаларнинг бизникига кўп келганини айтадилар. Отам “Мирза” ва “Ғулом” тахаллуслари билан талай шеърлар ёзган. Бизнинг маҳаллада катта бойлар йўқ ҳисобида эди. Порцев, Ғулом Ҳасан литографиясида-босмахонасида ишлаган кишилардир. Уларнинг фикрига қараганда “...ушбу босмахоналарда босилган китоблар бозорга чиқмасдан туриб отам ҳурмати учун бизнинг уйга келтирилар экан”.

“Отамиз Мирзо Ғулом (Ғафур Ғуломнинг отаси) бу кутубхонани Фузулий, Низомий, Навоий, Умар Ҳайём каби улуғ шоирлар асарлари билан яна ҳам бойитганлар” – деб ёзади Дилором Алимова. Мирзо Ғулом ўз билими ва ақлу заковати ушбу китобларни мутолаа қилган ҳолда оширар экан ўз навбатида отамерос кутубхонани янада бойитиб борганини англаш мумкин. Тақдир тақозоси билан у киши бевақт вафот этганда, Ғафур Ғулом 9 ёшда бўлган.

“Отамдан қолган энг катта бойлик бизлар – бешта сағир ва бир сандик қимматбаҳо китоблар экан. Онам (Ғафур Ғуломнинг онаси Тошхон биби Шоюсуф қизи) бу ёдгор китобларни кўз қорачиғидай асраганлар. Қадрини билганлар харидор бўлишган. Қўли калта келган кезларида ҳам бу ёдгорликларни ҳар нарсага алмаштирмаганлар, сотмаганлар” – дея эслайди мазкур мақолада Ғафур Ғуломнинг синглиси Раҳбархон Алимова.

Оиланинг маънавий мероси ҳамда қадрияти бўлган китоблар орасида XVIII-XIX асрларга таллуқли Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг “Тулистон”, Абдурахмон Жомийнинг “Ҳафт авранг”, “Баҳористон”, Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маъоний”, “Хамса”, Мавлоно Комил Хоразмийнинг “Таворихи шоҳони Хоразм”, Девони Мажзуб Намангоний, Девони ҳикмати Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий, Қори Инъом Тошкандийнинг “Таърих”, Фазлий Намангонийнинг “Мажмуат уш-шуаро”, Саъдий, Жомий, Фузулий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Сўфи Оллоёр, Огаҳий, Туғрал, Умархон, Мухйи, Васлий Самарқандий, Ҳувайдо, Юсуф Сарёмийларнинг девонлари, “Фарҳанги шуаро”, “Ғиёс ул-луғот”, “Бурҳони Қотеъ”, “Туркча луғат” сингари луғатлар, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” ва бошқа “Тарихи Афғонистон”, “Туркистон суғориш тарихи”, “Тарихи жаҳоноро”, “Тарихи Бадахшон”, “Тарбия ва тадрис тарихи” каби юртимиз ва минтақа тарихига бағишланган асарлар, баёзлар, турли мавзулардаги халқ қиссалари, фикҳ илмига оид қўлёзма ва тошбосма китобларни учратиш мумкин.

Ғафур Ғулом ҳам ўз навбатида ота-бувасидан мерос бўлган анъанани бардавом этган ҳолда бебаҳо, маънавий бойлик – нодир китобларни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш билан бир қаторда, уларни ҳаёти давомида йиғиб аждодларидан қолган кутубхонасини тўлдириб борган. Ўз навбатида, уларнинг йўқолиб кетиши ва хавфсизлигининг олдини олган ҳолда китобларнинг аксарият қисмига шахсий муҳрини қўйган. Муҳрдаги матнга қараганда шоир уни 20 йилларнинг иккинчи ярмида буюртириб ясатганки, унда қуйидаги ёзувларни ўқиш мумкин: араб имлосида ” غفور غلامنينگ خسوسى ” ” كتوبخانه سيدن ” (Ғафур Ғуломнинг хусусий кутубхонасидан), рус тилида “Библиотека Гафура Гуляма”. Баъзи бир китобларни эса Ғафур Ғулом ўзи китоб сотувчи саҳҳофлардан сотиб олган. Масалан: Алишер Навоийнинг «Хамса» достонининг тошбосма нашри. Бу китоб Ғафур Ғуломнинг энг сеvimли китобларидан бири бўлган ва ўзининг «Шум бола» асарида ушбу китобни қандай қилиб сотиб олганини қуйидагича тасвирлаган.

“Маъюслик билан кетиб борар эдим, саҳҳофликдаги бир китоб дўконининг олдида ёш муллабаччаларнинг тўпланиб қолганлиги менинг диққатимни ўзига тортди. Муллабаччалар талашиб-тортишиб янгигина босмадан чиққан, ҳали бўёқларининг ҳиди кетмаган бир қалингина китобни олмоқда эдилар.

“Мулланинг айтганини қил”, деган гап бор-ку, деб ўқий олсам ўқирман, бўлмаса уннаб кўрарман дедим-да, ҳалигиларни ёриб-йиртиб ўтдим...

- Саҳҳоф почча, менга ҳам биттасини беринг. Ирим қилиб олиб қўяй.
- Муллабаччалар хоҳолаб кулиб юбордилар.
- Бун сен нима қиласан?
- Сизлар-чи... Мен ҳам таталаб кўраман.
- Тушунармикансан?
- Кўп мадрасаларни кўрганман.
- Хатми кутуб қилганинг башарангдан кўриниб турибди. Хўп, қани айт-чи, нодоннинг маъноси нима?
- Ўнгдан ўқилса ҳам, чапдан ўқилса ҳам-сизлар ва бизлар.

- Баракалла,- деди мўйсафид сахҳоф. – Давлатим бўлганда
  - тўн кийгизар эдим. Етти танга бир мири берчи, қани. Бола, пулинг бўлса шу китобни олиб қўй, пешанангда юлдуз кўриб турибман.
- Жарақлатиб санаб бердим.

Муллабаччалар ўнгнинг-чапнинг арабча нима дейилишини ва қайси фаала яфъалуга тушишини, феълми, сифатми исми маконми, исми замонми, алланималар, деб қолишди, билмадим. Китобни қўлтиқлаб, мен кетдим.

Фурсат келса айтарман, бу китоб “Хамса”и Алишер Навоий экан”³⁴.

Шунингдек, таниш-билишлари ва қаламкаш ёру дўстлари, шогирдларига қаерда қўлёзма ва нодир китоблар бўлса, албатта топиб қўйишларини ва унга етказишларини сўраган. Қуйидаги мактуб эса фикримизнинг ёрқин далилидир. **Абдукарим Ниёзийнинг Ғафур Ғуломовга ёзган мактуби:** “Ғафур ака, ўз айбимни иқдор қилишдан бошқа ҳеч қандай чорам йўқ. Яқин уч йилдан буён кўришолмадик ёки бирор марта бўлса ҳам зиёратингизга боролмадим. Бу борада гуноҳимни кечиришингизни сўрадим.

Маълумингизким, ҳаётбахшлигингиз орқасида Акрам, Акмал, Тўлқин ва Эпа ўғил қизларга эга бўлдим (запасдан ташқари). Бироқ, мазкурларни замон кишилари қилиб тарбиялаш керак. Мақсадга яқинлашиш учун ҳам Сизга яқин бормоқни истайман. Шу билан бу ҳақда маслаҳатингизга муҳтожман. Иккинчидан, тарихий аҳамиятга молик: қўлёзма (“Маснавий”, ҳижрий 1170) китоби ва (“Искандарнома”, ҳижрий 1110) китоби заррин қалам билан ёзилган хушхат асарни ўзимга қарашли кишилардан сотиб олмақни тавсия қилмоқда. Мана шу асарлар учун қанча пул тўлаб олиб қўяй (Сиз учун).

Ўзингизни саломат эканликларингизни ёзиш билан хат ёзарсиз.”

Абдукарим Ниёзий. Асака шахри. 21/04. 1936 йил.

Изоҳ: Хат эски лотин алифбосида 1936 йилда ёзилган. Дафтар варағига қора сиёҳда ёзилган.Мактуб уй-музей фондида КП-6391 рақами билан сақланади.

Мактуб мазмунидан шуни англаш мумкинки, Ғафур Ғулом хат муаллифига қўлёзма китоблардан хабар топса, албатта, унга хабар беришларини сўраган. Мактуб ёзилган санага эътибор берадиган бўлсак 1936 йилда иқтисодий қийинчиликлар, рўзғор тебратиш ҳаминқадар бўлиб турган ва қатағон қилиш даври авжига чиққан бир вақтда маънавий бойликларимиз бўлган нодир қўлёзма китобларни сотиб олиш, йиғиш уни келгуси авлодга етказиш Ғафур Ғуломнинг миллий қадриятларимизга, тарихимизга бўлган ҳурмати ва эҳтиромидан дарак беради. Бу каби хатти-ҳаракатларга миллийлик ёки миллатчилик тамғаси босилиб қатағон қилиниши, жуда бўлмаганда, узоқ муддатга Сибирга сургун қилиниши “кафолатланган”, таҳликали бир замонда бу маънавий жасорат эди десак муболаға бўлмайди.

Нодир китоблар ичида Мирзо Олим Тошкандийнинг “Ансоб ас-салотин ва таворихул-хавоқин” асари мавжуд бўлиб, унда қуйидаги дастхатни ўқиш мумкин.

³⁴ . [Ғафур Ғулом. 1986: 338.]

Матннинг бошланиши: Фаргона хони бўлмиш Амирий Умархоннинг мирзоси Мирзо Олим мирзо томонидан тахрир этилган қўлёзма уч нусхадан кўчирилди. Биринчи нусха Фарғонада, иккинчи ва учинчи нусхаси Тошкентда.

Асосий матндан кейин китобни кўчирган котиб томонидан ёзилган матн келади. Матннинг охири: Шул кўчирилган нусхани Ўзбекистонимизнинг олимларидан, ўзбек халқининг шоири, академик Ғафур Ғуломга бир киши тақдим қилган. Академик Ғафур Ғулом бу асардан хурсанд бўлиб, шундан бир нусха кўчириб қўйиш керак экан деган маънода каминага илтифот қилди. Мен гарчи, бадхат бўлсам ҳам, бул ўртоқнинг илтифоти ва ўзимнинг қизиқишим сабабидан, орзуга айб йўқ деган болалар сўзига суяниб, қўлингиздаги нусхани кўчирдим. Холматуф Зокиржон – Ҳабибий. 28.03. 47.

Матн 13,5х 32 ўлчамдаги ёзув дафтарига кўк рангли туш билан варақларнинг олд ва орқа томонига ёзилган. Котиби Ҳабибий. 28 март 1947 йил. Араб алифбосида. 53 варақ.

Юқорида келтирилган дастхатдан маълум бўладики, Холматов Ҳабибий ушбу асарни араб имлосида Ғафур Ғуломнинг илтимосига биноан кўчирган. Ҳабибий домла ўз навбатида ўзининг бадхатлигини камтарлик билан эътироф этсада хат бирмунча равон ва ифодали кўчирилган. Ушбу маъсулиятли вазифани Ғафур Ғулом айнан Ҳабибий домлага топширгани ҳам бежиз эмас, албатта. Чунки Шарқ мумтоз адабиётининг ва матншунослик, манбаашунослик, форс, араб тилларининг билимдони Ҳабибий домлани шахсан Ғафур Ғулом 1940 йилда Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш вақтида Андижондан таклиф қилиб олиб келгани маълум. Бу ҳақда шоирнинг қизи Олмос Аҳмедова шундай хотирлайди.

“1938 йилдаёқ Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини ўтказишни ташиқил қилиш ишлари бошланиб кетган эди.

Ғафур Ғулом Фарғона водийсидаги адабий ташиқилотлар, тўғараклар, гурунг аъзоларини яхши билгани учун Алишер Навоий ижодини чуқур мушоҳада қиладиган илм соҳибларини Тошкентга йиғиб келиш қўмита томонидан буюрилган эди.

Ғафур Ғулом Андижондан Маҳжурий, Ҳабибий, Анисий, Улфат.

Фарғонадан Бокий, Қўқондан Чархий, Намангандан Чустийларни қўмитанинг ишчи гуруҳига аъзолигига тавсия этади.

*Текстология қўмитасига масъул қилиб, Ғафур Ғулом тайинланади”.*³⁵

1938 йили Ғафур Ғулом “Фарҳод ва Ширин” достонини биринчи марта кенг китобхонлар оммаси учун ҳозирги тилдаги насрий ифодаси билан нашрга тайёрлар экан, кутубхонасидаги қўлёзма ва тошбосма китоблардан унумли фойдаланган ҳолда уларни илмий тадқиқ қилади.

Достоннинг 1940 йилда Ўз ССР Давлат нашриёти томонидан босилиб чиқарилган нашрдаги муқаддимасида адиб, шундай деган эди: “Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонини босмага тайёрлашда Шомурод котиб ёзган ва 1901 йилда Тошкентда Порцев матбаасида босилган нусхани

³⁵ [Аҳмедова О., 2017; 18]

асос қилиб олдим. Чунки, бу нусхани ёзган котиб камида йигирматалаб қўлёзмадан фойдаланган. Бундан ташқари, қўлимда қуйидаги қўлёзмалар бор эди:

1. Хоразмнинг Тошқалъа шаҳрида 1252 хижрийда Сайид Маҳмуд Муҳаммад Турди ўғли томонидан кўчирилган нусха. Бу нусха жуда ҳам эътибор билан мумкин қадар хатосиз кўчирилган бўлиб, қўлимдаги яхшиси ҳисобланади. Пишиқ қалам билан кўчирилган, зийнатсиз содда.

2. Кўконда 1282 хижрийда Муҳаммад Амин хўжа Саид Қаландар ўғли томонидан кўчирилган нусха. Бу нусхани кўчирган котиб ҳам ўз ишига анча масъулият билан қараган. Биринчи ва иккинчи нусхалар билан солиштирилганда, “Фарҳод ва Ширин” достони бўйича тафовути 12-13 байтдан ошмайди. Котиб кўчирар экан, англамаган сатрларни қолдириб кетган.

3. Бухорода 1191 хижрийда Ҳожи Аҳрор ўғли томонидан кўчирилган нусха. Хати яхши, лавҳалари ҳам бор, бироқ чала, эътиборсизлик билан тўлган сатрлар кўп.

4. Тошкентда 1902 йилда Абдуманноф Қори томонидан бостирилган нусха. Бу 1901 йилда босилган нусханинг копияси бўлган ҳолда, кўп хатоларга йўл қўйгандир.

Мен босмага тайёрлаб бўлгандан сўнг, Навоий юбилейи комитетининг тексталогия комиссия бу асарни Ўзбекистон Давлат халқ кутубхонасида сақланган қадим нусхалар билан солиштириб, текшириб чиқди. Мен асосланиб тайёрлаган нусхалардаги камчиликларни топиб, уни тўлатди.

Достоннинг тили кенг оммага англашиларли бўлсин учун, уни бу кунги адабий тилда наср билан ҳам ёзиб чиқдим. Ҳар бир байтнинг унинг тўғрисида ҳозирги адабий тилдаги ифодаси ҳам берилди.

1940 йил³⁶

Эътиборли жиҳати шундан иборатки, Шарқ мумтоз адабиётининг билимдони Ғафур Ғулом беназир асарлари билан адабиётимиз ривожига улкан ҳисса қўшиши билан бирга, миллий қадриятларимиздан бири бўлган қўлёзма манбаларни, нодир китобларни асраб-авайлагани қолаверса, уларни кейинги авлодларга етказиш йўлида ҳам жонкуярлик ҳам фидоийлик қилганини гувоҳи бўлиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алимова Д. “Узилган бир киприк абад йўқолмас...”. “Саодат”. 2002 №1/20.
2. Аҳмедова О. “Буюк шоир даҳосига муҳаббат”. “Гулистон”. 2017 №1/18.
3. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. I-том. Т.: “Фан”, 1983.
4. Ғафур Ғулом. Асарлар VIII- том. Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1976.
5. Ғафур Ғулом уй-музейи фонди. Хужжат: КП-6391.

---

³⁶ [Ғафур Ғулом., 1976; 54]

G'AFUR G'ULOMNING ESTETIK QARASHLARI

Nasiba ABDULLAYEVA

**O'zbekiston Milliy universiteti professori,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adib va shoiri G'afur G'ulom estetikasining o'ziga xos jihatlari tahlil etilgan. Adib asarlarida estetik kategoriyalar in'ikosiga e'tibor qaratilgan, ularning zamonaviy ahamiyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Estetika, nafosat, go'zallik, kulgilik, hajviya, bunyodkorlik, mehnatsevarlik,

Abstract: This article analyzes the specific aspects of the aesthetics of Uzbek adib and poet Ghafur Ghulam. Adib's works focus on the perception of aesthetic categories, emphasizing their modern significance

Keywords: Aesthetics, elegance, beauty, ridiculousness, pilgrimage, creativity, hard work

Nazm-u nasrda barakali ijod qilgan G'afur G'ulom asarlari tasvirning xaqqoniyligi va samimiyligi bilan o'quvchini o'ziga rom etadi. Adib ijodida yaratuvchanlik, muhabbat, ezgulik, go'zallik, sof va beg'ubor kulgi, ulug'vorlik kabi axloqiy-estetik tushunchalar o'ziga xos tarzda talqin qilingan. O'quvchini mulohazaga chorlaydigan falsafiy she'rlari bilan bir qatorda xalq qalbiga tez kirib borgan hajviy asarlari bugun nafaqat kitobxonlar balki tadqiqotchilarni ham o'ziga jalb etmoqda. Nafaqat adabiyotshunoslar balki faylasuflarning ham tadqiqot ob'yektiga aylangan. Zero, adib hayotining ham, ijodining ham mazmuni muhabbat, go'zallik, kulgilik kabi axloqiy-estetik tushunchalar bilan chambarchas bog'liqdir.

G'afur G'ulomning "Aziz asrimizning aziz onlari, aziz odamlardan so'raydi qadrin, fursat g'animatdir shoh satrlarla bezamoq chog'idir umr daftarin" degan satrlari shoir hayot falsafini ifoda etadi, davr sinovlaridan o'tdi, hamon bizni zavqlantiradi, o'yga toldiradi, hayot mazmunini anglashga o'rgatadi. Ushbu go'zal falsafiy satrlar bugungi kitobxonlar uchun ham ardoqli ekanligiga hech shubha yo'q.

G'afur G'ulomning she'rlari qatorida uni elga tanitgan, elga sevdigan "Shum bola", Hasan Kayfiy", "Afandi o'lmaydigan bo'ldi" kabi hajviy asarlari XX1 asr kitobxonini zavqlantirayotgani adib merosining qudratli ta'sir kuchiga egaligini ko'rsatadi. Adib inson faoliyati va hayotining mohiyati, insonga xos fazilat va illatlarning tabiatini ochishga harakat qiladi. G'afur G'ulom falsafasida yaratuvchanlik, bunyodkorlik tushunchalari go'zallik, ezgulik, muhabbat bilan bog'liq hodisa sifatida talqin etiladi. Shu orqali go'zallikning foydalilik, bunyodkorlik xususiyatlari ochib beriladi. Zero, foydalilik go'zallikning muhim xususiyati bo'lsa, bunyodkorlik uning amaliy ifodasidir.

Bunyodkorlik insonning tabiatni o'zlashtirish va o'zgartirishga qaratilgan faoliyatini namoyon etadi. Bu faoliyatning asosida insonning ezgu ishlarga, yaxshilikka yo'nalgan intilishi va uning amaliyotda namoyon bo'lishi aks etadi. Insoniyat yaratuvchiligi bilan barhayotdir. Bir so'z bilan aytganda insonga, tabiatga, borliqqa bo'lgan muhabbat kishini go'zal hayot kechirishga undaydi.

Inson nafaqat o'ziga oro beradi, balki o'z maskaniga, ya'ni yashaydigan, mehnat qiladigan, sig'inadigan joyida shinam, qulay muhit yaratishga harakat qiladi. Mehnatsevarlik esa yaratuvchilik demakdir. Bunyodkorlik salohiyati, mehnatsevarlik xalqimizning qon-qoniga singib ketgan. Inson mehnati orqali go'zallik yaratadi. Go'zallik inson mehri-muhabbati, aqli-zakovati, qadoq qo'li bilan yaratiladi. Buni shoir G'afur G'ulom

“Go'zallik qizlarda,
U qora ko'zlarda
Deganlar yanglishar.
Go'zallik ishlayish,
Manglayni terlatish.
Go'zaldir ungan ish
Maqtansa yarashar” deya ta'riflaydi.

Mehnat inson o'zligini namoyish etish jarayonidir. Mehnat tufayli inson o'zining ijodiy kuch va qobiliyatini yuzaga chiqaradi va rivojlantiradi. Katta bir zohiriy va botiniy kuch uyg'unlashib inson turmush tarzi va hayot mazmuniga zavq beradigan mehnat yuzaga keladi va u halollik bilan birlashib mehnat nafosatini yuzaga keltiradi. Shuning uchun G'afur G'ulom go'zallikni mehnatda ko'radi. Mehnatni ulug'lashiga sabab balki o'smirlik davridayoq ota-onasidan ayrilgani va mehnat tufayli hayotdan mazmun topgani, mehnat uni qutqarganidadir. Nima bo'lganda ham mashaqqatli mehnat uni hayotni tanishga, uni sevishtirishga o'rgatdi. Uning qahramonlari ham xoh yoshmi, xoh qari mehnatdan qochmaydigan insonlar. G'afur G'ulom falsafasida mehnat go'zallikning omili. Uning qahramonlari go'zallikni sevibgina qolmay uni yaratuvchisi hamdir. Go'zallik barchaga birday sevimli va yoqimli ekanligini adib “Hasan Kayfiy” asarida ham o'ziga xos tasvirlaydi. Hasan Kayfiy eskigina, qulay deb qolgan boshpanasiga chiroy bag'ishlash yo'lini topadi. U anorni ezib suvini kosachaga quyadi va o'rtasiga sham qo'yadi. Xonadan qizil nur taraladi.. “Katta hovuz o'rtasida bir palla yong'oq po'choqday turgan bu loyli kulba to'rt tomondan tirgovuchlar bilan tiralangan, qari baytalday arang turgan” Hasan Kayfiyning choldevor uyida “oyna o'rniga yog'langan qog'oz yopishtirilgan darchasiga ichkarida yoqilgan so'nik shamning qizg'ish, bemador shu'lasi tushib turardi”. [G'afur G'ulom., 2012; 323]

Tasavvur qiling, nurab borayotgan eski uy ichidan qizg'ish nur taralib turibdi. Shu nur Kayfiy ko'ngliga zavq beradi va u Hofizning baytini kuylaydi. Kayfiyning qo'shig'ini adib goh “randa emagan, do'rillagan ovoz”, goh “xumga ari qamalganday g'o'ng'irlagan yalla” deb tasvirlaydi. “Xizr”-podshoni o'ziga jalb etgan ham asli o'sha qizg'ish nur va qo'shiq bo'lsa ajab emas. “Xizr”-podsho bilan suhbatida Hasan Kayfiy “Anor suvining qizil shu'lasi menga yoqadi, taqsirginam” deydi. Nurab turgan choldevor ichida qizg'ish nur va qo'shiq. Bir qarashda bu g'alati ko'rinadi, ammo go'zallik har erda, har ko'ngilga manzur, barchani o'ziga maftun etadi. Zero, qizil rang go'zallikni anglatuvchi zohiriy belgilardir. Hasan Kayfiy ham go'zallikka oshiq, kulbasini qizil nur bilan bezaydi. U go'zallik va yaratuvchanlik, go'zallik va mehnatni uyg'un ko'radi. “Xizr” boshiga solgan shuncha sinovlarga qaramay aql va mehnatni ulug'laydi. Uning uchun go'zallik - hayot, go'zallik-mehnat. Adabiyotshunos olim Ibrohim G'afurov ta'kidlaganidek,

Gʻafur Gʻulom ijodining boshidan oxirigacha hayotiylik va insoniylikka intildi. U hayotiylikni-insoniylik, insoniylikni-hayotiylik deb tushunardi. Hayotiylik esa estetikaning muhim shartidir.

Adib estetikasida kulgilik tushunchasining ham oʻziga xos talqinini kuzatish mumkin. “Hiylayi sha’riy”, “Afandi oʻlmaydigan boʻldi”, “Hasan Kayfiy”, “Latifalar” kabi qator badiiy asarlarida goh ayyorona, ketasiqli satirik, goh engil, quvnoq yumoristik kulgi jaranglaydi. Nomi sanab oʻtilgan hikoyalarda kulgining bunday koʻrinishlari baʼzan toʻppadan-toʻgʻri oʻzbek latifalari qahramoni tomonidan, baʼzan uning karakteridagi chiqariladi. Adib asarlaridagi muhim ijtimoiy mazmun xalq kulgisi, komik pafosidan ijodiy oziqlanish orqali namoyon boʻladi. “Xizr” savollariga Kayfiyning hazilomuz javoblarida buni koʻrish mumkin. Zero, hazil tuygʻusi juda murakkab estetik tuygʻu boʻlib, unda shaxs oʻzining butun borligʻi bilan namoyon boʻladi, uning his-tuygʻu va aql madaniyati, orzu-umidlari va tabiatini namoyon etadi. Shum bola va Hasan Kayfiy obrazlari ham bunga yorqin dalil. Ularning borligʻidagi topqirlik, tadbirkorlik, har bir holatdan ustamonlik bilan chiqib ketishi ham kishini lol qoldiradi, ham zavqini keltiradi.

«Shum bola» qissasining bosh qahramoni obrazida Gʻafur Gʻulom hayotning har qanday murakkab va mashaqqatli sinovlaridan oʻta biladigan, tegirmondan butun chiqadigan shoʻx va zukko bola obrazini katta mahorat bilan tasvirlagan. Shum bola chirigan olmalarni bir pasda sotib tugatsa, Hasan podshohning nayranglariga qaramay har bir holatda oʻz eʼtiqodi, ishonchidan qaytmaydi. Har doim oʻz mehnati va aqli soyasida kun kechiradi. Gʻafur Gʻulom asarlarida bunday goʻzal manzaralar, kulgili holatlarning chiroyli va samimiy tasviri koʻplab uchraydi. Kinoyaviy tagmaʼnolardan koʻzlangan asosiy maqsad fikrni moʻljalgaga etkazish, tinglovchining ruhiyatiga taʼsir koʻrsatish, fikrning oʻtkirligini oshirishdan iborat.

Olim Xurshid Doʻstmuhammad “Najot muhabbatdami yo... nafratda? nomli maqolasida yapon yozuvchisi Akutagava Ryunoske va Gʻafur Gʻulom qalamiga mansub “Rasyomon darvozasi” va “Mening oʻgʻrigina bolam” hikoyalari haqida fikr bildirar ekan, eng qattol uqubatlar ostida ham inson oʻzligini saqlab qolishi mumkinligini tasvirlangan” deb taʼkidlaydi. [Xurshid Dustmuhammad.,2000; 41] Gʻafur Gʻulom qahramonlari ham har qanday sharoitda insoniylik qiyofasini yoʻqotmaydi. Adibning milliylik, oʻzbekona shukhi aks etgan har bir asari, har bir sheʼri oʻzbek badiiy adabiyotining yuksak bir ijod namunasi. Gʻafur Gʻulom sheʼriyati nafaqat bir millat, bir xalq doirasida balki butun insoniyatga daxldor hayot falsafasini oʻzida mujassamlaydi. Hayotni sevmok, olamni mehr-muhabbat koʻzlari bilan idrok etmok, insonlarni sevib ardoqlamok, yaratuvchanlikni, ijodni yurakdan tuymok va unga oʻzni bagʻishlamok, umuman, joʻshqin sevgi olamida yashamok bu shoir ijodining asosiy konsepsiyasidir. [Muhammadjonova G., 2023;131]

Gʻafur Gʻulom asarlarida insoparvarlik, mehnatga muhabbat, halollik, sabr-toqat kabi fazilatlar sharaflanadi. Yozuvchining asarlari ingliz, nemis, fors, yahudiy, hind, urdu, arab, ispan, polyak, venger, alban, bulgʻor, rumin, fransuz, chex va boshqa tillarga tarjima qilingan va ularning umrboqiyiligi xalqchilligi, falsafiyiligi, umuminsoniyligidadir. “Adib oʻzbek badiiy-estetik tafakkuri rivojiga munosib ulush qoʻshgan isteʼdod egalaridan biridir. Badiiy asarlar mazmun-mohiyatiga

singdirilgan insonparvarlik, go‘zallik, vatanparvarlik tuyg‘ularini, adolat va ma’rifat g‘oyalarini yuksak mahorat bilan ko‘rsatib bera olgan. [Matyoqubova T., 2006;12]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.G‘afur G‘ulom.Tanlangan asarlar. Toshkent, Gafur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. 310-323-betlar.

2.Muhammadjonova G. G‘afur G‘ulomning obraz yaratish mahorati. 2023;131 / ASI Factor = 1.73(4/2), April, 2023 Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF

3.Matyoqubova T. G‘afur G‘ulom badiiyati (Mas’ul muh. U.Normatov. – T , 2006. – 160 b.)

4. Xurshid Dustmuhammad. Ozod iztirob quvonchlari. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2000. 35-41-betlar.

JAHON VA O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA SAYOHAT, SARGUZASHT MOTIVINING UYG‘UN TAMOYILLARI

Bashorat JAMILOVA

**Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori,**

Mohigul QAHHOROVA

**Buxoro davlat universiteti katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: maqolada jahon bolalar adabiyotida sarguzasht-fantastik asarlarning etakchiligi, ularda asosan o‘smirlar xarakter xususiyatining toblanishi hamda ruhiyati ifodasi tasviri, shuningdek, sayohat motivi orqali ijtimoiy-siyosiy hayotning dolzarb muammolarini yoritish an‘analari G.G‘ulomning "Shum bola" asari bilan muqoyasaviy o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: motiv,sarguzasht, sayohat, xarakter, komik, dinamik, ozodlik, erk, ramz, protagonist, qahramon, psixologik, dramatism.

Annotation: in the article, the leadership of adventure-fantasy works in the world children's literature, mainly in them the development of character traits and the expression of the spirit of teenagers, as well as the traditions of highlighting the current problems of social and political life through the motif of travel, are studied in comparison with the work of G. Ghulam "Shum bola".

Key words: motive, adventure, journey, character, comic, dynamic, freedom, man, symbol, protagonist, hero, psychological, drama.

Barcha mamlakatlarning xalq ertaklari ham aslida sarguzasht hikoyalardan iboratligi ayon haqiqat. Jahon adabiyotida XIX asrdayoq bu yo‘nalishdagi asarlar kutilmagan jumboqlar, g‘ayrioddiy hamda qiziqarli voqealarga boyligi bilan

o`quvchilarni ko`proq jalb eta boshlagan. Sarguzasht asrlarning jasur, epchil va qo`rqmas qahramonlari hamisha o`zlariga yaqinlashib kelayotgan halokat, yoki xavf-xatarning oldini olishga tayyor turishgan.

Sarguzasht adabiyotining muhim xususiyatlaridan yana biri harakatning jadal rivojlanishi, syujetninā almashib turishi, bosh qahramonlarning his-tuyg`ulari yaqqol ifodalanishidir. Bunday asarlarning bosh qahramonlari ko`proq bolalar va o`smirlar ekanligi ham shundan deyish mumkin. Sarguzasht asar "Escapist" adabiyotning bir turi bo`lib, u kitobxonga kundalik hayotdan qochib qutulish uchun imkon yaratadi [<https://pediaa.com/what-is-escapist-literature>]. "Escapist" - o`yin-kulgi, yoki xayolot olamiga g`arq bo`lib, haqiqiy olamdan qochadigan kishi ma`nosini bildiradi [<https://www.dictionary.com/browse/escapist>]. Shu jihati bilan u fantastikaga xos bo`lib, sarguzasht-fantastik atamasini qo`llanishiga asos bo`la oladi.

Jahon bolalar adabiyotida sarguzasht asarlarning ko`plab namunalari yaratilgan bo`lib, undagi bosh qahramonlar ham asosan o`smir yoshdagi yigit-qizlardir. Ular kutilmagan, olis mamlakatlarga sayohat qilib, sir-asrorga boy xazinalar topishadi, kashfiyotlar yaratishga muyassar bo`lishadi, yoki noodatiy voqea-hodisalarni boshidan kechiradi. Masalan, Mark Tvenning mashhur "Tom Soyerning sarguzashtlari" va "Geklberri Finning boshidan kechirganlari" shu jihatdan jahon bolalar sarguzasht adabiyotining durdona asarlaridir.

Mark Tvenning "Geklberri Finning boshidan kechirganlari" romani 1884- yilda yozilgan bo`lib, unda 12 yoshli o`smir bola Geklberri Finn hamda qora tanli qochoq qul Jimning sarguzashtlari hikoya qilinadi. Bu ikki do`st ta`qibdan qochib, Missisipi daryosi bo`ylab sayohatga jo`naydilar. Roman bosh qahramoni Geklberri Finn - sho`x, o`ynoqi, uddaburon o`smir bola bo`lib, dastavval yolg`iz o`zi sayohatga chiqadi. Uning otasi tambal, aroqxo`r, o`z bolasining pullarini olish ilinjida o`g`lini o`zining xaroba kulbasiga olib kelib, savalab, qamab qo`yar edi. Otasining ahvolidan qattiq qo`rqqan o`smir taassuroti kitobxonni befarq qoldirmaydi: "Qancha uxlaganimni bilmayman, qo`qqisdan qo`rqinchli bir tovush o`rnimdan turg`izib yubordi. Otam xuddi jinni odamdek har yoqqa sakrar va "Ilon! Ilon!" - deb baqirardi. "Oyog`imda ilon yuribdi,"- deb qichqirardi, goh "ilon chaqib oldi" deb sakrab ketar edi, lekin men hamma yoqni qarab chiqsam ham bironta ilon ko`rinmadi. Kulba ichida aylanib chopib: "Mana bu ilonni tezroq olib tashla, elkamni chaqayapti!"-deb baqiraverdi. Otamning ko`zlaridek bema`no, vahshiy ko`zlarni shu vaqtgacha hech ko`rgan emas edim." [Mark Tven, 2020; 35]

Asardan anglashiladiki, uydagi zerikarli va qo`rqinchli hayotdan qutulish, qolaversa eng yaqin insoni otasidan har kuni shafqatsizlarcha kaltaklanishi, och qoldirilishi, xaroba va butilka shishalar, axlaò uyumlari hamda qo`lansa hid bosgan xaroba katalakka qamab qo`yilishi kabi azoblar o`smir ruhiyatini keskinlashtirib qochib ketish istagi paydo bo`ladi. Natijada qahramon erkinlik istab sarguzash - sayohatga chiqadi.

Missipi daryosi Gekl'berri Finning erkin va mustaqil hayot kechirish ramzini ifodalaydi. Zulmkor otasidan qochish maqsadini ko`zlagan bosh qahramon sayohati davomida ko`p g`aroyib sarguzashtlarning guvohi bo`lishni xohlar edi. Geklberri Finning ruhiyatida uchta ulkan istagi yashiringanini ko`rish mumkin:

1. Vahshiyona munosabatda bo'lgan otasidan qochish istagi. O'smir otasidan qochib ketayotganida o'zining o'limi haqidagi soxta sahnani ishlab chiqadi: chunki u mustaqil va ozod bo'lishni, Missisipi daryosi bo'ylab sayohatga jo'nab ketishni xohlar edi.

2. Geklberri Finning ham ota, ham tan soqchisi vazifasini bajaradigan qora tanli do'sti Jimga yaqin do'st va sirdosh bo'lish istagi.

Qahramon orolda yolg'iz qolganida to'satdan qora tanli Jimni uchratadi. Jim o'z xo'jayinidan qochib, erkin hayot kechirmoqchi edi. Bola Jim bilan birga Missisipi daryosi bo'ylab sayohatini davom ettiradi. Vaqt o'tishi bilan Jimning oqko'ngilligi va sodiqligi tufayli unga bog'lanib qoladi. Jim Geklberrining otasi vafot etganini asar oxirigacha sir tutib, do'stining xafa bo'lishiga yo'l qo'ymaydi: "Jimni qoralaydigan biron narsa topolmayman, aksincha nuqul uning yaxshiliklari ko'zim oldiga kelaveradi. Goh o'z vaxtasida turib bo'lgach, meni uyg'otmasdan, mening vaxtamda ham turgani, goh tumanda qolib ketib, axir solga qaytib kelganimda o'zida yo'q sevinib ketgani, goh bir-birimizni yo'qotib qo'yib, keyin botqoqlikda topishganimizdagi suyunganlari, meni nuqul "chirog'im", "qo'zim" deb erkalatganlari, menga hech ish qildirmay, hammasini o'zi qilib yurganlari, menga ko'rsatgan mehribonliklari esimga kelaverdi; eng oxirida, solimizda qizilcha kasal bor deb uni qutqarib qolganim, buning uchun mendan minnatdor bo'lgani va dunyoda sendan boshqa qadrdonim yo'q, bitta-yu bitta qadrdon do'stim sen deb yurganlari esimga keldi" [Mark Tven, 2020; 248].

3. Geklberri Finnning o'zi yo'l qo'ygan xatolarini tuzatish istagi.

Geklberri Finn jamiyatdagi ana shunday nobop tuzum, noxolis munosabatlar guvohi bo'lish orqali ruhiyatida, tafakkurida keskin o'zgarishlar yuz berganligi asar kontseptsiyasini belgilay olgan. Kattalardan ko'ra bolalar va o'smirlarda samimiylilik, insoniy tuyg'ular ko'pligini, hayot haqiqatiga ular nigohi orqali qarashni ayonlashtiradi.

O'zbek bolalar adabiyotida G.G'ulomning "SHum bola" qissasi sarguzasht motividagi dastlabki asarlardan. XX asrning dastlabki choragidagi xalqimiz boshidan kechgan qora kunlar, qiyinchiliklar, katta-yu kichikni baravar tashvishga solgan qahatchilik tufayli qissa bosh qahramoni Qoravoy tirikchilik ilinjida uyidan qochib ketadi. O'smir bolaning boshidan kechirgan sarguzashtlari asarda komik uslubda tasvirlansa ham yarim yillik sargardonlik davomida mavjud hayotning, jamiyatning ko'pgina qirralari realistik aks ettiriladi. Qahramon ruhiyati o'z boshidan kechirgan sarguzashtlari ta'sirida o'zgarib, rivojlanib boradi. Qissaning sarguzasht yo'nalishda yozilgani, o'smir yoshdagi qahramon Qoravoyga erkinlik yaratib berilgani asarning badiiy-kompozitsion, janriy takomilini yanada oshiradi. Qoravoy o'rtoqlari bilan xalfana o'yini asosida osh pishirishni rejalashtirib, uyidan tuxum va yog' o'g'irlayotganida qo'lga tushib qoladi. Yog' erib oqqan, tuxum esa singanligi sababli o'rtoqlari yoniga bormay, uydan qochib ketadi. Qoravoyinning sarguzashtlari shundan keyin boshlanib ketadi. Qahramonning dastlabki hatti harakatlarida bolalarcha soddalik, sho'xlik va yolg'onchilik ko'zga tashlanadi, ba'zan esa nodonligi tufayli borgan xonadonlarida ishkal chiqaradi. Yozuvchi uning sho'xligini pochchasining qushlarini halok qilish voqeasi orqali yorqinroq tasvirlaydi: "Qushxonaning qirmagul qozig'ida pochchamning qush qo'ndiradigan

ov qo`lqopi ilig`lik turgan ekan. Qo`limga kiyib oldim-da, miqqiyni ko`tardim. Butimga qisib, og`zini yirib, kumush qoshiq bilan qatiq ichira boshladim. Obdon to`ydi, boshqa qushlarni ham shunday qildim. "Ana endi to`ydilaring, kishi bir erga qadalib o`tira bersa ham charchaydi, qorin to`q bo`lgandan keyin kishi tolmaydi" [G`.G`ulom. 2019; 15].

Qushlarga majburlab qatiq ichirganligi tufayli qushxonaga kirib qarasa, ular jon taslim qilgan edi. Qo`rqqanidan pochchasining uyini tark etishga majbur bo`ladi. Qissa davomida uning har gal qilgan nojo`ya harakati tufayli yangi makonlarini tashlab ketishi ko`rinadi: "Attang-attang, qo`lga kiray deb qolgan naqdina jannatdan ajraldim. SHu ondayoq xayr-xo`shni nasya qilib biyobonga yo`l oldim. Osmon uzoq, er qattiq edi. Qaerga ketib borayotganimni o`zim bilmas edim. Oldinda biror mo`ljallagan niyatim ham yo`q edi. Darbadarlikdan, o`zimning simobday beqaror sayoqligimdan juda o`kinar edim. Salgina bosiq, salgina o`yinqaroq bo`lmasam, hammaning ham nonini tuya qilib bera olar edim" [G`.G`ulom. 2019; 73].

Qoravoyning yana bir "qora" tomonini yozuvchi o`rtog`i Omon bilan odamlarning uyida xizmat qilib yurgan vaqtida ko`rsatadi. Bolalarning ishlari juda og`ir edi, shu sababli ular bu joyni ham tark etishlariga to`g`ri keladi. Qoravoy ko`pincha umidsizlik bilan qiynalar, birovga shogird tushish, yoki yugurdaklik qilishga hamisha tayyor edi. Boshqa katta bolalardek onasiga qarashishni xohlar edi. Har gal ishi yurishmay, har xil tuhmatu nohaqliklarga ro`para kelsa, o`kinib, o`zini-o`zi koyir, ba`zan esa achchiq ko`z yosh to`kar edi. Yaxshi pul to`play olmagan uchun Qoravoy boshqa xonadonlarga xizmat qilish bilan ayohatini davom ettiradi. Asar nihoyasida esa Qoravoy har qanday ko`rgiliklarga sabr qila oladigan, nohaqliklarga qarshi turli usullar bilan kurashadigan, oilasi haqida qayg`uradigan o`smir yigit qiyofasida tasvirlanadi. Hatto Qoravoyni o`g`irlikda ayblashganida, u yig`lab hozirjavoblik bilan javob bera oladi: "Yo`q Hoji bobo, ilgariroq men sizni qoziga chaqirtiraman. Salkam to`rt oy xizmatingizni qilib, topganim bitta oporka bilan eski qalpoq bo`ldi. Buning ustiga etim deb siylab o`tirmay, ikkovlashib toza savaladingiz. Haq bermadingiz. Bu qaysi shariatga kiradi-yu, qaysi zakonda bor. Oq podshohimizning dargohlarini bedarvoza deb bilasizmi? Yo`q, men sizni qoziga chaqirtiraman!" [G`.G`ulom. 2019; 175].

Qissadagi Shum bola obrazi tasviri orqali o`smir bolalar ruhiyati, o`z-o`zini anglashi va kelajak hayotini mustaqil qurishga intilishida sayohat-sarguzashtning o`rni yaqqol oydinlashadi. Ya`ni, zerikarli kundalik hayotidan qochib, erkinlikni orzu qilishi, hayotida o`zgarish qilishga intilishi qahramonlarni sayohatga etaklagani anglashiladi. Binobarin, jahon va o`zbek bolalar sarguzasht nasridagi o`smirlar obrazi va ruhiyatini qiyosiy o`rganish orqali ayrim o`ziga xoslik hamda o`xshashliklarni kuzatish mumkin.

Mark Tven Geklberri Finndagi erkinlikka erishish tuyg`usini roman boshidayoq tasvirlab beradi. Roman bosh qahramoni do`sti Jimning erkin va ozod bo`lishi uchun bor kuchi bilan harakat qiladi. Yozuvchi jamiyatning aynan qora tanlilarga munosabati g`oyasini ham ilgari surib, Gek orqali samimiy bolalik qalblarini do`stlik rishtasi bilan bog`lanishini, do`stining qullik hukm surmagan joyga qochishiga yordà berishida hamma narsaga tayyorligini ko`rsatib beradi. Shu tariqa, Mark Tven o`z siyosiy qarashlarini qahramonlari timsolida mujassamlashtira

olgan. Insonlarni rangiga qarab emas, balki qalbining pokligiga ko'ra munosabat bildirishni yoqlaydi. Unga quldek muomala qilish noto'g'ri ekanligini ta'kidlaydi: "Anchagacha Jimni so'kishdi, elkasiga bir-ikki marta tushirishdi ham, Jim indamas, hatto meni tanimaganday turar edi. Keyin fermerlar uni yana o'sha bostirmaga olib kirib, ustiga eski kiyimni kiygizishdi, yana kishanga solib qo'yishdi, ammo bu safar kishanni karavot oyog'iga emas, devorning eng pastki xodasiga vint qoqib, o'sha vintga bog'lab qo'yishdi, qo'llariga ham kishan solishdi, egasi kelguncha faqat non bilan suv berib boqinglar, egasi kelmasa, kimoshdi savdo qilib, sotib yuboringlar deyishdi..."

Geklberri Finn jamiyatdagi ana shunday nobop tuzum, noxolis munosabatlar guvohi bo'lish orqali ruhiyatida, tafakkurida keskin o'zgarishlar yuz berganligi asar kontseptsiyasini belgilay olgan. Kattalardan ko'ra bolalar va o'smirlarda samimiylilik, insoniy tuyg'ular ko'pligini, hayot haqiqatiga ular nigohi orqali qarashni ayonlashtiradi. Umuman, Mark Tvenning "Gekl'berri Finning boshidan kechirganlari" va G'afur G'ulomning "SHum bola" qissasini nazardan o'tkazish orqali bosh qahramonlarning ruhiy holatidagi umumiy va farqli xususiyatlar ko'zga yaqqol tashlanadi:

1."Gekl'berri Finning boshidan kechirganlari" romaning bosh qahramoni Geklberri Finn'dagi ozod va farovon hayot kechirish tuyg'usi "Shum bola"dagi Qoravoyda ham bor edi. Qoravoy pul topish uchun uyidan qochib ketdi, ammo yuragida yaxshigina pul to'plab, uyiga qaytib kelish niyati bor edi. Qissada bosh qahramon bu istagini ochiq aytmagan bo'lsa-da, bu istagini yozuvchi uning hatti-harakatlarida mujassamlashtiradi.

Geklberri Finn ham mustaqil hayot kechirish uchun olis va uzoq sayohatga yo'l olib, kelajakda o'z yo'lini topishga intiladi.

2. Shum bola va Geklberri Finn'dagi yolg'on gapirish odati qahramonlarning og'ir va noqulay vaziyatdan qutulib qolish ilinji bo'lgan. Shum bola boyni uyiga chaqirib olish uchun o'zidan turli-xil yolg'onlar to'qiydi. Geklberri Finn esa yolg'iz do'sti Jimni qutqarish uchun yolg'on gapirishiga to'g'ri keladi.

3.Qoravoy ko'pincha qayerga ketayotganini bilmaydi, u qisman ayrim xonadonlarda, birovlarining dastyori bo'lib ishlasa ham, asosan darbadarlik hayoti cho'lu biyobonlarni sayoq kezib yurishi bilan o'tadi. Geklberri Finn esa ancha aqlli va izquvar, uddaburon bola bo'lib, doimo rejalashtirgan va mo'ljallagan ishlarini amalga oshirardi. Masalan qora tanli do'sti Jimni mustaqil va ozod inson bo'lishi uchun yaqin do'sti Tom Soyer bilan har-xil rejalar tuzib, maqsadiga erishish uchun kurashishga muvaffaq bo'ladi.

4.Geklberri Finning ruhiyatidagi vijdonlilik tuyg'usi u noto'g'ri yo'ldan borayotganida paydo bo'ladi. Uning haqiqiy jentel'menlardek boshqa odamlarga yaxshilik ulashishi, samimiy va mehribon inson ekanligi o'z isbotini topadi. Qoravoy esa aksincha sho'x va o'ynoqi boladan jiddiy, tafakkurli o'smirlarga aylanadi. U har qancha xo'rlanishlarga sabr qilib, yigirma etti so'mu ikki tanga pul egasi bo'ladi.

5.G'afur G'ulom sarguzasht-qissada o'smir bola ruhiyatini xalq yumori ohanglari bilan to'yintirsa, Mark Tven o'z romanida pikaresk usulidan

foydalanadi. Bunda yozuvchi roman voqealarini bosh qahramon tili va tafakkuriga mos ravishda bayon qiladi.

6. Asarlarning avtobiografik xarakterga egaligi ham ular o`rtasidagi umumiylikni yuzaga keltirgan. Mark Tven yoshligining ko`p vaqtini daryo bo`yida o`tkazganligi uchun, asarlaridagi qahramonlarining sarguzashtlarini ham daryo bilan bog`laydi. Mark Tven XIX asr oxirida Shimoliy Amerikaning Missisipi daryosi bo`yida yashab, qullik, irqchilik, qashshoqlik avj olgan davrning guvohi bo`lib, o`zi yashagan davr haqidagi qarashlarini ko`plab romanlari, jumladan, "Geklberri Finning boshidan kechirganlari" asarida teran ifodalaydi.

G`afur G`ulom ham o`zi tengi avlod bolaligining va shaxsan o`zi boshidan o`tkazgan kechinmalarini qahramoniga ko`chirgan. Shu sababli bu asar adabiyotshunosligimizda avtobiografik xarakterdagi sarguzasht qissa hisoblanadi. Qissada avtobiografik janr unsurlari mavjudligini, ayniqsa voqealarning birinchi shaxs - "men" tilidan olib borilishi janrning bu unsurini kuchaytirganligi adabiyotshunos olimlar B.Nazarov, O.Safarov tomonidan alohida ta`kidlangan. [Nazarov B.; 2004, 18.; Safarov O.; 2003]

Shu o`rinda "Shum bola"dagi Qoravoy obrazi ham serqirra ma`noga egaligi ayonlashadi. G`arbda jamiyatning qora tanlilarga munosabati, qullikdan ozod bo`lish g`oyasi Jim obraziga singdirilganidek, "SHum bola"dagi Qoravoy ham mamlakat bolalarining kelajak timsoli, o`z erkidan mosuvo mardikor avlodning voyaga etayotganiga ishora edi go`yo. G`.G`ulom o`tgan asrning 30-yillaridayoq o`z qahramoni taqdiri orqali mustabid sho`ro davrining jamiyatga, yosh avlodga munosabatini sayohat va sarguzashò motivi orqali shu tariqa yorqinroq aks ettirishga erishgan, deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mark Tven. Gekl'berri Finning boshidan kechirganlari. -Toshkent: Qaqnus media, 2020.
2. G`afur G`ulom. Shum bola.? Toshkent: Nurafshon business, 2019.
3. Nazarov B. G`afur G`ulom olami. Toshkent: Fan, 2004.
4. Safarov O. Zamonlar tongining charoqlarisiz. Buxoro, 2003.

G'AFUR G'ULOM IJODIDA FOLKLOR UNSURLARI

Nodira SOATOVA

Jizzax davlat pedagogika universiteti professori v.b.,
filologiya fanlari doktori doktori

*G'afur G'ulom badiiy ijod bilan ilmiy ijodni birgalikda amalga oshiradigan
nodir zotlardan biri edi. Uning o'zbek adabiyotshunosligi rivojiga qo'shgan
ulushi ulkandir.*

A.Qayumov.

Annotatsiya: Ushbu maqola XX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, O'zbekiston xalq shoiri, akademik, hikoyanavis, feletonchi, ocherknavis, publitsist va tarjimon G'afur G'ulomning folklordan foydalanish mahoratini ochib berishga bag'ishlangan. Maqolada G'afur G'ulomning folklorga bo'lgan chuqur samimiyati va hurmati ijodkorning "Folklordan o'rganaylik" maqolasi orqali ilmiy asoslab berilgan. Shunigdek, G'afur G'ulomning she'riyatida, doston va hikoyalarida ibora va maqollardan unumli foydalanishi, uning yaratilishining badiiy estetik ta'sirchanligini yuksak darajaga ko'targanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Folklor, qadriyat, pafos, lirizm, lirik qahramon, g'oyaviy qarash, lirik ifoda.

Annotation: This article is dedicated to revealing the skill of using folklore of Gafur Ghulam, a major representative of Uzbek literature of the 20th century, national poet of Uzbekistan, academician, storyteller, essayist, essay writer, publicist and translator. In the article, Ghafur Ghulam's deep sincerity and respect for folklore is scientifically substantiated through the author's article "Let's learn from folklore". In addition, it was found that Ghafur Ghulam's effective use of phrases and proverbs in his poetry, epics and stories raised the artistic aesthetic effectiveness of his creations to a high level.

Key words: Folklore, value, pathos, lyricism, lyrical hero, ideological vision, lyrical expression.

XX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, O'zbekiston xalq shoiri, akademik, hikoyanavis, feletonchi, ocherknavis, publitsist va tarjimon G'afur G'ulom ijodiga O'zbekistonning birinchi Prezidenti Islom Karimovning o'z vaqtida "bugungi hayotimizda va kelajak avlodni o'stirishda G'afur G'ulomning ijodi, albatta, beqiyos ahamiyatga ega. Shuning uchun mening tilagim shundayki, G'afur G'ulomning ijodini faqat O'zbekistondagina emas, avvalom bor, har tomonlama butun dunyoga mashhur qilishimiz kerak" degan so'zlari bugunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay ijodkor adabiy merosini chuqur o'rganish kerakligini naqadar muhimligini ko'rsatib turibdi. To'g'ri, XX asr adabiyotshunosligida G'afur G'ulomning ijodining turli qirralari, xususan uning she'riy va nasriy asarlarining poetik tuzilishi, obrazlari xususida H.Yoqubov, S.Mamajonov, N.Shukurov, A.Akbarov, J.Tursunovlar [1;2;3;4;5;6;7] tomonidan chuqur o'rganilib, ko'plab

asosli ilmiy fikrlar bildirilgan. Biz esa quyida G‘afur G‘ulomning ijodida folklorni tutgan o‘rni haqidagi ayrim mulohazalarimizni bildiramiz.

Avvalo, shu o‘rinda aytish joizki, ijodkorning o‘z vaqtida xalq ijodiyoti sohasida bildirgan fikrlari diqqatga sazovordir. Xususan, uning “Folklordan o‘rganaylik” maqolasida qadim zamonlardan xalq ijodiyoti omma orasida keng yoyilgani, oddiy kishilarning undan ma’naviy oziq olgani, folklor ijodkorlari va ijrochilari haqida so‘z borgan. Shuningdek, maqolada G‘afur G‘ulom xonlar, amirlarning saroyida saqlangan maxsus baxshilar hamda ularning taqdiri haqida to‘xtalar ekan, ijodkor aslida folklorning yaratuvchisi oddiy xalq ekanligini ta’kidlaydi va uni xalq hayotidan ajratib o‘rganish aslo mumkin emasligini e’tirof etadi.

Bu ilmiy maqola haqida yana shuni aytmoq kerakki, maqola aslida 1939 yilda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining II qurultoyida o‘qish uchun yozilgan ma’ruza bo‘lib, o‘z mazmun-mohiyatiga ko‘ra juda ko‘p masalalarni qamrab olgan. Xususan, maqolada G‘afur G‘ulom ko‘plab o‘zbek baxshilari, jumladan o‘zbek baxshilaridan Ergash Jumanbulbul, Fozil shoir, Bola baxshi-Qurbonnazar Abdullayev kabi ijodkorlarning repertuari haqida to‘xtaldi va folklor janrlarining deyarlik barchasiga tavsif beradi va maqolasining nihoyasida folklor va yozma adabiyot masalasiga to‘xtalar ekan, Alisher Navoiy, Gulxaniy, Hamza ijodining xalqchillik negizi haqidagi har bir qarashlarini ilmiy dalillar bilan asoslab beradi. Jumladan, Alisher Navoiy ijodida folklorni tutgan o‘rni haqida gapirar ekan: “Ulug‘ adib shoir va olim Alisher Navoiyning shoh asarlari bo‘lgan “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyora”dagi etti musofir hikoyalari xalq ijodidagi kuchli fantaziyaning aqlarni shoshirar darajadagi uydirmachilik san’atining, kam-ko‘stsiz so‘z boyligining jamuljamida adabiyot san’atining tojidagi gavhari serobiday porloq namunasidirki, Navoiy bu asarlari bilan xalqning ulug‘ ijodkori bo‘lib qoladi. U o‘z syujetlarini xalqdan olgani kabi, ikkinchi navbatda xalq uchun syujet beradi” kabi.

Ko‘rinib turibdiki, G‘afur G‘ulom ijodkorlarni folklordan unumli foydalanishini maqsadga muvofiq deb o‘ylagan va ular oldiga shunday ulug‘ bir vazifani qo‘yadi va natijada o‘zi ham: “..xalq tilining barcha qirralariga murojaat qildi, jonli gaplashuv tili elementlari, xalq nutqi, so‘z boyligi, iborasi, obrazlari, siyosiy-ijtimoiy, ilmiy va oddiy turmushga oid so‘zlarni poeziyaga olib kirdi” [5;267].

G‘afur G‘ulom ijodini kuzatganimizda, olimning yuqoridagi e’tirofini ayni haqiqat ekanligini, shoir tilining ichki tabiatida, nutq manerasida, intonatsiyasida, uslubida, badiiy-tasviriy vositalarida, umuman poetikasida va leksikasida milliylik namoyon bo‘lganligini ijodkorni xalq ijodi an’analaridan, xususan xalq maqollaridan foydalanish bilan birga o‘zbek she’riyatida original tasviriy usullarni kashf qilganligini shohidi bo‘lamiz:

*Ertasini o‘ylagan-indin bo‘lmas pushaymon,
Fursat kasal emaski o‘tganiga suyunsang.*

Yer qattiq, osmon yiroq, to‘zg‘ib ketgan oshiyon.

Dardi yo 'q kesakdir, ishqiy yo 'q eshak...

*Qo'chqor bo'laturgan qo'zichoqlarning
Manglayi tug'ilgan choqda do'ng bo'lur.*

*G'alaba asrimizning o'smirlarisiz-
Sherbachcha qilg'i sherday cho'ng bo'lur.*

*Shoshgan qiz yolchimas erga-deganlar...
Humoyun ovlaydi shoshmas merganlar.*

Mazkur keltirilgan parchalarda ibora va maqollardan foydalanish she'rning badiiy estetik ta'sirchanligini yuksak darajaga ko'taradi. Xuddi shunday holatni "Ko'kan" poemasida ham kuzatish mumkin:

*"Yakka otning yo'rg'asidan chiqarmi chang...
Oziqlik ot horimaydi...
Sayil ham sayil, sargardon ham...
Katta xirmon qizillansa, chiqmas chori..."*

Shoir she'riyatida folklorga xos iboralar, metafora va istioralar ko'plab uchraydi. Ayniqsa, uning bolalar uchun ijod qilgan she'rlarida bu xususiyat juda ustun. U "Turg'un va o'rdak" she'rida yalqovlik va erinchoqlikning zararini xalqona tafakkur yordamida ochib beradi. Hatto she'rni ertak kabi boshlaydi:

*Bir bor ekan, bir yovvoyi o'rdak bor ekan,
Ko'm-ko'k quyug' o'rmonchada yakkayu yolg'iz.
Shu yaqinda bir anhorcha, qirg'og'i ko'rkam,
O'rdak shunda cho'milarkan, kechayu kunduz.*

Adib she'rlariga nazar tashlansa, ularda xalq ijodiga xos bo'lgan turli maqol va iboralar ko'plab uchraydi, bu albatta G'afur G'ulomning folklor va mumtoz adabiyotiga bo'lgan muhabbati bo'lib, uning quyidagi to'rtligidan ham buni isbotini ko'rish mumkin:

*Yigitlik so'nggida Majnun bo'lsam,
Ulug' doston aro mazmun bo'lsam,
Chunonchi Vomiqu Uzro bo'lolmas,
Chunonchi Tohiru Zuhro bo'lolsam.*

Binobarin, ijodkor o'z she'riyatida xalq so'zlashuv tiliga xos bo'lgan ixcham iboralar, maqol va matallarni ishlatar ekan, ularning ta'sirchanlik darajasini yuksaltirishga asosiy e'tiborini qaratadi.

G'afur G'ulom ijodi haqida yana shuni aytish mumkinki, "G'afur G'ulom xalq tilidan foydalanish bilan birga uni ishlashda, o'zbek adabiy tilini boyitishda ham katta hissa qo'shdi. Buning uchun u adabiy faoliyatining ilk yillaridayoq xalq tilining turli doiralariga murojaat qildi, ulardan foydalanib, jilolab adabiy tilga kiritishga intildi. Bu vazifani bajarish maqsadida u o'ttizinchi yillar boshida yaratgan hikoya, ocherk, she'r va poemalarida maishiy-etnografik so'zlardan tortib xalq maqollari va ifodalarigacha turli tabaqalarning uchuruq va qochiriqlaridan tortib g'ayri ahloqiy so'zlar, qarg'ish va so'kishlarigacha, iste'moldan chiqqan so'zlar (arxaizm)dan tortib

yangi soʻz yaratish (neologizm)gacha, shevachilik (dialektlar)dan tortib, chet til elementlari (varvarizm)gacha internatsional soʻzlardan tortib texnologik va ilmiy terminlargacha-hammasini ishlatadi. U xalq tili boyliklari-soʻz fondi, leksik va grammatik boyliklarni adabiy tilga keng ravishda tortish niyatida dastlabki hikoyalarini asar qahramoni (koʻpincha salbiy obraz) tilidan gapirtirdi”[2;106].

Darhaqiqat, Gʻafur Gʻulom oʻzining hikoyalarida xalq ijodiyotiga xos tasvir usullari, obraz yaratish xususiyatlari, folklorga xos motivlardan foydalanish masalalariga jiddiy eʼtibor qaratadi. Hikoyalarida koʻproq xalq ijodiga xos obrazlarni tanlab oladi. Ana shunday hikoyalardan bittasi “Mulla Nasriddin Afandi va shayton Alayxullaqna”dir.

Ushbu hikoyada adib voqeani ham afsonalar asosida tanlaydi. Ushbu afsonani real hayotga yaqinlashtirib tasvirlaydi. Shu bois hikoya shakl va mazmun jihatidan afsona va latifalarga juda yaqin keladi. Ayniqsa unda qoʻllanilgan badiiy tasvir vositalari oʻzining originalligi bilan oʻquvchi eʼtiborini tezda oʻziga jalb etadi. Xuddi shuningdek, adibning “Hasan Kayfiy” hikoyasi ertak usulida yozilgan boʻlib, muqaddimasi ertaklardagi anʼanaviy boshlanmalar bilan toʻla mos keladi. Uning qahramonlari ham ertaklardagi singari oʻziga xos obrazlardir.

Gʻafur Gʻulom nasri xalq ijodiyoti anʼanalarining realistik tasvir bilan omuxtalashtirilgan oʻziga xos bir koʻrinishidir. Adib nasri bayon qilish uslubi, obrazlari, voqealar tizimi jihatidan ertak, afsona va rivoyatlarga xos tasvirni esga soladi. Yozuvchining “Shum bola”, “Tirilgan murda” kabi asarlari voqealarning tanlanishi, bayon qilinishi, obrazlarning faoliyati jihatidan ertaklarga juda yaqin turishi bilan ularda adib xalq maqollaridan unumli foydalangan: “Nima qilaman, osmon uzoq, er qatiq. Qilichini koʻtarib, qish kelayotir. Men axir koʻchib ketgan qishloqning tandiri emasman-ku, qishin-yozin ogʻzimni ochib, esnab oʻtirsam. *Eup tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak*” kabi.

Asar mutolaasidan koʻrish mumkinki, Gʻafur Gʻulom maqollarni asar qahramonlari tilidan har bir vaziyatga qarab, oʻrni bilan qoʻllay olgan. Jumladan, “*Semizlikni qoʻy koʻtarar*”, “*Yopiqlik qozon yopiqlik*”, “*Tuya koʻrdingmi, yoʻq*”, “*Osmon uzoq-yer qattiq*”, “*Boʻsh qop tik turmas*”, “*Yaxshi buzoq ikki enani emibdi*”, “*Tuya bittanga-qani bittanga, tuya ming tangga-mana, ming tanga*”, “*Otangni oʻldirganga onagni ber*”, “*Maslahatli toʻn tor kelmas*”, “*Oʻgʻri qarisa soʻfi, gʻar qarisa parixon boʻladi*” kabi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, Gʻafur Gʻulom xalq ogʻzaki ijodi va mumtoz adabiyotni mukammal bilgan. Natijada, u har bir yaratigʻida xalqqa xos boʻlgan iboralar va oʻz navbatida turli motivlardan mohirlik bilan foydalangan, ularga ijodiy ishlov bera olgan. Gʻafur Gʻulomning oʻziga xos boʻlgan bu jihati uning asarlarining badiiy-estetik saviyasi yuksak darajaga koʻtarib, oʻqimishlilikini taʼminlagan va Gʻafur Gʻulom ijodiyotining umrboqiyiligi uchun asos boʻlgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akbarov A. Shoirning hayoti. –T.: Adabiyot va sanʼat. 1978.
2. Yoqubov H. Gʻafur Gʻulom (hayoti va ijodi). –T.: Adabiyot va sanʼat 1959.
3. Mamajonov S. Shoir va zamonaviylik. –T.: 1963.
4. Mamajonov S. Gʻafur Gʻulom prozasi. –T.:1966.

5. Mamajonov S. Uslub jilolari. –T.: 1972.
6. Shukurov N. Gʻafur Gʻulomning lirik poeziyasidagi mahorati. –T.: 1966.
7. Tursunov J. Shum bola bilan yangi uchrashuv // “Sharq yulduzi” jurnali, 1963.
8. Gʻafur Gʻulom. Asarlar. –T.: Adabiyot va sanʼat”, 1972.

ҒАФУР ҒУЛОМ ИЖОДИДА БОЛА ОБРАЗИ

Рухсора ТҶЛАБОЕВА

**Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**

Аннотация: Мақолада Ғафур Ғулом болалар шоири сифатида эътироф этилиб, унинг болаларга оид шеърлари таҳлилга тортилган. Шоирнинг болаларга бағишланган шеърларидаги образли ифодалар, мавзу ва ғоявий жиҳатдан тадқиқ қилинган. Шоирнинг болалар учун шеърлар тўпламлари ўрганиб чиқилган.

Калит сўзлар: Ғафур Ғулом, шоир, болалар шеърлари, адабий таҳлил, мавзу, ғоя, болалар адабиёти

Ғафур Ғуломнинг болалар адабиётига алоқаси ҳақида сўз юритилар экан, даставвал, унинг болалар учун махсус яратган асарларини тилга олиш жоиз. Зеро, “Мукофот” (1940), “Шеърлар” (1946), “Тонготар қоʻшиғи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир ғунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) сингари шеърӣ тўпламларда шоир ёш авлодни, жумладан, ўз фарзандларини ҳам энг яхши умуминсонӣ қадриятлар руҳида тарбиялашга аҳд қилган талабчан ва меҳрибон мураббий, фарзандлари камолидан фахрланаётган ва Ватан келажагини ишончли қўлларга топшираётганидан қалби қувончларга тўлиқ меҳрибон ота сифатида намоён бўлади.

У XX асрнинг 20-йилларидан 60-йилларигача болалар учун шеърлар, ҳикоя ва ўкинчлари, қувончлари ифода этилган эди. Айни дамда насрий асарларидан “Нетай” 1930-йилда, “Тирилган мурда” 1934-йилда, “Ёдгор” 1936-йилда, “Шум бола” 1963-йилда чоп қилинди. Ғафур Ғуломнинг шеърӣ тўпламларини нашр эттириш шоир вафотидан сўнг тўхтаб қолмади. 1969-йилда “Байрам мактуби”, 1970-йилда “Ўйлашни ўрганамиз”, 1983-йилда “Фарзандларимга” шеърӣ тўпламлари босилди. Зеро, Ғафур Ғуломнинг болаларга аталган асарларисиз ўзбек болалар адабиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Ғафур Ғулом мутафаккир ва файласуф шоир сифатида болалар юрт келажаги эканини, уларнинг камоли халқ камоли эканини ҳис қилади, шу туйғуларни шеърларида гоҳ бола бўлиб, уларнинг дунёсини ёритса, гоҳ катталарнинг болаларга муносабатларини акс эттирди.

Ғ.Ғулом ҳаёти ва ижодий фаолияти XX асрнинг иккинчи ярмидан то шу кунгача адабиётшунослар, илм ва ижод аҳли диққат-марказида бўлиб келган. Ўзбек адабиётшунослигида Ғ.Ғулом шеърляти С.Мамажонов, А.Акбаров, Б.Назаров, О.Шарафиддинов, Б.Саримсоқов сингари адабиётшунослар томонидан муайян даражада ўрганилган. Т.Матёқубованинг мақола ва тадқиқотларида шоирнинг бадиий маҳорати, шеърлятидаги туйғулартовланиши муайян даражада таҳлил этилган.

“Яша дейман, ўғлим” шеъри шу жиҳатдан олдинги икки шеърнинг мантикий давомидай янграйди. Учувчи бўлиб, кўкларга учишга, юлдузларни кучишга, совуқ Арктикаларни ўзлаштиришга отланган, учкур ҳаёли кўкларда парвоз қилаётган ўғил орзу-ниятлари ва фарзанди камолидан фахр туйғуси шеърни ёлқинлантириб туради:

– Дада, мен осмонга учар бўлсам,
Чеки йўқ кўкни ҳам кучар бўлсам,
Юлдуздан-юлдузга кўчар бўлсам,
Сен тубида қолиб не дейсан?

– Яша, дейман, ўғлим!

Ғафур Ғулом – донишманд шоир. У болаларга, ёш авлодга катта ишонч билан қараган.

“Нортожининг курак тиши” ва “Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...” шеърлари эса болаларни тоза-покиза юришга чорловчи асарлардандир. Ушбу шеърларда Ғафур Ғуломнинг мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжаллаб асар яратишдаги маҳорати бор-бўйи билан намоён бўлган. Ҳазил-мутойиба воситасида кир-чир юрувчи болаларни чимдиб олиш ва тоза-покиза юришга ундаш ҳар иккала шеърнинг асосини ташкил қилади. Тишини тозалашга эринадиган, “юзини ҳафтада аранг ювади”ган олти яшар Нортожининг тиши оғриб қолиши ва дўстларининг унинг оғзига “экскурсия” қилишлари тасвирларини шоир ниҳоятда жонли, табиий яратган. Шеърда ижодкорнинг ҳажвий портрет яратиш маҳорати эътиборга сазовор:

Нортожининг ҳозир ёши
олтида, Бироқ чоллар каби
кемшик бечора;

Бир парча гўшт ёки нон еб қўйдими,
Кечгача тиш ковлаб, бўлар овора.

Ендигина олти ёшга кирган Нортожининг кемшиклиги “таърифи”дан бошланган шеър тўртта курак тишининг чириб, дарз кетгани, тишлари паст-баландлигидан “сўйлоқ” деган ном олгани, “с” билан “ш” ҳарфини айтолмай, сўз ўрнига тили хуштак чалишигача муфассал тасвирланиб, портрет чизгилари тобора мукаммаллаштириб борилади:

Айниқса, Нортожининг оғзига “экскурсия” тасвири жонлилиги билан ёш китобхон эътиборини қозониши шубҳасиздир:

Болалар бирма-бир текширадилар:

–Вой-баёв! Бунисини қаранг, ўртоқлар!

Тишларда истаган нарса
топилар: Жийдами, ўрикми,
писта пўчоклар. Айниқса,
олдинги курак тишида

Бир ҳафта бурунги овқат
қолдиғи; Ёнида, бошида,
оралиғида Сақич бўлаклари,
тухум сариғи.

Нортожининг оғзига “экскурсия” ўзининг табиийлиги, ҳазил-мазах руҳидалиги билан ёш китобхонга қизиқарли, ибратли ва ахлоқий-тарбиявий аҳамият касб этади.

Мана ярим асрдирки, унинг сатира ва юмор билан суғорилган болаларбоп шеърлари болаларни ҳам, катталарни ҳам бирдай кулдиради ва тарбия қилади.

50-60-йилларда болалар учун яратилган кўплаб шеърларида Ғафур Ғулом, аввало, меҳрибон ота сифатида намоён бўлади. “Бу йил биринчи синфга кирадиган ўғил-қизларимга атаб ёзган шеърим”, “Яна бир қутлуғ кун”, “Қуёшнинг ёруғлиги барча халққа баробар” шеърларида ўсиб-униб келаётган фарзандининг мактаб оstonасига илк бора қадам қўяётганидан фахрланиш, унинг илм чўққилари ва касб-ҳунар асосларини эгаллаган, ахлоқ-одобли, комил инсон бўлиб етишувига ишонч туйғулари барқ урса, “Навқирон наслимиз синов олдида”, “Олтин медал”, “Имтиҳон” шеърларида мактабни тугаллаб, мустақил ҳаётга йўлланма олаётган, олий ўқув юртларига кириб, халқимизга муносиб фарзанд бўлиш туйғулари билан ёнаётган ёш авлодга, фарзандларига оқ йўл тилаётган меҳрибон падар қиёфаси намоён бўлади.

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир
халқнинг Минг йилни кўражак
қароғларисиз.

Сизсиз ёримаёди осмонда Зухра,

Замонлар тонгининг чароғларисиз,—

сатрларида барқ уриб турган ана шу ишонч, фахр туйғулари ёш китобхон маънавий- ахлоқий камолотида ўзига хос ўрин тутиши шубҳасиздир.

Ғафур Ғулом болалар учун яратган асарларнинг яна бир қирраси улардаги ҳаётга эндигина кириб келаётган ёш бола образининг ўзига хос шакл ва йўсинларда тасвирланиши билан характерлидир. “Қушчалар шеъри”, “Дадам ва мен”, “Ўйлашни ўрганамиз”, “Кеккаймачоқ Собиржон”, “Аҳмаджон – фотограф”, “Чакчақлашайлик” шеърларида ёш боланинг ўзига хос маъсум, беғубор, самимий дунёси яратилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2002.
2. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. Т.: Ўқитувчи, 2002.
3. Мамажонов С. Услуб жиолари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.
4. Мамажонов С. Адабиёт ва фолклор. – Китобда: Сайланма. Адабий танқидий мақолалар. Т.: 1981.
5. Акбаров А. Шоирнинг ҳаёти. Т.: Адабиёт ва санъат, 1973.
6. Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. – Т.: Фан, 2004.
7. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т., 2004.
8. Саримсоқов Б. Лирикада бадий тафсил // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992.

HAYOT VASFI VA POETIK MUSHOHADAKORLIK

Obidaxon FAYZULLAYEVA

Guliston davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Mazkur maqolada akademik shoir Gʻafur Gʻulom sheʼriyatida hayotiy hodisalardan foydalanishdagi poetik mushohadakorlik mahorati xususida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada sheʼrlardagi tabiat obrazlari va tasvir vositalarining qoʻllanilishidagi oritigallik ifodasiga ham ahamiyat qaratilgan.

Kalit soʻzlar: hayotiy hodisalar, poetik mushohadakorlik, mahorat, badiiyat, tasvir vositalari, tashbeh, istiora, mushtaraklik va h.k.

Abstract: In this article, the academic poet Gafur Ghulam's poetry reflects on the skill of poetic observation in the use of life events. Also, the article focuses on the expression of originality in the use of images of nature and image tools in the poems.

Key words: life events, poetic observation, skill, artistry, image tools, allegory, metaphor, commonality, etc.

Otashnafas kuychi deya taʼriflanadigan shoirlardan biri boʻlgan Gʻafur Gʻulom oʻzining hayotbaxsh sheʼrlari bilan xalqning qalbidan mustahkam joy olganligi barchaga maʼlum. Shoir sheʼrlaridagi badiiyat takrorlanmas tashbehtar, original istioralar qoʻllash orqali aks ettirilgan. Sheʼrlaridagi tasvir mahorati hayotiylik bilan yoʻgʻrilgan. Ishlatilgan tashbehtar oddiydek tuyulsa-da, aslida hayot tajribasi asosida shakllantirilgan. Mamlakatimiz poytaxtini madh etmagan shoir kam topilsa kerak. Gʻafur Gʻulom ijodida ham poytaxt tavsifi alohida oʻrin tutgan. Xususan:

Uzoq Hind, Xitoyda qon kechgan quyosh

Toshkent osmonida hordiq oladi.

Ozod Oʻlka ustiga nur toʻkib yovvosh,

Ulugʻ qurilishlarga koʻzin soladi. [Gʻafur Gʻulom, 2018; 26] deyish orqali shoir Xitoy yoki Hindistondagi notinchliklar bois “qon kechgan”, katta hududni katta

mehnat sarflab qizdirgan quyosh O'zbekistondagi jannatmakon o'lka ustiga kelganda xordiq chiqarishi holatini mamlakatdagi tinchlik, farovonlik va urushdan keyingi ulkan bunyodkorlik ishlari bilan bog'liq ekanligiga ishora qiladi. Bunda shoir quyosh tavsifida tashxis san'atidan unumli foydalanadi.

Boshqa bir she'rida quyoshda boshqacha tarzda tashbehlanadi. Ya'ni bog'dagi mevalarni larzonlashtiradigan, ularni pishiradigan quyosh qandli, ya'ni shira to'la qozonining tagiga o't qo'yib qizdirishi yana tashxisning o'ziga xos tavsifini ko'rsatadi. Ya'ni chillik, daroyi kabi mevalar shirin bo'lib pishishi uchun quyoshning "o't qalaganday" qizdiruvi zarur bo'lishini daraklamogda.

Lola jomi to'la ko'klam shabnamidan ertalab,
Yozgi chilla sho'x xayolday o'tsa kurtakni yalab,
Er quyosh qandli qozon ostiga qo'ysa o't qalab,
Bilmadim, chillik, daroyi qilgusi qanday talab;
Lablaridan qand tomarsa — so'rmayin qolgaymi men?
[G'afur G'ulom, 2018; 27]

She'rdagi "lola jomi" — lolaning gulkosasi shabnamga to'lishi, chilladagi shabadaning "kurtakni yalab" o'tishi, quyoshning qozon tagiga o't qalashi kabilar aynan tashbeh va tashxislarning tabiat hodisalari bilan bog'liq holda aks ettirilganiga misol bo'la oladi.

Quyidagi she'rda ham zardo'zining simob tomchilaridek jilvalanishi, kumush rangida tovlanishi mohir qo'llarning mehnati ekanligi o'xshatish san'ati vositasida aks ettirilgan.

Simobday jilvalanib,
Kumushday yaltiragan,
Shu tagdo'zi qaysi bir
Xinali qo'lning ishi?
[G'afur G'ulom, 2018; 27]

Yana bir she'rda shoir ichkari kabi o'rin otini ham tashxislashga muvaffaq bo'lgan. Aslida esa insonning qalbi ma'nosini bergan ushbu so'z san'atkorlarning insonlar dardu hasratlarini kuylashiga ishora qilgan. "Zulmning zahar guli" tashbehi ham insonning qalbiga etkazilgan zulm va jabrning ifodasi sifatida akslantirilgan. "Hasrat ko'zi"ning chimmat, ya'ni paranjilar, to'siqlar ostida qonga to'lishi ayollarning hasratlarini hech kimga ayta olmaganlariga ishora tarzida shakllantirilgan.

Ichkarining soqovlangan tili so'ylarkan,
Qayg'u-alam ertaklarin mung-la kuylarkan,
Jon dimog'i zulmning zahar gulin bo'ylarkan,
Hasrat ko'zi chimmatlarda qonga to'larkan,
Cho'rilarining, kanizlarning yo'lin o'ylarkan,
Jigarimning bir porasi bulgan san'atim.
[G'afur G'ulom, 2018; 32]

Aynan mana shu dardu hasratlarni san'atkorlar kuyga va so'zga solib baralla kuylaganlar va zulmkorlar aynan shuning uchun ham ularni yo'q qilishga harakat qilganlar. "Kuz keldi" deb nomlangan she'rida shoir "sunbula suvi", "tiniq manglay ter", "mezon botmoni", "yulduz son qanorlar" kabi ko'plab tashbehlarni keltirish

orqali ko‘plab hayotiy faktlardan foydalanganligi ayonlashadi. Xususan, kuzdagi o‘qar suvlarning o‘ta tiniq bo‘lib oqishi dehqonning peshona terisidan bino bo‘lgan hosilning musaffoligiga o‘xshatilib, hosilning terib olinishidan tushgan daromad esa qimmatbaho marvarid donalariga tenglashtirilmoqda. Shuningdek, mezanalarning uzluksizligiga hosil to‘la qanor qoplarning ketma-ketligi va oxiri ko‘rinmasligi o‘xshatilmoqda. Ya’ni shoir kuzda yuz beradigan hayotiy hodisalar hisoblangan mezanalarning uchishi va o‘qar suvning o‘ta tiniq bo‘lishini dehqonning peshona teri orqali olgan mo‘l-ko‘l hosiliga tenglashtirmoqda.

Sumbula suviday tinik manglay ter

Marvarid donalar bo‘ldi oqibat.

Chalishmak mezonin botmonlaridan

Yulduz son qanorlar to‘ldi oqibat.

[G‘afur G‘ulom, 2018; 57]

She’r davomida shoir daladagi dehqon chaylasi tasviridan ham foydalanadi. Undagi mayin shabada “nimtatir” degan ta’m belgisi beriladi. U shabnam va bedana bilan yonma-yon qo‘yilishidan gap tong – sahar haqida ketayotganligini ilg‘ash mumkin bo‘ladi.

Nimtatir shabada, shabnam, bedana.

Chaylaga o‘rmlab chiqqan suvkovok;...

Sohibkor o‘zbeksan, bu er polizing,

Men esa shaharlik bir shirin tomoq;

[G‘afur G‘ulom, 2018; 58]

Chayladagi suvqovoq ham dehqongagina tegishli ashyo sifatida tasvirlanadi, ya’ni qovoqdan suv idish tayyorlanishi ham, dehqonning mirishkorligini ko‘rsatishga xizmat qilgan. “Shirin tomoq” birligining lirik qahramonga nisbatan ishlatilishi uning dehqonning atrofidagi bu jannatmakonlikka tashnaligini tavsiflash uchun xizmat qilgan.

Shoir peyzaj tasvirni maromiga etkazib aks ettiradi. Uning maysalarning sochiga qirov qo‘nib olganligi haqidagi tasviri ham tashxis, ham istiora san’atlaridan unumli foydalanganligini ko‘rsatadi.

Maysalarning sochiga

Qirov qo‘nib qolibdir,

Buloqning hovri ketib,

Labi to‘ng‘ib qolibdir.

[G‘afur G‘ulom, 2018; 70]

Buloqning “labi to‘ng‘ib qolishi” ham aynan istiora va tashxisninig birgalikda qo‘llanilganligini ko‘rsatadi.

Ko‘klamni qorning tagida ta’zim bilan, ya’ni egilgan holda kutayotgan binafsha, hansirab uxlayotgan er, qo‘l o‘rniga o‘z qiyoflarini nur ilinjida cho‘zayotgan arpa donlari, yashamoqni namoyish qilayotgan tomirlar kabi poetik obrazlar ham hayotiy voqea-hodisalarning go‘zal tarzda badiiylashtirilganligini ko‘rsatadi.

Qor tagida ko‘klam kutar

Ta’zim bilan binafsha,

Yer uxlaydi hansirab.

Arpalarning namga to'ygan
Ishtahasi hamisha
Qiyof cho'zar nur so'rab.
Zarralarning tomirida
Yashamok namoyishi.
[G'afur G'ulom, 2018; 71]

Shoir she'r davomida o'ziga xos tashbehlarni qo'llashda davom etib, "qatradagi oftob" va "zarradagi vulqon" tashbehlariidan soat millarining har zarbi bir insonning umriga teng bo'lishi mumkinligi, insoniyat yaratayotgan imoratning har bir g'ishti bir insonning joni bilan payvand ekanligiga ishoralar shoirning "Vaqt" she'ridagi fikrlar ifodasini yodga soladi.

Katradagi oftobu
Zarradagi vulqondek
Har zarb umr bilan teng.
Biz yaratgan bu olamning
Har g'ishti bizga jondek,
Jonimiz jahondan keng,
Yuragimning har bir zarbi
Arzir bo'lsa unga sarf.
[G'afur G'ulom, 2018; 74]

Shuningdek, mazkur fikrlarni O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarida ham uchratish mumkin.

Shoirning Vatan haqidagi yana bir she'rida quyoshning lirik qahramon "boshini silaganligi", oyog'iga tikan kiritmaganligi, Vatandagi changning zarrinkor ekanligi, uning ko'ziga tushayotgan oftobni eslatsa, shabadaning ohangga chopishidan hosil bo'lgan musiqalar fusunkor va jumboqli ekanligi mana shu tabiatdagi fusunkorlik va jilolanishlarni esga soladi.

Issiq quyosh boshimdan silab o'stirgan,
Oyog'imga ustingda kirmagan tikan,
Kiprigimga qo'ngan zarrinkor changdan,
Alqissa, shabboda chopgan ohangdan
Musiqaviy jumboqlar yodimga tushdi.
[G'afur G'ulom, 2018; 78]

Vatanning tog'laridagi archazorlarning unga chiqish uchun yasalgan pillapoyalarga o'xshatilishi ham o'ziga xos tashbehlardan biridir. Uning bag'ridagi irmoqlarning chuldirab Vatan sha'niga she'r o'qishlari, oftob va shabbodanin ham unga oshiq bo'lishi kabilar ham tashxisning o'ziga xos namunalaridandir.

Baland-baland tog'laring ming pillapoya,
Archalar yonbag'riga tashlaydir soya,
Men oshiq shabbodaya, quyosha, oya,
She'r o'qib, she'r o'qib bilonihoya
Chuldiroq irmoqlar yodimga tushdi.
[G'afur G'ulom, 2018; 79]

Shoirning "Bahor ohanglari" she'ri ham bedananing o'zi o'rgangan nag'mani kuylashi, tabiatning sevgi sururidan mast ekanligi, hattoki endi hosil bo'lgan yosh

irmoq ham sohilga daf qilishi yuqoridagi kabi o'zgarishlar qatorida sanaladi va muhabbat rangi quyoshda ham mehr nuri orqali aks ettirilishi bularga sabab sifatida ko'rsatiladi. Tabiat quyosh tafti orqali uyg'onadi va boshqa jonli va jonsiz narsalarning ham harakatanishiga, bir-biriga muhabbat berishiga sabab bo'lishi haqidagi hayot haqiqati o'ziga xos tarzda ifodalanadi.

Navro'zi bedana o'rganchik sayrar
Yanglish chuchutlarda sevgi oxangi.
Yosh irmoq sohilga tilini qayrar,
Quyosh nusxalidir muhabbat rangi.

[G'afur G'ulom, 2018; 98]

Shoir o'zining mashhur "Tun bilan tong" she'rida tabiatning bu ikki qarama-qarshi hodisalarning qiyosini shu tushunchalar bilan bog'liq hodisotlar tizmasi yordamida aks ettirishga harakat qiladi:

Ne shomda vasl umidi, ne tongda nurli xabar,
Ne kechda rayhon isiyu ne tongda g'unchada zar,
Ne oqshomda qadah bor, ne tongda bir cog'ap,
Ne tunda aysh nasimi, ne tongda Mehr magar:
Ki bo'ldi zulfu yuzing poyimoli tun bila tong.

[G'afur G'ulom, 2018; 109]

Ya'ni shom – vasl umidi, aysh nasimi, rayhon isi, qadah kabi tashbehlar bilan ifodalansa, tong esa nurli xabar, g'unchadagi zar, mehr (quyosh), sog'ar (may) kabilar bilan ifodalangan. Bu istiora va tashbehlar silsilasi har ikkala qarama-qarshi birlik ifodasida o'rinli qo'llanilgan.

G'afur G'ulomning Vatanni ulug'lovchi yana bir she'ridagi o'z yurti – ona Vatanining arziyas bir maysasi ham begona yurtlarning gulidan afzal ekanligi haqidagi fikr keyinchalik shoir Muhammad Yusufning Vatan haqidagi she'rida ham takrorlanganligi barchaga ayon.

Hamma ko'rganimdan yaxlit xulosa:
Tuqqan Vatan ekan — jahonda go'zal!
O'z yurtim erida ungan har maysa
Begona yurtlarning gulidan afzal.

[G'afur G'ulom, 2018; 110]

Havoga nisbatan zumrad tashbehining qo'llanilishi esa Rauf Parfining "Yana qaytib keldim..." deb boshlanuvchi she'ridagi ifodada takrorlangandek tuyuladi. Bu holat shoirlar dunyoqarashlaridagi mushtarak kechimlar va hayotiy holatlarni badiiyatga aylantirish holatidagi mutanosiblikdan darak beradi.

Zumurrad havongni to'yganча yutdim,
Ajoyib Vatanim, jonim Farg'ona,
Vodil suvlarida betimni yuvdim,
Eh-he, qanchalik keng bizning zamona!

[G'afur G'ulom, 2018; 111]

Shoir "Har lahza zamonlar umridek uzun, Asrlar takdiri lahalarda hal, Umrda o'tajak har lahza uchun Qudratli qo'l bilan qo'yaylik haykal, deganida bejiz so'zlamagan edi. Ya'ni bu so'zlar ijodkorning ijod namunalari uning o'z qo'llari bilan o'ziga qo'ygan haykali ekanligiga ishora tarzida shakllantirilgan.

Xulosa qilinganda, Gʻafur Gʻulom sheʼriyati hayot haqiqatini oʻziga xos tashbehu istioralar yordamida takrorlanmas badiiyatga, sanʼat namunasiga aylantirgan ijod namunalari ekanligi bilan ahamiyatli. Undagi poetik mushohadakorlik hayot haqiqatini badiiy haqiqatga aylantirish jarayonidagi kechinmalar tavsifi orqali ifodalangan va undagi xulosalar keyingi avlodning Rauf Parfi, Muhammad Yusuf kabi ijodkorlari sheʼrlarida ham uchrashi ulardagi mushtaraklik va hayotiy hodisalarni poetik ifodalashdagi oʻxshashlik orqali yuzaga kelganligida ham koʻrish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гафур Гулом. Танланган асарлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2018. – 352 бет.
2. Said Ahmad. Yoʻqotganlarim va topganlarim. – Toshkent, 1998. – B. 58. Muxtor O. Yigirmanchi asr Nasriddini // Muxtor O. Buxoro hayoti yoki Labihovuzdagi tutlar. – Toshkent, 2004. – B. 63.
3. Gʻafur Gʻulom. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 2003. – B. 60.
4. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/suvon-meli-gafur-gulom-vaqt-falsafasi.html>

YANGI OʻZBEK SHEʼRIYATIDA HAJVIY OBRAZLARNING ESTETIK VAZIFASI

Latofat TAJIBAEVA

**Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Maqolada yangi oʻzbek sheʼriyatida shakllanishida hajviy obrazlarning estetik ahamiyati masalasi tadqiq qilingan. Zavqiy, Muqimiy, Soʻfizoda, Tavallo, Hoji Muin singari ijodkorlarning hajviy sheʼrlaridagi obrazlarning poetik vazifasi yuzasidan tahliliy fikrlar bildirilgan. Tahlillar natijasida hajviy obrazlar jamiyat hayotidagi illatlarni tanqidiy-kinoyaviy aks ettirish barobarida yangi oʻzbek sheʼriyatining obrazlar tizimi boyishi va takomillashuviga ham munosib darajada xizmat qilganligi isbotlangan.

Kalit soʻzlar: hajviya, satira, yumor, sheʼriyat, poetik ramz, shaxslar obrazi, predmetlar obrazi, hayvonlar obrazi.

Abstract: The article examines the issue of the aesthetic significance of comic images in the formation of new Uzbek poetry. Analytical opinions were expressed about the poetic function of images in the comic poems of artists such as Zavqi, Muqimi, Sofizoda, Tavallo, Haji Muin. As a result of the analysis, it was proved that the comic images, along with the critical and ironic reflection of the vices in the life of the society, served to the enrichment and improvement of the system of images of the new Uzbek poetry.

Key words: humor, satire, humor, poetry, poetic symbol, image of persons, image of objects, image of animals.

Hajviya o'zbek adabiyotida bir necha asrlik shakllanish tendensiyasiga ega bo'lib, asosan, ijtimoiy voqelikni o'zida aks ettirishi bilan xarakterli. U satira va yumor kabi ikki turga ajratilishiga qaramay o'zida asosan bir xil maqsad va holatni aks ettiradi. Boisi o'zbek adabiyotida hajv ostida, asosan ijtimoiy muhitdagi qaysidir holat tanqid va kulgiga olinadi. Adabiyotning bu turi yangi o'zbek she'riyatida eng katta adabiy qurolga aylandi deya olamiz. Hajviy obrazlarning yaralishi o'zida jamiyatning jihatlarini aks ettirishi bilan alohida yo'nalish sifatida taraqqiy topa bordi. Bu haqda Shahlo Karimova quyidagicha fikrlarni bildiradi: "Rus istilosi tufayli ijtimoiy hayotdagi hodisalar, yangiliklar va ularning xalq hayotiga ta'siri, bunga mahalliy aholining munosabati ilk bor Muqimiy va uning atrofidagi shoirlar ijodida tahlil qilina boshladi, yangi mavzularga yo'l ocha boshladi. Masalan, hurriyat, pech, gazet, fonus, telegram, bonka, prujinalik kolyaska, poezd, vekselsingari maishiy hayot detallarining kirib kelishi bejiz emas. Adabiyotning faqat g'oya, mazmun-mundarijasidagina emas, ayrim tur va janrlar (sayohatnoma tipida she'rlar, sikllar, muvashshahlarga ko'plab murojaat etilishi, o'zbek adabiyoti tarixida mutlaqo yangi obraz (Viktor, Laxtin, Suvorov, Dukchi Eshon, Xudoyorxonlarning yaratilishi) va til xususiyatlari (sof turkiy so'zlarning ishlatilishiga e'tibor, ifodaning leksik va grammatik jihatdan soddalashuvi, arabcha va forscha iboralarning kam ishlatilishi)da ham o'zgarishlar bo'ldi"[Karimov Sh., 2018; 34]. Ayni shu fikrlar va hajviy obrazlarning maqsadi, vazifasi, mazmunidan kelib chiqqan holda ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

- Hajv ostiga olingan shaxslar obrazi;
- Hajviy ma'no ifodalovchi predmetlar obrazi;
- Hajviy ma'no tashuvchi hayvonlar obrazi
- Hajviy ma'no tashuvchi voqeliklar ifodasi

Bu guruhdagi obrazlar zimmasiga ijodkorlar ijtimoiy muhitning qiyofasini aks ettirish vazifasini yuklash jarayonida o'ziga xos adabiy an'analar va novatorlikni namoyish eta boshladilar. Ayni shu uch guruhdagi obrazlar ba'zan ko'chma, ba'zan o'z ma'nosida hayot haqiqatlarini o'zida badiiy jihatdan aks ettira boshladi. Bu o'rinda bu uch tasnifdagi hajviy obrazlar tizimi o'zida ba'zan ochiq-oydin tarzda ijtimoiy muammolarni, jamiyatdagi nohaqliklarni, zulm va adolatsizlikni aks ettirsa, ba'zan obrazlar zamiriga yashiringan holda ijtimoiy voqeliklarga munosabat namoyon bo'la boshladi. Adabiyotdagi satiraning kuchayishi qaysidir ma'noda xalqning, jamiyat vakillarining norozilik, isyon kayfiyati va ruhiyatini o'zida aks ettira boshladi. Boisi, bir necha yillik zulm, nohaqlik, qashshoqlik xalq ruhiyatini chuqur tushkunlikka sola boshladi. Bunday paytda aynan hajviya odamlarning joniga oro kirdi deya aytishimiz mumkin. Zero, aynan hajviya xalqning qalbidagini, norozilik tuyg'ularini o'zida aks ettirish imkoni yuqoriligi bilan e'tiborni torta boshladi va hattoki adabiyotda hajviya maktablari vujudga kela boshladi. Bu jihatdan Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos o'rni mavjudligini ta'kidlash joiz. Ayniqsa, Muqimiy ijodi Qo'qon adabiy muhitidagi hajviya maktabiga asos soldi. Muqimiy ijodida *hajv ostiga olingan shaxslar obrazi* ijtimoiylikni voqelantirish jihatidan etakchi ahamiyatga ega. Uning "Tanobchilar", "Moskovchi boy ta'rifida"

kabi asarlarida ayni shu xususiyat kuzatiladi. Ma'rifatparvar adiblarimiz boshlab bergan a'nanalar jadid adabiyoti ijodkorlari tomonidan davom ettirildi. Ayniqsa, Hoji Muin, Tavallo kabi ijodkorlarmiz hajviy yo'nalishda o'ziga xos she'rlar bitganlar. "Behbudiy va uning safdoshlari rahnamoligida milliy istiqlol mafkurasi bilan qurollanib, o'z elu yurti va xalqining ozod bo'lishi istagida qo'lga qalam olgan, davrning eng qaltis va nozik masalalarini teran anglab etgan, butun umrini ilmu ma'rifat, ma'naviyat targ'ibiga bag'ishlaganlar davrasida Hoji Muin ibn Shukrullo alohida mavqega ega"³⁷. Hoji Muin qalamiga mansub "Ijobat bo'lg'on duo" she'rida mansabdor shaxslar tanqid ostiga olinadi. Jumladan:

Garchi bo'lsa oti Olimxon to'ra,
O'zi ilmu fazldan yo'qdir xabar.
Shul sababdan olimg'a dushman erur,
Chin ilm ahlini zindong'a solur.
"Istaraz"chilarni ho'kizdek boqur,
Hurriyatchilarni qo'ydek boshin kesur.

Amir Olimxon haqida yozilgan ushbu manzumada amirning kirdikorlari fosh etilgan bo'lib, bundayin zolim, ilohi, tezroq, bolsheviklar qo'lga asir tushsin deya hajv qilinadi. Amir va uning atrofiga birlashgan bir to'da langanbardor to'ralarni, ziyoli insonlarga kun bermayotgan johil mansabparast qozilarni kulgu ostiga oladi.

Shuningdek, "Rahmatlik uezd — Samarqand rayqo'mining hurmatlik sadrlari tilidan" she'rida shunday satrlarni o'qiymiz:

**Xalqni kecha va kunduz taladiq,
G'ayurning kosasini ham yaladiq.
Otlanib shahar va uezdni kezdik,
Kuchimiz boricha xalqni ezdik.**

Ko'rinib turganidek Hoji Muin ijodida hajviy obrazlar vositasida ijtimoiylikni voqelantirish nihoyatda etakchi darajada rivoj topdi. Albatta, bunga jamiyatning, insonlarning holati ta'sir ko'rsatdi. Endi ijtimoiy voqelikni o'zida aks ettirish uchun ishqiylirlikning kuchi sustlasha boshladi, natijada millatning demokratik qarashlarga ega ijodkorlari hajviy yo'nalish asnosida tuzum va uning boshqaruvchilarini fosh eta boshladilar.

Yangi o'zbek she'riyatida ijtimoiy voqelikning nafaqat shaxslar obrazi vositasidagi badiiy tasviri, qolaversa, *predmetlar vositasida* ham ifodalanishi hajviyotda etakchilik qiladi. Bu o'rinda Zavqiyning nomi alohida o'rin tutadi va uning "Ta'rifi kalish", "Fonus" kabi she'rlarida ijtimoiy hajvning predmetlar vositasida aks etishi tamoyili etakchilik qiladi. Adabiyotshunos Ulug'bek Hamdam yangi o'zbek she'riyatining xususiyati, qolaversa, Zavqiy ijodi xususida to'xtalib: "Ma'lumki, asr boshidagi adabiy jarayon yakrang emas edi: "Bu davrda jadid adabiyotidan tashqari boshqa adabiy oqimlar ham harakat qildi. Shulardan biri Zavqiy va Avaz O'tar o'g'li mansub bo'lgan oqim bo'lib, u Muqimiy, Turdi, Maxmur singari hajvnavis shoirlarning an'alarini davom ettirdi hamda jamiyatning ijtimoiy va maishiy hayotidagi nuqsonlarini, xonlik tuzumining chirkin

³⁷ <https://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/hoji-muin-poetry.html>

jihatlarini fosh etish yo‘lidan bordi.”[Hamdamav U.,2017;79] deya yozadi. Hoji Muinning 1923 yil “Zarafshon” gazetasida e‘lon qilingan “Ay qalam”, “Tayoqning nasixati” she‘rlarida ham ijtimoiy hayotdagi mavjud adolatsizlik, fisqu-fasod, tuxmat kabi illatlar qoralangan. Hajviy yo‘nalish shu tariqa juda ko‘plab ijodkorlar uchun ijtimoiy muhit qiyofasini, adolatsizlikni fosh etuvchi eng ommabop janrlardan biriga aylandi.

Hajvning keyingi ommabop obrazlaridan biri sifatida hayvonlar obrazini alohida ta‘kidlash mumkin. Hayvonlar obrazi vositasidagi hajv aslida o‘zbek adabiyotida, qolaversa butun dunyo adabiyotida majoziy shaklda ma‘lum va mashhur edi. “Kalila va Dimna”, “To‘tinoma”, “Zarbulmasal” kabi asarlarda epik ko‘rinishda hayvonlar obrazi majoziy mazmunni ochib berishga xizmat qilgan bo‘lsa, yangi o‘zbek adabiyotida hayvonlar obrazi hajviy tarzda ijtimoiy voqelikni o‘zida aks ettirdi. Muqimiyning “Ot”, “Pashsha”, Zavqiyning “Pashshalar”, “Otim”, “Sigirim”, So‘fizodaning “Burgalar”, “Bedanang”, “Dakaning”, “Madaniy makiyonlarga tuhfamiz”, Tavalloning “Burga” kabi hayvonlar obrazi asos qilib olingan hajviyalari o‘zida ijtimoiylikni aks ettirishi bilan ahamiyatlidir. Bu she‘rlarga e‘tibor qaratsak, bir nomdagi she‘rlarning bir necha ijodkor ijodida uchrashi e‘tiborimizni tortadi. Ayni holat aslida bu hayvonlar adabiyotda hajviy mazmun tashuvchi ramziy obrazlar darajasiga ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Shu sababga ko‘ra bir necha ijodkorlar ayni bir hayvon nomi obrazidan foydalangan holda she‘rlar yaratganlar. Bu hajviyalar ijtimoiy ahamiyatining yuqoriligi bilan bugungi kunda ham qaysidir ma‘noda o‘z dolzarbligini, ahamiyatini yo‘qotmagan. Ijodkorlar aslida jamiyatning, ijtimoiy tuzumning eng og‘riqli jihatlarini o‘z hajviyalarida ifodalaganlar. Bu jarayonda asosan ravon va sodda uslub, tushunarli til unsurlaridan foydalanganlar.

Jumladan, Vahshiy taxallusi bilan ijod qilgan So‘fizoda ayni obrazni qo‘llab hajv qiladi va ramz vositasida o‘z she‘rlarida ijtimoiy voqelikni akslantiradi:

Berahm, bag‘ritosh, jafokor burgalar,

Berding manga ko‘p muncha ham ozor burgalar.

Berahmlik, bag‘ritoshlik, jafokorlik kabi insonga xos bo‘lgan sifatlarning burgaga ko‘chirilishining o‘zidayoq shoirning badiiy maqsadi oydinlashgandek bo‘la boshlaydi. “*Kirgach saraton birla asat, sunbula, sabza, Sakrab turasan ko‘rpada tayyor , burgalar*” ifodasi esa obrazning asl mohiyatini yanada konkretlashuviga sabab bo‘ladi. Xalqning og‘ir mehnatiga ko‘z tikib, undan haq talab qiluvchi, xalq hisobiga kun ko‘ruvchi kimsalar shoir nazdida insonning qonini so‘ruvchi burgalardir. Bu fikrlar Tavalloning “Burga” she‘rida yanada ochiq-oydin tarzda namoyon bo‘ladi. So‘fizodaning “Burgalar” she‘ri masnaviy tarzida yozilgan 8 baytdan tashkil topgan. Tavalloning burga she‘ri esa 6 banddan iborat bo‘lib, muxammas shaklida yozilgan. Faqat uning bir bandi (5-band) to‘rt qatordan iborat. Tavallo bu hajviyasini 1925 yil “Mushtum”ning 15-sonida e‘lon qiladi. She‘rdagi 4 qatordan tashkil topgan yagona bayt quyidagicha:

Uyga kirsang, tomga chiqsang birga qolmay borasiz,

Shunchalik usta erursiz qilni qirqqa yorasiz,

Tishni tishga qo‘yg‘umiz ag‘nab hamisha chorasiz,

Tinch qo‘ying, rohat qilaylik, munchayam axtorasiz.

Aslida “qilni qirq yorish” ifodasi insonga xos bo‘lgan xususiyatdir. Ammo ijodkor bu sifatni burgaga nisbatan qo‘llar ekan, bu orqali o‘zining badiiy maqsadini yanada konkretlashuviga erishadi. Obraz-ramz miqyosiga ko‘tarilishi vositasida hajvning ijtimoiylashuvi yuzaga keladi va bu holat qaysidir ma’noda xalq bilan adabiyotning birlashuviga, yaqinlashuviga sabab bo‘ladi.

Yangi o‘zbek she‘riyati jamiyatda sodir bo‘layotgan voqeliklarga ham hajv asnosida o‘z munosabatini bildirib boshladi. Jumladan, veksell hodisalari, saylov jarayonlari, soliq yig‘ish voqealari, radikal jamoalar faoliyati, yosh qizlarni qari kishilarga turmushga uzatish holatlari yangi davr shoirlarining e‘tiboridan chetda qolmadi. Ular bunday voqeliklarga goh g‘azab va nafrat bilan, goh achchiq hajv bilan o‘z munosabatlarini bildirib boshladilar. Ammo jamiyatning saylov hodisalaridan ko‘ra qayg‘uliroq, fojialiroq, tomonlari bor ediki, millatning har bir ma‘nan uyg‘oq vakillari, ijodkorlari bu hodisadan ta’sirlanmay qolmadilar va qaysidir ma’noda bu masala ko‘plab ijodkorlarning kurashadigan hodisasiga aylandi. Bu xotin qizlarni ziyoli qilish va ularni o‘zidan yoshi katta boylarga xotinlikka berish masalasi edi. Mag‘zava taxallusi bilan ijod qilgan Tavalloning “Mazluma qizlar ashulasi” hajviyasida millatning ayni shu eng og‘riq nuqtasi iztirob bilan mana bunday talqin etiladi:

So‘lib guldek yuzimiz sarg‘ayib chun za‘faron bo‘ldi,
Kuyib bu ustixonlar, bag‘rimiz ham qaro qon bo‘ldi,
Jenotdel qaydadsiz, holimiz g‘oyat yomon bo‘ldi,
Egilgan go‘ngalakdek qaddi dollarg‘a ajal kelsun.

Garchi bu she‘r 1926-yil 5-fevralda “Mushtum” jurnalida hajviya sifatida chop etilgan bo‘lsa-da, aslida bu she‘r zahirida nihoyatda ulkan g‘am, iztirob, og‘riq yotadi. O‘zbek qizi tilidan aytilgan bu hajviya o‘quvchini kuldirishdan ko‘ra ko‘proq yig‘latadi. G‘am va azobni kulgi ostiga yashirish hajvning asl mohiyati bo‘lsada, o‘qirman hajvdan ko‘ra ko‘proq marsiya o‘qigandek bo‘ladi. Qizlarning ojizligi, himoyachisi yo‘qligi asarda nihoyatda o‘ziga xos usulda ifodalanadi. Bu kabi xo‘rlik ostida qolgan qizlar otasidan, onasidan, akasidan emas “jenotdel”dan ko‘mak kutadi. Ammo hamma jim, ularga yordam qo‘lini cho‘zguvchi hech kim yo‘q. Zero, johil otalarning o‘zi molu dunyo uchun o‘z qizlarini qurbon qilishgaga tayyorlar:

Bering-chi aljigan cholg‘a, atolar, bizni siz zo‘rlab,
Soting-chi endi ham bizlarni bir hayvon kabi xo‘rlab,
Tilingiz qirqilur emdi bu yo‘lga ochsangizlar lab,
Sira bir chora yo‘q, gap tursa ul peshonangiz sho‘rlab,
Jenotdelda chizib er gungu lollarga ajal kelsun.

Ko‘rinib turganidek yangi o‘zbek she‘riyatida hajv jamiyatning eng og‘riqli, qora kunlarini ifodalab berishga xizmat qildi. She‘rdagi “jenotdel” ruscha birikmasining qo‘llanishi yangi o‘zbek she‘riyatining til xususiyatlari ham tobora o‘zgarishga yuz tuta boshlaganini, ruscha va international terminlarning she‘riyatga kirib kelish hodisasi adabiyot va jamiyatning yanada yaqinlashib borganidan darak beradi.

Hajv vositasida ijtimoiy voqelikning ifodalanishi qaysidir ma’noda shoir shaxsiyatining mustamlaka tuzumga nisbatan munosabatini ifodalagan bo‘lsa,

qaysidir ma'noda xalq va adabiyotning yaqinlashuvi uchun tanlangan uslub edi. Oddiy xalq hayotning mashaqqatlaridan, zulmlardan ayni shu hajviyalar vositasida qalblariga taskin topa boshlagan bo'lsalar, ijodkorlar hajv vositasida jamiyatdagi voqelikka munosabat bildirib boshladilar. Hajviy yo'nalishning ijtimoiylik bilan uyg'unlashuvi yangi o'zbek she'riyatida tamomila yangi uslubning shakllanishiga asos bo'ldi, deyish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, hajviy obrazlar o'zbek adabiyotida bir necha asrlik takomil tendensiyasiga ega bo'lib, asosan, ijtimoiy voqelikka kinoyaviy, tanqidiy munosabatni aks ettirishi bilan xarakterlanadi. Bu turdagi obrazlar o'zida jamiyatning qoloq, adabiy-estetik idealga muvofiq bo'lmagan jihatlarini badiiy ifodalashi jihatidan alohida xususiyatlarga ega. Yangi o'zbek she'riyatidagi hajviy obrazlarni maqsadi, vazifasi va mazmunidan kelib chiqqan holda quyidagicha tasnif etish mumkin: hajv ostiga olingan shaxslar obrazi; hajviy ma'no ifodalovchi predmetlar obrazi; hajviy mohiyatni suvratlantiruvchi hayvonlar obrazi, hajviy mazmun tashuvchi voqelik ifodasi. Ijodkorlar bu guruhdagi obrazlar zimmasiga ijtimoiy muhitni tanqidiy-kinoyaviy aks ettirish vazifasini yuklash jarayonida o'ziga xos individual tafakkur va novatorlikni namoyon eta bilgani yangi o'zbek she'riyati taraqqiysini ta'minladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Karimova Sh. O'zbek mumtoz she'riyatida poetik mazmun va izlanishlar. Filol. fan. bo'yicha falsafa dok-ri... diss. - T., 2018. - B.34
- 2.<https://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/hoji-muin-poetry.html>
- 3.Hamdamov U. XX asr o'zbek she'riyati badiiy tafakkur tadrijiining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Filol. fan. dok-ri.... diss. –T., 2017. - B.79.

NAZAR ESHONQUL IJODIDA ZAMON-MAKON VA ADABIY TA'SIR MASALASI

Nilufar CHO'LIYEVA

O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy o'zbek nasrida, jumladan, Nazar Eshonqul ijodida zamon va makonning badiiy tasviri va shakllari tadqiq etilib, bu nazariy uzvlar xususiyatlarida jahon adabiyoti namunalarining ta'siri ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: zamon, makon, xronotop, retrospektiv vaqt, umum zamon-makon, ramziy-metaforik xronotop, sintetik xronotop.

Abstract: The article examines the artistic image and forms of time and space in modern Uzbek prose, including the work of Nazar Eshonkul, and shows the influence of examples of world literature on the characteristics of these theoretical elements.

Key words: time, space, chronotope, retrospective time, general time-space, symbolic-metaphorical chronotope, synthetic chronotope.

Adabiyotshunoslikda zamon-makonning ilmiy-adabiy xususiyatlari va uning muayyan davrgacha mavjud bo'lgan shakllarini ilk bor rus olimi M.Baxtin tadqiq etdi. U adabiyotshunoslikka “xronotop” terminini olib kirdi. Baxtinning xronotop nazariyasi “...faqat real xronotop badiiy aks ettirishga xos ma'lum shakllar negizidagina ishlab chiqilgan” [Бахтин М., 2015; 44]. Endi esa olim ishlagan xronotop shakllaridan farq qiluvchi “Tun panjaralari” qissasi xronotopiga diqqat qaratsak. Ushbu qissa xronotopi sintetik shaklda voqelanadi. Ya'ni qissadagi real zamon-makonning noreal zamon-makon bilan uyg'unlashuvi asar xronotopining sintetikligini ko'rsatadi. Asarda Tersota qishlog'ining qissa matnining u yoq-bu yog'ida “qalqib chiqadigan” tasviri yoki ijara uy xronotopining ijarachi ona va qiz fe'l-atvorini tasvirlashda g'ira-shira ko'rinib qolgan, “eski, tanazzuli muqarrar uy” suvratidan boshqa real makonni uchratmaysiz. Qissa qahramonining Sulaymon bilan uchrashgan bog' yoki shaytonlar boshlig'i bilan uchrashuv joyi (qandaydir bino erto'lasini)ning mavhumligi ham asarning aniq makonda yuz bermayotganligini ifodalaydi; ular konkret va batafsil muayyan geografik joy sifatida tasvirlanmaydi. Qahramon yashayotgan xronotop (ijara uy) uning o'y-mulohazalarida aks etgan mavhum xronotop bilan aralashib, tutashib ketadi.

Retrospektiv vaqt oqimi orqali qahramon o'tmishiga, bolaligiga, u kechgan Tersota makoniga ko'z tashlaydi. Yana ortga qaytadi, shunda zamon-vaqt yanada konkretlashadi: “Shayton ham xonamda mana shunday yoz kechalarining birida, hali Sulaymon bilan tanishmasdan oldin... “beorom o'tgan” tunlarda paydo bo'lgan edi” [Эшонкул Н., 2008; 163].

Muallif qissa syujetida bu kabi noreal tasvirlarni qo'llab, qahramon “yashayotgan” zamon-makon bilan azaliy (Sulaymon payg'ambar, Antoniy, Sezar, Kleopatra mavjud bo'lgan) zamon-makonlarni osongina birlashtira oladi. Qissadagi ana shu uzoq va ulkan xronotop voqealar ro'y berayotgan asosiy vaqt-zamon – tun bilan “niqoblanadi”. Qahramon tilidan aytiladi: “Tunda mening boshqalarnikiga o'xshamaydigan umrim boshlanadi. Tunda men o'tgan kunlarim va kelajagim bilan uchrashaman: ular xuddi so'nayotgan yulduzlarday ko'z oldimdan bir-bir uchib o'tadi” [Эшонкул Н., 2008; 164].

Demak, “Tun panjaralari” qissasida ikkita xronotop chizig'i ko'zga tashlanadi. Bularning birinchisi, real (obyektiv) xronotop chizig'i bo'lib, u boshqa bir ikkinchi – syujet vaqti uchun noreal xronotop bilan uyg'unlashadi va umumiylik (umum zamon-makoniylilik) kasb etadi. Bu holat esa muallif “men”i va adabiy ideali bilan bog'liqlik o'laroq vujudga kelgan.

Ta'kidlash joizki, Yevropa adabiyotida xuddi shunday kayfiyatda – “Rahmon va Shayton oralig'ida turgan inson” haqida yaratilgan asar Gyotening “Faust” asaridir. Ayni shu asarda ham zamon va makonning sintetikligini ko'rishimiz mumkin. Bu xususda ijodkor Nazar Eshonqulning o'zi shunday yozadi: “Dunyo adabiyotida “Faust”gacha makon va zamon chegaralarini adabiy maqsadda buzish shartliligi yo'q edi. Gyote birinchi marta Faust orqali adabiy makon chegaralarini buzdi. Faustni azaldan to abad qadar bo'lgan vaqtga sayohat qildirdi va bu sayohatdan inson uchun eng zarur xulosalar chiqardi” [Эшонкул Н. 2018; 112].

Asarning “o‘lmas”ligi ham unda tasvirlangan zamon va makonning umumiy va dahlsizligidadir.

“Qora kitob” qissasi xronotopi haqida ham xuddi shunday deyish mumkin. Ya’ni qissa xronotopi ramziy bo‘lib, natijada umumiylik kasb etgan. Qissa ilk xato bo‘lgan Odamning ta’qiqlangan mevani eb, bashariy muammo bo‘lgan insoniyat bilan shayton o‘rtasidagi azaliy va abadiy kurashning o‘zgacha talqinidir. Asardagi mavjud xronotop ham shu badiiy g‘oyaga yarasha kengdir.

Adabiyot ilmida “Alisher Navoiy “Xamsa”sida xronotop poetikasi” mavzuida doktorlik dissertatsiyasi himoya qilgan olim Uzoq Jo‘raqulov o‘zining “Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop.” nomli monografiyasida “Lison ut-tayr” asarining xronotop tizimini tahlil qilar ekan, mazkur asar “xronotopining ko‘lami aniq, ammo u o‘zining qamrov doirasi bilan aql potensiyasi chegaralariga sig‘maydi. Boshqacha aytganda doston xronotopini aql vositasida idrok etish mumkin emas... Islom sharqida tug‘ilib, kamolot cho‘qqisini egallagan Navoiy talqinida esa, koinot xronotopidan tashqari hodisotning bir uchi Muhammad alayhissalomga – “Nuri Muhammad”ga kelib bog‘lanyapti. Ya’ni Muhammad alayhissalomning nurlari, o‘n sakkiz ming olam bilan birga yaratilgan foni (bir kun tugaydigan) zamondan oldin ham, baqoda mavjud edi. Shu nur zamon va makonning yaratilishiga zamin bo‘ldi” [Жўрақулов У. 2015; 108-116], deb yozadi.

Demak, Navoiyning mazkur asari xronotopi o‘sha nur zamin bo‘lgan, aql bovar qilmas cheksiz zamon va makonni ifodalagan. Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasi xronotopi esa Navoiy tasviridagi zamon-makon chegaralarida yotuvchi, shu xronotopning yirik qismini o‘z ichiga oluvchi zamon va makonni qamrab oladi. Ya’ni asar voqeligi chegarasi Odam Ato va Momo Havvoning yaratilishi, so‘ngra ularning iblis hiylasi tufayli yuz bergan ulkan xatosi va jannatdan quvilishiga ishora qilib, shu asnodan boshlab – erdagi ilk Odamdandan to bugungi kungacha odamzotning Shayton bilan kurashi kechayotgan xronotopni ramziy ifodalaydi. Qissadagi bosh obraz – roviyning Odam Ato bilan qilgan suhbat noreal tasvir, ammo muallifning bu tasvirdan ko‘zlagan badiiy maqsadi shaytonning, shaytoniy istaklarning insonlarni ta’qib etishi, ularning hayotini izdan chiqarishi, fojiaga mahkum etishini ko‘rsatishdir. Shu bilan birga, qahramonning boshidan kechirganlari, xatolari; o‘zining kimligini anglagan va o‘zi ustidan holis hukm chiqargan odamning kechinmalari silsilasida shaxs fojiasining berilishi, asar g‘oyasining umumbashariyligini, zamon-makonning esa umumiylik (abadiy kurashni ifodalash) sifatida talqin etilishini ta’minlagan. Demak, qissada Odam Atodan tortib bugungi kunda nafas olayotgan go‘dakkacha, hatto qiyomat bo‘lguniga qadar yashaydigan odamizot, ayni paytda, yagona (alohidalik shaklidagi umumiy) inson kechmishi muhrlangan. Asarning xronotop maydoni ayni shu tomondan qaragandagina konkretlashadi, muallif talqiniga yaqinlashadi deb o‘ylaymiz.

Mazkur umumiy xronotop o‘z ichida kichik, xususiy xronotoplarga bo‘linib ketadi. Qissadagi eski uy (kulba) xronotopi ham ana shunday xususiy xronotopdir. Bu xronotop ramziy ma’noga ega bo‘lib, iblis (Cho‘qqi soqol)ning bu vayronani makon tutishi uning qora kitobiga mahliyo bo‘lgan, aldangan insonlarning ham kun kelib shunday vayron bo‘lishi, oqibati tanazzulga olib boruvchi qora, buzg‘unchi g‘oyalarni ifodalaydi. Mazkur xronotop matnda bir necha o‘rinlarda ko‘zga tashlanadi. Barcha o‘rinlarda yuqoridagicha – jaholat makoni ma’nosini beradi.

Bosh qahramon – roviy yashaydigan uy xronotopining esa Cho‘qqi soqolning “egallashi” tasviri orqali voqelanishi yovuzlikning keng quloqch yozib, bardavom bo‘lishini ko‘rsatgan.

Asarda iblis (shaytoniy istaklar, johil niyatlar, nafs) avval insonning qalbini, ongini, so‘ng butun hayotini, umr yo‘lini egallab olishi tasvirlangan. Iblis butun tanu-jonida o‘rnashgan, uning iskanjasida qolgan odamning achchiq va foje qismati, iblisona g‘oyalar ta‘sirida ulg‘aygan yosh avlodning achinarli o‘lim topishi asarda tragik kayfiyat uyg‘otgan. Aytish joizki, qissadagi tragik vaziyat xronotopi kundalik hayot yoki tor ma‘nodagi badiiy olamga xos zamon-makonga sig‘maydi. Ya‘ni mavjud tragik holatni otaning o‘z farzandini emas, balki Iblis naslini o‘ldirgani sifatida talqin etsak, to‘g‘riroq bo‘ladi. O‘z “men”ini anglagan insonning adashgan qismati o‘laroq uning bunday kuch topishi nafaqat o‘zi ustidan, balki butun insoniyat ustidan chiqargan xulosasi bo‘lib gavdalangan. Iblis bilan abadiy kurashish, insoniyatning pokiza hayot yo‘lini tanlashi o‘ta muhimligi ushbu qissaning ijtimoy-falsafiy xulosasidir.

Demak, “Qora kitob” qissasida ham umumiy xronotop vertikal bo‘ylab harakatlanayotgan o‘zga dunyo bilan aloqadorlikda tasvirlangan. Ya‘ni, alloma M.Baxtin o‘zining ko‘p yillik tadqiqotlarida yunon romanlarida mavjud xronotop shakllarini tahlillar asosida ko‘rsatib, faqat real xronotopni badiiy aks ettirishga xos ma‘lum shakllar negizidagina ishlab chiqqaniga guvoh bo‘lamiz. Ammo olim birgina o‘rinda o‘rta asr Yevropa adabiyotining ayrim namunalari (jumladan, Dantening “Ilohiy komediya”si)da barcha makon-zamon dunyosi ramziy idroklanishini ham ta‘kidlaydi: “Danteda hissiy ko‘rish real zamoni va uning biografik (inson hayoti) hamda tarixiy zamondagi muayyan holatga to‘g‘rilanishi sof ramziy xarakterga ega... Dante ziddiyatlarni yuqori-quyi – vertikal bo‘ylab harakatlantiradi. Dante aynan dohiyona tadrijiylik va kuch bilan dunyoning vertikal yo‘nalishdagi harakatini amalga oshiradi. U tong qoldiradigan darajada nozik manzaralarni, ya‘ni vertikal bo‘ylab so‘ngsiz azob ichida yashayotgan, harakatlanayotgan o‘zga dunyoni... barpo etadi. Ushbu vertikal olamning jahoniy mantiqi barcha narsalarning mutlaq aynizamonligi (yoki “baqo ayniyati”) hisoblanadi... O‘zga dunyoni anglamoq uchun “avval” va “keyin”dan iborat vaqt orqali jonlantirilgan bo‘linishlardan tamomila voz kechish, hammasini bir qozonga solish, ayni zamonda ko‘rish, ya‘ni lahzaga butun olamni joylash lozim. Faqat sof aynizamonda yoki zamonasizlikdagina nima bo‘lgan, nima bor, nima bo‘lishi hamda ularni nima ajratib turishi haqidagi asl ma‘no ochiladiki, bu chinakam reallik va idrokdan tashqari zamondir” [Бахтин М., 2015; 133-134]. Demak, mazkur “Tun panjaralari” va “Qora kitob” qissalaridagi xronotop ham xuddi shunday vertikallik, sinkretiklik, ramziy-metaforiklik xususiyatiga ega bo‘lib, “ayrizamonlikni aynizamonlikka jo qilgan”dir.

Shuni ta‘kidlash joizki, sintetik xronotop shakli ramziy-metaforik ma‘no tashiydi. Ya‘ni epizodik metaforalar, zamonning uch zamonga – kecha, bugun va kelajak zamonga daxldorligi (universalligi), makon chegaralarining ham shu asosdagi uyg‘unlashuvi mazkur xronotopning asosiy xususiyati hisoblanadi. Nazar Eshonqulning ikki qissasi – “Tun panjaralari” va “Qora kitob” qissalari umumiy

Inson obrazining butun borliqdagi falsafiy-ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy o'rnini tasvirlashga qaratilgani bilan, ayniqsa, xarakterlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. –Тошкент: Akademnashr, 2015. – 288 б.
2. Белый А. Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1994. – 528 с.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 406 с.
4. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – 356 б.
5. Тўйчиев А. Ўзбек романларида макон ва замон. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – 143 б.
6. Эшонқул Н. Ялпиз хиди. Қиссалар ва ҳикоялар. –Тошкент: Шарқ, 2008. – 400 б.
7. Эшонқул Н. Ижод фалсафаси. Мендан “мен”гача-2. –Тошкент: Akademnashr, 2018. – 416 б.

O‘ZBEK ROMANCHILIGIDA XARAKTERLAR TASVIRI

Mirolimbek XAMIDOV

**Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Maqolada Shuhratning “Mashrab” romanida portret, peyzaj tasvirlari hamda tasviriy vositalarning ta’sirchan ifoda uslubi yaratishdagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Xarakterlar talqinidagi yozuvchi uslubi qirralari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: portret, peyzaj, tasviriy vositalar, badiiy mahorat, uslub, ifoda usullari.

Annotation: The article highlights the role and importance of portraits, landscape images and pictorial media in creating an impressive style of expression in the novel “Mashrab” of Shukhrat’s. The edges of the writer’s style in character interpretation are researched.

Keywords: portrait, landscape, visual media, artistic skills, style, ways of expression.

O‘zbek romannavisligida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan asarlardan biri Shuhratning “Mashrab” romanidir. Asarda etakchi qahramon Mashrab qalbida uyg‘ongan muhabbat tuyg‘ularini ta’sirchan tarzda maroqli ifodalash uchun kompozitsion va tasviriy vositalardan samarali foydalaniladi. Asar tilining ravon, jonli, hayotiy bo‘lishi uchun o‘xshatish, qiyos, taqqos, sifatlashlardan qahramonlar portreti, tabiat tasviri, personajlar nutqi, muallif talqinida keng murojaat etadi. Ayniqsa, xalq maqollari asar personajlari nutqidagi betakror ifodaning yuzaga chiqishida muhim o‘rin tutadi.

Yozuvchining uzoq yillar kuzatishlarining mahsuli bo'lgan o'smir yoshdagi yigit holati, Mashrabning Arzigulni ilk bor uchratgan chog'dagi tuyg'u va kechinmalari aks etgan quyidagi lavhaning yuzaga kelishida asqotgan: "Arzigulning gapiga kimdir pastdan javob qaytardi, lekin uni Mashrab eshitolmadi. Yana kulgi ko'tarildi. Tepadagi qiz ularga qo'shilib xandon solayotgan bo'lsa ham, tovushi alohida ajralib turardi, xuddi bo'g'iq quvurdan otilib chiqqan bahor toshqinidek jarangdor va sho'x edi. Mashrab bu alohida kulgi kelgan tomonga yalt etib qarab, bo'z ko'ylakli, sochini boshiga o'rab tang'igan, yalangoyoq, durkungina bir qizni ko'rdi... Shu bahorda tovushi do'rillab, qiz desa qulog'i qimirlaydigan bo'lib qolgan yigitning shunday yoqimli tovush egasini ko'rish ishtiyoqi shu onda uyg'onib qoldi. Yo'lning u betidan – bu betiga o'g'ri yurish qilib o'tdi. Bo'ynini cho'zib asta mo'raladi... Xullas, u yoqqa o'tib asta qaradi, bu yoqqa o'tib barglar orasidan mo'raladi – axiyri, basharasini ko'rdi. Ko'rdi-yu, ilon avragan qurbaqaday qotdi-qoldi. Umri bino bo'lib bunaqa istarali qizni ko'rmagan! Haligini erdan terib olgan qo'lidagisi qo'lida, og'zidagisi bo'g'zida qoldi." [Shuhrat., 2018; 601]

Muallif tasvirda xolislikni saqlab qoladi. Mashrab uchun begona Arzigul tasvirida yozuvchi atayin "bashara" so'zini qo'llaydi. Mashrabning qizni ilk bor ko'rgandagi holatini "ko'rdi-yu, ilon avragan qurbaqaday qotdi-qoldi" tarzda bir chizgi bilan akslantiradi. Bu o'xshatish bilan qiz o'rnida ilonning, yigit o'rnida qurbaqaning holati ifodalanadi. Bu o'xshatish orqali Arzigulning betakror go'zal qiyofasi, unga mahliyo bo'lgan Mashrabning qabartma tasviri yaratiladi.

Mashrab nigohi vositasida Arzigul qiyofasi "uning qarshisida o'n gulidan endigina bir g'unchasi lab ko'rsata boshlagan navnihol qiz turardi! Qiz emas, pari, deysiz: qosh-ko'z kelishgan, g'uncha dahan, og'zidan shakar to'kiladi" [Shuhrat., 2018; 602] tarzda aks etgani holda Arzigul nigohidagi Mashrab qiyofasi quyidagicha tasvirlanadi: "Uning ko'zi Mashrabning ko'ziga qamti bo'lgan, uning qarshisida kap-katta yigit, yigit bo'lganda ham ko'zlari allanechuk hayajon bilan yongan chiroyli yigit turardi. "siz qoqsangiz, qancha bo'lsa eganim bo'lsin!" degan so'zni ham shunaqa chertib aytdiki, uning yuragiga o'qdek sanchildi. Ma'nosi yalt etib, hozirgacha beparvo bo'lgan qizning ko'zini boshdek ochib yubordi. U kelishgan bir yigit bilan hazil-mutoyiba qilayotgan ekan. Ana, xolos!" [Shuhrat., 2018; 602]

Ma'lumki, "Yozuvchi hayotni obrazli tasvirlashning o'ziga xos shakllari – prozaik, dramatik va she'riy shakllarda ijod qiladi. Uning tili bir-biridan jiddiy farqlanadi. Masalan, dramatik asar tilining o'ziga xos xususiyati shundaki, undagi personaj nutqi mustaqil holda butunlikni tashkil etmaydi, balki bir butun dialog sistemaga birlashadi. Prozaik asarda personaj nutqi obrazni umumlashtirish va individuallashtirish uchun xizmat qiladi va diologik hamda monologik qurilishga ega bo'ladi". [Shukurov N., Hotamov N., Xolmatov Sh., Mahmudov M., 1979; 105] Yuqoridagi Arzigulning monologik nutqi uning individuallashtirilgan holdagi milliy qiyofasini gavdalandiradi.

Ilk sevgi qalbiga kirib kelgan Mashrabning masrur holatida suv tavsili vositasidagi tasvir ayniqsa muhim o'rin tutadi: "Mashrabning butun badani mis bo'lib qizib ketgan, nazarida lovvillab yonardi. Ko'cha yoqalab oqqan, qirg'oqlarini maysa-giyox qoplagan ariqdan chatanog'ini kerib, yuz-qo'lini yuvdi. Muzday suv

shunday xush yoqardiki, asti qo'yaberasiz! Butun vujudiga huzur-halovat nur bo'lib unsiz taralardi. Bunga sari yana suv sochar, bo'yinlarini qo'shib yuvaradi. Orombaxsh tomchilar qizigan yuz-ko'zining taftini olib, nurli iz qoldirib pastga dumalardi, xayolidagi kimsani yanada ravshanroq, yanada jozibalibroq ko'rsatgandek, uning ko'rkini ochayotgandek bo'lardi" [Shuhrat., 2018; 603] Yoki Mashrab qalbidagi sururbaxsh tuyg'ular ifdasida yalpiz tavsili ham muhim o'rin tutadi: "Mashrab ichki bir hayajon va qalbini larzaga keltirgan notanish quvonch bilan suvni hovuchlab yuzga sepmoqchi bo'lib edi qo'llari soxildagi giyohlarga tegib ketdi. Yalpiz hidi anqib, atrof atirga to'ldi. Bu unga yana ham xush yoqdi. O'sib ketgan, ilk bahorgi ko'm-ko'k rangini kul tusiga almashgan, uzun va sershox yalpizning ikkita nozik shoxchasini tirnog'i bilan uzib, dimog'iga tutdi. Undan taralgan hidga to'ymay, barmoqlari bilan erkaladi. Ana shunda hammayoqni tutgan allambalo bo'y ko'nglini yashnatib yubordi. Nahot, yalpiz shunaqa hid taratsa? Shu oddiy yalpiz-a! Bu mo'jiza ona tuproqning hikmatimi yoki bahorning saxiy in'omimi? O, bu erlarda ne-ne gulchechak, ne-ne gullolalar bor. Hammasining o'z xusni-ko'rki, o'z atri-anbari bor!" [Shuhrat., 2018; 603-604] Yuqoridagi "suv", "yalpiz" detallari vositasidagi tasvirlarda Mashrab kayfiyatida yuz bergan ko'tarinkilikning o'ziga xos talqinida vosita vazifasini bajargan. Shuningdek, "... detal badiiy voqlikni yaratish vositasi-ashyosi bo'lib, u tasvirlanayotgan narsa-hodisani konkretlashtiradi, uni hissiy idrok qilish mumkin bo'lgan tarzda gavdalanitiradi. Boshqacha aytsak, detal asarda tavirlangan obrazning kichik bir qismi (ya'ni u hamisha predmetlilikni ko'zda tutadi), detallarning birikuvi natijasida o'sha obraz ko'z oldimizda butun holda namoyon bo'ladi" [Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M., 2010; 89]

Shuhrat manzara-kartina yaratish ustasi. Manzara-kartina esa izchil tasviriylik vositasida yuzaga chiqadi. Professor U.To'ychiyev tasviriylikni 3 turga ajratadi: a) voqea tasviri (voqea-to'qnashuv va kompozitsiya tasviri); b) qahramon va obrazlar tasviri (kishilarning ichki, tashqi dunyosi va suhbat tasviri); v) tashqi olam va manzara tasviri". [To'ychiyev U., 2011; 191] "Mashrab" romanida yuqoridagi uchinchi xil tasvirni Boborahimlarning g'aribona hovlisi misolida ko'ramiz. Asarda muallif Valibobo xonadoni bilan o'quvchini tanitish orqali davr, muhitga ham olib kiradi: "Mashrablar pashsha qo'nmas kichkinagina hovlida turardi. Eshikdan to'g'ri hovliga kirishar, hovlida esa savlatga o'sgandek, bir tub yapaloq o'rik bor edi. Yoz kelsa, serbutoq shoxlarini ko'm-ko'k barglarga ko'mib, butun hovlini qoplab oladi. Hovli yanada torga o'xshab ketadi. O'rik atrofini teshalab Mashrabning onasi o'sma, hojirayxon, kashnich ekadi, kuz kelsa ro'zg'orda ishlatilmagan mayda no'sh piyozni suqib qo'yadi. To sovuq tushguncha unib, ko'm-ko'k bo'lib qor ostida qoladi. Qor ketishi bilan hovlining chiroyini ochgandek barq urib ko'm-ko'k bo'lib ketadi. Ona uni avaylab ko'kidan 3-4 naychasini tirnoqlab oladi-da, suyuq ovqatning yuziga kertadi. Ostidan esa, sal o'tmay yana ko'karib chiqaveradi. To kashnich sohib, unib chiqquncha ermak. Ota ham "onangning dehqonchiligini ko'r, deb tegishib qo'yadi. Tabiati ravshan bo'lsa, ba'zan rayxondan uzib hidlay-hidlay masjidga chiqib ketadi. Bu onaga juda ma'qul tushadi. Chunki bu otaning dimog'i chog'ligi belgisi edi. Xullas, hovlining husni o'sha bir tub o'rik va bir uy, bir ayvon" [Shuhrat., 2018; 607] Romanda Valiboboning kosiblik ustaxonasi tasviri orqali

uning mashaqqatli mehnati haqida ma'lumot beriladi. Yozuvchi ustaxona tasvirini kosiblar ishlatadigan narsa-buyumlar va so'zlar, "yo'g'on yong'oq g'o'lasidan qilingan, hatto po'stlog'i shilinmagan ishtahta", "charm, chok, qolib, shon, pardoz, ko'va, ip, mo'm, qo'njar, qatm" orqali batafsil namoyon etadi.

Xullas, Shuhratning "Mashrab" romani betakror iste'dod sohibi hayotining bir qismi o'ziga xos tarzda aks ettirgan ijod namunasi sifatida qimmatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shuhrat. Tanlangan asarlar. Roman va qissalar. – Toshkent: "SHARQ" nashriyoti - matbaa aksiadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2018.
2. Shukurov N., Hotamov N., Xolmatov Sh., Mahmudov M. Adabiyotshunoslikka kirish. –Toshkent: O'qituvchi, 1979.
3. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
4. To'ychiyev U. O'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.

TARIXIY ROMAN-EPOPEYADA BOSH QAHRAMON VA EPIZODIK PERSONAJLAR YAXLITLIGI

Gulchehra QO'YLIYEVA

Guliston davlat universiteti dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozuvchi ijodiy kontseptsiasining mukammalligi kompozitsion yaxlitlikni ta'minlash omili ekanligi Muhammad Alining "Ulug' saltanat" roman-epopeyasidagi Axiy Jabbor, Usta Matpano epizodik personajlari orqali uning badiiy ifodasi tahlil va tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: epopeya, personaj, personajlar ierarxiyasi, xarakter, badiiy ifoda, ijodiy kontseptsiya, kompozitsion yaxlitlik, tariqat, poetik mahorat

Annotation: This article analyzes and explores the artistic embodiment of episodic characters Ahiy Jabbar and Usta Matpano in Muhammad Ali's epic novel "The Great State". It is shown that the perfection of the writer's creative idea is a factor in ensuring compositional integrity.

Keywords: epic, character, hierarchy of characters, character, artistic expressiveness, creative concept, compositional integrity, tariqa, poetic mastery

Zamonaviy adabiy jarayonni kuzatish shuni tasdiqlaydiki, adabiy qahramon hamisha ham o'ziga qattiq ishongan, qandaydir jasoratlar ko'rsatib, fidoyiligi bilan ko'pchilikka o'rnak bo'ladigan va xalqni ergashtiradigan personaj bo'lishi shart emas. Biroq bu fikr "Ulug' saltanat" epopeyasi ijodiy kontseptsiyaga daxldor emas. Adib o'zining puxta va mukammal ijodiy kontseptsiyasiga asoslanib asarning kompozitsion yaxlitligini ta'minlaydi. Roman epopeya markaziga Sohibqiron Amir Temur obrazini qo'yib, o'z fikr-g'oyalarini bosh qahramon zimmasiga yuklaydi. Voqealar zanjirini ham yuqoridan quyiga qarab (personajlar ierarxiyasi asosida)

joylashtiradi. Ushbu tarixiy roman epopeyadagi Axiy Jabbor, Usta Matpano singari epizodik personajlarga ham ulkan g'oyaviy zalvar yuklaydi. Romanda mardlik va halollikni targ'ib etgan axiylik harakati haqida o'quvchi uchun juda qiziqarli ma'lumotlar beriladi.

Shu nuqtai nazardan kuzatilsa, epopeyaning bosh qahramoni – Amir Temur saltanatining vakillari sifatida namoyon bo'ladigan, o'zlarini axiy sanovchi Amir Shohmalik va Axiy Jabbor kabi personajlar axiylik va javonmardlik tariqatining saxovat, safo, vafo kabi muhim ruknlariga amal qilib yashashadi. Ular futuvvat ahlining xislatlarini o'zlashtirishga, fazilatlarini hayotlarida namoyon etishga, shartlarini uddalashga astoydil harakat qilishadi. Masalan: Axiy Jabbor kimsadan narsasini qizg'onmaydi. Ko'nglini takabburlik va kibru-havodan xoli tutib, shijoat ko'rsatishga, el xizmati yo'lida fidoyi inson bo'lishga intiladi.

“To'lqinlangan olomon junbushga keldi. Baqiriq-chaqiriqlar ostida qozining ishorasi bilan endi hamma tosh oldi... Suron ichida sho'rliklarning ingragan ovozlari eshitilmay ketdi.

Axiy Jabbor bahodir hang-mang, qonga bo'yalib, qip-qizil go'shtga aylangan, allaqachon omonatini egasiga topshirgan bechoralarga kuyindi, toshlar ul baxti qarolarga emas, xuddi o'ziga tomon otilganday tuyulib ketdi, ammo biron ko'mak berishdan mutlaqo ojizligini his qildi.” [5. Yoqubov I. 2007, 24.]

Axiy Jabbor – taqvodor va mard kishi. Biroq, real vaziyat oldida ojiz bir banda. Chunonchi, shariat talabi bo'yicha zinokorlarga hukm chiqargan qoziga ham, bu hukmni ijro etgan elning irodasiga ham qarshi bormaydi. Og'ir jazoga mustahiq qilingan baxtiqaro gunohkorlarga qanchalik achinmasin, amaliy yordam berolmaydi. Chunki, Alloh taolo bandalarini zinoga yaqinlashishdan va zinoga sabab bo'ladigan ishlardan qaytarganini yaxshi biladi va junbushga kelgan olomonni to'xtatib qolishga urinmaydi.

Axiy Jabbor suv azal-azaldan anqoga shafeligi ma'lum bo'lgan Karbalo cho'lida vujud istagidan yuksala olmagan sherigi – Ayboj o'g'longa o'z ulushini ilinadi:

“– O'lsam o'laman, ammo turkning mardligi-yu himmati, sha'nini yuksak tutaman, toki uning saxiyu axiy ekani, yaxshi nomi jahon yuzida boqiy qolsun! Sizga o'zimning bir ichim suvimni ravo ko'rgayman!...” [5. Yoqubov I. 2007, 324.]

Uning baxodirligi nainki jismoniy kuchi, axiylik, javonmardlik yo'liga sadoqati – ma'naviy-ruhiy qudratida ham oshkor ko'rinadi. Shuning uchun ham kitobxon ko'z o'ngida saxovatli, oliyhimmat, muruvvatpesha va tanti inson sifatida gavdalanadi. Amir Temur bunyod etgan Turon saltanatining ulug'ligi ham turklik ulug'langani, millat sha'n-shavkati yuksak poyalarga ko'tarilgani, qolaversa ehtiyojmand bo'lsa-da, o'z xayotini xavf-xatarga qo'yib, bardosh va matonat bilan nafsining hissasidan kecha oladigan, rizq-nasibasini hamrohiga baxshida etadigan mard, oliyhimmat, saxovatli o'g'lonlari borligi bilan belgilanadi.

Albatta, Axiy Jabbor to'qima obraz. Ammo temuriylar davrida bunday badiiy talqinlarning real asoslari ham mavjud edi. Adabiyotshunos olim Jasur Mahmudov Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat” tazkirasidagi Axiy Faraj Zanjoni, Axiy Ali Misriy q.s., Axiy Ali Dehistoni r.t., Axiy Ali Qutlug'shoh Shayx Hisomuddin Hasan bin Muhammad bin Husan bin

Axiy Turk singari avliyolarning futuvvat va axiylikka mansubligi hamda ularning Pahlavon Mahmud faoliyati bilan alloqadorligini dalillaydi [7. Maxmudov J.2023]. Demak, Muhammad Ali personaj tasvirida tarixiy-adabiy manbalarga tayangan va real hayot haqiqatiga yaqin poetik tasvirlashga erishgan, deyishimiz mumkin.

Usta Matpano obrazini biz dastlab naqshinkor peshtoqlari qulagan xorazmshohlarning Gurganjdagi saroyiga qarab ko'z yosh to'kayotgan o'ksik kayfiyatda uchratamiz:

“Atrofda hamma jon saqlab, o'zini har yoqqa urar, uning esa hechkim bilan ishi yo'q, goh mahobatli peshtoqqa, goh toshlar tekkanidan o'yiqlar hosil qilgan, Moniy chizgan rasmday go'zal gulchin darvozaga jim qarab turarkan, qisiq ko'zlaridan yosh oqardi.

– Farzandingiz shundoqqina oldingizda nobud bo'lsa, qandoq chidamoq mumkin? – deb qo'yardi u o'ziga o'zi gapirganday. – Haliyam bandasi chidaydi...

Amir Sayfiddin neko'z yaqinlasharkan, u odamdan so'radi:

– Farzandim, deysiz... Qani farzandingiz?

– Ana!- deya yonayotgan, xarobaga aylangan qasrni ko'rsatdi haligi odam. – Bu saroy farzandim edi.

Amir Sayfiddin neko'z xijolatda qoldi.” [7. Maxmudov J.2023].

Ko'rinadiki, o'z qo'llari bilan yaratilgan binolarning ko'z o'ngida yakson qilinishi iste'dodli kekxa me'mor uchun xuddi qadrdon farzandini yo'qotish kabi ayanchli hol. Bunyodkor inson – usta Matpanoning urush, savash va bosqin deb ataluvchi yagona dushmani bor. Chunki me'morning hayot mantig'iga ko'ra bandasi xudoning erini obod qilish, gullatish uchun dunyoga keladi. Anglashiladiki, epizodik personaj ham Muhammad Ali epopeyaga singdirgan inson bolasining yorug' olamda yashashdan ko'zlagan bosh maqsadi vayron etmoq emas, balki bunyod qilmoqdir, degan kontseptual g'oyani tashimoqda.

Usta Matpanoning ijodkor inson, andak darveshfe'l, siniq tabiatli, xokisor kishi ekanligi Amir Temurning ko'nglidagi niyat, tilidagi so'z va qilayotgan amallari mushtarakligini sinashi, tunlarni bedor o'tkazib yillar davomida qurilish tashvishlariga sho'ng'ib ketishi kabi hollarda ham ko'zga tashlanadi. Matpano Xorazmiyning xokisorligi teran e'tiqodiy asoslariga ega. Adibning ta'rif etishicha, u o'z qilayotgan amallarining beg'arazligini ta'minlashga intiluvchi, kibru havodan mutlaqo xoli inson. Usta Matpanoning Amir Temurdan Oqsaroy bosh me'morligini Muhammad Yusuf Tabriziyga topshirinishni so'ragan kezdagi mezbonu mehmon me'morlar suhbat, aniqroq aytganda kamtarlik va siniqlik bobidagi samimiy tortishuvga e'tibor beraylik:

“– Bizlar mezbun... Lozim topsalar, bosh me'morlikni qo'li gul mehmonimizga tobshursalar... – ta'zim qildi Usta Xorazmiy.

– Yo'q-yo'q, kamina shogirddurbiz... – qo'l qovushtirdi Yusuf Tabriziy.
– Yo'q-yo'q...

– Mehmonimizga tobshursalar...

– Qulluq... kamina shogirddurbiz...

– Tobshursalar...

– Shogirddurbiz...” [8. Mehmet Rixtim, 2001].

Usta Matpanoning sobit e'tiqodiga ko'ra, olamda yaratuvchi – yolg'iz Ollohning o'zi. Me'mor esa, Xudo uning ko'ngliga solgan istaklarni ado etuvchi bir bandadir. Binobarin, uning mehnati beg'araz, har qanday da'volardan yiroq tarzda va sidqidildan amalga oshirilmog'i lozim. Shuning uchun ham Matpano Xorazmiy farzandlari va shogirdlariga o'z "imzo"larini bunyod etilgan binolarning pinhon joylariga yashirish, me'mor ismini ko'z ko'z qilishdan tiyilishdan saboq beradi. Bu muhim detal obraz mohiyatini ochishda katta ahamiyatga ega.

Falokatlardan dili ozurda usta Matpano Oqsaroy bosh me'morligiga tayinlanishi ham bejiz emas. Bu orqali adib Amir Temurning yaratuvchi va yashnatuvchi inson ekanligiga urg'u beradi. Aytish mumkinki, romanda tasvirlangan sohibqiron Amir Temur va usta Matpano obrazlari urush va bosqinlarga nisbatan nafrat ko'zi bilan qarashi, bunyodkor, kamtarin insonligi, real vaziyat talablari oldida ojizligi jihatidan ham, yaratuvchilik yumushlarining tepasida turishlari bilan ham bir birlarini to'ldiradi.

Darhaqiqat, Sohibqiron Amir Temur nafaqat Oqsaroy qurilishiga bosh-qosh bo'ladi. Balki, Najmiddin Kubroning shogirdi Sayfiddin Boxarziy daxmasi yonida maqbara va xonaqoh qurdirib, atrofini gulzor qiladi. Shuningdek, Bahovuddin Naqshband mozorini obod qilib, faqiru miskinlarga xayru-ehson ulashadi. Keyinchalik, Andijon va Marg'ilonda madrasalar bunyod etish, Chinoz yaqinida Sirdaryo ustiga ko'prik soldirish, Samarqand atrofida o'n to'rtta bog' yaratish ishlariga ham bosh bo'ladi. Bunday ezgu ishlarning aksariyati, sohibqiron orzu-intilishlarini teran anglagan usta Matpano singari ishonchli va sadoqatli me'morlar qo'li, yurak qo'ri bilan ham bunyod etilgani shubhasiz.

El-yurt xotirjamligini ta'minlash zaruriyati ba'zan qilich ko'tarib maydonga chiqishni ham taqozo etadi. Bunyodkorlik bilan shug'ullanibgina yashash imkonsiz bo'lgan paytlarda ham Amir Temur qilich-qalqonsiz tinch va osuda zamonlar kelishi, bog'u-rog'lar, qasru-imoratlar bunyod qilib, yo'llarni obod etib, ziroatu tijorat ishlariga rivoj berib umrguzaronlik qiladigan, to'y-tantanalar, bayramlarni nishonlaydigan, xayru ehsonlar-la etim-esirlar boshini silaydigan dorilomon zamonlar kelishini orzulaydi. Zotan, uning qalbi ezgu yumushlar etagini tutmoqnigina tilaydi.

Muhammad Ali ijodiy kontseptsiyasining mukammalligi roman epopeya kompozitsion yaxlitlikni ta'minlashda muhim omil bo'lgan. Darhaqiqat, adib aksariyat qahramonlarini e'tiqod va iymon uyg'unligi, taqdiri azalga ishonch falsafasi, shukronalik tuyg'usi asosida tasvirlashga, ko'ngil tilaklari va real hayot ziddiyatlari fonida ochishga intilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub – B.45. – <http://library.navoiy-uni.uz/>.
2. Baxtin M.M. Tetralogiya / M.M.Baxtin; sost., tekstol. podgot., nauch. apparat: I.V.Peshkov; komment.: V.L. Maxlina i dr. – M.: Labirint, 1998.
3. Baxtin M.M. Epos i roman / M.M.Baxtin; sost. S.G.Bocharov; vstup. st. V.V.Kojinov. – SPb.: Azbuka, 2000.

4. Girshman M.M. Literaturnoe proizvedenie: teoriya xudojestvennoy selostnosti / M.M.Girshman. – 2-e izd., dop. – M.: Yaz. rus. kulʹtury, 2007.
5. Yoqubov I.A. Muhammad Ali ijodida tarixiy jarayon kontseptsiyasi va liro-romantik talqin. Monografiya. –T.: “Fan”, 2007.
6. Yoqubov I.A. Badiiy-estetik soʻz sehri. –T.: “Fan va texnologiya” 2011.
7. Maxmudov J.X. Pahlavon Mahmud va futuvvat manbalari. – OʻzMU ., filol. fan dok-ri diss... – T.: 2023.
8. Mehmet Rixtim. Azerbayjon tasavvuf toʻrunlari ilk soʻfiylar.// Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts. Proceedings of a symposium held in Istanbul. March 28-30, 2001.

АДАБИЙ ЭРТАКЛАРНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

Замира РАҲМОНОВА

Андижон давлат университети катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада жаҳон адабиёти ва шунингдек, ўзбек адабиётидаги адабий эртаклар фикр юритилади. Адабий эртакларнинг ўзига хос хусусиятлари атрофлича таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: адабий эртаклар, фольклор, қаҳрамон, адабиёт, жанр.

Abstract: The article discusses world literature and literary tales in Uzbek literature. Specific features of literary tales are analyzed in detail.

Key words: literary tales, folklore, hero, literature, genre.

Жаҳон адабиёти тарихида адабий эртақ яратиш илдизлари илк бор анъанавий эртаклар ижодкорлиги илгарироқ сўнган халқлар адабиётида юзага келган. Масалан, даниялик адиб Ханс Кристиан Андерсен (1805-1875), немис филолог олимлари, ака-ука Якоб (1785-1863) ва Вильгельм (1796-1859) Гриммлар халқ эртакларини адабий жиҳатдан қайта ишлаб, ўзлари ҳам халқ эртаклари шаклида жуда кўп адабий эртаклар ижод қилганлар[Х.Андерсен, 1976]. Улар яратган адабий эртаклар эса ҳозирга қадар кўпчилик томонидан севилиб ўқилади.

Ханс Кристиан Андерсен ижод қилган адабий эртаклар, бир томондан, анъанавий халқ эртакларидаги уйдирмадан фарқли ҳолда қаҳрамонларни реал воқеликка яқинлаштириб, уларга реаллик бахш этиши билан, иккинчи томондан, реал ҳаётини нарсаси ва ҳодисаларга фантастик тус бериб, уларни жонлантириши билан анъанавий эртаклардан фарқланиб туради.

Ака-ука Гриммлар яратган адабий эртаклар қаҳрамонлари оддий халқ ичидан чиққан деҳқон, косиб-хунармандлар, камбағал меҳнаткашларнинг жуда кўп адабий эртаклар ижод қилганлар. Улар яратган адабий эртаклар эса ҳозирга қадар кўпчилик томонидан севилиб ўқилади.

Ханс Кристиан Андерсен ижод қилган адабий эртаклар, бир томондан, анъанавий халқ эртакларидаги уйдирмадан фарқли ҳолда қаҳрамонларни реал воқеликка яқинлаштириб, уларга реаллик бахш этиши билан, иккинчи томондан, реал ҳаётий нарсa ва ҳодисаларга фантастик тус бериб, уларни жонлантириши билан анъанавий эртаклардан фарқланиб туради.

Дунё адабий эртаклари хазинасига улкан ҳисса қўшган ижодкорлардан яна бири француз шоири ва танқидчиси Шарль Перро (1623-1703) бўлиб, у яратган “Қизил шапкача”, “Уйкудаги гўзал”, “Шумшук қиз”, “Этик кийган мушук” эртаклари ҳозирда жаҳондаги турли тилларда сўзлашувчи болаларнинг севимли асарларига айланган [Ш.Перро, 1970.]. У халқ ижодига хос завқли юмрдан, истехзоли кулгудан ўринли фойдаланиб, ўз эртакларининг ўқимишлилигини оширишга эришган.

Рус адабиётида адабий эртак жанрида Н.М.Карамзин, В.А.Жуковский, А.С.Пушкин, П.П.Ершов, В.Ф.Одоевский, С.Т.Аксаков, В.И.Даль, К.Д.Ушинский, Д.Н.Мамин-Сибиряк, Л.Н.Толстой, А.М.Горький, А.Н.Толстой, В-В.Бианки, Е.Л.Шварц, К.Г.Паустовский, А.П.Гайдар, М.Е.Салтиков-Шчедрин, К.Чуковский каби жуда кўп шоир ва адиблар баракали ижод қилганлар.

Ўзбек адабиётида эса Ҳ.Олимжон, З.Диёр, С.Жўра, Ш.Саъдулла, А.Раҳмат, П.Мўмин, М.Аъзам, Т.Адашбоев, А.Обиджон ва бошқа адибу шоирлар томонидан адабий эртакнинг гўзал намуналари яратилган.

Адабий эртакнинг жанр хусусиятлари ҳақида талайгина фикр-мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, рус олими Л.Ю.Брауде адабий эртакларнинг, бир томондан, анъанавий халқ эртакларига хос фантастикага, иккинчи томондан, алоҳида ижодкорнинг бадиий тўқимасига асосланган алоҳида жанр эканлигини таъкидлайди [Брауде Л.Ю., 1977; 234.].

С.Я.Серов адабий эртакларнинг фольклор ва ёзма адабиёт билан алоқадорлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг ҳақли эътироф этишича, адабий эртак, асосан, болалар ва ўсмирларга мўлжалланганлиги билан диққатга сазовор [Серов С.Я., 1989; 116.]. Шу сабабли адабий эртак болалар адабиётининг намояндалари ижодида кўп учрайди. Чунки эртакка хос фантастика, ғайритабиий уйдирма сюжет катта ёшдаги кишилардан кўра болалар ва ўсмирлар учун мароқлидир. Бундан ташқари аксарият адабий эртаклар ўғитнамо мазмуни билан ҳам болаларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан камол топишлари учун муҳим аҳамиятга эга.

Таниқли рус фольклоршуноси В.П.Аникин ҳам адабий эртакнинг фольклор ва ёзма адабиёт ўртасида турувчи, уларни ўзаро боғловчи адабий ҳодиса эканлигини қайд этган ҳолда адабий эртакда адиб ёки шоирнинг ижодий эркинлиги нисбатан кучли эканлиги реал ҳаётдаги ҳар бир воқеа ёки ҳодиса, шахс ва нарсa адабий эртак учун мавзу бўла олишлигини тўғри кўрсатади [Аникин В.П., 1984; 3-22].

Таниқли рус адабиётшуноси В.И.Новиков ҳамда рус фольклоршуноси Э.В.Померанцевалар ҳам халқ эртаклари мавзуи, сюжети, мотивлари услуби билан узвий боғлиқликда бирор шоир ёки адиб томонидан ёзма ҳолда яратилган эртакларни адабий эртаклар деб юритиш лозимлигини, улар

фольклорнинг эмас, балки адабиётнинг мулки эканлигини тўғри қайд этадилар [Померацева Э.В. 1974; 356-357].

Биз ҳам юқорида номлари зикр этилган олимларнинг фикрларига тўла қўшилаемиз. Чунки адабий эртақ баён услуби, фантастика, формулавийликни ҳамда бадиий шартлиликни анъанавий халқ эртақларидан олса-да, ўзида ёзма адабиётга хос индивидуалликни устун сақлайди. Шунинг учун адабий эртақка халқ ижодидан кўра ёзма адабиётга тааллуқли ҳодиса сифатида қараш ва баҳолаш тўғрироқ бўлади. Бундан ташқари, фольклоршунос ва адабиётшунос М.А.Азадовский ҳақли қайд этганидек, адабий эртақка қўл урган ҳар қандай адиб ёки шоир ўзга материални ўз қарашига мослаб қайта ишлайди, унга янгича мазмун ва моҳият бахш этади. Мана шу тариқа адабий эртақ ижодкорнинг ўз асарига, агар эртақ асосида ётган материал бошқа миллатга тааллуқли бўлса, соф миллий асарга айланади [Азадовский М.А., 1938; 56]. Бундай хусусият фақат рус адабий эртақлари учунгина эмас, балки барча халқлар адабий эртақларига ҳам бирдек тааллуқлидир. Ёзма адабиёт халқ оғзаки ижодининг кўпгина эпик жанрлари асосида тараққий этди. Шунинг учун ёзма адабиётда эртақ-достон, эртақ-ҳикоя, эртақ-қисса, эртақ-масал, эртақ-роман каби ранг-баранг асарлар юзага келди. В.П.Аникин уларнинг барчасини умумлаштириб, эртақона адабиёт деб номлайди [Аникин В.П., 1984; 20]. Бизнингча, бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки эртақ оғзаки анъанада бўладими, ёзма адабиётда бўладими, барибир, ўзигагина хос хусусиятини муайян даражада сақлайди. Шу боис биз уни оғзаки ва адабий эртақ сифатида баҳолаймиз. Аммо эртақ шаклига солинган ривоят, афсона, масал, ҳикоя, қисса ва романни эртақнинг бошқа жанрлар билан чатишган шакли деб айта олмаймиз. Чунки ушбу жанрларнинг ўзига хос мезонлари мавжуд. Масалан, роман жанри учун романга хос тафаккур қамрови, ҳаётӣ-мазмуний кўлам борки, эртақка хос шаклий хусусият бундай мезонни тўла қамраб ололмайди.

Бошқа халқлар адабиётида бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам адабий эртақлар наср ёки назм шаклида яратилади. Бу ижодий жараён адабий материал характери билан эмас, балки ижодкорнинг шоир ёки носирлиги, унинг ижодий майли, индивидуал услуби ва истеъдод йўналиши билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Шунинг учун адабий эртақ шеърӣ шаклда яратилиб, катта ҳажмга эга бўлса, уни эртақ-достон, насрий шаклда яратилиб, катта ҳажмга эга бўлса, уни эртақ-қисса, эртақ-роман деб баҳолаш, бизнингча, назарӣ жиҳатдан тўғри эмас. Илмӣ истилоҳлар истеъмолида чалкашликлар келиб чиқмаслиги учун шакли ва ҳажмидан қатъи назар, адабий эртақ ўз ўзгармас номи билан қолади. Негаки, унинг поэтикаси, образлар талқини, сюжет тузилиши ва бошқа жанрлар билан қориштириб бўлмайдиган ўзига хос яна бир қатор бадиий хусусиятлари мавжуд.

Адабий эртақ – сўз санъатининг иккита ўзанини фольклоризм воситасида туташтирган мураккаб эстетик ҳодиса. Ушбу жанрнинг постфольклор шароитидаги назарӣ табиатини тўғри англаш учун унга мансуб асарлардаги фольклоризмларни атрофлича тадқиқ этиш тақозо этилади. Бизнинг кузатишларимиз шуни кўрсатадики, ўзбек адабий эртақлари сюжет

воқеаларининг мансубиятига кўра қуйидаги икки гуруҳга бўлинади: Биринчи гуруҳга асар воқеалари соф анъанавий халқ эртакларидан олиниб, у ёки бу шоир ёки адиб томонидан қайта ижодий ишланган адабий эртаклар киради. Масалан, Ҳ.Олимжоннинг “Ойгул билан Бахтиёр”, “Семурғ” каби асарлари ана шундай эртаклар сирасига тааллуқли.

Ушбу гуруҳга яна С.Жўранинг “Зангори гилам”, Ш.Саъдулланинг “Нўхот полвон” каби эртакларини ҳам киритиш мумкин.

Ўзбек адабий эртакларининг иккинчи гуруҳига адиб ва шоирларнинг дидактик мақсадда кундалик воқеалар асосида болаларга атаб ёзган асарлари киради. Масалан, Ҳ.Ҳ.Ниёзий қаламига мансуб ҳоласининг пулини ўғирлаган катта ўғилнинг шарманда бўлиши ҳақидаги эртакни эслаш кифоя.

Фольклоршуносликда, шунингдек, адабиётшуносликда адабий эртаклар ҳам халқ эртакларига ўхшаб сеҳрли, маиший ҳамда ҳайвонлар ҳақидаги эртакларга тасниф этилади [Серов С.Я. 1989; 5-6]. Албатта, халқ эртакларининг бундай таснифидан четга чиқиб бўлмайди. Чунки адабий эртак жанрига қўл урган ҳар бир ижодкор юқорида қайд этилган эртак турларидан ўзига маъқулини танлаб, уларга тақлид қилган ҳолда янги ясар яратиши табиий. Шу сабабли адабий эртаклар таркибида бир пайтнинг ўзида ҳам сеҳрли, ҳам маиший эртакларга, шунингдек, ҳайвонлар образлари иштирок этган асарлар кўплаб учрайди. Бироқ бизнинг назаримизда, ҳайвонлар образлари асосига қурилган эртакларни “ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар” деб эмас, балки мажозий эртаклар деб номлаш маъқулроқ бўлади. Чунки бундай эртакларда иштирок этган ҳайвонлар мажозий характерга эга. Масалан, Адҳам Раҳматнинг “Тулкининг ҳийласи” эртаги ана шундай сажияга эга. Мазкур адабий эртакда айёр ва муғомбир тулки ҳайвонлар подшоҳи арслон ва унинг вазири ҳўкизнинг аҳмоқлигидан фойдаланиб, уларни алдаб, ўзи ўлимдан қутилиб қолади. Аммо адибнинг эстетик идеали эртакдаги бундай ечим билан қаноатланмайди. Натижада, эртак ниҳоясида муғомбир тулки овчининг ўқидан ҳалок бўлади.

Ёзувчи ҳаётда ёлғон ва ҳийла билан яшаган тулкисифат одамлар охиروқибатда шарманда бўлиб, ҳалокатга учрайдилар деган ғояни илгари суради. Демак, адабий эртакнинг бош вазифаси ёшларни тўғри йўлга солиш, ҳалоллик ва одамийликка даъват этишдан иборат.

Адабий эртак соф фольклор материали ёки реал воқеликни халқ эртаклари шаклида, анъанавий эртакка хос тасвир усуллари ҳамда воситалари асосида яратилар экан, бундай адабий ҳодисанинг эртак жанрининг қайтадан жонланишига таъсири борми, адабий эртак эртакчилик анъанасининг қайтадан жонланишига, бу анъаналарнинг давомийлигини таъминлашга имкон берадими каби саволлар олдимизда кўндаланг бўлиб туради. Бундай саволларга эса адабий эртак оғзаки анъанавий эртакчиликнинг қайтадан жонланишига, бу анъаналарнинг давомийлигини таъминлашга заррача бўлсин таъсири йўқ, деб жавоб қайтариш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Андерсен Ханс Кристиан . Эртақлар. Тошкент. Ёш гвардия. 1972; Ака-ука Гриммлар. Эртақлар. Гафур Гулом номидаги адабий-бадиий нашриёт. Тошкент. 1976.
- 2 Азадовский М.А. Литература и фольклор. - Л.: 1938.
3. Аникин В.П. Русские писатели и сказка // Сказки русских писателей. - М: Детская литература, 1984.
4. Брауде Л.Ю. К истории понятия "литературная сказка" // Известия Ан. СССР. Серия литературы и языка. т. 36. 1977, №3.
5. Перро Ш. Эртақлар. Тошкент. Ёш гвардия. 1970.
6. Померанцева Э.В. Сказка // Словарь литературоведческих терминов. Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. -М.: Просвещение, 1974.
7. Серов С.Я. Русская литературная сказка // Городок ва табакерке. Сказки русских писателей. -М.; 1989. -С.3-116.

LUQMON BO‘RIXONNING “IMOM MOTURIDIY” ROMANI BADIYYATIGA DOIR

Sayyora RAIMOVA

**Termiz davlat universiteti katta o‘qituvchisi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotida istiqlol yillariga kelib vujudga kelgan diniy-ma’rifiy yo‘nalishdagi nasriy asarlar xususida so‘z boradi. Yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning “Imom Moturidiy”(2022) romani haqida ayrim mulohazalar bildirilgan. Ushbu asardagi intertekstuallik hodisasiga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, yozuvchining islom olamining ulug‘ piri Abu Mansur al-Moturidiy badiiy obrazini yaratishdagi o‘ziga xos bo‘lgan uslubi, badiiy mahorati masalasiga to‘xtalangan.

Kalit so‘zlar: Diniy-ma’rifiy yo‘nalish, Imom Moturidiy, intertekstuallik, yozuvchi mahorati.

Annotation: This article talks about prose works in the religious and educational direction that appeared in modern Uzbek literature by the ears of independence. Some comments were made about the novel "Imam Moturidi" (2022) by the writer Luqman Borikhan. Attention is paid to the phenomenon of intertextuality in this work. Also, the issue of the writer's unique style and artistic skills in creating the artistic image of Abu Mansour al-Maturidi, the great elder of the Islamic world, was touched upon.

Key words: Religious-educational direction, Imam Moturidi, intertextuality, writer's skill.

Istiqloldan keyingi davr o'zbek adabiyotida ilohiy-irfoniy motivlar butun bo'y-basti bilan namoyon bo'lgani sir emas. Nazmiy ifodalarda mumtoz adabiyotimiz an'analarga murojaat – "Qur'oni karim" oyatlari va hadisi shariflardagi mazmun-mohiyatni she'rga singdirish an'anasi etakchilik qilgan bo'lsa, nasr va dramaturgiyada shu an'ana muborak zotlar – shayxlar, valiyar, tasavvuf allomalari obrazining badiiy talqinlari orqali vujudga keldiki, adabiy olamda diniy-ma'rifiy ruhdagi badiiyat namunalari zohir bo'la boshladi.

Milliy o'zligimizga qaytish jarayonlarida adabiyotning muhim vosita sifatidagi ahamiyati tahsinga sazovor bo'ldi, albatta. O'tmishi, ajdodlari buyuk xalqni ma'naviy merosidan ajratib qo'yish siyosati barham topgandan so'ng milliy urf-odatlar, imon-e'tiqod tushunchalari qayta jonlandi. Badiiy tafakkurda ham ilohiy-irfoniy g'oyalar tashviqotida asosiy omil sifatida buyuk muhaddislar, ulug' pirlar, din peshvolari obrazi vujudga keldi. Sa'dulla Siyoyevning "Ahmad Yassaviy", To'lqin Hayitning "Buroq vodiysi yoxud Bahouddin Naqshband qissasi", Asad Dilmurodning "Pahlavon Muhammad", Abdumutal Abdullayevning "Hazrati Attor" kabi asarlari shular jumlasidandir.

O'zbek adabiyotshunosligida badiiyat namunalari aks etgan ulug' pirlar obrazini tadqiq etish borasida ham ilk qadamlar qo'yildi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori Mubora Omanovanning "Istiqlol davri o'zbek romanlarida shayx valiyar obrazining badiiy talqinlari" tadqiqoti fikrimizning isbotidir.

Luqmon Bo'rixonning 2022-yilda chop etilgan Imom Moturidiy asari ham shu yo'lda amalga oshirilayotgan ishlarga munosib hissa sifatida qo'shildi. Asarga so'zboshi yozgan O'zbekiston qahramoni Ibrohim G'afurov ta'biri bilan aytganda: "Yozuvchi Luqmon Bo'rixon qalamiga mansub "Imom Moturidiy" romani tariximizning qorong'i sahifasini yoritib, o'y-xayollarimizga yaxshi bir ozuqa beradi. Ezgulik, abadiyat, ilohiyat bobidagi fikrlarimizni charxlaydi. Zamon o'quvchilari bu qiziqarli asarni o'qib, uzoq o'tmishimiz, buyuk olim ajdodlarimiz va ularning kurashlari haqida qimmatli ma'lumotlarga, jonli tasavvurlarga ega bo'ladilar" [Бўрихон, Лукмон, 2022:6].

Mazkur roman uch qismdan iborat. Roman talablariga javob beradigan jihatlari ustun. Muhimi, romaniy problema qo'yilgan. Ya'ni "Roman inson taqdiri, uning jamiyat bilan munosabatining badiiy tadqiqi orqali olamu odam mohiyatini anglashga intiladiki, shu romaniy problema deyiladi"[Quronov D., 2018:379]. Demakki, asarda buyuk va sharaflilar tarix – Somoniylar hukmronligi davri - IX-X asrlar ajdodlarimizning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniyati, qolaversa, dunyo tamadduniga qo'shgan ulkan hissasi aks etgan. Romanda ilm-irfon gullab yashnagan davrda yurtimizdan etishib chiqqan ulug' din peshvosi Islom olamida "Imom al-Huda" (hidoyatga boshlovchi imom), "Rais ahli sunna val jamoa" (ahli sunna val jamoa imomi) nomlari bilan tanilgan buyuk bobokalonimiz Abu Mansur al-Moturidiy obrazi mahorat bilan yoritib berilgan. Asarda dinimiz sofliги yo'lidagi fikriy kurashlari, jamiyatdagi buzg'unchi g'oyalarni urchitishga harakat qilayotgan turli firqalarga qarshi ilmiy asosga ega tanqidiy qarashlari bilan dinimiz aslligini muhofaza etib, yot g'oyalardan qutqargan, muhim asosga ega asarlari bilan dong taratgan Abu Mansur al-Moturidiyning buyuk siymosi ko'z oldimizda bir qadar jonli gavdalanadi. Chunki "Romaniy problemaning badiiy idroki uchun qahramon

ham shunga mos, ya'ni jamiyatda yashagan holda o'zining individ ekanini teran idrok etadigan, muhit bilan ziddiyatga kirishgan shaxs bo'lishi lozim" [Quronov D, 2018:379]. Demak, Abu Mansur al-Moturidiy obrazi romanning romaniy qahramon talabiga javob beradi.

Roman retrospektiv xususiyatga ega. "Yozuvchi voqealar bayoni va takomilini rivojlantirishda epizodlarning o'zaro uyg'unligi bog'lanishlarda asosan eslash usulidan foydalanadi" [Бўрихон, Лукмон, 2022:6]. Umuman, eslash, ichki monologlar usulining qo'llanishi yozuvchi mahoratining muhim qirrasini bo'lib xizmat qilgan. Asar voqealari roviy tilidan bayon etiladi.

Romanda romaniy problemaga asos bo'lgan turli firqalarning dinni buzib talqin qilishlari yo'lidagi adashishlarining qurboni bo'lgan kimsalarning ayanchli taqdiri ham badiiy bo'yoqlarda aks ettirilgan. Asar muqaddimasida ana shunday adashuv qurboni bo'lgan oila farzandi, aniqrog'i, Samarqand qozisi asli halablik, zimmiylar qavmidan bo'lgan Idris Shomiyning o'g'li otasini izlab Inoyat ibn Vosiqning karvoniga qo'shilgan 17 yoshli Izroning xatti-harakatlari asar kompozitsiyasining asosiy unsuri bo'lgan tugunni tashkil qiladi:

"O'smir sarbonning qulog'iga uzoq shivirladi.

– Shundoqmu?-pichirladi Inoyat ibn Vosiq og'zi yarim ochilib, ko'zlari olayib.

– O'smir bosh irg'adi.

– Xo'p, - po'ng'illadi sarbon, - Samarqandga qadar qabatimdin jilma! Bu maqsadingni hech kimg'a so'ylama.Uqtingmu?

O'smir yana bosh irg'adi".

Bunday sirli yashirin holat, albatta, o'quvchini qiziqishga, mulohazakorlikka undaydi, asarga o'zgacha ruh bag'ishlaydi.

Qolaversa, shu tugun romanning 2-qismi intihosida "Falakning gardishi" bobida o'z poetik echimini topadi. Ya'ni Inoyat ibn Vosiq Idris Shomiyning o'g'lini o'z karvonida olib keladi va Shomiy haqiqatni anglab etadi, garchi hayoti fojiali yakun topsa-da, uni musulmonlarga qarshi qayragan niyati buzuk, din xoinlarini la'natlaydi va Imom Moturidiyning tafakkuriga yana bir bor tan beradi, umrining shomida bo'lsa-da imon keltiradi.

Shu o'rinda muallifning g'ayriislom hududlik bola obrazini yorqinroq tasvirlash maqsadida uning tilidan buzuk fors tilidagi talaffuzni qo'llashi obrazning jonliligini ta'minlagan:

"– Kimnidir qidirib yuribsanmi, ey bola?-so'radi soqollari chiroyli kuzalgan, elkalari keng sarbon.

– Menga kerak Samarkond, dedi bola buzuk fors tilida,– men xohlaydi, boradi Samarkond".

Asarning birinchi qismining birinchi bobi Samarqand hokimi Xolid Xalajning ulamolar bilan tanishish maqsadida Imom Moturidiyga chopar jo'natishi voqealari bilan boshlanadi. Shu o'rinda asarni harakatga keltiruvchi kuch konflikt yuzaga kelishi, ya'ni Idris Shomiyning Imom Moturidiy va Xolid Xalajni bir-biriga qarshi qo'yishida ko'rinadi. Shundan so'ng yozuvchi Imom Moturidiy obrazini "eslash" usuli orqali yoritib beradi. Ya'ni, yozuvchi Imom Moturidiyning o'z hayot yo'lini eslashi asnosida uning yoshlik yillaridagi otasidan olgan ilk saboqlari, madrasa

tahsili, uni tugatish arafasidagi nikoh masalalari, eng muhimi ilk karomatlarini tasvirlash orqali Imom Moturidiy ruhiyati, uning ichki olami, din sofliğining haqiqiy himoyachisi sifatidagi fazilatlarini yaqqol ochib beradi. Asarni o'qirkanmiz, Imom Moturidiy qarashlarining jonli va haqqoniy ifodasi orqali taniqli turk olimi Bekir To'pal o'g'lining "Dunyoni moturidiya qutqaradi" degan fikrlarining isboti o'z nash'u namosini topganiga guvoh bo'lamiz.

Shuningdek, yozuvchi Imom Moturidiyning fiqh, tafsir, aqida ilmiga oid qarashlarini ifodalash uchun o'zga matn imkoniyatlaridan keng va o'rinli foydalanadi. Masalan, Javodning ilmdan yiroq ekanligi va kelajak taqdiri haqida Imom Moturidiy tilidan aytilgan quyidagi intertekst asarda o'rinli qo'llangan va qahramonning xarakter xususiyatlarini ochish uchun xizmat qilgan: "Kimning hijrati mol dunyo uchun bo'lsa, ani topgay, ki ayol uchun bo'lsa, anga erishg'ay".

Aslida, ushbu "Amallar niyatlarga bog'liqdir" muborak hadisi Zakariyo Imom Muhiddin ibn Sharaf Navaviyning "Qirq hadis"ida quyidagicha keladi: "Umar ibn Xattob roziyallohu anhu rivoyat qiladi: "Rasululloh sollallohu alayhi va sallam bunday deganlarini eshitdim: "Albatta, amallar niyatga bog'liqdir. Kim nimani niyat qilsa, o'shanga erishadi. Kim Alloh va Uning Rasuli uchun hijrat qilsa, uning hijrati Alloh va Rasuliga bo'ladi. Kim mol dunyoga erishish yoki bir ayolga uylanish niyatida hijrat qilsa, u kishining hijrati niyat qilgan narsasi uchun bo'ladi". (Buxoriy, Muslim, Abu Dovud, Nasa'iy va Ibn Moja rivoyatlari)" [Нававий, 2021;7-8].

Asarning yigirmadan ortiq o'rinlarida intertekstlardan o'rinli foydalanilgan. E'tibor qaratadigan bo'lsak, bir o'rinda qo'shiq, hadisi shariflar va aksariyati esa Qur'oni karimning "Duxon", "Fath", "A'rof", "Anfol", "Tahrim", "Hujurot", "Moida", "An'om", "Yunus", "Zoriyot", "Balad", "Isro", "Hadid" kabi suralarining ma'lum bir oyatlaridan olingan va asar qahramonining aynan din sofliği yo'lidagi bahslarida qo'llanilgan. Bu esa qahramonga yanada ulug'vorlik baxsh etgan: "Ey, imon keltirganlar! Allohga chin tavba qilingiz, shoyadki, Rabbingiz sizlarning gunohlaringizni o'chirib, ostidan anhorlar oqib turadigan (jannatdagi) bog'larga kiritsa!". Bu o'rinda asar qahramoni o'z qarashlarini ilgari surar ekan, isbot uchun Tahrim surasidagi oyatlarga tayanadi.

Mazkur intertekstlarning barchasi Imom Moturidiy tilidan aytilmagan. Ba'zilar bahslarda ishtirok etayotgan boshqa personajlarga ham tegishli.

Asardagi konflikt Moturidiyning yoshlikdagi do'sti, mo'taziliylar ta'siriga tushib qolgan Vosiq ibn Qosim bilan o'zaro bahs-mujodalalarida namoyon bo'ladi. Ushbu bahslar bir tomondan Imom Moturidiy obrazini yuksaltirsa, ikkinchi tomondan o'sha davr ruhini – haq va botilni ajrata bilmaslik oqibatida vujudga kelgan turli firqalarning paydo bo'lishi, alal-oqibat musulmonlarning o'zaro ichki nizolari kuchaygan davrlar manzarasini o'quvchi ongiga muhrlashi bilan qimmatlidir. Asarda Imom Moturidiy kabi ma'rifatparvar qahramonlar ham talaygina: Ahmad ibn Ismoil, Jayhoni, Yahyo Balxiy, Qutlug' Muhammad Nuriy, Surayyo, Izro dovot kabi.

Shu bilan birga Vosiq ibn Qosim, Rizo Tusiy, Idris Shomiy kabi dinni noto'g'ri talqin qiluvchi insonlarning umumlashma obrazlari ham mavjud.

Mastonbibi obrazi ham Luqmon Bo'rixon uslubiga xos topilma. Uning ismidan ham xalq og'zaki ijodidan stilizasiya qilinganligi bilinib turadi. Undagi xalq dostonlariga xos Surxayl maston, kabi obrazlardagidek fe'l-atvori, xatti harakatlari hazrat imomga nomunosib juft sifatidagi jihatlari nomutanosiblikni yuzaga chiqaradi va o'quvchida norozilik hissini paydo qiladi. Nahotki, shunday ulug' ustoz, birgina rafiqasini to'g'ri yo'lga boshlay olmagan bo'lsa? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Chunki voqealar rivojida Mastonbibining xunuk qiliqlari ifodalangan o'rinlar talaygina. Hazrati imom hokim chorlaganda bormagani sababini darg'azab Mastonbibiga “Javoddan maktub yo'lladim. Iliq so'zlar bitdim” deb qutuladi”. Ammo Mastonbibi kechga yaqin Shinaqdan ayuhannos solib qaytdi. U erda hokim peshvolarga quyuq ziyofat berganini, karbos chopon, o'n dinordan aqcha ulashganini eshitibdi. “Siz lallayib hammasidan quruq qoldingiz. Kibringiz, qaysarligingiz boshingizga etgay hali!”– deya erdan kesak olib otdi” [Бўрихон, Лукмон, 2022:30].

Biroq yozuvchi yuqoridagi e'tirozlarga o'rin qoldirmaydi. Mastonbibining o'limi oldidan aytgan “...Men sizni hashamlarga, zebu ziynatlarga, molu davlatga loyiqsiz, deb o'ylardim. Keyin bilsam ul arzimas matolar sizga loyiq emas ekan. Siz har nedan, har kasdan yuksak ekansiz”. “To'y-hashamlarda atay beodoblik, ochko'zlik qilardim. Barcha meni yomon ko'rardi. Abu Mansurdek alloma zotga nomunosib bu xotun, der edilar. Meni erga urganlari sayin siz alar ko'z oldida tag'in yuksalardingiz. Men shuni istardim”, degan so'zlari bu masalaga ajoyib echim bo'la olgan. Asardagi bu kabi ko'plab badiiy to'qimalarni yozuvchi fantaziyasining muhim belgisi sifatida baholash mumkin. Yozuvchi bir o'rinda xattot Nuriy portretini “siyrak soqol, qovoqlari qisiq, yonoqlari bo'rtiq” [Бўрихон, Лукмон, 2022:6] tarzida ustalik bilan chizadi. Ta'kidlash joizki, muallif qahramonlarining portretini hamisha ham birma-bir chizib o'tirmaydi, balki ortiqcha takrorlardan qochadi va bir yo'la “pakana tolib”, “tutash qosh talaba”, “do'ngpeshona talaba” tarzida nomlaydiki, o'quvchi tasavvurida obrazning yaxlit qiyofasi namoyon bo'ladi.

Yozuvchi olis tarix voqeligini bayon etishda uni ishonarli tasvirlash uchun realiyalardan unumli foydalanadi. Masalan, qozi, muftiy, kabi diniy unvon, darajalar hamda bek, amir, hokim kabi mansab nomlari bilan bog'liq realiyalar davr ruhini ifodalashga xizmat qilgan.

Asarga funksional yo'nalish nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, roman bugungi millat ma'naviyatiga ta'sir etishi bilan qimmatlidir. Ulug' yozuvchi Odil Yubov suhbatlarning birida “Har qanday zamonaviy adib ham uni faqat bugungi kun muammolari qizg'in hayajonga solgandagina tarixga murojaat qiladi”, degan edi. Yozuvchi Luqmon Bo'rixon ham Imom Moturidiy obrazi orqali o'sha davr va kishilari haqida falsafiy konsepsiyani ilgari surgan. Demak, bugungi kundagi yot g'oyalarning ildiz otishining oldini olish uchun ham bizda bunday asarga ehtiyoj bor...

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Адабиётшунослик луғати // Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Тошкент: Академнашр, 2013.
2. Бўрихон, Лукмон. Имом Мотуридий.-Тошкент:Адабиёт, 2022.

3. Закариё Имом Мухиддин ибн Шараф Нававий. Қирқ ҳадис. –Тошкент: Sharq, 2021.
4. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. –Toshkent: Akademnashr, 2018.

БАДИЙ ТАРЖИМАДА ТАРИХИЙ-УСЛУБИЙ МОСЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛИ

Барно БЎРОНОВА

**Ўзбекистон Журналистика ва оммавий
коммуникациялар университети катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон халқ ёзувчиси, синчков адиб Пиримқул Қодиров қаламига мансуб “Юлдузли тунлар” романининг туркман тилидаги таржимасига доир кузатишлар баён қилинади. Хусусан, таржимада эскирган сўзларнинг берилишида таржимон маҳорати, давр манзарасини тўла акс эттириши борасидаги таҳлиллар берилган. Қиёсий мисолларда романнинг қорақалпоқ ва рус тилидаги нашрларига ҳам мурожаат қилинган.

Калит сўзлар: тарихийлик, услуб, таржима, аслият матни, историзм, архаизм, функционал-тарихий принцип, тарихий-услубий мослаштириш, модернизация принципи.

Abstract: This article describes the observations on the Turkmen translation of the novel "Yulduzli Tunlar" written by Pirimkul Kadirov, the writer of the People's Republic of Uzbekistan, a critical writer. In particular, analyzes of the translator's skill in giving outdated words in the translation, and the full reflection of the landscape of the time are given. Comparative examples also refer to the Karakalpak and Russian editions of the novel.

Key words: historicity, style, translation, original text, historicism, archaism, functional-historical principle, historical-stylistic adaptation, modernization principle.

Назарий манбаларда эскирган сўзлар икки гуруҳга: историзм ва архаизмларга ажратилган ҳолда тавсифу таҳлил қилинган. Улар сирасида *хон, подшоҳ, амир, чўри, канизак, мулла, мударрис, мадраса; камон, лашкар, зиндон, қози, қозихона* сингари ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид сўзлар. Бу каби историзмлар кўпроқ ўтмиш ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий асарларда учрайди. Эскирган сўзларнинг иккинчи гуруҳи архаизмлардир. Улар замонавий нарса ва ҳодисаларнинг эскириб қолган номларидир. Масалан, тайёра-самолёт, муҳандис-инженер, ўтомоч-трактор, хандаса-геометрия, риёзиёт -математика каби мисолларни келтиришимиз мумкин.

«Юлдузли тунлар» тарихий мавзудаги роман бўлгани учун П.Қодиров турли услубий мақсадларда историзм ва архаизмлардан ҳам услубий лексик восита сифатида асар матнида муайян даражада фойдаланган. Улар даврий-тарихий миллий колоритни ифодалаш учун хизмат қилган.

Дарҳақиқат, ўрганилаётган романда XV-XVI асрлар тарихий воқеалари тавсирланганидан, қонунийки, унинг лексикасида ўзбек тили лексик, составининг эски сўзлар қатламига мансуб миз-олти оёқли пастак стол, пансад-юзбоши, доруға-шаҳар ҳокими, ярағбардар - подшоҳликнинг ҳарбий қурол-аслаҳаларига жавобгар шахс, чиғдовул-чопар, бўрк-бош кийим, телпак, беқасам, банорас каби эскирган сўзлар бадий контекстда ишлатилган. Шунингдек, «Юлдузли тунлар» матнида историзм ва архаизмлардан ташқари яна жуда кўплаб, эски лексик қатламга оид юзлаб сўзлар учрайди. Историзм ва архаизмлар тарихий асар тилининг беага ҳисобланади. Бундай сўзлар тарихий давр колоритини тўлиқ тасаввур этишга қўмаклашади. Табиийки, таржимада бундай сўзлар мутаржимга катта машаққатларни туғдиради. Туркман таржимони бадий асар таржимасида сўзма-сўз таржима, фонетик таржима, эркин таржима, замонавийлаштириш, тарихийлик принципларидан келиб чиқиб, «Юлдузли тунлар»нинг туркманчасида анчагина муваффақиятларга эришган. Историзм ва архаизмларнинг туркман тилига маҳорат билан ўгирилганини янада ёрқинроқ кўрсатиш учун ромanning қорақалпоқ ва рус тилларига қилинган таржима нашрларига ҳам мурожаат қиламиз. Масалан, аслиятда «бек атка», «дубулға», «мусоҳиб тождор», «амирзода», «хиргоҳ», «машварат», «ўнбоши», «қози», «пир», «найза фонус», «маҳофа», «мироҳўр» «рикобдор», «хасба», «» қабиларни кўрсатиш мумкин.

Келтирилган мисоллардан баъзи бирларига аслият ва туркманча, қорақалпоқча, русча таржима нашрларидаги баъзи парчаларни қиёслаб, таҳлил этамиз. Бунинг учун эса жадвалдан фойдаланамиз.

1-жадвал.

Аслиятда	Туркманчада	қорақалпоқчада	Русчада
–Фақат <u>аркка</u> яқинлашганда чап томонда кўринган улкан обиданинг Амир Темур мақбараси эканини жангчининг <u>дубулғасига</u> ўхшаш гумбазнинг афсонавий гўзал тарам-	-	–Тек <u>аркке</u> жақынласқинда шеп тәрепте көринген үлкен гүмбездің әмир Темирдики екенин ләшкердің <u>дүўлығасына</u> усас гүмбездің әпсанаўий гөззал тарам- таорамларынан	У стень <u>арка</u> отряды остановилась: Бабур залюбовался сказочно красивым куполом-шлемом Гур-Эмира, усыпальницы великих предков, чьи дела разжигали в нем

тарамларидан таниди. [5: Б. 119.]		таныды. [3: Б. 118-119]	жажду славы. Этот купол он узнал сам, без подсказки. Торжественный вид сооружений , их четкие очертания рождали в душе Бабура восхищение. [2: С.107]

Мазкур жадвалдаги парчада арк, дубулға каби эски лексик қатламга оид сўзлар иштирок қилган. Ушбу парча туркманча таржимада акс этмаган. Аммо қорақалпоқча ва русча ўгирмада бу парча тўлиқ ифодаланган. Қорақалпоқчада “арк” ва “дубулға” сўзларини таржимада ифодалаш унчалик катта қийинчилик туғдирмаган. Аслиятдан айнан олинган, фақат фонетик жиҳатдан мослаштирилган. Яъни “арк”, “дуўлыға” шаклида берилган бўлса, русчада бу сўзлар “арк”, “сооружений” шаклида таржима этилган. Кузатаётганимиздек, аслиятдаги “Арк” сўзи қорақалпоқча ва русчага айнан олинган. Тарихий асар таржимасида танланган бу йўл ўзини оқлаган. Рус таржимони Ю.Суровцев “дубулға” историзмини “сооружений” шаклида ифодалар экан, таржимада бу сўзни китобхонга англатиш учун замонавийлик принциpidан келиб чиқиб ёндашади.

2-жадвал:

Аслиятда	Туркманчада	Русчада
Ҳовлига кириб келган уч отлиқдан бири: –Хўжа Абдулла, мавлоно қози ёш подшоҳнинг фармойиши билан келдилар!–деди. Икки соқчи узун найзаларини уларга тўғрилади: –Фармойишни аввал ўнбошига кўрсатмоқ керак!–деди хириллоқ	Ховла уч атла гириб гелди. Оларың бири гаравуллара йўзленди: –Мен мөвлана Хожа Абдылла – шәхерин казысы, яш шамызың перманыны бержей әтмәге гелшим! Атлы геленлер ызлы-ызына атдан дүшдүлер. Ики гаравул оларың өнүни узын найзалары билен	Во двор въехало трое всадников. Один обратился к страже; –Мавляна Ходжа Абдулла, почтенной казы с фирманом повелителя! Спешилась поочередно. Остановились прямо перед остриями копий, взятых стражниками наперевес. – Фирман надо

соқчи. Унинг тепасида хирагина фонус ёниб турар эди. .... –Пирим, бу қанақа фармойиш? –Бу ерда ётган нобакор жуда хатарли маҳбус. Уни арқка олиб кетмоғимиз керак. [5: Б. 148]	габсады. –Перманы илки онбаша гөркезмели экениңиз–дийип, гырылжык сесли гаравул хекемсиреди. Зындана гирилийән гапының депесинде панус өчуген янып дурды.... –Пирим, бу нәмең перманай? –Ол перманда шу тайдакы туссаг өрен ховплы дийлип гөркезилйә. Оны көшге алып гелмек зерур дийилийә. [1: Б. 151-152]	показать нашему десятнику! – сказал тот что постарше, с хрипитцой. Над дверью, ведущей каземат, тускло светила лампа.... Двое нукеров, что оставались позади, привязав лошадей к шести у стены.... –Пир, это о чем фирман –О том что сидящих здесь узник – очень опасный изменник. И что мы должны его в крепостное узилище. [2: С. 133-134].

Юқорида жадвалда аслиятдан олинган парчада қуйидагича историзм ва архаизмлар қўлланилган: Мавлоно қози, соқчи, найза, ўнбоши, фонус, пир, арк сўзлари. Туркман таржимони Ш.Чориев аслият матнини туркманчалаштиришда асарнинг руҳини, тарихий ва миллий колоритни чуқур ҳис этганини қўриш мумкин. Зеро, олинган парчадаги битта жумла таҳлили бу фикримизни тасдиқлайди. Бинобарин, “Хўжа Абдулла, **мавлоно қози** ёш подшоҳнинг фармойиши билан келдилар!–деди” жумласини қуйидагича туркман тилига ўғирар экан. Ушбу жумлани мутаржим туркманчада қуйидагича ифодалайди: “Мен **мөвлана Хожа Абдылла – шәхерин казысы**, яш шамызың перманыны бержей әтмәге гелшим!» Кузатаётганимиздек, таржимон Ш.Чориев ушбу жумлани туркман тилига ўғиришда “Мен” аниқланмиш ни ва “шаҳар” сифатловчиларини қўшиб таржима қилиш билан ўқувчига тушунарли матнни ярата олган. Демак, бундан хулоса чиқариш мумкин, Ш.Чориев П.Қодиров бадий дунёсида яшаган. Ёзувчи акс эттирган тарихий ва миллий колоритни жуда теран ҳис этиб, маҳорат билан туркман тилига “Юлдузли тунлар” романини таржима этган. Таржимон маҳорати ҳар икки тилни тенг билишида, ижодкорлик истеъдоди, тажрибаси билан белгиланади. Айнан “Юлдузли тунлар” романининг туркман, қорақалпоқ ва рус тилларига таржима нашрларини қиёслаш, аслият билан солиштириб, ўқиб, таҳлил этиш жараёнида ҳар бир миллат таржимони (Ш.Чориев, Жумашев, Содиқов, Ю.Суровцев) Бобурийлар империясига асос солган саркарда,

қолаверса, истеъдодли, дилбар шоир, мемуарист Захириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва қисмати акс этган роман матнини жуда катта маҳорат ва заҳматлар эвазига туркман, қорақалпоқ, рус тилларида қайта яратилганини ижобий баҳолаш адолат саналади.

Ш.Чориев аслиятдаги “арк” сўзини туркманчалаштиришда икки хиллика йўл қўяди. Бир ўринда **арк/арк, арк/көшк** деб ўгиради. “Кўшк” сўзи ўзбек тилида ҳам учрайди. “Арк” саройдаги расмий машварат ўтказиш мўлжалланган бино, жой маъносини англатади. Кўшк баҳайбат сарой, бино маъносини англатади. Шунга кўра таржимон Ш.Чориев “арк” сўзига “кўшк”ни синоним сифатида қўллашینی маъқулламаймиз.

Э.Очилов “Таржимашунослик терминларининг изоҳли луғати” китобида таржимон маҳорати масаласига алоҳида тўхталиб, шундай ёзади: “Таржимон маҳорати – таржимоннинг таржима қилишдаги усталиги, моҳирлиги, санъаткорлиги. Бунга ҳар икки тилни бирдай билиш, ижодкорлик истеъдоди, тажриба ва малака орқали эришилади”.[4: Б-140]

2-жадвалда берилган парчада аслият ва туркманча матнда иштирок этган историзм ва архаизмларнинг таржимасига эътибор берамиз. Булар: **қози/казы, соқчи/гаравул, найза/найза, ўнбоши/онбаш, фонус/панус, Пир/Пир, арк/көшк**. Кузатиб турганимиздек, роман матнидаги историзм ва архаизмлар айнан олинган. Фақат туркман тилига фонетик жиҳатдан мослаштирилган. Қолаверса, ўзбек ва туркман тиллари қариндош тиллар бўлгани учун жуда кўп эскирган сўзларнинг ҳар икки тилдаги ифодаси бир хиллиги таржимонга қўл келган. Аммо баъзи историзмлар таржимасидаги эквивалентига диққат қаратадиган бўлсак, Ш.Чориевнинг таржима жараёнидаги замонавийлик принциpidан келиб чиқиб ёндошганини ҳис этиш мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги эски қатламга оид “соқчи” сўзи туркманчада “гаравул” тарзида ифодаланар экан, бу сўзнинг ўзбек тилидаги муқобили “қоровул” эса келади. Демак, таржимон “соқчи” историзмини туркманчада ифодалашда айнан муқобилини танламасдан, замонавийлик принциpi асосида “гаравул”ни танлайди. Бизнингча, бу жуда катта жиддий хатолик ҳам эмас. Аксинча, таржимоннинг бадиий асар таржимасидаги принципларидан келиб чиқилган деб баҳолаш ўринли.

Энди эса худди шу историзм ва архаизмларнинг русчада қандай акс этганига диққат қаратамиз. Булар: **қози/казы, соқчи/стражник, найза/остриями копий, ўнбоши/десятник, фонус/лампа, Пир/Пир, арк/крепостное узилище**. Рус таржимони Ю.Суровцев мазкур ўзбек тилининг эски лексик қатламига мансуб ушбу сўзларни русчага ўгиришда ўзига хос йўл танлаган. “Қози”, “Пир” сўзларини аслият матндан айнан олиб, рус тилига фонетик жиҳатдан мослаштиради. “Соқчи”, “фонус” сўзларини русчалаштиришда мутаржим замонавийлаштириш принциpidан келиб чиқади. “Найза”, “Арк” сўзларини рус китобхонига англатиш учун таржимон

анча қийналган. “Ўнбоши” сўзига эса таржимон тенг эквивалент танлай билган.

Мутаржим тарихий асар матнидаги бундай сўзларни ўз она тилига ўгиришда ниҳоятда эҳтиёт бўлиши керак бўлади. Чунки, мутаржим историзм ва архаизмларни ўз ўқувчисига англатиш ва тушунтириш йўлида қаттиқ заҳмат чекиб, кулгили, хунук аҳволга тушиб қолиши мумкин. Масалан, рус таржимони “кўкиш тоқи”ни *“голубоватая конусообразная шапка”* деб ўтирар экан, табиийки, буни ўзбек китобхони ўқиса, унинг юзида нимтабассум пайдо бўлиши аниқ. Аммо рус китобхони бепарвогина ўтиб кетиши мумкин. “Тоқи” рус тилида йўқ сўз. Шунинг учун таржимонга бу сўзни таржима қилиш қийинчилик туғдирган. Ана шундай пайтда таржимон таржима принципининг “транслитерatsiя” усулидан фойдаланиши мақсадга мувофиқ. Яъни аслиятдаги сўз ўгирилаётган тилга айнан олиниб, унга изоҳ берилади. “Транслитерatsiя қўлланиши таржима тилида реалияларга тўғри эквивалентларнинг йўқлиги билан шарҳланади”[5: Б-155]. Транслитерatsiя қилишнинг ижобий томонлари бор. Буни таржимашунос олимлар қайд этишган. Таржимоннинг транслитерatsiяси орқали ўз тилига янги сўзларни олиб киради. Натижада, тил хазинаси бойийди.

Шу боис таржимашуносликда тарихий колоритни акс эттиришдаги уч принцип ажратиб кўрсатилади. Булар:

1. Функционал-тарихий принцип
2. Тарихий-услубий мослаштириш
3. Модернизatsiя принципи. [4: Б- 146]

“Модернизatsiя принципи”ни биз “замонавийлаштириш принципи” деб ишлатдик.

Табиийки, “Юлдузли тунлар” романининг туркман, қорақалпоқ ва рус таржимонлари шу принцип асосида иккинчи тилда романнинг таржима нашрларини маҳорат билан яратишган. Бадиий таржима бўйича тадқиқот яратган ҳам ўзи таржимонлик қилган Э.Очилов шундай ёзади: “Таржимон фақат аслият мазмунини беришнигина эмас, балки унинг бадиий гўзаллигини ҳам қайта яратишни, асарнинг таъсир кучини ҳам сақлаб қолишни ва таржиманинг ҳам аслият каби жаранглаб чиқиши, бошқа заминда гуллаб мева берган ниҳол каби ўзга тилда ҳам аслий тароватини кўз-кўз қилиши, таржима ўқувчисининг ҳам шуурини тўлқинлантириб, кўнглидан жой олишига эришиши керакки, бунга фақат катта маҳорат билан амалга оширилган ижодий таржима орқали етишилади” [4: 195]

Хулоса шуки, “Юлдузли тунлар” романининг туркманча таржимасида историзмлар ва архаизмлар баъзи жузъий камчиликларни ҳисобга олмаганда, ниҳоятда билиб-тушунилиб таржима қилинган. Чунки, мутаржим ўзбек халқи ҳаётини яхши билади, энг муҳими эса, “Юлдузли тунлар” романида тасвирланган тарихий ва миллий воқелик ҳақида аниқ ва батафсил билимга, тасаввурга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Кадыров П. «Йылдызлы гижелер». Ашхабат «Туркменистан» 1988, 560-б
2. Кадыров П. «Звездные ночи», перевод с узбекского Ю.Суровцева. Москва, «Художественная литература» 1988.466-б
3. Кадыров П. “Жулдузли тунлар”, Х.Жумашев. А.Садиков аўдармасында «Қарақалпақстан»,1983.515-б
4. Очилов Э. Таржимашунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2014.
5. Қодиров П. “Юлдузли тунлар”, Тошкент “Ўқитувчи” нашриёти, 2018, 550-б

“ОҒАБИЙ” РОМАНИДА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА МИЛЛИЙ КОЛОРИТ ТАЛҚИНИ

Анвар АЛЛАМБЕРГЕНОВ

**ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институти катта илмий ходими,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**

Аннотация: Мақолада Кенгесбой Каримовнинг “Оғабий” романи таҳлил қилинган ҳамда муаллиф маҳорати, асарнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: тарихий роман, бадиий ҳақиқат, илм, образ, конфликт, воқеа, урф-одат, анъана, миллий колорит, вазият, ҳодиса, хулоса.

Кечамиз бугун, бугунимиз эртага, эртамик кейинги куни, албатта, тарихга айланиши изоҳ талаб қилмайдиган аксиомадир. Бутун бир миллатнинг ўтмиши ҳақида ҳикоя қилувчи асар ёзмақ инсоният тарихининг бир бўлагини ёритмақ билан баробардир. Шу маънода Кенгесбой Каримовнинг “Оғабий” романи адабиётимиз тарихида муҳим ва эътиборга молик ҳодиса бўлиб муҳрланиб қолиши шубҳасиз.

Яқин тарих ҳақида маълумот берувчи “Оғабий” романида қорақалпоқ уруғларининг ўзаро низолари туфайли кечиб ўтилган сарсон-у саргардонлик йўли ва унда кутилмаганда содир бўладиган талофат-у, фалокатлар оқибати, ҳатто ўлимга олиб келадиган фожевий ҳолатлар устоз адиб, публицист, шоир ва ёзувчи Кенгесбой Каримов томонидан маҳорат билан очиб берилган десак, янглишмаган бўламиз. Шонли тарихга назар ташлайдиган бўлсак кўзи қора, кўнгли тоза, юраги оқ деб таърифланадиган қорақалпоқ халқи ўз бошидан озмунча синовларни кечирмаганлиги аён бўлади. Биринчи президентимиз

Ислом Абдуғаниевич Каримов ўз асарларидан бирида қуйидагича такидлаган эди: “Қорақалпоқ деганда, бу захматкаш халқнинг ўзига хос хусусиятлари, элни эл, юртни юрт қиладиган фазилатлари ҳақида гапирганда, аввало, бизнинг кўз олдимизда ўзининг узоқ тарихи давомида кўп азоб-уқубатлар, қирғин-қатағонларни бошидан кечирган, қанча-қанча оғир йўлларни босиб ўтган, чидамли ва бағрикенг, мард ва матонатли бир халқ сиймоси пайдо бўлади.”[1.6-7]

Қардош қорақалпоқ ёзма адабиёти тарихига назар соладиган бўлсак йилдан йилга янги адабий асарлар билан бойиб, мукаммаллашиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Ўзининг тарихий романлари билан жаҳон адабиёти хазинасига нодир дурдоналарни тухфа этган қорақалпоқ адабиёти насри яловбардори ҳисобланган Тўлепберген Қайипбергеновнинг муносиб издоши бўлган Кенгесбай Каримовнинг “ОҒАБИЙ” романи чинакам маънода қорақалпоқларнинг яқин тарихи (1800 йиллар атрофи) ҳақида хабар берувчи мухташам асар саналади. Атоқли адиб ва танқидчи П.Шермухаммедов таъкидлаганидек “Тарихий мавзуга мурожаат қилишнинг мураккаб томонлари кўп. Ёзувчи қаламга олган даврни чуқур ўрганиши, тарихий ҳақиқатга тўла роя қилиши зарур.” [2.195] Бемалол айтишимиз мумкинки, роман муаллифи юқоридаги талабларга тўла роя қилган. Бу асарнинг биринчи қисми “Шарқ юлдузи” журналининг 2016 йилги 11-12 сонлари, 2017 йил 1-2-3 сонларида Рустам Мусурмон таржимаси билан эълон қилинган.

Ёзувчи тарихий воқеаларни бўяб бежамасдан тасвирлаб, қорақалпоқларнинг ўз уруғлари орасида ички низолар, уруғ-уруғ, қабила-қабила бўлиб бошбошдоқ яшаш, ўзаро низолар миллат истиқболи учун эмас унинг таназзули, инқирози учун хизмат қилишини асарнинг матн ости структураси ва мазмуний қатига сингдириб юборади ҳамда бу ҳақиқатни теран фикрлайдиган ўқувчи англаши учун қаҳрамонлар ҳаётида содир бўлган воқеалар орқали кўрсатиб беришга ҳаракат қиладди. “Ўтмишни қуруқ қайд қилиш эмас, балки юксак бадиий маҳорат воситасида воқеаларни ҳаяжонли картиналарга, тарихий шахсларни жонли бадиий тип даражасига кўтариш, романда бир бутун давр қиёфасини, давр типини яратишга эришилади. Шунинг учун ҳам тарихий романда тарих ҳақиқати бадиий ҳақиқат даражасига ўсиб чиқиши лозимлиги асосий шартлардан бири саналади”[2.290].

Романда воқеалар ривожига туртки берувчи, қаҳрамонларни ҳаракатга келтирувчи жиддий конфликт ташқи таъсир натижасида бўлмай, балки ўзаро келишмовчилик юзасидан келиб чиқади. Роман воқеалари баён қилиниши ва образлар талқинига кўра анъанавий усулдалигини кўришимиз мумкин. Асар мутолаасига киришган ҳар бир ўқувчи, адиб фақат воқеабандликка эмас, ижтимоий-маънавий муаммоларни кўтариш, уларни образлар воситасида ўқувчилар онгига сингдириш, аждодлар ақл-у закосидан ибрат, хатосидан хулоса чиқаришга ундаётганлигини ҳис қиладди. Устоз адиб тарихий ҳақиқатни бузмасдан бадиий асарга кўчирган – аждодлар босиб ўтган оғир ва синовли ҳаёт йўлларида кечган воқеаларни романнинг жанрий талабларига

мос равишда жойлаштирган, масалан: “Азалдан Туркистонда яшаётган қолин қорақалпоқни жунғорлар чопиб, “отангни ёв чопса, қўшилиб чоп” деганларидай, жунғорлардан сўнг кўп ўтмай қозоқ хонларининг сиқуви билан қорақалпоқларнинг бир бўлаги Сирдарё ёқалаб Тошкент, Фарғона, ундан ўтиб Самарқанд билан Бухорони паноҳ қилган бўлса, бир гуруҳи боболарининг эски юрти Амударёнинг қуйилиши, Орол ёқасига кўчиб келган дейишади”; ёки: “Бийнинг Қумтепа устига тикилган уйини хизматкорлар йиғиб, туяга ортган, Қулчи отбоқари Бўтабекнинг от келтиришини кутиб, баландда турар эди. Кўчга назар ташлади. Кўчиш ота-бобосидан қолган. Олти элат қорақалпоқнинг пешонасига кўчиб-қўниб юриш ёзилганмикин? Ўзи биладиган хитой билан қипчоқ Қўқон ва Бухоро орасида, кенагас билан манғитлар Бухоро ва Хоразм ўртасида жойлашиб, кўчиб-қўнади. Амирнинг буйруғи билан Сир бўйида жойлашган қорақалпоқлар олдида борди. Уларда ҳам аҳвол шу. Ёзда сув бўйига кўчса, қишда қишлоғга қайтади. Ўтроқлашиб, деҳқончилик қилишга бўйинлари ёр бермайди. Амударёнинг оёғидагилар Хивага фуқаро бўлиб, Чимбой, Қўнғирот, Давқора атрофларида деҳқончилик қилишади, дарёнинг қуйилишидаги кўллар ва денгиз ёқалаганлари балиқ ва ов овлаб, мол боқади, деб эшитган” каби асар қатига сингдирилган тарихий воқеаларнинг теран таҳлили бунга яққол мисол бўла олади. Асарни ўқиш жараёнида муаллифнинг тарих илмидан, (асарнинг асосий воқеалари тарихий манбалар билан ҳамоханглиги) диний билимлардан (воқеа бўлаётган вақтнинг қачонлигини билдириш учун намоз вақтлари ва унда ўқиладиган сура ва оятларнинг номланиши ҳамда тартибининг келтирилиши, мусулмонлар учун қатъий қоидаларга айланган амалларнинг баъзи қаҳрамонлар ҳаракати орқали кўрсатиб берилиши (“Астағфирулло, астағфирулло”, деб ёқа ушлашдан, ҳалолланган совлиқларни санашдан бошқа чораси қолмади”; “бисмилло”сини айтиб қуёни бўғизлади...”), ҳайвонот (асардаги отларнинг таърифи ва таснифи, туялар ҳақидаги айрим фикрлар, бўриларнинг турмуш тарзи ҳақидаги қаторлар, шулар жумласидан “Эрепбой пешонасига битган буйрул отни миниб, емишни олиб кетаверар эди. Минишга яхши, ғайратли буйрулнинг пойгада чопадиган тезлиги йўқ, улоққа ярайдиган чидами бор...”) ва наботот (туякорин, явшан, саксовул каби бир қанча ўсимликлар ҳақида келтирилган баъзи маълумотлар), халқ табобати сирларидан (қаҳрамонлар тилидан хасталиклар учун табиий шифо бўлувчи усуллар ва унсурларнинг айтиб ўтилиши), географик билимлардан (табиат фасллари ва унинг инжиқликларидан ҳимояланиш бобида қаҳрамонларнинг устомон хатти-ҳаракатлари), астрономия илмидан (юлдузларга қараб йўл аниқлаш ва вақтни чамалаш) хабардор эканини кўриш мумкин ва буларнинг ҳар бирини персонажларнинг роман миқёсида тутган ўрнига қараб “едириб” юборишининг ўзи ҳам адибнинг услубий ўзига хослигини таъминловчи омил ҳисобланади.

Шу ўринда адиб, муаллиф тилидан ҳамда персонажлар нутқи орқали қуюқ, қайта ва қайта келтирилиб ўтаётган мақоллари, ҳикматли сўзлари, урф-одат ҳамда анъаналарга тўхталиб ўтиши қорақалпоқ халқига хос бўлган миллий колоритни ўзига хос тарзда кўрсатиб бера олган. Масалан, асардан

олинган куйидаги парчада муаллиф тилидан, асрлар мобайнида қорақалпоқлар учун табиий бир одатга айланган кўриниш ёритиб берилган:

“– Кише, гўшт пишдимми? – деди чўнтагидан тузоқларни ерга ташлаб, бир-биридан ажратар экан.

– Турдингми, Оқжигит? – деди савол билан жавоб қайтариб аёл. Узун бўйли, оқ-сарикдан келган, кўк кўзлари меҳр билан боққан келинчак Қайирнинг тукқан онаси, бола эса келинчакнинг тилаб олган ёлғизи эди”. Қорақалпоқларда илгаридан келаётган одат бўйича эсини танигунча онаси ўз боласининг отини айтмай “Оқжигит” дейди, боласи эса ўз навбатида онасини “кише” дея чақиради”. Қаҳрамонлар диалогидан англашилган, қисқача матн мазмунидан ҳам ва ундан кейин келган муаллиф маълумотидан ҳам маълум бўлишича она ва боланинг бир бирига мурожаати бошқа халқларникига қараганда ўзгача. Муаллиф берган маълумотдан олинган парчага эътибор қаратайлик: “қорақалпоқларда илгаридан келаётган одат бўйича...” дея таъкидланиши туфайли тарих қатига назар ташланиб битилаётган асарда бу кўринишдаги ҳолат ўша вақтлардагидан ҳам олдин бўлганлиги ҳақида тушунча берилгандек назаримизда. Диалог орқали бутун миллатга хос бўлган анъанани кўрсатиш билан бир қаторда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатига ҳам урғу берилган, яъни онанинг болага меҳри “қаҳрамоннинг қиёфаси, моҳияти, ички дунёси диалогларда кўзга ташланади. Маҳорат билан битилган диалогни чақмоққа қиёслаш мумкин: у билан бир зумда қаҳрамоннинг борлиги, индивидуал қиёфаси ёритилади”[3.195].

Қолаверса адиб миллат ўзига хослигини кўрсатиш учун фақатгина диалоглардан фойдаланиб ёки улар ҳақида алоҳида тўхталмасдан, тасвирлар қатига сингдириб юборган. Масалан асар қаҳрамони Ережебнинг ёши улғайиб қолганлигини унинг қиёфасининг таъриф-у тавсифи орқали ҳам кўрсатиб ўтган. “Эрежеб ҳам хивич отни ташлаб, суннат тўй билан ҳайдар кокил тўйини тўйлаб бўлган, отаси Қулчига ўхшаб бўйчан бўлаётганидан дарак бериб, оқ-сарик юзига кўк кўзлари ярашиб, овул сўқмоқларини чангитиб чопадиган бола эди”. Суннат қилиш бутун мусулмон оламида, ўғил болалар учун суннат бўлган амал ҳисобланади. Ҳайдар кокил тўйи эса қорақалпоқларнинг одати бўлиб, ўғил фарзанд дунёга келганидан бошлаб то 6-7-ёшларга етгунча бошнинг марказий қисмидаги сочларга тиғ теккизмасдан ўстириб қўйиш ҳамда вақти келганда одатларга биноан уни қирқишда ўтказиладиган тантанали маросим. Бундан ташқари асарда аза маросими кўриниши ҳам таъсирли ва жонли тарзда келтириб ўтилади. “Журинбой йиғлашдан тўхтаб, серрайиб қолди. Сўнг отам замондан келаётган қорақалпоқларнинг удумига амал қилиб, ерга икки букилиб “вой-вой” деб товуш чиқариб, қора уйга қараб юраверди. Бектемирнинг кўкрагида битиб кетган яранинг ўрни “чим” этиб санчди. Гандираклаб кетди. Йиқилмади. Журин қора уйга кириб “вой-вой” деб дод солар, “онамиздан айрилиб қолдик, жўражон” дея йўқлов айтиб, ер тепиниб йиғлар эди”. Эркаларнинг ҳам ўз ҳамдардлигини сўз орқали ифода этиши ичидаги ўкинч, ўртаниш, йўқотиш ва жудоликни шу “вой-вой”лар билан чиқаришга ҳаракат қилиши, азадорларга ҳамдард эканлигини билдиришини намоён этувчи бу анъана асарда қисқа ва

аниқ тасвирланган. Юқорида таъкидлаганимиз миллий колорит билан боғлиқ бўлган урф-одат, анъана, маросим кўринишларидан ташқари, “Оғабий” романида таомланиш, дастурхон бошидаги ўзига хосликлар, сарқит бериш, изн олиш, сафар чоғидаги анъаналар, меҳмондорчилик урф-одатлари каби қорақалпоқ халқи учун хос бўлган удумлар воқеалар жараёни билан параллел равишда кўрсатиб ўтилган.

Муаллиф қаҳрамонлар руҳиятини очиб бериш билан биргаликда, қорақалпоқ халқининг бой оғзаки ижодига эга эканлигини ҳам кўрсатиб ўтган. Асарнинг биринчи қисмидаёқ ишлатилган 100 га яқин мақол, 50 дан зиёд ўхшатишлар халқ достонларида кенг учрайдиган саж санъатининг қўлланилиши ва айнан халқ оғзаки ижоди маҳсули бўлган достонларнинг номи, қаҳрамонларининг жасорати ҳақидаги қуйидаги парчалар яққол мисол бўла олади. “Алпомишнинг Бойчибори билан Қобланнинг Тўричасини тилдан қўймай, шундай тулпори, кескир қиличи, Озувли билан Қоражонни йиқитгудек зўр бўлишни орзу қиладиганлардан бири мана шу Журинбой эди”.

“– Иккимиз Барчинни қандай бўлишамиз? Барчин биров, биз икки дўстмиз-ку,–деди бир куни Ҳакимкул.

Чиндан ҳам қизиқ эди-да. Тўйларда кечкурун жировлар жирлайдиган достонларда “Алпомиш”, “Қоблан”, “Тўрўғли”да сулувлар энг ботир паҳлавонга тегишган. Булар эса икков-ку.”

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки Кенгесбой Каримовнинг “Оғабий” романи равон ўқилади ва айти пайтда китобхонни ўйлашга, мушоҳада юритишга чорлайди, ҳаёлларини мозий томон сафарга юборишга ундайди. Ўқувчи асар мутолааси жараёнида бадий асар завқи билан биргаликда қорақалпоқ халқининг олис ва оғир кечмиши ҳақида, ўтмиш замонларда олиб борилган сиёсат ҳақида, қиличдек ўткир сўз ўйинлари-ю, қочиримлари ҳақида, бой урф-одат-у анъаналари ҳақида атрофлича маълумот берувчи манба эканлигига амин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. “Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ.” 12 -жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2004.

2. “XX аср адабиётшунослиги ўзбек адабий танқиди антологияси”. Т.: “Турон Иқбол”, 2011.

3. Расулов А. “Бадиийлик безавол янгилик”. Т.: Шарқ 2007.

4. Шарқ юлдузи // 2016-йил 12-сон

5. Шарқ юлдузи // 2017-йил 1-сон

6. Шарқ юлдузи // 2017-йил 2-сон

7. Шарқ юлдузи // 2017-йил 3-сон

LUQMON BO'RIXON ROMANLARI SYUJETIDA IJTIMOIIY IDEALLAR TALQINI

Barchin SHUKUROVA

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti katta ilmiy xodimi,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: maqolada yozuvchi Luqmon Bo'rixonning nasri haqida so'z boradi. Qisman "Titrayotgan tog'" romanini tahlili berilgan. Shuningdek, "Qo'noq", hikoyasidagi voqealar tahliliga ham to'xtalib o'tilgan. Yozuvchi nasridagi obraz va syujet masalasi maqolaning asosiy mazmunini tashkil etadi. Maqolada adabiyotlardan o'rinli foydalanilgan.

Kalit so'zlar: nasr, hikoya, roman, obraz, badiiy tahlil, jamiyat

Abstract: the article talks about the prose of the writer Luqman Borikhan. A partial analysis of the novel "Trembling Mountain" is given. The analysis of events in the story "Guest" is also discussed. The issue of image and plot in the writer's prose is the main content of the article. Literature is used appropriately

Key words: prose, story, novel, image, artistic analysis, society

Luqmon Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar" romani bir necha marotaba qayta nashr qilindi. Roman ilk bor chop etilishi bilan ko'plab adabiyotshunos va kitobxonlar e'tirofiga sazovor bo'ldi. Masalan, S.Sodiqov, Y.Solijonov, Q.Yo'ldoshev, M.Qo'chqorova, U.Rasulova, X.Hamroqulova va boshqalar romanga o'z maqola hamda dissertatsiya ishlarida maxsus to'xtalishgan³⁸.

Romanga so'ngso'z yozgan Q.Yo'ldoshev asarning "kinoyaga yo'g'rilgan"ini ta'kidlab, shunday yozadi: "Qator hikoya va qissalari bilan o'quvchilar e'tiborini qozongan yozuvchi Luqmon Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar" romani ana shu yo'nalishda bitilgan asardir. Aytish kerakki, yozuvchining ilk romanida ijtimoiy muammolar emas, alohida odamlarning kechinma-yu sezimlarini tasvirlash yetakchilik qiladi. Adib ushbu asarida o'zi yaratgan badiiy voqelikni o'quvchiga tuydirishga, uni tushunarli qilishga urinadi. Dunyo zamonaviy estetik tafakkurining otalaridan biri Ortega-i-Gasset: "San'at san'atkor bo'lishdan ortiqroq narsani orzu qilgan har qanday kishidan shafqatsiz o'ch oladi", degan edi. Luqmon asosiy e'tiborini romanining san'at asarigina bo'lishiga qaratadi. Uning kulib-kulib o'qiladigan, osongina yozilgandek tasavvur qoldiradigan romani milliy adabiyotshunoslikda ilgari shakllangan fikriy qoliplarni sindirishi jihatidan tengsiz bir estetik hodisadir"³⁹. Olim to'g'ri e'tirof etganidek, asarda ijtimoiy muammolarni asosiy tasvir hodisasi o'laroq aks ettirish muhim emasdek ko'rinadi, ammo romanda

³⁸ Йўлдошев Қ. Кинояга йўғрилган умид / Бўрихон Л. Жазирамадаги одамлар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. – Б. 323-335; Ҳамроқулова Х. Адабиётда ҳаёт-мамот муаммоси. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б. 129-130; Қўчқорова М. "Жазирамадаги одамлар" романи бадииятига чизгилар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №5. – Б. 68-75.

³⁹ Йўлдошев Қ. Кинояга йўғрилган умид / Бўрихон Л. Жазирамадаги одамлар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. – Б. 323.

hayoti sarobga aylangan cho‘lquvarlarning achchiq qismatini tasvirlash orqali Luqmon Bo‘rixon insonni qadrlash estetik idealini namoyon etadi. “Ideal, odatda, mutlaq adolat va mutlaq go‘zallikni o‘z ichiga oladi. Kulgi ostiga olingan har bir narsa shu ikki mezonga qay jihati bilan zid yoki mosligi tufayli estetik va badiiy ma’noga ega bo‘ladi.

Hayotda ham, adabiyotda ham kulgining turi ko‘p. Lekin u bir belgidan qoim bo‘lishi zarur. Umum hurmatiga va shaksiz qimmatga sazovor – Oliyjanob kulgi”⁴⁰.

Shuningdek, mazkur romanning badiiy xususiyatlarini o‘rgangan M.Qo‘chqorova ham shunday yozgan: “L.Bo‘rixon Qashqadaryo viloyatining G‘uzor tumanida, mana shunday cho‘lquvarlar orasida tug‘ilib o‘sgan. Asli Tolli deb atalgan tog‘ qishlog‘idan. U mana shunday paxta plantatsiyalari avj pallasiga chiqqan davrda cho‘lquvarlar bilan birga nafas olib, birga yashagan. Bo‘lajak yozuvchi ularning dard-u iztiroblari, qaqragan, jazirama cho‘l bilan kurashishini, ikkilanishlarini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, yurak-yuragi bilan his etgan. Uning bolaligi sovet hukumati o‘zining g‘arazli maqsadlarini amalga oshirish uchun tashkil qilgan posyolkada, sovxozda kechdi. Yozuvchi qalamga olgan “Jaziramadagi odamlar”da tasvirlangan voqealar o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, qulog‘i bilan eshitgan, boshidan kechirgan, guvoh bo‘lgan ijtimoiy-maishiy hayot va turfa taqdirlar haqida yozilgani uchun ham haroratli, samimiy, tabiiy, jozibador roman bo‘lib yaraldi”⁴¹. Darhaqiqat, romanda sho‘ro davrida cho‘llarning o‘zlashtirilishi va bu ishga qurbon bo‘lgan cho‘lquvarlarning og‘ir hayoti va ziddiyatli kechinmalari mahorat bilan tasvirlangan. Luqmon Bo‘rixon roman sahifalarida Chinor Toshtemirovich, Ergash, Safar chavandoz, Fayzullo, Qalqonov, Ulash agronom, Maysara yanga, Abdulla Badqovoq, mulla Mirzo, Toshbib, O‘roq, Ashur, Lola, Xosiyat yanga, Samad kabi o‘ttizga yaqin obrazlarni yaratdi.

X.Hamroqulova o‘zining “Adabiyotda hayot-mamot muammosi” monografiyasida “Jaziramadagi odamlar” romaniga to‘xtalib, shunday deydi: “Romanda kichik bir hodisani bayon qilish orqali katta ijtimoiy muammo o‘rtaga tashlanadi. Cho‘lga baxtli hayot ilinjida borgan tog‘liq aholining “tog‘dagidan battar uqubatli tirikchilik tashvishlariga sho‘ng‘ib ketganligi, oqibatda “sho‘rlab ketyapmiz, cho‘l qarshilik ko‘rsatyapti, ... tag‘in uch-to‘rt yildan so‘ng hosil olish nari tursin, urug‘ ham unmay qoladi”, deganlariga qaramay ayanchli hayotlaridan voz kecholmayotgan xalqning orzu-umid, armonlari kinoya-piching ustuvorligida ifoda etilgan.

Asarning butun mohiyati tabiiylikni bo‘g‘ib bo‘lmasligiga qaratilgan. Mavjud g‘oya cho‘lni o‘rinsiz o‘zlashtirishning ayanchli oqibatlari, ayniqsa, cho‘l bag‘rida xazon bo‘lgan Lolaxon taqdiri misolida ko‘rinadi”⁴².

Yirik adabiyotshunos Y.Solijonov istiqlool davri romanlariga baho berar ekan, shu qatorda Luqmon Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar”idagi Lolaxon, Chinor Mengliyev, Fayzulla bug‘oltirlar “... adabiyotimizda yaratilgan YANGI INSON

⁴⁰ Мелиев С. Комик катарсис / Сўзу сўз. – Тошкент: Шарк, 2020. – Б. 315.

⁴¹ Қўчқорова М. “Жазирамадаги одамлар” романи бадииятига чизгилар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №5. – Б. 69-70.

⁴² Ҳамроқулова Х. Адабиётда ҳаёт-мамонт муаммоси. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б. 129.

obrazi bo‘lib, uning surati va siyrati shu paytgacha bu qadar xilma-xil darajada emas edi. Endilikda ijtimoiy-madaniy hayotni butun to‘laligi, murakkabligi, ziddiyati bilan xolis gavdalantiradigan yangi tipdagi adabiy qahramonlar oilasi dunyoga keldi”⁴³, – deb yozadi.

Luqmon Bo‘rixon “Temiryo‘l”, “Imom Moturidiy” romanlarida qo‘llangan badiiy uslubdan farqli ravishda “Jaziramadagi odamlar”da kinoyaviy badiiy modusdan mahorat bilan foydalangan. Ya’ni yozuvchi sho‘ro davri siyosati va bu siyosatning qurbonlaridan biri cho‘lquvarlar qismatiga kinoyaviy modusdan turib baho beradi.

Luqmon Bo‘rixonning “Qo‘noq”, “Begimkul katta”, “Yalangoyoq” kabi hikoyalarida jamiyatdagi ijtimoiy illatlar ko‘rsatilgani holda, yozuvchining imon, mehr-oqibat, ishonch, sadoqat, adolat kabi ham ijtimoiy, ham ma’naviy-axloqiy estetik ideallari namoyon bo‘lgan. Masalan, “Qo‘noq” hikoyasida qamoqxonadan chiqqan sobiq mahbusga poyezddagi yo‘lovchi hamrohlari unga ijirg‘anib, “O‘g‘ri”, “Jabrdiyda”, “Tentakvoy”, “Ajib nusxa”, “Shilqim”, “Lo‘libashara” deya bepisand va kinoyaviy munosabatda bo‘lishadi. Yozuvchi asarning biror o‘rnida sobiq mahbusning nega qamalgani haqida mutlaqo izoh ham, tafsilot ham bermaydi. Chunki yozuvchining badiiy niyati boshqa. Muallifning ko‘zlagan maqsadi jamiyatda odamlar bir-biriga ishonchsizlik, gumonsirash, shubhalanish bilan qarashini, ana shu salbiy munosabat ortidan esa mehr-oqibat, mehmondo‘stlik, do‘stlik, samimiyat kabi insoniy tuyg‘ularning yo‘qolib ketayotganiga ishora qiladi.

Poyezd tamburida uchrashib qolgan roviy-qahramon va sobiq mahbus bir-biriga qiziqsinib qaraydi. Shuning uchun ham roviy-qahramonning yaqindagina qamoqxonadan chiqqan kishiga nisbatan kinoyaviy munosabati hikoyaning boshidan oxirigacha turlanib tuslanaveradi. Hikoya ekspozitsiyasida sobiq mahbus shunday tasvirlanadi: “Uni ko‘rdim-u, yuragim orqaga tortib ketdi. U tobutdek tebranib borayotgan vagon tamburining bir burchida cho‘nqayib o‘tirar, har bir o‘tib qaytuvchini qon nusqi urgan ko‘zlari bilan qiziqsinib-qiziqsinib, bosh-oyoq kuzatib qolardi. Men tamburga chiqish uchun chiqqandim. Unga ko‘zim tushdi-yu, seskanib ketdim. Bu ham yetmaganday, beixtiyor salomiga bosh irg‘ab yuboribman. Bizni shu ahvolda chetdan ko‘rgan kishi eski tanishlar ekan, degan o‘yga borishi aniq edi.

Balki, u chindan ham ko‘zimga issiq ko‘ringandir? Yo‘g‘ey, bu nusxani birinchi marta uchratishim. Balki qo‘rquv aralash bosh irg‘ab yuborgandirman?”⁴⁴. E’tibor bersak, roviy-qahramon ilk bor tamburda notanish odamni ko‘rganida, uni “nusxa”, “telba-devona”, “aqli past”, “tentak”, so‘ngra “kutilmagan sherik”, “bilag‘on sherik”, “zang‘ar”, “nusxa”, “taftishchi” deb ataydi. Yo‘lhamroh, ya’ni roviy-qahramon uning qamalib chiqqanini eshitgach, “jabrdiyda”, “tentakvoy”, “ajib nusxa” deb ataydi. Sobiq mahbus roviy-qahramonga ergashib, ularning kupesiga borib, endi “ajib nusxa”, “mehmon”, “mehmon pristupnik”, “shilqim”, “qo‘noq”qa aylanadi. Kupedagi Boy, Jon, Qulman va roviy-qahramon uning qamoqxonadan uch kun oldin chiqqanini eshitib, “uch-quyrug‘i yo‘q xavotirlar changalida” qolishdi. Kupedagilar xavfsirab, unga har xil salbiy kinoyaviy munosabatda bo‘lishadi.

⁴³ Солижонов Й. XXI аср насри манзаралари / Адабиёт хеёбони. – Фарғона: Фарғона нашриёти, 2020. – Б. 74.

⁴⁴ Бўрихон Л. Қўноқ / Қуёш ҳали ботмаган. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2015. – Б. 301.

Nihoyat, nega qamalib chiqqani noma'lum bo'lgan shaxs tamburda o'tirib, tambur devorini oppoq qilib bo'yaydi. Hikoya yakunida roviy-qahramon oppoq devorga termilib o'tirgan "shilqim", "o'g'ri", "jinoyatchi", "tentak" va boshqa nomlar bilan atalgan "qo'noq" qiyofasida mag'rur va bahaybat insonni ko'radi. Asar roviy-qahramonning quyidagi ichki o'ylari bilan yakun topadi: "Beixtiyor unga yana ko'zim tushdi. U hamon cho'nqayib o'tirar, o'sha bo'yalgan joyga toliqmay tikilar edi. Ajib nusxa xuddi shu o'tirishida qushga o'xshardi. Ha, bahaybat, mag'rur qushga o'xshar edi. U, nazarimda, o'zining bepoyon oqlik o'lkasi tomon mangu parvozga shaylanayotganday tuyuldi.

Poyezd o'kirib, shiddat bilan yelib borar edi"⁴⁵.

Demak, hamma ijirg'angan qamalib chiqqan odam, aslida, yomon odam emas. Chunki u oqqa bo'yalgan devorga tikilib o'tirar ekan, u dunyoni oq rangda ko'rishini his etamiz. Zero, oq rang ezgulik va buyuklik ramzidir.

Luqmon Bo'rixonning "Temiryo'l" romanida mustaqillik davri odamlarining qishloq taraqqiyoti farovonligi yo'lidagi fidoyi mehnatlari hikoya qilingan. Romanda Dilshodbek va Gulsaharning chin muhabbati mehnat motiviga esh tarzda aks ettirilgan. Mazkur asar haqida adabiyotshunos I.Yoqubovning kattagina hajmdagi "Adib sog'ingan manzil-ma'volar" nomli so'ngso'zi "Zamonamiz qahramoni" rukni ostida chop etilgan "Titrayotgan tog'" kitobiga kiritilgan⁴⁶. Asar voqealari badiiy makon jihatdan Toshg'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temiryo'lining "Qipchoq", "Juvonbel", "Supa", "Chashma" ovullari, Qashqadaryoning G'uzor tumani hamda Surxondaryo, Toshkent shahrida bo'lib o'tadi. I.Yoqubov romanning muhim badiiy g'oyasi haqida shunday xulosa chiqaradi: "Roman ijtimoiy-maishiy mavzuda bitilgan. Unda yozuvchi Istiqlol yillarida sokin va ovloq hudud – Qipchoq ovuliga kirib kelayotgan yangicha hayot ta'sirida sodda va avom xalq ongining uyg'onishi, yo'lsozlarning ishi va turmush sharoiti, ma'naviy-axloqiy qiyofasi haqida hikoya qiladi.

"Titrayotgan tog'" romanini ifodalangan markaziy muammolariga ko'ra, shartli ravishda bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ikkita yo'nalishga ajratib o'rganish mumkin. Bu tarmoqlar ma'rifatli el taqdiri masalasida umumlashadi, yaxlitlik kasb etadi.

1. Ijtimoiy-siyosiy markaz.
2. Ma'naviy-axloqiy markaz"⁴⁷.

Darhaqiqat, Luqmon Bo'rixonning mazkur romani "Imom Moturidiy" romanidan farq qiladi. "Temiryo'l"⁴⁸ romanini yozish uchun yozuvchi Luqmon Bo'rixon temiryo'l qurilishining ish jarayonini kuzatgan. Ishchilar bilan do'stona muloqotlar o'rnatib, ularning hayotini yaqindan o'rgangan. Yozuvchi mustaqillik davri o'zbek xalqining o'ylari, ertangi kunga ishonchini aks ettirishga harakat

⁴⁵ Бўрихон Л. Қўноқ / Қуёш ҳали ботмаган. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2015. – Б. 318.

⁴⁶ Ёқубов И. Адиб соғинган манзил-маъволар / Бўрихон Л. Титраётган тоғ. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 177-203.

⁴⁷ Ўша манба. Б. – 177-178.

⁴⁸ Mazkur roman ilk bor "Темир йўл ёхуд титраётган тоғ" номи билан chop etilgan edi. Bu nashr: Бўрихон Л. Темир йўл ёхуд титраётган тоғ. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2009. – 264 б. Сўнгра бу роман иккинчи бор nashr etilganda, asr nomi kiskartirilib chop etilgan. Яъни: Бўрихон Л. Титраётган тоғ. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – 272 б.

qilgan. Zero, “Asar yaratish o‘zidan, o‘zi mansub bo‘lgan, guvoh bo‘lgan zamondan iz, belgi qoldirishdir”⁴⁹. “Temiryo‘l” sof ma’noda ijtimoiy roman. O‘zbek romanchiligi tarixida ijtimoiy mavzuda yozilgan romanlar talaygina. Romanda Dovudbek Yaqubovich Zargarov, Iskandar To‘rayevich kabi zamondoshlarimiz obrazi yaratilgan. Roman markazida zamondoshlarimiz qalbida kechayotgan his-tuyg‘ularning jamiyat ilgari surayotgan mafkuraviy ijtimoiy ideallar bilan vobastaligi badiiy talqin etilgan. Asarda uzunligi 300 kilometr ga yaqin asr qurilishi nomiga Toshg‘uzor-Boysun-Qumqo‘rg‘on temiryo‘l qurilishi asos qilingan. Adib romanda jamiyatdagi islohotlarga xayrixoh bo‘lgan jasoratli, mehnatkash, qat’iyatli obrazlarni yaratgan. Jumladan, Dovudbek, Sayfullo, Iskandar, Shojalol, Alibek, Ikromiddin, Dilshodbek kabi. Haqiqatan ham, asarda tosh yo‘nuvchilik kasbi bilan shug‘ullangan xalq vakillari obrazining fuqarolik burchini ham chin dildan astoydil bajarishlarini ko‘rsatib berishga erishilgan. Shuningdek, milliy xarakterga ega bo‘lgan yorqin obrazlar chizilgan. Shunday obrazlardan biri Amirqul va uning turmush o‘rtog‘i Zarbibi.

Asarning ijtimoiy mohiyatida romanning bosh qahramonlaridan biri mexanik Dilshodbek asosiy o‘rin tutadi. Hukumat uni fidoyi mehnatlari uchun “Shuhrat” medali bilan taqdirlaydi. Dilshodbek xalq orasida qo‘li gul usta sifatida qadr topadi. Dilshodbek bilan Gulsaharning sevgi liniyasi romanda alohida shakllantirilgan. Ularning sevgisi odamlar orasida axloqsizlik sifatida baholanadi.

Aytish mumkinki, Luqmon Bo‘rixon ilk romani “Jaziramadagi odamlar” asaridan so‘ng ikkinchi romani “Temiryo‘l”ni yaratdi. İlk romanda tasvir obyektiga olingan ijtimoiy, ma’naviy-axloqiy, siyosiy, maishiy g‘oya va mavzu ikkinchi romanda ham davom etdi. Adabiy jamoatchilik orasida “Temiryo‘l” muvaffaqiyatsiz asar sifatida e’tirof etildi. Shuning uchun ham I.Yoqubov romandagi maromiga yetmagan o‘rinlar haqida shunday yozadi: “Albatta, romanda hali to‘la maromiga yetmagan jihatlar ham yo‘q emas. Jumladan, ijtimoiy muammolar poetik talqinida bir qadar sun’iylik, publitsistik ko‘tarinkilik ko‘zga tashlanadi. Ayniqsa, keskin konfliktning yetishmasligini kuzatish mumkin bo‘ladi. Bu esa kitobxonni ishontirishni muayyan darajada susaytiradi. Quvondiq maxsumday qattiqqo‘l odamning yarim kechasi qizini begona erkak bilan yolg‘iz jo‘natishi, maosh bilan bog‘liq muammolar yoxud sifatsiz bajarilgan yumushlarning osongina bartaraf etilishida ham bu fikr o‘z tasdig‘ini topadi.

Hazrati Bashir ota nazari tushgan supaday so‘lim joyda uy qurib, shu yoqqa ko‘chib o‘tishni ko‘pchilik orzu qilgani holda, iqtisodiy tejamkorlik bahonasida loyihaning o‘zgartirilishini ham adib ma’qullaganday bo‘ladi. Vaholanki, yangi posyolkani supada qurishga erishilsa, estetik ta’sirchanlikni oshirishning imkoni ortgan bo‘lardi. Nazarimda, Dilshodbekning oilasi bilan munosabatida ham psixologik dalillashni kuchaytirishga yetarlicha erishilmaganday tuyuladi”⁵⁰.

⁴⁹ Мелиев С. Адабиёт фалсафаси ёхуд кўзга айланган кўнгил / Мелиев С. Сўзу сўз. – Тошкент 2020. Шарк, Б. 6.

⁵⁰ Ёкубов И. АдИБ соғинган манзил-маъволар / Бўрихон Л. Титраётган тоғ. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 203.

“Ijtimoiy ideal misoli mayoq bo‘lib, jamiyat qayoqqa va qanday qadam olishida g‘oyaviy-mafkuraviy va ma‘naviy-ruhiy yo‘l ko‘rsatib turishi lozim. Ijtimoiy ideal zaruriyati shunda”⁵¹.

Xullas, Luqmon Bo‘rixon “Temiryo‘l” romanida temiryo‘l qurilishi voqealarini tasvirlash orqali farovonlik, mamlakatni obodonlashtirish, mehnatsevarlik, vatanparvarlik ijtimoiy-estetik ideallarini aks ettirgan.

USMON AZIM NASRI VA FOLKLOR

Feruza SULTONQULOVA

**Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston xalq shoiri Usmon Azim nasriy asarlari to‘g‘risida so‘z yuritilib, adib hikoyalarida xalq ogzaki ijodining ta‘siri va ulardagi badiiy obrazlar tabiati tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: folklor, hikoya, obraz, stilizatsiya, “Alpomish”, ijodkor, uslub.

Annotation: This article talks about the prose works of Usman Azim, the national poet of Uzbekistan, and analyzes the influence of folk oral creativity and the nature of artistic images in literary stories.

Key words: folklor, story, image, stylization, "Alpomish", creator, style

Usmon Azim bugungi o‘zbek adabiyotining, xususan, she‘riyatimizning ilg‘or va zabardast ijodkorlaridan biridir. Shoir o‘zining ijodiy tadrijini yuksaltirib, o‘zbek adabiyotini bir vaqtning o‘zida she‘riy, nasriy va dramatik asarlar bilan boyitib kelmoqda. Uning ilk nasriy to‘plami esa “Jodu” nomi bilan 2003-yilda e‘lon qilindi. Adib nasrini asosan hikoya, kinoqissa va esse kabi janrlardagi asarlar tashkil qiladi. U “G‘oz”, “Sevgi”, “Chin do‘st”, “Jodu”, “Saltanat”, “Sohibqiron va usta”, “Birovning umri”, “Siz bilmaydigan zamonlarda”, “Alpomish va Qorajon”, “Ishxonadagi ko‘rgazma”, “Bir dasta qizil gul” kabi yigirmadan ortiq hikoyalari bilan zamonaviy adabiyotimizda hikoyachilik rvojiga hissa qo‘shdi.

Usmon Azimning mifologik, diniy-tarixiy obrazlardan ijodiy foydalanish va o‘ziga xos poetik mahoratini ilmiy asoslash, yozma adabiyotga va folklorga xos an‘anaviy obrazlar hamda badiiy tasvir vositalarining adabiyotimizdagi ko‘rinishlarini qiyosiy tahlil etish va ularni zamonaviy nasrda mahorat bilan qo‘llash o‘zbek adabiyotida, xususan, adib ijodi orqali tadqiq etish adabiyotshunosligimiz oldida turgan muhim masalalardan biridir. Umuman, shoirning badiiy ijod tamoyillaridan biri sifatida uning ijodiy olamida folklorning ta‘sirini, shoir boshqa ijodkorlardan farqli folklor namunalaridan unumli foydalanib, stilizatsiya

---

⁵¹ Мели С. Миллат кўзгуси / Сўзу сўз. – Тошкент: Шарқ, 2020. – Б. 427.

(“Stilizatsiya (yun. Stylos – mumlangan taxtachaga yozish uchun ishlatilgan tayoqcha; uslub) – muayyan badiiy-estetik maqsadlarni ko‘zlab o‘zga bir ijodkor, davr, adabiy yo‘nalish va shu kabilarga xos uslubiy xususiyatlarni qayta tiklashga asoslangan usul” [Adabiyotshunoslik lug‘ati, 144.] asosida undan yangidan-yangi ijod mahsuli bo‘lgan har uchala turdagi asarlar yaratib kelmoqda.

Uning dastlabki hikoyalari xalq og‘zaki ijodi ruhiga monand, dostonlardagi chuqur *lirizm ohanglariga boyligi bilan ajralib turadi. Bu haqida Shukur Xolmirzaev shunday yozadi: “...Bu uch badiani (“G‘oz”, “Sevgi”, “Birovning umri” hikoyalari nazarda tutilgan (F.S.)) bir o‘tirishda o‘qib chiqqaningizdan keyin (xususan, menda shunday hol yuz berdi) ularni bitta adib yozganiga ishonish qiyin. “G‘oz” – mutlaqo “baxshi”lar yo‘lida bitilgan. Va shunday samimiy bitilganki, kuni kecha do‘mbira chertib doston aytgan baxshining do‘stlari davrasida og‘zidan chiqqandek: biron-bir jumlasida bugungi XX asr nasridan nishona topolmaysiz.*

Ha, mutlaq boshqa odam yozgan bu asarni!

“Baxshiyona”, G‘arbu Sharq nasri... Ha, ha ularni bitta odam Usmon Azim yozgan”[Xolmirzaev Sh;1991; 44.].

Usmon Azim nasri nazmi va dramaturgiyasi kabi murakkab uslubiy izlanishlar hosilasidan tarkib topgan. Ayniqsa, uning dastlabki e‘lon qilingan hikoyalarida folklorga murojaat qilish, olis tariximizdan saboq berish, xalqimiz milliy urf-odat va qadriyatlari, g‘ururi, shon-shavkati haqida yuksak badiiyat ufurib turadi. Usmon Azimning yozuvchi sifatidagi ilk hikoyasi “Siz bilmaydigan zamonlarda” va “G‘oz” – xalqimizning ming yillik ma‘naviy yodgorligi “Alpomish” dostoni ta‘sirida yaratilgani alohida qayd etiladi. Adib mazkur hikoyalardan keyin bir qator asarlari jumladan, “Alpomishning qaytishi” dramasi, “Tong otgan taraflarda” dramatik dostonida ham ushbu eposdagi syujet, motiv va obrazlaridan foydalangan. Umuman, Usmon Azimning mazkur yo‘nalishdagi asarlarining barchasiga “Alpomish” qahramonlik dostoni asos bo‘lgan, deyish mumkin. Biroq yozuvchi birgina manbaga qayta-qayta murojaat etganda ham mavzu jihatdan yaqin bo‘lgan ushbu asarlar qiziqarli va shiddatkor, betakror syujetga egaligi bilan ajralib turadi. Adibning birgina “G‘oz” hikoyasidagi nasriy ifoda, farzand uchun jonini fido qilgan Ona timsoli, or va g‘ururli shakaman mergan, yaxshilikka munosib javob berolgan Alpomish kabi obrazlar tabiiyligi bilan o‘quvchi qalbidan chuqur joy oladi. Adibning baxshiyona yo‘sindagi hikoyalarida – Vatanni asrash, o‘z manfaatidan el yurt manfaati ustun qo‘yish, elparvarlik, olijanob fazilatli bo‘lish kabi ezgu g‘oyalar ifodasi aks etadi. Ayniqsa, adib qalbida ham so‘zida ham ezgulik ufurib turadigan baxshilar timsolini yaratadi.

Sodda va samimiy baxshiyonalari bilan Surxon baxshi – shoirlarining munosib davomchisi ekanligini namoyish eta olgan ijodkorning “Baxshiyona” she‘riy to‘plamida Elbek baxshi, Elomon baxshi kabi baxshilar asosiy obraz sifatida olingan. Xuddi shu kabi adib nasriy asarlarda ham baxshilar obrazini uchratamiz. *Aytish mumkinki, shoir sifatida “Baxshiyona”dagi asosiy g‘oyalar Usmon Azimning nosirligida yana ham to‘yintirilgan va o‘ziga xos badiiy mukammal asarlar yaratilgan.*

“Siz bilmaydigan zamonlarda” hikoyasining bosh qahramonlaridan biri endi o‘n sakkiz yoshga to‘lgan Elomon baxshi. Elomonning aytimi bilan boshlangan

voqealar rivoji davomida adib asosiy bosh qahramon sifatida Haqqul baxshi obrazini ham kiritadi. Maʼlumki, ijodkorning nazmiy durdona turkumi “Baxshiyona” da Elbek baxshi asosiy obraz boʻlsa, Elomon baxshi uning shogirdi sifatida muhim oʻrin tutadi, ammo turkumda Haqqul baxshi obrazi yoʻq. Shu jihatdan hikoya “Baxshiyona”ning nasrdagi nusxasi emas. Hikoyadagi kuchli drammatizm haqiqatgoʻy, toʻgʻrisoʻz Haqqul baxshi va oqkoʻngil, samimiy Elomon baxshi oʻrtasida kechadi. Haqqul baxshi doston yaratuvchisi. U Alpomishning Qalmoqdan qaytmaganligi va qoʻngʻirotning xalqi ezilganini, adolatsizlikka chidolmay “Alpomish” dostonini kuylaydi. Elomon baxshi yoshlik qilib adashadi. Egasiz qolgan yurt ahvoliga qaygʻurgan baxshi: *“Qoʻngʻirotning boshidan oʻtganlarini eslab nortuyaday boʻzlab bir yangi doston aytdi. Elidayin mungranib, yurtidatin ingranib ovozi sozlab qaddini rostlab dushmani qasdlab, Rostini aytmoq– tariqat, otam ham enam ham – haqiqat Alpomish Qalmoqqa ketganini maston kampir qoshiga etganini, zindonga tushganini xat olib gʻozlar uchganini ... Hammasini aytdi. Yov Alpomishni chiritganini Qoʻngʻirotning ildizini qurutganini ham aytdi. Har soʻzni yigʻlatib odamlarni hoʻngratib aytdi. Qosh qoraygandan soʻng tong otguncha aytdi. Aytdi birodarlar ogʻzini toʻldirib yolgʻonlarni aytdi. Dostonda hamma oʻzini koʻrdi elu yurtining ahvolini bildi. Haqqul baxshi dostonni tindirib doʻmbirasini keragaga urib sindirib hech kimga qaramay chiqdi-ketdi”*[Usmon Azim, 2003; 5-6.].

Elomon baxshi yoshlik qilib adashadi. Yaʼni haqiqiy “Alpomish”ni tanlashda adashadi. Uning kuylagani – yolgʻon boʻladi. Hikoya konflikti ham Elomon baxshining oʻy kechinmalarida yuz beradi. Kuyib xor boʻlgan el Yolgʻonning etagidan tutadi. Uni tavof qiladi. Shu jihatdan ijodkorning asarlaridagi bir jihat Erk va Istiqlof gʻoyalari ushbu moʻjaz hikoyaga ham singdirilgan. Shuningdek, hikoya ramziy xarakterga ega, haqiqat va adolatni kuylagan baxshilar timsolida davrning haqiqiy kuychilari yaratilgan.

“Siz bilmaydigan zamonlarda” hikoyasida **Haqqul baxshi** va **Elomon baxshi** obrazlarini, *“Alpomish va Qorajon” hikoyasida Xoliyor baxshining aytimlari, butun dardlari, uning elparvarlik, yurtsevarlik fazilatlarini haqida oʻqiymiz. Hikoya dostonidagi Alpomish va Qorajon doʻstligi haqida, shu ikki doʻst haqidagi dostonini el oʻrtasida kuylashi va turli millatga mansub xalq vakillarining doston qahramonlari taqdiriga munosabatini ifodalash orqali shoir muqaddas doʻstlik tuygʻularini yorqin boʻyoqlarda tasvirlashga erishadi. Umuman, adib asarlarida baxshilar obrazi alohida bir mehr bilan tasvirlandiki, bunda adibning chindan ham “Alpomish” dostoniga, baxshichilikka boʻlgan ishtiyoqi mevasi boʻlishi mumkin. Usmon Azimning ushbu nasriy asarlarida syujet oʻzaklarining oʻzaro yaqinlikdan kelib chiqib, ijodkor faqat bir xil qahramonlar taqdirini qalamga olgan hamda bir xil mavzudagi voqealarni tasvirlaydi, degan fikr koʻpchilikning xayoliga kelmasligi mumkin. Chunki uning ijodida tasvirlangan qahramonlar bir jarayon atrofida harakat qilsalar-da, ularning tevarak-atrofdagi va jamiyatdagi odamlarga boʻlgan munosabatlarida, maʼnaviy dunyosini bir-biri takrorlamaslik darajasidagi rang-baranglik mavjuddir. Bu esa yozuvchining badiiy ijodda poetik soʻzni his qilish darajasi nihoyatda teranligini anglatadi. Hikoya*

qahramoni ma'naviy olamining shakllanishi uning ijtimoiy hayotdagi mavqei va unga odamlarning o'zaro munosabati muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shoir she'riyatining tadqiqotchisi Jumagul Suvonova ta'kidlab o'tganidek: "Usmon Azim o'z avlodi bilan birga she'rdan-she'rga, to'plamdan-to'plamga o'sdi, uning insonni tushunish g'oyasi yanada teranlashib, o'zlikni anglash darajasiga ko'tarildi"[Suvonova, 2012;94.]. Ushbu ta'rif ijodkorning nasriy asarlari misolida ham to'g'riligiga amin bo'lamiz.

Har bir chinakam iste'dodning o'ziga xosligini ko'rsatuvchi ijod qirralari bo'ladi. Bunday qirralar adibning butun ijodini xarakterlamasa-da, uning muhim xususiyatini ajratib ko'rsatib berishi bilan e'tiborga molikdir. Usmon Azim ijodining boshqalarnikiga o'xshamagan, individual o'ziga xos uslubini namoyon qiluvchi jihatlardan biri uning ham shoir, ham nosir, ham dramaturg sifatida o'z ijodi namunalariga xalq og'zaki ijodini chuqur singdirganligidir. Adabiyotshunos olim Dilmurod Quronov ta'kidlaganidek: "Haqiqiy san'atkor qaysi ijtimoiy guruhga mansubligidan, qanday ijtimoiy maqsadlarga xizmat qilishidan qat'i nazar, u yaratgan badiiy asarda umuminsoniy qadriyatlar ustuvorlik qiladi. Shu bois ham chinakam badiiy asarda ijodkor har vaqt ezgulik, go'zallik, adolat, insoniylik kabi mangu qadriyatlar tomonida turadi"[Quronov D, 2018;62.]

Xalqimiz ma'naviy hayotida muhim o'rin tutgan folklor an'analarini adibning ushbu hikoyalarida o'qib, ayitish mumkinki, tarix va kelajakni bog'lovchi, qo'rqmas, botir va haqgo'y va o'z el-yurtini ulug'lovchi baxshilar timsoli munosib yaratilgan. Usmon Azim nasridagi baxshilar – Haqqul baxshi, Elomon baxshi, Xoliyor baxshi bu uch obraz aslida adibning o'zi. Adib mazkur obrazlar orqali zamondoshlarini vatanparvar, tinchlikparvar, bir so'z bilan aytganda fidokorlikka chorlab, folklor asosida o'zining badiiy maqsadini ifoda ettirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adabiyotshunoslik lug'ati./ Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliev M. Toshkent: Akademiya nashri, – 2013. – B.144.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy – 2018. – B. 62.
3. Suvonova J. Usmon Azim she'riyatida badiiy tafakkur teranligi. Monografiya. – Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2012. – B. 94.
4. Usmon Azim. Jodu. Hikoyalar, esse, dramatik asarlar va kinodoston. – Toshkent: Sharq, , 2003. – B.5-6.
5. Xolmirzaev Sh. So'zboshi. Sharq yulduzi. 1991. 8-son.– B. 44-45.

**JAVLON JOVLIYEV IJODIDA URUSH MAVZUSINING
BADIY TALQINI
("Urush yozgan hikoya" misolida)**

Malika MANSUROVA

**Sirdaryo akademik litseyi "Tillar" kafedrası mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh ijodkorlardan Javlon Jovliyevning urush mavzusiga bag'ishlangan "Urush yozgan hikoya" asari tahlilga tortilgan bo'lib, shu asosda yozuvchining badiiy mahoratiga baho berilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, urush mavzusi, irodali ayol siymosi, vatanparvarlik, personaj nutqi, badiiy talqin.

Abstract: In this article, the work of one of the young artists, Javlon Jovliyev, dedicated to the theme of war, "A story written by war", was analyzed, and the artistic skills of the writer were evaluated on this basis.

Key words: story, theme of war, strong-willed female figure, patriotism, character speech, artistic interpretation.

So'nggi yillarda o'z ijodiyoti bilan kitobxonlarning qalbiga kirib borgan yosh ijodkorlardan biri Javlon Jovliyev bo'lib, uning "Onam va koinot" hikoyalar to'plamidan o'rin olgan "Urush yozgan hikoya" asari dolzarb mavzuni yoritganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. "Ushbu hikoya Ukrainada jabr ko'rgan va halok bo'lganlar xotirasiga bag'ishlanadi" [Jovliyev J., 2022; 255], – deyilganligi uning bugungi kunda butun dunyoni larzaga solayotgan urush tasvirini yoritganligini ko'rsatadi.

Hikoyada aks etgan voqea erto'lada sodir bo'ladi. Oltmish yil birga hayot kechirgan turmush o'rtog'ini so'nggi manzilga kuzatayotgan ayol obrazi gavdalan tirilgan. Yerto'lada o'tirishlarining sababi esa – URUSH! Hikoyada urush tasviri batafsil bayon qilinmaydi, biroq bu ikki asar qahramoni tushib qolgan vaziyat urushning dahshati ekanligi ayonlashadi. "Tashqarida esa o'q ovozlari sira tinay demaydi – rus bosqinchilari juda yaqin qolishdi!" [Jovliyev J., 2022; 257], – deya urush sadolari aks ettirilgan.

Kampir xarakteridagi iroda, o'ziga ishonch, jasorat kabi tuyg'ular bolaligidan shakllangan edi. Yozuvchi uning bolalik yillarini tasvirlar ekan, urush sababli otasining tiriklayin yoqib yuborilishi va qizcha tomonidan ko'milish voqeasini kitobxonga eslatib o'tish orqali uning butun hayotini barbod qilgan urush ekanligini ko'rsatib bergan. U bolaligida o'zini qanchalik chorasiz his qilgan bo'lsa, cholini ko'mish uchun ham xuddi shunday og'ir ahvolda ekanligi qiyoslanadi. Ayolning bolalik yillaridagi beg'ubor damlarini urush o'g'irlagan bo'lsa, qarigan chog'dagi orzularini ham yana bir urush tortib olmoqda edi. Bu ikki urush qanday shaklda, kim tomonidan amalga oshirilayotganligi hikoya qahramonini qiziqtirmaydi, u har ikkala urush sababchilarini birgina "fashist" degan nom ostiga birlashtiradi. Kampir: " – Oh, lan'ati urush bo'lmaganda seni qanday ko'mgan bo'lardim-a?!" [Jovliyev J., 2022; 258], – deya armon qiladi. Urush sababli cholini so'nggi manzilga kuzatish marosimlarini o'zi xohlagandek qila olmayotgani uni azoblaydi. Kampir qalbidagi

vatanga muhabbat, uning har bir qarich erini himoya qilishga bo'lgan kuchli intilish uni bir daqiqa ham tark etmaydi. Kuchdan qolgan bo'lishiga qaramay, Vatanini harob qilgan, xalqni baxtsiz qilgan bosqinchilardan o'ch olishga intiladi. Uning o'ylab topgan xiylasi hatto rus askarlarini ham tuzoqqa ilinishiga sabab bo'ldi. Ona qalbidagi bu cheksiz isyon qanchalar kuchli bo'lsa, biroq farzandi qalbida buning aksini ko'ramiz. Hikoyada uning tasviri keltirilmaydi, biroq birgina dialog uning qanday inson ekanligini ko'rsatib berishga xizmat qilgan.

Asarda birgina oila misolida butun Ukrain xalqining azoblari, dardlari, alamlari ifodalangan. Bundan tashqari, oilaviy munosabatlar, ya'ni qaynona va kelin o'rtasida yuzaga kelgan keskin vaziyatlarni ham yoritib berishga e'tibor qaratilgan. Asarda ota-ona va farzand munosabatlari real tasvirlangan. Ona va farzand o'rtasidagi ajralmas rishtaning uzilishiga sabab bo'luvchi omillar yorqin ifodalangan. Bugungi kunda ko'plab farzandlarning bemehrlashib ketayotganligi, faqat o'z tashvishlari bilan bo'lib, yoshi ulug' ota-onalarini unutayotganligi Sash obrazi orqali ko'rsatib berilgan. Hikoyani o'qir ekanmiz, faqatgina ukrain xalqining oilaviy munosabatlari emas, balki o'zimizning bugungi hayotimiz ham ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Butun umr mehr ko'rsata olmagan Sash obrazining xarakteri, o'ylari onasi bilan bo'lgan dialogida ochib berilgan. Bu dialog hikoya voqealarining keyingi qismida keskin burilish yasaydi. Onaning kechinmalari, orzu-maqсадlari, farzandiga bo'lgan samimiy munosabatlari o'zgarishiga sabab bo'ladi. Sash: "Sen nimaga **biznikilardan** yordam so'ramaysan? Ularning yoniga bor! Rus askarlari tinch aholiga indamaydi" [Jovliyev J., 2022; 262], – deya onasiga maslahat beradi, biroq uning nutqidagi "biznikilar" so'zi onani g'azablantiradi, chunki u rus askarlarini nazarda tutayotgan edi. Suhbat jarayonida Sashning nafaqat ona-onasiga nisbatan bemehrligi, balki Vatani uchun ham zarracha achinmasligi namoyon bo'ladi. Onadagi g'azab asta-sekin yuqoriga ko'tarila boshlaydi. O'g'lining: "Armiyaga olishganda jon deb tozalashga qatnashgan bo'lardim!" [Jovliyev J., 2022; 264] – degan gapini tinglashi onaning barcha orzularini puchga chiqardi. Yozuvchi uning ruhiy holatini xatti-harakatlari orqali ko'rsatib bergan. Masalan, "telefonni otib yuborishi", keyin yana "telefonini izlab topishi", "uni kastryulka ichiga tashlab yuborishi" ona qalbida cheksiz g'azabni ifodalashga xizmat qilgan.

Baxtli, tinch kunlarida malina qaynatishga xizmat qilgan idishning ko'chma hojattuvakka aylantirilishi ham ramziy ma'no kasb etgan. Urush sababli avvallari xursandchilikka sabab bo'lgan go'zal narsalar endi o'z mohiyatini yo'qotgan edi.

Hikoyadagi birgina badiiy detal ham onaning farzandiga bo'lgan cheksiz mehrini o'zida ifodalaydi. Bu – o'g'li tug'ilgan paytda olingan qalin adyolning haligacha foydalanilishi. Bu orqali yozuvchi ota-onaning farzandiga nisbatan mehri va umidi haligacha hayot ekanligini anglatgan. Ona va farzandi o'rtasidagi suhbatdan so'ng bu adyolning gulxanda yoqilishi unga qo'shib umidlari ham yo'q bo'lganligini ko'rsatib bergan.

Yozuvchi hikoya so'nggida ajoyib yakun hosil qilgan. Onaning malina murabbosi orqali ko'plab askarlarni nobud qilish haqidagi xiylasi uning qanchalar Vatani uchun jon kuydirganini, hatto bu yo'lda o'z jonidan ham kechganligi ulug' vatanparvarlik tuyg'usini o'zida mujassamlashtirgan. Sash va ona obrazi bu borada bir-biriga mutlaqa qarama-qarshi obrazlar sifatida harakat qiladi. Onaning Vatan va

ozodlik uchun kurashida hatto o'z farzandiga ham munosib javob qaytarganligi uning yozib qoldirgan xatini murabbo solingan banka yoniga qo'yishidan bilish mumkin. "Sash, bunda ota-onangni so'nggi hayot tomchilari bor. Uni egach, shubhasiz, Ukrainani yana bitta balodan tozalashingga ishonaman" [Jovliyev J., 2022; 266].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, badiiy adabiyotda urush mavzusi yoritilgan bir qancha asarlar mavjud. Bular orasida J.Jovliyevning "Urush yozgan hikoya" asari ham o'z o'rnini topa oldi. Hikoya bugungi kunda Ukrainada sodir bo'layotgan va ko'plab begunoh aholining bevaqt o'limiga sabab bo'layotgan urush tasvirini haqqoniy va ta'sirchan aks etganligi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oripova G., Abdurasulova N. "O'zbek nasrida urush mavzusi va "Yo'qotilgan avlod" muammosi". International Scientific Journal of Biruni. Vol. 1. Issue 2. Oct. (2022). – B. 213-220.
2. Primova R. Istiqlol davri o'zbek nasrida urush mavzusining badiiy ifodasi. Innovative Development in the Global Science. January 30, 2023. Boston, USA.
3. B. 307-311.
4. J.Jovliyev. Onam va koinot: Hikoyalar. – T.: "Anorbooks", 2022. – 272 b.

G'AFUR G'ULOM VA O'ZBEK BOLALAR SHE'RIYATI

Dilorom TO'RAYEVA

**O'zRFA katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Maqolada o'zbek adabiyotining etuk namoyandasi G'afur G'ulomning o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissasi o'rganilgan. Shoirning xalq og'zaki ijodi ta'sirida yaratgan she'rlari va aksincha shoir she'rlari ta'sirida yaratilgan bolalar she'riyati qiyosiy-tipologik usulda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, tarbiya, xalq og'zaki ijodi, topishmoq-she'r.

Abstract: The article examines the contribution of Gafur Gulam, a mature representative of Uzbek literature, to the development of Uzbek children's literature. Poems created by the poet under the influence of folklore and children's poetry created under the influence of the poet's poems, on the contrary, were analyzed in a comparative-typological way.

Key words: children's literature, education, folklore, riddle-poem

XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek bolalar she'riyati tarixi, uning badiiy takomilini o'rganib borish bolalar adabiyotining tadrijiy rivojlanishini o'rganishga asos bo'ladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Mazkur davr bolalar adabiyotining faol namoyandalari G'afur G'ulom, Quddus Muhammadiy, Qudrat Hikmat, Ilyos

Muslim, Tolib Yo‘ldosh, Anvar Obidjon, Shukur Sa’dulla, Po‘lat Mo‘min va T. Adashboyevlar yosh kitobxon ongini shakllantirish, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatish, kelajakda komil inson bo‘lib etishishiga puxta zamin tayyorlash borasida tinmay ijod qildilar. Ularning samarali mehnatlari natijasida o‘zbek bolalar adabiyotining xazinasini durdona asarlar bilan boyidi.

O‘zining betakror ijodi bilan o‘zbek bolalar adabiyoti xazinasini boyitgan G‘afur G‘ulom she‘rlarini o‘qish jarayonida kitobxon uning teran fikr, keng tafakkur, betakror iste‘dod sohibi ekanligiga yana bir karra amin bo‘ladi. G‘.G‘ulomning bolalar uchun yozgan barcha she‘rlari tilining sodda va ravonligi, ohang o‘ynoqiligi, qofiyasining pishiqligi, mazmun va shakl uyg‘unligi bilan yuksak badiiylik kasb etadi. O‘zbek xalqi farzandlarining g‘amxo‘r va kuyunchak otasi, talabchan va mehrdaryo inson, tong saharda turib, sevimli bolalar uchun she‘r yozishga kirishgan shoir obrazi uning quyidagi misralarida o‘z tajassumini topgan *Shoir ota uyg‘ongan,*

*Kezinar yovosh-yovosh,
Siyohdoni ustiga
Tong otib, tushar quyosh.
Siz uchun she‘r yozmoqchi
Shu yig‘ilgan nur bilan.
Satrlari kuylaydi*

Bir jahon huzur bilan (“Farzandlarimga”, 93-b).

Ijodkor ahlining boshqa soha vakillaridan farqlari shundaki, ular biz har kuni ko‘radigan, uchratadigan va biz uchun oddiy tuyulgan narsalarni qalb ko‘zi bilan ko‘radilar, his etadilar va ulardan badiiyat topa oladilar. Shunday ekan, ular nafaqat fasllar kelinchagi bo‘lmish go‘zal bahordan, balki jazirama yoz-u oltin kuzdan, hatto qahraton qishdan ham xuddi shunday go‘zallikni topib, ularni tarannum etadilar. G‘.G‘ulom ham barcha shoirlar kabi, Ona tabiat shaydosi. Shoirning “Qish”, “Yangi yil qo‘shig‘i” kabi she‘rlari qish faslining tarovatini kuylashga bag‘ishlangan. Ayniqsa, “Qish” she‘ri badiiy tasvir vositalariga boyligi, engil kulgusi bilan o‘ziga xosdir. Qishning kirib kelishi bilan havoning sovib ketishi, qorning yog‘ishi, dov-daraxtlarning “yalang‘och” bo‘lishi, toklarni sovuq urmasligi uchun erga ko‘milishi doimiy jarayondir. Shoir qahraton qish manzarasini badiiylashtirib, pag‘a-pag‘a yog‘ayotgan qorni to‘zg‘igan parquga, muzlagan erlarni esa ko‘zguga mengzaydi:

*Poxol ko‘rpa yopinib,
Tim qotib toklar uxlar,
Uvishganday qimtinib,
Yalang‘och noklar uxlar.
Qalpoqsiz yurib bo‘lmas,
Ko‘cha-ko‘y juda sovuq,
Bu inju marjon emas,*

Tol shoxida bulduriq. (“Farzandlarimga”, 105-b.)

Sovuq urmasligi uchun poxol bilan o‘rab qo‘yilgan toklar xuddi tirik odamdek ko‘rpaga burkanadi, barglari to‘kilganidan faqat tanasi qolgan nok o‘z holidan xijolat tortadi. G‘.G‘ulom qishning o‘ziga xos turfa manzarasini tasvirlashda jonlantirish usuli – tasvir vositasidan katta mahorat bilan foydalanibgina qolmay, tol

shoxidagi qorni tasvirlashda “bulduriq” singari o‘zbekona so‘zlardan ham istifoda etadi. (“Bulduriq” so‘zi o‘zbek tilida ikki xil ma’noni anglatadi: a) qirov; b) qushning nomi.) G‘.G‘ulomning bu so‘zdan foydalanishda ko‘zlagan maqsadi, birinchidan, detallar yordamida qish manzarasining mukammal tasviriga erishish bo‘lsa, ikkinchidan, bolalarni “bulduriq” singari so‘zlar bilan oshno qilib, ular leksikoni va bilim darajasini boyitishdir. Shoir maktab hovlisida yasalgan qorboboning sovuqdan azob chekayotganiga qaramay, bolalarning uni sinfga olib kirmaganlarini aytish bilan she’r syujetini hajviy o‘zanga burib yuborib, she’rga bolalarbop quvnoq ruh bag‘ishlagan:

*Faqat maktab sathida,
Sovuq qotar qorbobo,
Qo‘shiq uning sha’nida,
Qator-qator Qorbobo,
Hech kim o‘sha sho‘rlikni
O‘zi erishidan qo‘rqib,
Sinfga chaqirmaydi,
“Sovuq” deb baqirmaydi.*

O‘zbek bolalar adabiyotining rivojida xalq og‘zaki ijodidagi o‘yin qo‘shiqlarining ahamiyati kattadir. Bu borada qalam tebratgan mashhur adibimiz G‘afur G‘ulomning “Oq terakmi - ko‘k terak”, “Chittigul” kabi she’rlari Q.Hikmat e’tiborini jalb etgan bo‘lsa, ajab emas. Chunki u ham aynan shu o‘yin qo‘shiqlari asosida o‘zining “Oq terakmi - ko‘k terak”, “Chillak o‘yin” kabi she’rlarini yaratdi. Fikrimiz dalilini “Oq terakmi - ko‘k terak” she’rida ko‘rish mumkin:

*Boya-chi, biz hovlida
Bo‘lib tarafma-taraf,
Navbat bilan aytishdik,
Taraf-tarafga qarab:
- Oq terakmi, ko‘k terak,
Bizdan sizga kim kerak?*

*Chilvir sochi selkillab,
Chug‘urlashib qizlar der: -
Bizga kerak maktabda
Eng a‘lochi Alisher.
Oq terakmi, ko‘k terak,
- Bizdan sizga kim kerak?*

*Qiyqirishib barobar
Dedik: - Bizga yuboring,
Ilg‘or paxta terimchi,
Ishchan qizcha Muborni
- Oq terakmi, ko‘k terak,
Bizdan sizga kim kerak?*

(«Mening yuragim», 13-b.)

O‘zbek xalq o‘yinlarini o‘zida aks ettirgan ushbu she’r bolalarga otabobolarimizdan qolgan o‘yinlarni davom ettirish, ularni avlodidan-avlodga meros qoldirish ishtiyoqini kuchaytirish maqsadida yozilgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Teranroq nazar tashlasak, bolalar shunchaki biron-bir do‘stlarini emas, balki “eng a‘lochi bola Alisher” yoxud “ilg‘or paxta terimchisi, ishchan qizcha Muborni” so‘rashayapti. Bu bilan shoir inson qancha bilimli, aqlli, mehnatkash bo‘lsa, o‘z tengdoshlari orasida shuncha obro‘-e’tiborga sazovor bo‘lishini tasvirlaydi, halol mehnatni go‘zal hayot manbai deb bilgani bois, kichik yoshdagi kitobxonlarda

yoshlik chog'idanoq mehnat ko'nikmalarini, bilimga chanqoqlikni tarbiyalashni o'z vazifasi deb biladi. Bolaga hadeb "unday qilma, bunday qil", "yaxshi o'qi", "mehnatdan qochma" kabi tanbehlarni beraverish uning qulog'ini qotirib yuboradi, natijada bola bu so'zlarga ko'nikib qolib, bee'tibor bo'ladi. O'yin jarayonida esa faqat a'lochi, mehnatkash bolalar saralab tanlanayotganini ko'rgan bola, o'zining ham barcha uchun sevimli va hurmatli bo'lishini hohlaydi hamda shunga harakat qiladi. Bu esa kitobxonning mehnatga, o'qishga bo'lgan qiziqishini yanada orttiradi. Ushbu she'r 1962-yilda nashrdan chiqarilgan "Alisher va kitob" to'plamida ilk marotaba e'lon qilingan bo'lib, uning birinchi bandi quyidagicha edi:

Erkatoylar hovlida

Bo'lib tarafma-taraf,

Navbat bilan aytishar

Biri-biriga qarab:

Asarning qayta ishlangan variantida esa she'r zavq-shavqqa to'lib o'ynayotgan bolalar tilidan so'zlanib, she'r birinchi bandining so'nggi "biri-biriga" misrasining "taraf-tarafga", oxirgi bandedagi "talpinishib bolalar" misrasining "qiyqirishib bolalar" misrasi bilan almashtirilishi asar badiiyligini yanada oshirishga xizmat qilgan va bu tahrirlar o'zini to'liq oqlaydi, deyish mumkin. Chunki voqeani uchinchi shaxs emas, balki ishtirokchining o'zidan eshitish yanada maroqli bo'lsa, o'yin o'ynayotgan bolalarning talpinib emas, balki qiyqirib o'ynashlari ham shu darajada tabiiydir. "Oq terakmi, ko'k terak, // Bizdan sizga kim kerak" misralarining ham o'yin jarayoni tufayli, ham she'r qofiyasining to'liqligini ta'minlash maqsadida naqorat o'rnida, qiz bolalar tarafini tasvirlash uchun aynan "chilvir sochi selkillagan" va "chug'urlashib", o'g'il bolalar tarafini tasvirlash uchun esa "qiyqirishib" sifatlashlarining o'rinli qo'llanilishi ham shoir mahoratidan dalolatdir.

Bu she'r S.Irisxo'jayevaning "O'zbek bolalar she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari" nomli tadqiqot ishida ham tahlil qilingan bo'lib, unda she'rning boshqa, noma'lum bo'lgan varianti ko'rsatilgan:

*eling qo'shiq aytamiz,
o'shilishib hammamiz
q terakmi, ko'k terak,
izdan sizga kim kerak? Hey!
Akbar bo'taloq kerak.
Hey!*

*lla-bula kapalak,
rq sochim jamalak,
qterakmi, ko'k terak,
izdan sizga kim kerak? Hey!
Xayri qizaloq kerak. Hey!*

Oq	lma oqib keladi, alqib-qalqib keladi, q terakmi, ko 'k terak, izdan sizga kim kerak? Hey! To 'lqin toyinchoq kerak. Hey!	) 'ynab-o 'ynab kuylaymiz, uylab-kuylab o 'ynaymiz,)q terakmi, ko 'k terak, izdan sizga kim kerak? Hey! Erkin qo 'zichoq kerak. Hey! ("Farzandlarimga", 54-b.)

terakmi, ko 'k terak,
 Bizdan sizga kim kerak?
 Bizga kerak sizlardan

Ko 'k ko 'ylaklik Xadicha [Irisxo 'jayeva S., 1974; 68].

Tadqiqotchi bu misralar "biror bir g'oyaviy maqsad tashimagan"ini ta'kidlaydi, vaholanki, bu she'rda ko 'k Xadicha haqida emas, balki ilg'or paxta terimchi, ishchan qizcha Mubor hakida so'z boradi va muallif bolalarga aynan mehnatkash, ishchan qizcha Muborni o'rnak sifatida ko'rsatadi. Tagmatnda mazkur she'r 1970-yilda nashrdan chiqarilgan "O'g'lim bilan suhbat" to'plamining 38-sahifasidan olinganligi qayd etilgan, lekin bu to'plamda yuqoridagi misralar mavjud emas.

G'afur G'ulomning "Oq terakmi, ko 'k terak" she'ri esa maktabgacha yoshdagi bolalarga mo'ljallangan bo'lib, xalqona ohangda yozilgan:

She'r kichik yoshdagi bolalar xarakterlariga, dunyoqarashlariga moslashgan bo'lib, unda yuqoridagi she'rdan farqli o'laroq, bolalarning aynan erkatoylari, ya'ni "Akbar bo'taloq", "Xayri qizaloq", "To 'lqin toyinchoq", "Erkin qo 'zichoq" kabi sifatlashlar bilan ta'riflanganlar. Izoh sifatida ma'lum qilamizki, G'.G'ulomning "Farzandlarimga" she'riy to'plami 1983-yilda nashr etilgan bo'lsa-da, to'plamdagi har bir she'rning ostida yaratilgan yili yozib qo'yilgan. "Oq terakmi, ko 'k terak" she'ri 1957-yilda yozilgan. Demak, Q.Hikmatning she'ri G'.G'ulom she'ri yaratilganidan besh yildan so'ng yaratilgani, uning ustoz-shoir ijodidan ta'sirlanish mahsulidir.

"Chittigul" - tom ma'nodagi qizlar o'yin-qo'shig'idir. Bolalar adabiyotining etakchi namoyandasi "Q.Muhammadiyning guvohlik berishicha "chittigul" – "chiqdi gul", ya'ni "gul chiqdi", "ko'kat undi" ma'nosini bildirgan" [Safarov O., 1985; 99]. Haqiqatan ham, "chittigul" hali tili chuchuk bo'lgan bolalar leksikoniga xos bo'lgan harakat ifodasi. Ushbu o'yin-qo'shiq asosan qizlar tomonidan ijro etilib, ularga xos xususiyatlarga ega:

Chittigul-o chittigul, Ha-yu chittigul. Etagingga gul bosay, Bir yonini yon bosay, Ha-yu chittigul. Ha-yu chittigul. Qo 'ling qo 'lbog'da bo 'sun,	Beling belbog'da bo 'sun. Ha-yu chittigul. Ha-yu chittigul. Do 'pir-do 'pir ot keldi, Chiqib qarang, kim keldi? Ha-yu chittigul. Ha-yu chittigul.

Har bir ota-ona o'z farzandining kamolini ko'rishni, uning ilk qadamini, ilk so'zini, maktabga borgan birinchi kunini katta his-hayajon bilan qarshilaydi va

undan olam-olam zavq oladi. Akademik shoir Gʻafur Gʻulom ham qizi Toshxonning (Gʻ.Gʻulomning kenja qizi Toshxon Gʻulomova haqida) maktab oʻquvchisi boʻlishdek baxtga muyassar boʻlganidan boshi osmonga etib, quyidagi badiha-sheʼrni yaratgan:

<i>Toshxon qiz oʻzi-oʻzi,</i>	<i>Chunki etti yoshi bor,</i>
<i>Boshida yoʻrmadoʻzi,</i>	<i>Hayyu, chittigul.</i>
<i>Yoʻrmadoʻzi yarashgan,</i>	<i>Oʻzi aʻlo oʻqisa,</i>
<i>Oyisiga qarashgan,</i>	<i>Bundan yaxshi qiz bormi,</i>
<i>Hayyu, chittigul.</i>	<i>Chevar boʻlsa, toʻqisa,</i>
<i>Toshxon qizning boshi bor,</i>	<i>Bundan yaxshi qiz bormi,</i>
<i>Manglayda quyoshi bor.</i>	<i>Hayyu, chittigul.</i>
<i>Bu yil birinchi sinf,</i>	<i>Hayyu, chittigul. ("Farzandlarimga", 56-b.)</i>

Shoir Toshxon qizining boshiga yoʻrmadoʻzi doʻppini kiydirib, uning misolida butun oʻzbek qizlarini, millatning kelajagini yaratuvchi boʻlgʻusi onalarni nazarda tutgan boʻlsa ajab emas. Bizga maʼlumki, bolaning boshqa bir shaxs, ayniqsa ota-onalardan tomonidan maqtalishi uning ruhiyatiga juda katta taʼsir koʻrsatadi va shunday munosabat natijasida bolaning oʻziga boʻlgan ishonchi bir necha karra ortadi. Insonning oʻziga boʻlgan mustahkam ishonchi esa uning porloq kelajagidan dalolatdir. Demak, Gʻ.Gʻulom oʻz lirik qahramoni timsolida butun millat qizlarining ruhiyatiga kelajakka boʻlgan ishonchni singdirishga harakat qilgan. Bu sheʼrni oʻqigan kitobxonda maktabga borsa, albatta, aʻlo baho olish, shu bilan birga chevar va toʻquvchi boʻlish istagi tugʻilishi tabiiy. Muallif har bir banddan soʻng, sheʼrning aynan qizlarga bagʻishlangani munosabati bilan xalq oʻyin-qoʻshigʻining ham qizlarga moslanganidan foydalangan holda naqorat oʻrnida "Hayyu, chittigul" misralarini qoʻllaydi. Gʻ.Gʻulom "Chittigul"ning xalq qoʻshigʻidan farqi sheʼrning bolalar adabiyotining kichik maktab yoshidagi kitobxonga adreslanganidadir.

Bolalar adabiyotining rivojlanishida yosh kitobxon ongiga taʼsir oʻtkazish, uning dunyoqarashini boyitish, ilm-maʼrifatga undash vazifalari ustuvor boʻlar ekan, bolalar shoirlari bu yoʻlda hormay-tolmay izlanishda davom etganlar. Shunday izlanishlar samarasi boʻlgan topishmoq sheʼr ham kichik yoshdagi bolalarning ongiga, xotirasiga samarali taʼsir etuvchi janrdir. Demak, bolalarga moʻljallangan janrlardan hisoblanmish topishmoqlar yosh bolalarda fikrlash, topqirlik, hozirjavoblik tuygʻularini shakllantirishga xizmat qilishi hamda predmetlarni eng xarakterli xususiyatiga koʻra bir-biridan ajratishga oʻrgatishi nuqtai nazaridan oʻziga xos maʼrifiy-taʼlimiy ahamiyat ham kasb etadi. Aynan shu sababli topishmoq janri bolalar sheʼriyatida oʻzining mustahkam oʻrnini topdi. Gʻafur Gʻulomning mevalar haqidagi "Buni toping, qizlarim" topishmoq-sheʼri fikrimiz dalilidir:

o‘ni silliq, tuki yo‘q,
 nmasi to‘q, po‘ki yo‘q
 i qizil, ko‘ki yo‘q,
 i cho‘qolmas chumchuq,
 nima, qizim Qunduz?
 - Bumi, dadavoy? Tarvuz.

alla tukli, sap-sariq,
 rabbosi mazalik.
 ovga bossa bo‘lar,
 lvalga ossa bo‘lar.
 hlab ko‘rib ayt, Mehri?
 - Bumi, dadavoy? Behi.

- Marjon-marjon yumaloq,
 Yaproqlari shapaloq,
 Qoraqlari shapaloq,
 Yeb ko‘rmasdan o‘ylab boq.
 Sen ayt, Mamlakat qizim?
 - Bumi, dadavoy? Uzum.

layda yoqutday qizil,
 irin, nordon, xilma-xil,
 ilin, nordon, xilma-xi
 amma erda do‘sti bor.
 n ayt-chi, qizim Gulnor?
 lumi, dadavoy? Anor.

(“Farzandlarimga”, 57-b.)

Javobida tarvuz, uzum, behi va anor ko‘zda tutilgan bu topishmoq-she’rda shoirning, dastavval, har bir sabzavot va mevaning tashqi bosh xususiyatlarini yosh bolaning fikrlash darajasidan kelib chiqqan holda yarata olganligi diqqatga sazovor. Chunonchi, tarvuzning tashqi ko‘rinishida to‘nining silliqligi, tuksizligi, po‘sti qalinligi singari belgilar asosiy o‘rin tutsa, ichi qizilligi navbatdagi belgisidir. Xalq og‘zaki ijodidagi tarvuzga bag‘ishlangan topishmoq - “Xo‘ppa semiz, bir tuki yo‘q”dan shoir birgina tuki yo‘qlik belgisini olgan bo‘lsa-da, aslida, shuning o‘ziyoq javobni topishni osonlashtiradi.

Qudrat Hikmatning “Bu qaysi fasl?” she’ri ham topishmoq-she’r janriga mansub bo‘lib, yuqoridagi she’rida G‘.G‘ulom mevalar nomini yashirin tarzda tasvirlagan bo‘lsa, mazkur she’rda yurtimizning go‘zal fasllari tarannum etiladi. She’rning har bandi bir faslga bag‘ishlangan bo‘lib, fasllarning o‘ziga xos ziynati, xislati shoir tomonidan mahorat bilan tasvirlanganki, she’rni o‘qigan kitobxon ko‘z oldida yil fasllari navbatma-navbat namoyon bo‘laveradi:

<i>Yashnar ko‘k maysa,</i>	<i>O‘riklar gullar.</i>
<i>Eh, qanday maza!</i>	<i>Kolxozchi dehqon</i>
<i>Ko‘kda kun kular,</i>	<i>Ekar chigit, don.</i>
<i>Quvnay-quvnay yurt</i>	<i>Goh quyur yomg‘ir.</i>
<i>Boqar pilla qurt.</i>	<i>Bilsang, ayt, Said,</i>
<i>Qush uchar pir-pir,</i>	<i>Bu qaysi payt?</i>

(“Mening yuragim”, 20-b.)

Teranroq nazar tashlansa, ushbu she’r kitobxon zihnini charxlaydi, chunki shoir fasllarning barcha xususiyatlarini tasvirlab turib, kitobxondan ta’riflangan fasl qaysi ekanligini so‘raydi. Ushbu usul stilistik usullardan biri bo‘lib, ritorik so‘roq, ya’ni poetik nutqda ifodalangan fikrni so‘roq shaklida tasdiqlashdan iboratdir (chunki ta’riflar qaysi faslga tegishli ekanligi she’rning o‘zida yaqqol aks etgan). She’r jonlantirish va o‘xshatish usullari bilan boyitilganligi bilan ham o‘ziga xosdir. Ushbu fikr dalilini shoirning quyosh charaqlashini ko‘kning kulishiga, paxta

uyumlarini tog‘ga, barglari turfa rangga kirgan tol daraxtini atlas kiygan qizga, yog‘ayotgan qor ko‘rinishini tangaga, uning yumshoqligi esa barra o‘tga mengzalishida hamda tarvuzlarning “meni uz” deb jonlantirilishlarida ko‘rish mumkin, bundan tashqari she‘rda kitobxon so‘z boyligini oshirishga xizmat qiladigan yana bir jihat mavjud, u mutashobih, ya’ni sinonim so‘zlarning ishlatilishi bo‘lib, quyosh - kun, paxta - g‘o‘za, vaqt - payt, ko‘k (osmon) - ko‘k (rang) kabi misollar shoirning badiy so‘z qo‘llash mahoratidan dalolatdir. Mehnatkash o‘zbek xalqi qishki tayyorgarlikka bahordan kirishadi. Bahorda kolxozchi dehqon chigit, don ekib, ularni parvarishlab, kuz dasturxoni to‘kin-sochin bo‘lishini ta‘minlaydi. Oltin kuz esa bahor, yoz mehnatlarining natijasi bo‘lmish yig‘im-terim pallasidir. Shu boisdan ham kuz faslining jozibali tasvirlanishi o‘quvchiga o‘zgacha zavq bag‘ishlaydi:

<i>Ishlar tegirmon,</i>	<i>Yig‘ilar karam,</i>
<i>Paxta tog‘ xirmon.</i>	<i>Pichanlar g‘aram.</i>
<i>Pishib nok, behi,</i>	<i>Atlas kiyar tol,</i>
<i>Darz ketar zehi.</i>	<i>Quti to‘la bol.</i>
<i>Bo‘rdoqi qo‘ylar</i>	<i>Kishmishlar marjon;</i>
<i>Qo‘rani o‘ylar.</i>	<i>Bu bo‘lar qachon?</i>

Tinmay ishlayotgan tegirmonlar, esang shirasi tilni yoradigan mevalarning g‘arq pishib, zehidan darz ketishi, sabzavotlar yig‘im-terimi, daraxtlarning yashil, qizg‘ish, sariq rangli barglari atlasday tovlanishi, tinmay mehnat qilgan asalarilar ham o‘z tuhfalari bo‘lmish bolni qutiga to‘ldirib berishlari, kishmishlarning marjonga o‘xshab tizilib turishlari bolajonlarga kuz faslining go‘zalliklarini yashirin tasvirlab beradi va bu hodisalarning qachon bo‘lishini shoir savol tarzida qoldiradi. Ushbu topishmoq she‘rda Q.Hikmatning poetik mahoratini ko‘rsatadigan muhim jihat uning qofiya uchun so‘z tanlashidir. Zero, to‘rt tovush takroriga asoslangan “g‘aram”, bir tomondan, “karam”ga to‘liq (to‘q) qofiya bo‘lsa, xalq tilidagi “uyum, to‘p” so‘zlarining o‘rniga ularning sinonimi bo‘lgan “g‘aram” so‘zining qo‘llanilishi ham she‘r badiiyligini, ham kitobxon so‘z boyligini oshirishga xizmat qiladi. Keyingi misradagi “tol - bol” so‘zlari ham shular jumlasidandir, “asal” so‘zining sinonimi bo‘lgan “bol” so‘zining qo‘llanilishi she‘rning chaqmoqdek chaqnoq qofiyasiga sabab bo‘lganki, aslida Q.Hikmat ijodining o‘ziga xosligi ham aynan shu jihatlarda namoyon bo‘ladi.

Dala qirga oppoq qorning tanga singari yog‘ishi, bahoru yozda o‘ynab-o‘ynab oqqan sho‘x anhorning muzlashi, keng tepalikning bahorgi yumshoq, barra o‘tlar o‘rniga oppoq qor bilan burkanishi qishning kelishidan nishonadir. Go‘daklarning sho‘x-shodon kulgu ostida chana uchishlari, bolajonlarning xursandchiliklarini yanada oshiradigan archaning “mehmon to‘la uy”da to‘y boshlashi, yangi yil kirib kelishi qaysi faslga to‘g‘ri kelishini kitobxon bunday tasvirlardan so‘ng topolmay iloji yo‘q:

*Go‘daklar yana,
Tortishar chana.
Mehmon to‘la uy,
Archa boshlar to‘y,
Ustlarda po‘stin;*

Bu qay vaqt, do'stim?

Bu bilan shoir ona Vatanning qahraton qishidan ham, gullarga burkangan bahoridan ham, jazirama yozi va to'kin-sochin kuzidan ham birday go'zallik izlaydi va kashf qiladi. Bu go'zallik hayotga endigina qadam qo'yayotgan murg'ak qalb sohibu-sohibalariga yorug'lik, shu'la olib kirishi bilan birga unga nisbatan bo'lgan mehrni ham kuchaytirishi bilan ahamiyat kasb etadi. Zero, "bola go'zallikni his qilish tuyg'usiga to'g'ridan-to'g'ri beriladi: kulguli kitobni o'qisa kuladi, g'amgin kitobni o'qiganda esa yig'laydi. Mana shu musaffo tuyg'uni o'zida bir umrga saqlab qololgan odam chinakam baxtiyor insondir" [Mixalkov S., 1977; 33].

Bu ikki she'rning bir-biriga o'xshash jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi: a) ikki she'rda ham ona tabiatimiz aks ettirilgan (birida tabiatning go'zal manzarasi bo'lsa, ikkinchisida tabiat in'omlari bo'lmish mevalar); b) har ikki she'r ham ikkilik she'riy shaklda bitilgan; v) har bir bandning so'nggi misrasi ta'riflangan predmetning nima ekanligini so'rash bilan yakunlangan (G'.G'ulomning "Buni toping qizlarim" she'rida savolning javobi ham keltirilgan); g) ikkala she'r ham sifatlash va o'xshatishlarga boy.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Irisxo'jayeva S. O'zbek bolalar she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari: Filol. fanlari nom....dissertatsiyasi. - Toshkent, 1974. – B. 68.
2. Mixalkov S. Bola boshidan. - Toshkent: Yosh gvardiya, 1977. – 200 b.
3. Safarov O. O'zbek bolalar poetik folklori. Toshkent, O'qituvchi, 1985.- B. 98.
4. Hikmat Qudrat. Mening yuragim. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1986. – 174 b.
5. G'ulom G'. Farzandlarimga. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1983. – B. 93.
6. Quronov D., Mamajonov Z. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 398 b.

G'AFUR G'ULOM –FOLKLORSHUNOS OLIM

Sobit AVEZOV

**Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi**

Dilafrō'z URUNOVA

**Buxoro davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada G'afur G'ulom ijodining o'zbek adabiyotidagi o'rni, insonparvarlik xususiyatlari xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: yozuvchi, folklor, baxshi, olqish janri, xalq ertagi, folklorshunoslik.

Annotation: This article discusses the place of Gafur Ghulam's work in Uzbek literature, humanistic features.

Key words: writer, folklore, bakhshi, applause genre, folk tale, folklore studies.

Yuksak iste'dod egasi G'ofur G'ulom o'z ijodi bilan o'zbek madaniyati va adabiyotiga beqiyos hissa qo'shgan xalqimizning ardoqli adibidir. U adabiyotimizning turli janrlarida: she'riyatda yirik faylasuf, nasrda iste'dodli va mahoratli yozuvchi, shuningdek O'rta Osiyo tarixiy shaxslari, Ozarbayjon xalqining mutafakkir shoiri Nizomiy Ganjaviy, ulug' shoirimiz Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, demokrit shoirlar Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar zamondoshlari Oybek, Hamid Olimjon, Sobir Abdulla ijodlari haqida o'zining qarashlarini mahorat bilan ifoda eta olgan. Akademik olim sifatida ham taasurol qoldiradi. "Mukammal asarlar" to'plamining o'n birinchi tomi ilmiy qarashlari va xulosalariga bag'ishlangan ko'rinadiki, G'afur G'ulom yirik olim sifatida ham xalqimiz tarixiy munosib iz qoldirgan ilmparvar shaxsdir.

G'afur G'ulom –zakiy va iste'dodli akademik olim sifatida faoliyat ko'rsatgan. Ayniqsa olimning xalq og'zaki ijodini chuqur anglagan, unga mehr muhabbat bilan yondashgani "Folklordan o'rganaylik" maqolasida aniq namoyon bo'ladi. Hajman ancha katta ushbu maqolani yaratishda olim juda ko'p vaqt ajratganligi aniq. Olim folklorning bir qancha janrlari: doston, qo'shiq, ertak, latifa, maqol, terma va boshqa asar namunalarini tahlil va tadqiq etibgina qolmasdan, ularning inson badiiy tafakkurini boyitishdagi o'rni va ahamiyatini ham yoritgan. Xususan, xalq dostonlarining yaratilishi, ularning umumg'oyaviy xususiyatlari haqida olimning mustaqil yondashuvi sezilib turadi. Binobarin, dostonlar talqini aslida ularni ijro etgan taniqli baxshilarning ijrochilik mahorati va shaxsi haqida ham real ma'lumotlarni keltiradi. Chunonchi, "Go'ro'g'li", "Yusuf Ahmad" kabi dostonlarning ko'p variantligi aytilib, ular til va adabiyot instituti tomonidan yozib olinib, arxivda qolib ketayotganligidan afsusligi bayon etiladi. Bugungi kunda shu asarlarning "Xalq og'zaki ijodi" seriyasida yuz tomlikning nashr etilayotgani ana shu yutuqlar uchun asos bo'lib xizmat qilgan bo'lsa ajab emas. Bu dostonlarning har biri besh ming satrdan o'n ikki ming satrga etishi, har doston bir oqshomda

o'qiladigan bo'lsa, rosa qirq kun o'qilishi tavsiflanadi. Shu o'rinda olim dostonni ijro etuvchilar –"jirov", "baxshi" so'zlarini qo'llash ham murakkab jarayon bo'lib, uni muomalaga kiritish qiyin kechganligini bayon etadi: O'rni kelganda aytishim kerak bo'lib qoldi. Nima uchundir ba'zi o'rtoqlar "baxshi" so'zidan hurkar ekanlar. Bu so'zni forslarning baxshoyanda, ya'ni bag'ishlaguvchi so'zidan buzilgan deb, ya'ni zamiriy ma'nosi tangriga qaytadi, deb qo'rqarmikanlar, bilmadim. Haqiqatda esa oqin-forsiyning oxun so'zidan buzilgan, jirov-jirlovchi, ya'ni jirlamoq baxshi-muzikant (musiqachi-SADU), ashulachi, oshiq qo'shiqchi ma'nolaridadir"

Alisher Navoiy qarashi bilan:

Sartga garchi noshiy berur baxshilar

Turk ila ham yaxshi borur baxshilar

degan fikrlari bilan "baxshi" so'zini muomalaga kiritgan. Shu asosda Ergash Jumanbulbul, Po'ltan va Fozil Yo'ldosh kabi baxshilarning shajarasi va baxshilik silsilasi xususida atroflicha aniq ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek qaysi baxshi qanday dostonlarni ijro etganligi, Ergash Jumanbulbul ijodi uchun otasi Jumanbulbul va Jassoq baxshidan (u 80 ta doston bilgan) tarbiya olganligini yozadi. Po'ltan shoir ham Jassoq baxshining shogirdi, undan tarbiya olganligi bildiriladi. Fozil Yo'ldosh ustози - Yo'ldosh Jirovga shogird bo'lganligi aytiladi. Xullas, baxshilarning hurmati (goh shoir, goh bulbulga qiyoslanishi), iste'dodi va yuksak mahorati, repertuari real voqealarda ko'rsatiladi. Bundan tashqari, yurtimizdagi 40 dan ortiq baxshilar borligi va ulardan Hasan Xudoyberdiyev (ertakchi), Qurbonnazar Abdullayev (taxallusi Bola baxshi), Qurbon Ismoilov (taxallusi Qurbon sozchi) Abdulla Nuraliyev keltirilgan.

Akademik olim o'zbek xalq ertaklari, Nasriddin Afandi latifalari haqida ham o'z munosabatlarini bildiradi. Ertaklar bolalarga beriladigan ma'naviy tarbiya vositasi deb biladi. Olim bir ertakda: "Uchta tarbiya bilan voyaga etkazdim... Yana uchta narsani aytaman quloqlaringizga olib, eslaringizdan chiqarmangizlar. To'g'ri bo'ling –bexavotir bo'lasiz. Maqtanchiq bo'lmang - xijolat tortmaysiz. Dangasa bo'lmang - baxtsiz bo'lmaysiz - degan fikrini bir she'rida boshqa yo'sinda ijodiy foydalanadi. U vatan mudofaasi uchun jo'nay farzandi Jo'raga murojaat qilib, barcha askarlarni shunga da'vat etadi:

Saflar oldida bo'l, mard bo'l, botir bo'l,

Do'stlarga hamohang, jo'ra bo'l, jo'r bo'l.

Xalq ertagidan unumli foydalangan shoir she'rida ota obrazi tabiatini mahorat bilan yarata olgan. Folklorshunos olim o'z maqolasida xalq og'zaki ijodining yozma adabiyotga ta'sirini ham atroflicha yoritgan. Ayniqsa bu jarayon Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, Gulxaniy asarlarida yorqin ifodasini ta'kidladi. Shuningdek Muqimiy g'azallaridan xalq og'zidan tushmay kuylanib kelishi asosan folklordan foydalanganligining go'zal namunasi ekanligini bildirdi.

Olim o'z zamondoshlari Hamza drammlarida xalq ertaklari asosida yaratilganligini e'tirof etadi. Shuningdek, Oybek, Hamid Olimjon, Sobir Abdulla, Zokirjon Habibiylar asarlari ham xalq og'zaki ijodi daryosidan suv ichganligini ular ijodidagi namunalar bilan ko'rsatadiki, buni hech inkor etib bilmaydi.

Shu o'rinda olim o'z ijodida folklor namunalaridan qanday foydalanganligi haqida fikr bildirmaydi. Bu ham balki kamtarona qarashdir. Chunki uning har bir

she'r va nasriy asarlarida folklor namunalarini, iboralarini kuzatish mumkin. Birgina "Sen etim emassan" she'rida :

"Quyoshday mehribon vataning onang,
Zaminday vazminu mehnatkash mushfiq
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor, otang bor".

misralardagi barcha barcha tashbehlar xalq nutqidagi iboralardir. Olqish janridagi misralar: Manglayingda porlagan toleying Quyosh", qarg'ish janriga xos misralar: "Ota-onasining tayini yo'q, sut ko'r qilgur Gitler oqqadar, farzandning qadrini qayerdan bilsin" misralari xalq nutqidan tanlangan. Bu esa lirik obrazlarning suratini chizishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

Olim Nasriddin Afandi latifalari haqida gapirar ekan, u xalqning pokiza axloq, halollik, rostgo'ylik, hozirjavoblik va samimiy hazilkashlik bilan javob beradigan donishmand, qahramon timsoli ekanligini tasavvur qiladi. Afandi obrazi bir necha yuz yillab xalqimiz orasida yashab kelayotganlarga olib o'tayotgani, hozir ham barhayot siymo ekanligini ta'kidlaydi.

Professor O. Sharafiddinov aka shunday donishmandona tabiat shoirning hayotida tug'ma iste'dodga aylanganligini shavq bilan bitadi. Bularning barchasi olimning ona-yurtga cheksiz mehr-muhabbati evaziga tug'ilganini e'tirof etadi: uning tom ma'nodagi o'zbek bo'lganligini alohida ta'kidlash kerak. U vujudidagi har bir hujayrasi bilan, tomirida gupurib oqqan har tomchi qoni bilan, yuragining har tepishi bilan o'zbek edi. O'zbekning bag'rikengligi, tantiligi, mehmondo'stligi, jiddiy chapaniligi, lafzi halolligi, yolg'ondan xazar qilishi, bolajonligi, ayolmandligi va yana allaqancha fazilatlar bu insonda to'la tajassum topgan edi."-deya tavsif etishdan qoniqmasdan shunday fikrlarni shoir tabiatiga qo'shibqo'ygan edi. – U xalqning tarixini ham, yashash tarzini ham, urf-odatlarini ham yaxshi bilar edi..."

Ozod Sharofiddinov kitobning "G'ofur G'ulom kulgusi" qismida olimning Nasriddin Afandi tabiatida mavjud bo'lgan hozirjavoblik, murakkab vaziyatlardan o'zining aqli donoligi bilan oson chiqa olishi real voqealarda dalillangan. Nafaqat shu emas, do'stlari, shogrdlari va boshqa davralarda samimiy va ezgu fikrlari bilan axloqiy, tarbiyaviy ruxga ega bo'lgan fikrlari yuksak taassurot qoldirdi.

Bu esa o'zbekona donolik timsoli bo'lib, shoir va fozil olim darajasida komillikka erishgan G'ofur G'ulomdek xalq farzandining umrboqiy siymosi ekanligini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. [XX asr o'zbek adabiyoti. Mirzayev Sadulla.,2005]
2. [Mukammal asarlar to'plami. O'n birinchi tom. Adabiy-tanqidiy maqolalar. G'afur G'ulom.,1989]
3. [Tanlangan asarlar. G'afur G'ulom.,1988]
4. [Ijodni anglash baxti. Sharofiddinov Ozod.,2004; 266-273]

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЛИТЕРАТУР ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

(на примере творчества Гафура Гуляма и Н.А.Некрасова)

Мукаддас КАМИЛОВА

к.ф.н.. доц. ТГТУ кафедра «Ўзбек(рус)тили».

Аннотация: Статья посвящена проблемам взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур через призму художественного перевода. Анализируются проблемы влияния в творчестве поэтов и писателей. Учитывается факт сближения культур, опирающихся на широкий размах переводческой деятельности- стимулятора процесса взаимодействия и взаимообогащения национальных литератур.

Ключевые слова: Традиция, влияние, взаимодействие, взаимообогащение, взаимообусловленность национальных литератур.

Annotation: The article is devoted to the problems of interconnection and interaction of national literatures through the prism of literary translation. The problems of influence in the work of poets and writers are analyzed. The fact of rapprochement of cultures based on the wide scope of translation activity is taken into account - a stimulator of the process of interaction and mutual enrichment of national literatures.

Key words: Tradition, influence, interaction, mutual enrichment, interdependence of national literatures.

История свидетельствует о том, что роль перевода в общении различных народов велика, однако не следует смешивать собственное значение произведения с положительным влиянием, оказанным на самого переводчика при переводе. Этот процесс выдвигает взаимодействие двух литератур, результатом которого является расширение тематики, обогащение языка, повышение художественного мастерства переводчиков. Кроме того, переводы произведений могут послужить большим толчком в развитии той или иной литературы. Глубоко осознавая эту сторону литературного процесса, великий русский критик В.Г. Белинский писал следующее: "...Переводы преимущественно назначаются для не читавших и не имеющих возможности читать подлинника, а главное, что на переводах произведения литературы одного народа на язык другого основывается знакомство народов между собой, взаимное распространение идей, а отсюда самое процветание литературы и умственное движение".[В.Г. Белинский 1955,264]

Интересную мысль в этом отношении высказал также известный грузинский литературовед и критик Г. Гачечиладзе : « Значительную роль в становлении литератур народов заслуживают произведения , переведённые из других языков. Эта тенденция не ведёт к нивелировке культур, а наоборот ,к осознанию собственного «Я» путём богатейших сопоставлений», [Г.Гечечиладзе 1972,26]

так как «... по его (перевода) капиллярам осуществляется обмен здоровой крови человечества. Это своего рода отбор истинных

человеческих ценностей. Как нет силы, которая могла бы задержать поступательный ход истории, так нельзя искусственно остановить и неумолимый поток взаимной культурной информатсии».[Огнев В.Л 1965,55]

Интенсивность связей и взаимодействия между народами-свидетельство близости их культурного уровня, ибо в истории человеческого общества ни одна великая национальная культура не развивается вне творческого взаимодействия с литературами других народов. Самой распространённой формой литературных взаимодействий было и остаётся искусство перевода, о значении которого в письме от 20.06.1827 года Ш. Карлейлю великий немецкий поэт Гёте подчёркивал, что «труд переводчика был и остаётся одним из важнейших и достойнейших дел, связывающих Вселенную» [Гёте Карлею 1827]

Мастерство художественного перевода считается моложе искусства оригинальной поэзии и поэтому является малоизученным. Остаются невыясненными причины, обуславливающие перевод определённого произведения в определённую эпоху, выбор переводчиком того или иного произведения и т. д.

Учёные считают, что «Перевод-отличная школа литературного мастерства и, может быть, самая лучшая школа стиля. Ведь никому не приходится с таким вниманием вчитываться и вдумываться в произведения великих мастеров как переводчикам» [К. Чуковский 1969]. Переводы произведений крупных классиков, детальное исследование их оставляет определённый, хотя бы незначительный отпечаток в творчестве переводчика.

При изучении проблемы взаимодействия и взаимообогащения народов следует учитывать требования эпохи, степень подготовленности читателя к восприятию переводов, какими бы примитивными они ни были.

В то же время ограничивать процесс перевода только влиянием представляется несколько односторонним рассуждением, ибо влияние -- закономерно и социально обусловленное явление, и пока в двух литературах не появились тенденции, способствующие влиянию, взаимодействия литератур не произойдёт.[Сб.1962.54]

Кроме того не следует забывать и о том факте, что общественная мысль влияет на отдельную личность, которая, в свою очередь, в определённый исторический период может сыграть определённую роль в развитии общественного сознания.

В истории литературоведения Узбекистана 20-30-х годов прослеживается несколько разновидностей литературных связей и взаимообогащения. Если в эти годы национальные литературы бывшего Союза обогащались путем переводов непосредственно из сокровищницы мировой литературы, в том числе и русской классической, то далее, с расцветом национальных культур и литератур, связи начинают все более приобретать черты взаимообогащения. В последующие годы обогащение национальных литератур происходило не только за счет опыта и содержания

мировой и русской литератур, но и вследствие взаимообогащения национальных литератур друг с другом.

В этой связи видный узбекский поэт, публицист, прозаик и общественный деятель Г.Гулям высказывал следующее: "Теперь наша очередь идти по тому исторически сложившемуся традиционному и братскому караванному пути наших отцов, бывших испокон веков в дружбе и родстве между собой, - в частности, мы, писатели, вдохновленные неумирающими творениями вышеупомянутых классиков, должны быть в близких отношениях, содействовать тому, чтобы голос одного народа слышал другой, должны переводить, дополнять и продолжать друг друга.[С.Мамажонов 1972,167]

Ярким свидетельством результата взаимосвязи и взаимообогащении национальных литератур может служить литература народов бывшего Союза начала XX-го века.

Как известно, в XIX веке русская литература стала одним из передовых, идейно-развитых отрядов мировой литературы. Творчество А.С.Пушкина, М.Ю. Лермонтова, И.С. Тургенева и др. представили яркую сокровищницу истории современной им литературы, а образцы критического реализма Н.В. Гоголя, Л.Н.Толстого, А.П.Чехова оказали серьёзное влияние на творчество очень многих представителей литературы народов мира, которые высоко оценили передовую роль русской литературы. На вопрос почему русской, а не другой литературы очень верную оценку дал великий украинский писатель Иван Франко: [И.Франко 1951,69-70] « Если образцы европейской литературы были понятны для нас и волновали наш эстетический вкус и фантазию, то произведения русской литературы 19-го века вызывали в нас душевное сострадание, разбудили совесть, человечность, любовь к обездоленным, униженным и обиженным.»[Айбек 1943]

Для всех братских республик эпоха 20-х годов явилась эпохой творческих поисков: лозунговость, политическая насыщенность явились средствами, при помощи которых писателю нужно было говорить с огромными народными массами. Изменения коснулись не только поэтического содержания, но и формы. Молодая узбекская литература обогащалась новыми жанрами - появились новеллы и романы ("Бухарские палачи" Айни, "Бай и батрак" Хамзы, "Минувшие дни" Кадыри).

Вместе с тем наряду с появлением вышеотмеченных эпических полотен появлению некоторых лирических образцов Чулпана, Айбека, Гафура Гуляма, Хамида Алимджана определённую роль сыграли (содействовали) и выполненные ими переводы лучших образцов мировой и русской классики.

В 30-годы с введением в программы средних школ образцов мировой и русской классики была поставлена задача перевода на узбекский язык произведений А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Н.В Гоголя, А.П.Чехова, И.С. Тургенева, Л.Н. Толстого, Н.А.Некрасова, В.В .Маяковского, Д.Бедного и мн. др. Так была заложена основа появления школы узбекского художественного перевода во главе с Чулпаном.

О влиянии художественного перевода на все виды и жанры узбекской литературы свидетельствуют следующие слова замечательного узбекского писателя Айбека: " Классическая узбекская литература ориентировалась на Восток. Узбекская советская литература прорубила окно на Запад. Она растет под благотворным влиянием ... русской и западной литературы.

Узбекская литература обогатилась новыми жанрами и формами. Появляется драматургия, возникают новые формы художественной прозы, новеллы и романы. У Пушкина и Лермонтова, у Блока и Маяковского учились мастерству слова поэты Узбекистана." [Г.Гулям 1971,118]

Очень интересен факт, о котором сообщает в беседе с корреспондентом газеты «Кизил Узбекистан» Г.Гулям»: Со стихотворениями Некрасова были знакомы писателями Абай, Фуркат, Мукими, Бердах и они распространяли стихотворения поэта, отражающие свободолобивые идеи.»

«Интерес узбекского народа к творчеству Некрасова,- считает Г.Гафур Гулям, был, конечно, не случаен. Судьба русских крестьян, жестоко эксплуатированных помещиками , была очень близка на судьбу узбекского бедняка-дехканина.»[Г.Гафур 112]

Истинный преемник Некрасова и верный учитель поэтов Узбекистана В. В.Маяковский понимает писателя прежде всего как гражданина, революцией мобилизованного и призванного, его творчество - родственным любому труду как часть общенародного дела, выражением чаяний народа. Вопрос поэта- гражданина, который не может быть "к отчизне холоден душой", у Некрасова и Маяковского требует прямого ответа, наталкивает на активное действие, сопротивление эксплуататорам. В свою очередь .. классики узбекской литературы, активно вмешиваясь в жизнь,/вели борьбу за построение новой жизни в корне разоблачали пережитки прошлого, недостатки, мешающие строительству нового. Принцип гражданского долга в литературе 20-века с одной стороны - это продолжение некрасовской традиции, а с другой - приобретает качественно новое содержание.

Творческое освоение традиций Маяковского заметно и в творчестве Г. Гуляма, Х.Алимжана, М. Шейхзаде, Уйгуна. Миртемира, Гайрати и т.д. Уже в ранних произведениях Г.Гуляма четко и ясно 'определены роль поэта и поэзии: поэзия - не улада для души, это необходимость. По его мнению красота- в повседневном труде, в созидании, в самой жизни. В стихотворении "Шеър ва собун, посвящённом рабочим мыловаренного завода, поэт говорит о том, что в труде его и этих рабочих видит едва уловимые нити, под которыми подразумевает совместные действия, направленные против пережитков прошлого. Вот в этом узбекский поэт, в первую очередь, видит задачу поэзии)

Shoir bilan chindan sizning o'rtada
Yurak tomiriday bir bog'lanish bor
Biz, qoldik shu pichroq, shu axlatlarni

yuvishga birgamiz, birga safarbar.
Меж нами и вами протянута нить, [11]
Мы родиной призваны были,
Чтоб душу и тело людское отмыть
От мусора, грязи и гнили. [12]

Но утверждению Г.Гуляма, произведение не жизненно, если оно не связано с жизнью и борьбой народа, не овеяно основными задачами своего времени. Он разоблачает поэтов, оторванных от народной жизни, не внесших частицу своего труда в общее дело борьбы народа. Такова идейная направленность стихотворений "Киш ва шоирлар", "Валаху айзон" и др. Становится ясным, что "...быть не красовцем... значит идти дальше Некрасова... идти в направлении той полной глубочайшего пафоса революции гражданской поэзии, которую он развернул перед нашей литературой, идти а направлении той огромной искренности самоанализа, которая имелаась в нём [А. Луначарский 1947, 104]

Гафур Гулям, тонко понимающий народную мудрость, сокровищницу всей мировой литературы, был знатоком и передовой русской литературы. Когда он анализирует перемены в обществе, сегодняшней жизни своего народа, то как и Некрасов, смотрит на прошлое и настоящее народа как на единое целое. Г.Гулям пишет свои произведения, анализируя общественное развитие народа через призму историко-философского и художественного мышления, ярким примером которого может послужить стихотворение «На путях Турксиба», где автор сумел целеустремлённо отразить далёкую историю узбекского народа, униженного бесправного, бессильного в борьбе с социальным злом и совершенно иным этот угнетённый народ предстаёт перед читателем, вступившим на бесстрашный путь разрушения старого и создания нового, путь к светлому будущему.» В истории узбекской литературы это стихотворение явилось как бы своеобразным переосмыслением в историческом и национальном отношении некрасовской «Железной дороги», которое перевёл на узбекский язык Г.Гулям».[Некрасов Н.А. стр8]

Указывая на переосмысление в историческом отношении следует помнить о том, что решающим критерием в разрешении этого вопроса явилась сама действительность, строительство Туркестано-сибирской железной дороги, а также строителя её- народа-богатыря. На мысль о том, что появлению стихотворения Г.Гуляма « На путях Турксиба» содействовало стихотворение Н.А.Некрасова «Железная дорога» наталкивает не только общность темы- строительство железной дороги, явными свидетелями которого явились в своё время Некрасов и Гафур Гулям, не только общность идей,- показ народа-богатыря, вера в его завтрашний день(конечно, эти общие черты у обоих авторов различны, в зависимости от общественных условий), но и некоторые отрывки, так и навеянные некрасовскими строками.

У Некрасова;
Мы надрывались под зноем, под холодом,

С вечно согнутой спиной,
Жили в землянках, боролись с голодом,
Мёрзли и мокли, болели цынгой(???)
У Г. Гуляма;
Открывая со стоном
Почерневший от горя и голода рот,
Обречённые
И униженные,
Через выжженные
Просторы земли
Спотыкаясь, в оковах прошли
Насекомым подобно, в пыли проползли
Хлеба требуя,
Хлеба требуя,-
За мученья единственный дар[Г.Гулям том 1-18]
Вышесказанное поэтом-демократом как бы перекликается с
обобщённым образом народа у Г.Гуляма, народа, который, прося хлеба,
прошёл по этим путям. У Некрасова этот путь, по сторонам которого
пролегли «косточки русские» у Г.Гуляма- путь, который проложен на
костях и крови народа. Очень созвучными нам представляются и образы
мертвецов: У Некрасова они как бы провожают идущие по рельсам паровозы,
а у Г. Гуляма- те статуи и памятники, которые якобы стоят на пути.

А слова: Biz
Yer kurrasın boshini tang'idik
Va tarix tomlariga quydik
Erigan temir.
Мы схватили за рога земной шар
И влили а артерии истории расплавленный металл (перевод
М.Камиловой.)

Невольно представляется ответом на уверенность Некрасова в могучую
силу народа-созидателя:

Да не робей за отчизну любезную
Вынес достаточно русский народ
Вынесет всё - и широкую, ясную
Грудью дорогу проложит себе

На примере строительства железной дороги Некрасов показывает
ужасные условия труда, беспощадную эксплуатацию трудового народа.
Здесь налицо и боль и сострадание, гнев за бессилие сбросить с себя
подрядчиков, десятников, царя-голода и великая гордость за силу народа,
глубокая уверенность в том , что он построит дорогу и в прекрасное будущее.

И если Некрасов построил стихотворение по принципу резкого
контраста, то Г.Гулям установил две исторические параллели, два историко-
социальных контраста, показывая и старую, очень старую, незапамятно
старую дорогу, которая видела и Искандера, и кровопийцу Чингиза, Батыя и

Тимура, когда» всё живое губя, крови требуя, как буран горячи, поднимая мечи, пронеслись, нанося за ударом удар»

Для того, чтобы познать действительность Некрасову не нужно было обращаться к прошлому- слишком драматичной была действительность, а Г.Гулям использует сравнительный метод, показывая трагизм прошлого и добиваясь ещё большего возвеличивания строительства крупнейших строек при его действительности.

Идее образующим компонентом этих двух стихотворений, причём действенным, как у Некрасова, так и у Г.Гуляма, становится дорога.

Узбекский поэт учился у Некрасова тематической широте, историчности и конкретности, публицистичности, быть в центре окружающих событий, быть поэтом, отражающим события на злобу дня.

Использованная литература:

1. В.Г. Белинский ПСС В 13 –Томах , Том 8 изд.во АН ССР 1955 стр.264
2. Г.Геччиладзе, Художественный перевод и литературные взаимосвязи, М., «Советский писатель», 1972г, стр. 26.
- 3, Огнев В.Л. «Проблема взаимоперевода» в сб. «Мастерство перевода» 1964г., (Советский писатель) 1965 стр55.
4. Гёте Карлею Ш. «Письмо от 20.06.1827год»
- 5 К. Чуковский « Десятая муза», в кн. « Мастерство перевода», 1969г.
- 6 См. Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур. В кН.: Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. М., Изд-во АНСССР, 1962, стр.54) [23,54-57]
7. [22,348] (см.: С. Мамажонов, Услуг жилолари, Т., Гофур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1972, 167-168 бетлар)
8. (И. Франко Избранные произведения, т. 5,М.,1951г. Стр[1, 69-70]
- 9 Айбек, Художественная литература узбекского народа", "Известия", 15 декабря,1943 г.
10. Г.Гулям Ўзбек халки Некрасовни севади, в кН.: Г.Гулям «Адабий-танкидий маколалар», Т., « Фан» 1971,118-б.
11. :(Г.Гулям, 4-томлик, 1т.,)112-бет (11)
- 12.Г.Гулям,Избранные,стр46(12)
13. А Луначарский, Русская литература, Избранные статьи, М., ГИХЛ, 1947,,стр.104,
14. Н.А.Некрасов Сочинения том 2 стр 8
15. Г.Гулям 4-х томах 1 том стр18
- 16.Г.Гулям Избранное «Советский писатель» в 4-х томах 1 том стр21.
17. Н.А.Некрасов Сочинения том 2 стр 9-10

BADIIY ADABIYOTDA POETIK NUTQ VA EPIK BAYON USLUBI

Ijobat SAYMURATOVA

**Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyotshunoslikda mavjud poetik nutq va uslub tushunchasi yozuvchi Isajon Sultonning "Genetik" romani misolida tadqiq etilgan. Shu bilan birga asar tiliga xos jihatlar va yozuvchining uslubiy mahorati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: badiiy adabiyot, asar tili, muallif, hikoyachi qahramon, roviy, obraz, prototip, voqeylik, roman, kompozitsiya, uslub, mahorat.

Abstract: In this article, the concept of poetic speech and style in literary studies is studied on the example of the novel "Genetic" by the writer Isajon Sultan. At the same time, the specific aspects of the language of the work and the stylistic skills of the writer are revealed.

Key words: fiction, language of the work, author, narrator, character, narrator, image, prototype, reality, novel, composition, style, skill.

Yozuvchi badiiy til vositasida obraz, portret, peyzaj yaratish, mohiyatni yoritishda zarur so'z va iboralarni, badiiy tasvir vositalarini qo'llay bilishi, inson tasavvurida konkret voqea-hodisalarni gavdalandira olishi lozim. Badiiy asar tili badiiyatning muhim jihatlaridan biri bo'lib, uning vositalari orqali yozuvchi mahorati yuza chiqadi. Bundan tashqari "Badiiy asar tili, so'z san'atining asosiy quroli, badiiy adabiyotning obraz yaratish vositasi; poetik til, badiiy adabiyot tili kabi shakllarida ham ishlatiladi. Ya'ni badiiy adabiyot birlamchi belgilar sistemasi sanaluvchi til vositasida ikkilamchi belgilar sistemasini – badiiy voqelikni tashkil qiluvchi obrazlar tizimini yaratadi" [Quronov D., 2010; 112].

Iste'dodli yozuvchi Isajon Sultonning "Genetik" romani, eng avvalo, muallifning qarashlari birgina hikoyachi qahramon nutqida ifodalanganligi bilan o'quvchi diqqatini tortadi. Yozuvchining uslub mahoratini to'laqonli ochib berish uchun roman tilidagi ayrim jihatlariga va tasvirning badiiy ifodasiga e'tibor qaratish lozim. Chunonchi, "Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning tasviriy vositalaridan unumli va ijodiy foydalanadi, shuningdek, o'zi ham yangi so'z va ifoda shakllarini yaratadi" [Yo'ldoshev., 2006; 23]. Asar tili usluban sodda, xalqona va milliy ruhni in'ikos etgan holda oddiy tilda bayon qilingan. San'atkor so'z vositasida nafaqat inson zohiri-yu botini, balki milliy qiyofa, o'zlikni bus-butun, asosli, mantiqiy fikrlar va dalillar bilan talqin etadi. Romanda juda katta global muammolar to'g'risida so'z boradi. Yozuvchi o'z ijodiy niyatidan kelib chiqib, o'quvchi ongi-shuriga "Bobom kim? Ajdodim kim? Xalqimning kelib chiqish ildizlari qay genlar bilan tutashadi?" kabi savollar mohiyatini singdirishni maqsad qiladi. Bunday muammolarni kitobxon qalbiga etkazish uchun yozuvchi asar voqeligini o'ziga xos bayon uslubini yaratishi yoki bo'lmasam kitobxon qalbidan chuqur o'rin oladigan obrazlar yaratishi kerak

bo'ladi. Yozuvchi shunga muvofiq tarzda roman markaziga taniqli genetik olim Ibrohimjon Abdurahmonovni prototip sifatida olib kiradi.

Roman arxitektonik tuzilmasiga ko'ra to'rt qismdan iborat bo'lib, muqaddima, birinchi qism, ikkinchi qism va xotimadan tashkil topgan. "Genetik" romanida ham yozuvchining boshqa romanlariga xos shakl bo'y ko'rsatgan, ya'ni qahramon (roviy) tilidan hikoya qilinayotgan har bir tafsilot alohida sarlavha bilan atalgan. Muallif hikoyachiga roman mohiyatini va undan anglashiladigan ma'noni kitobxonga etkazib berishdek ulkan mas'uliyatni yuklagan. Uning syujet yaratishdagi mahorati shundaki, romandagi voqelik ham, so'z ham birgina qahramon tomonidan boshqariladi. Bosh qahramonning xotiralar, uchqur tasavvurlari roman syujetining asosini tashkil etadi, vaholanki, roman syujeti ana shu xotiralar bayonidan, ya'ni hikoyalardan hosil bo'lgan. Hikoyadan hikoyaga o'tilgani sari tinib-tinchimas qahramon xarakteri, hamma narsani kuzatuvchi, o'z yoshiga mos xulosalar chiqaruvchi bola ko'z o'ngimizda gavdalanib boradi. Bola nigohi bilan tevarak-atrofdagi voqealar kuzatilib, bu voqealar obraz va xarakterlarga shu qadar bog'lanib ketganki, har bir voqea bosh qahramon xarakterining o'ta kuzatuvchan, sinchkov, keng fikrlovchi, barcha hodisalarga qiziquvchi jihatlarini ketma-ketlikda ochib boradi. Asar qahramoni romanda tabiatning keng plandagi fonida harakat qiladi: bolalik g'aroyibotlari, xotiraga abadiy muhrlangan tasavvurlari, qishloq hayoti, go'zallikka burkangan tabiat ko'rinishlari, lirizmga, teran tafakkurga ega peyzaj tasviri, ilm-ma'rifatga intilish, genetikaning o'tmish bilan uyg'unligi real manzaralarda tasvirlangan.

Voqelikni roviy tilidan bayon qilinishi asar o'qimishliligini ta'minlagan omillardan biri. Romanda hikoyalash, tavsif va ba'zi o'rinlarda dialogdan unumli foydalanilgan. Birinchi qismda qishloq hayoti, turmush tarzi, shunga monand tabiat manzaralari, odamlari – Ubay aka, Sofiya xola, Bobo, Dashti qipchoq, Teshiktoshdan topilgan bola, Uch chanoqli muhabbat, Kuz haqidagi hikoyalar tavsifi keltirilgan. Asarning dastlabki qismlari, ayniqsa, Omonning bolalik dunyosi orqali tasvirlangan qahramonlar va hodisalar kitobxon qalbiga go'zal manzara va ruhiy tiniqlik hadya etib, ular haqidagi tasavvurni hosil qiladi.

Romanning ikkinchi qismi "Genetikaga kirish", "Genlarni boshqarish, "Do'st", "Ustoz", "Er Bug'u", "Hukmi mutlaq", "Sen, men, biz", "El", "Dashti qipchoq qizi" deb nomlangan fasllardan tashkil topgan bo'lib, roviy tilidan bayon qilingan hikoyalar orqali genetikaning asl mohiyatiga urg'u berilgan. El-ulusning tashqi milliy qiyofa jihatidan kelib chiqishi bilan birga ularning o'zligini topishi, anglashi, ma'naviyati, madaniyatining o'zaro birikuvi birgina xalq va elat timsoliga chambarchas bog'lanishi real hayotiy haqiqatlar asosida dalillangan.

Isajon Sulton aksariyat nasriy asarlari, xususan, "Genetik" romanida ham mikroskopik ifoda uslubidan foydalanadi. Ya'ni adib zohiran uncha e'tibor berilmaydigan mayda narsa-hodisalarni xuddi mikroskopda ko'rayotganday kattalashtirib tasvirlashning hadisini olgan. Chunki ko'rilgan, bilingan manzara-holatlar roviy ongu tasavvurida kichraytirilib, ularning ranglari yorqinlashadi va shu taxlitda tasvir hamda ifodaga ko'chadi. Masalan: *"Yomg'ir yoqqanida ham yoqimli, haybatli ohang yaraladi. Hamma narsa un chiqara boshlaydi. Tol yoniga borsangiz, daryoday shovullashini eshitasiz. Sababi barglari uchli, uzunchoq, qayiqchaga*

o'xshaydi, yomg'ir suvi ulardan oqib pastga quyiladi. Terak shitirlaydi, yaproqlari tig'iz bo'lgani uchun bir-biriga uriladi. Kattaroq bargli daraxtlarda dag'alroq tovushlar hosil bo'ladi. Quruq shox-shabbalar boshqa, xaslar boshqa sas chiqaradi, xullas, butun borliqqa bastachisiyu ijrochisi tabiat bo'lmish yomg'ir musiqasi taralaveradi" [Sultonov I., 2018; 6].

Bizningcha, yomg'ir shivirida uning haybati, narsalar chiqarayotgan tovushlarda daryoning shovullashini tinglash, ya'ni eng kichik zarradan ulug'vorlikkacha yuksalib boruvchi tabiat simfoniyasini tinglash va ularni his qildira bilish o'ta nozik kuzatuvchanlik hamda ifoda uslubi bilan bog'liq mahorat belgisidir. E'tiborli jihati shundaki, bunday tasvirlarda tabiat hodisalari, insoniy qiyofalar muayyan ijtimoiy-tarixiy jarayonlar bilan o'zaro bog'lanib ketadi. Roviylar romanda kimni eslamasin, u muqarrar tarzda qaysidir voqea bilan bog'liq holda jonlanadi. Masalan, bo'zbola Ubay akani shamollar bilan birga tasavvur qiladi. Sofiya xola Oy manzaralari bilan uyqash holda ko'z o'ngida namoyon bo'ladi. Dashti qipchoqlik Intizor esa asal bilan bog'liqlikda jonlanadi.

Roviy o'z onasini yalpiz, rayhon hamda gul ochayotgan chechaklar yonida, otasini esa, negadir qo'lida bolta yoki arra, kesilgan daraxt shohlari yoxud yaxshilab shudgorlab chiqilgan maydon o'rtasida ko'radi. Tasavvuriga ko'ra, u qaysi manzaraga yaqinlashsa, o'sha kattalashib, eng mayda detallarigacha namoyon bo'laveradi. Roviylar xotirasiga muhrlangan voqea-hodisalarni bemalol turfa rakurslardan kuzata oladi. Shuning uchun, romanning odam va olamni qamrash miqyoslari yanada kengayib, yuksalib, behad ulug'vorlik kasb etib boradi. Roviylar tasavvuridagi asar qahramonlarining metaforik uyg'unlashuvi ularning individual tabiatini yuzaga chiqarish bilan birga kitobxon ongiga singdirilgan. Yozuvchi roviylar tilidan qahramonlar tasvirini tadrijiylik asosida badiiy gavdalantirar ekan, sinchkov o'quvchi matn talqinidan muallif mulohazasini uqib oladi. Poetik obrazlar, metaforik tasvirlar va vositalar kitobxon ruhiy-estetik olamini boyitishga yo'naltirilgan.

Romanni o'qish va uqish asnosida tasavvur va tafakkurimiz bizni ulug' gen halqalari orqali Sarmishsoy (Qizilqum), Zarautsoy (Sirdaryo bo'ylari), Quruqsoy (Vodiy)dan topilgan kishilarning suyaklari va nihoyat Bilga To'nyuquq qabrtoshi sari etaklab boradi. Yozuvchi hali dunyo ahli o'nta barmog'ini tuzukroq sanashni bilmagan bir davrda, bizning bobolarimiz ulug' bitiklar qoldirgan edi, degan faxr-iftixor tuyg'usini kitobxon qalbiga joylaydi. Uni kundalik hayot tashvishlariyu qorin g'amidan yuksaltirish va ajdodlariga munosib avlod bo'lishga hozirlanishga undaydi. Ongda ulug'lar jonlanib, bolalik yodi, tarix tasvirlari, xotira va xayollar o'zaro qorishib ketadi. Ammo, bosh maqsaddan chalg'inmaydi. Adibning maqsadi esa, ishoraviy tarzda "Bilga Xoqon bitiklari" va boshqa mo'tabar manbalardan uzundilar berish orqali oydinlashadi:

"– Hoy budun! Tepamda Ko'k Tangri yorlaqagani uchun, ostida qo'ng'ir er-suv tarbiyalagani uchun elingni, davlatingni vujudga keltirdim...

Qora xalqim, mahkam bo'l! Davlatingni, qonun-qoidalariningni qo'ldan berma. Yo'qotma sen davlatingni, xoqoningni... Ajralma odatlaringdan, istaklaringdan, xalqingdan, shon-shuhratingdan. Yigitlik sharafing uchun, aka-ukalaring qudrati uchun..." [Sultonov I., 2018; 114].

Romanda yuqoridagi singari kiritma matnlar “Kultegin bitigi”, “Uchun Qutlug‘ Tirig bitigi”, O‘rxun-Enasoy bitiklari, “Achur bitigi”, “Oltinko‘l bitigi”, “Irg‘ bitigi” singari manbalardan ham keltiriladi. Shu bilan birga A.Navoiy, Z.M.Bobur, Beruniy, Mirzo Ulug‘bek, Ibn Sino, Al-Xorazmiy kabi ulug‘ siymolarning asarlaridan iqtiboslar keltirilganki, bularning barchasi mohiyat nuqtai nazaridan kitobxonning ruhiy-ma‘naviy dunyosini yuksalishiga, bugungi kunning o‘tmish bilan hamnafas va yakdil qadam tashlashga chaqiradi. Shubhasiz, ulardagi olislardan keluvchi xabar-daraklar kitobxonni o‘sha bobolar ruhiga yanada yaqinlashtiradi. Yer-suvini yovga bermagan, aqlu zakovat egalariga yovuqlik esa, mislsiz hayrat uyg‘otadi. Insoniyatning yaralish, yashash va kurash yo‘llari haqidagi bahs-munozaraga chorlaydi.

Eng muhimi, yozuvchi shon-sharafli tarix orqali uyqudagi elni uyg‘onishga, munosib avlod bo‘lishga da‘vat etadi. Shuning uchun ham, genetik olim barcha ajdodlarimiz tabarruk genlari: aqlu zakovati, ulug‘vorligi, qahramonligi, jasurligi bizning qonimizda oqayotganidan behad quvonib: *“Mening yurtim insoniyatning oltin beshigi, dunyo taraqqiyotining shohbekati!”* [Sultonov I., 2018; 135] – deydi. Ammo uning hayajonli nutqida umidvorlik tuyg‘ulari bilan bir qatorda, ozroq o‘ksiklik, afsus-nadomat hislari ham bor edi. Aynan shu tuyg‘ular ajdodlarga nisbatan qarzdorlik, an‘analarni asrashga mas‘ullik va kelajak nasllar uchun burchdorlik hissini orttiradi.

Adabiyotshunos olim D.Xoldorov: “Badiiy asarda qo‘llangan obrazli ifodalar, badiiy tasvir vositalari, frazeologik birikmalar, xalq og‘zaki ijodi namunalari – maqol, matal, rivoyat va hikoyatlar ijodkorning iste‘dod qirralarini, badiiy tafakkuri va syujet qurish mahoratini ko‘rsatuvchi omillardan sanaladi”, [Xoldorov D., 2017; 21] – deb ta‘kidlaydi. Shunga muvofiq, romanda maqol, matal, rivoyat, leksik vositalardan ibora, sheva, atamalarning o‘rinli keltirilishi va o‘tmish allomalarining asarlaridan voqelik mohiyatiga uyg‘un holda iqtiboslarning qo‘llanilishi yozuvchining o‘ziga xos ijodiy manerasini, kompozitsiya yaratishdagi mahorati va uslubiy yo‘nalishini belgilab beradi. Yozuvchining “Genetik”dan tashqari “Ozod”, “Boqiy darbadar” romanlarida ham aynan shu shakl yaqqol ko‘zga tashlanadi. Xalq og‘zaki ijodiga xos janrlardan samarali foydalanish, mumtoz adabiyot an‘analariga ergashish yozuvchi individual uslubi va ijodiy laboratoriyasining o‘ziga xosligi bilan o‘lchanadi. Asar voqeligini kiritmalar bilan ta‘minlanishi, birinchidan, tasvir miqyosini kengaytirsa, ikkinchidan, rivoya texnikasini tartibga keltiradi, uchinchidan, muallifning g‘oyaviy-estetik maqsadini ochishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2010. – B.52.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – T.: Fan, 2006. – B.23.
3. Sultonov I. Genetik. – T.: Yangi asr avlodi, 2018.
4. Xoldorov D. Ijod mohiyati – uslub xosiyati. – T.: Turon zamin ziyo, 2017. – B.21.

ZAMONAVIY O‘ZBEK NASRIDA IJODIY INDIVIDUALLIK TAKOMILIGA DOIR

Moxira SADULLAYEVA

**Qoraqalpoq davlat universiteti katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek nasrining iste’dodli bir qator yozuvchilari hikoyalarida jamiyat, millat hayotida yuz bergan o‘zgarishlar, yangilanishlar, davr kishisi ruhiyatining turli jihatlarini oldingilarga o‘xshamagan yo‘sinda yangicha badiiy ifodalanishi xususida so‘z boradi. Yangi davr kishisini badiiy kashf etish tamoyillari, an’anaviylik bilan novatorlikni uyg‘unlashtirish, ijodiy individuallikka intilish kabi o‘ziga xosliklar Luqmon Bo‘rixon ijodi misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ijodkor, ijodkor uslubi, metod va uslub, ifoda, badiiy tasvir, ruhiyat, obrazlilik, an‘ana va novatorlik.

Annotation: in the stories of a talented number of writers of the modern Uzbek prose, this article tells about the changes that have occurred in the life of society, the nation, the updates, the new artistic expression of the psyche of a person of the time in a way that different aspects do not resemble the previous ones. Such peculiarities as the principles of the artistic discovery of a person of the new era, the harmonization of novatorism with tradition, the desire for creative individuality were analyzed on the example of the work of Luqmon Boukhon.

Keywords: creative, creative style, method and style, expression, artistic image, psyche, figurativeness, tradition and innovativeness.

Istiqlool arafasi va mustaqillik davri o‘zbek nasrida inson mehnati, uning xatti-harakatlari tasviridan ko‘ra, chigal ruhiy olami, dard-u alamlari, orzu-intilishlari, o‘y-kechinmalari tasviriga keng urg‘u berildi. Shu tariqa hikoyanavislikda ham o‘ziga xos uslub ko‘rinishlari, o‘zgacha ifoda tarzi, badiiy-falsafiy tadqiq tamoyillari yangilanib, inson psixologiyasi va shu asosda millat ruhiyatidagi evrilishlarini aks ettirish borasida jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Jumladan, Erkin A‘zam, Nazar Eshonqul, Xurshid Do‘stmuhammad, Abduqayum Yo‘ldosh, Salomat Vafo, Zulfiya Qurolboy qizi, Isajon Sulton, Shoyim Bo‘tayev, Ulug‘bek Hamdam, Luqmon Bo‘rixon kabi qator yozuvchilarning hikoyalarida jamiyat, millat hayotida yuz bergan o‘zgarishlar, yangilanishlar, davr kishisi ruhiyatining turli jihatlarini oldingilarga o‘xshamagan yo‘sinda yangicha badiiy ifodalanmoqda. Adiblar asarlarida Insonni kashf etish, uning murakkab olamini o‘rganish, umumlashma va xulosalar chiqarishga urinishlar kuchaydi. Zero, adabiyotshunos A.Rasulov: “Inson – mo‘jiza. Uni o‘rganishgan, tadqiq etishmoqda, mudom talqin etishadi. Fanning qanday sohasi bo‘lmasin, alal-oqibat, inson muammosiga kelib taqalaveradi. Odam – olamning markazi. Odamni bilmoq – olamni anglamoq”[1:22], – deb yozgan edi.

Davr hikoyanavislari asarlarida g‘oyaviy mazmun va mavzu qamrovining kengayishi, adabiy-estetik tafakkurning yuksalishi bilan bir qatorda ularning

individual uslubi, ifoda va bayondagi betakrorlik, tasvir rang-barangligi ham namoyon bo'ldi, bu esa milliy adabiyotimizda shakliy-uslubiy turfalikni yuzaga keltirdi. Albatta, bunda milliy nasrimiz an'analari va jahon adabiyotining ilg'or tajribalarini omuxtalashtira olish novatorlikka erishishning muhim shartlaridan sanaladi.

Bugungi adabiy jarayonda yuz berayotgan yangilanishlar natijasida badiiy ijodning mavzu va g'oya, kompozitsiya va obrazlar tizimi kabi umumiy komponentlari bilan birga ularni yaratuvchi ijodkorlar individualligi, xususan, tasvir va ifoda uslublari ham takomillashib, rang-baranglik kasb etmoqda. Ma'lumki, "uslub" arabcha so'z bo'lib, "tartib", "tizim" ma'nolarida qo'llaniladi. Ijodkor badiiy uslubini o'rganish har jihatdan muhim. Negaki, yozuvchi asarlaridagi o'ziga xos bo'lgan uslubiy xususiyatlarni o'rganmay turib, uning ijodini belgilovchi konkret va etakchi tamoyillarni, umumiy belgilarni aniqlab bo'lmaydi. Badiiy adabiyotda etakchi bo'lgan realizm, romantizm, modernizm kabi qator metodlarda ijod qiluvchi adiblar asarlari har jihatdan o'ziga xos originallik kasb etadi. Adib uslubi qanchalik xususiy, shu bilan birga rang-barang bo'lsa, u yaratgan asar shunchalik o'ziga xos bo'ladi va o'zi mansub bo'lgan janrning takomiliga hissa qo'shadi. Janr esa o'z navbatida ijodiy metodni boyitishga xizmat qiladi. Adabiyotshunos Izzat Sulton ta'kidlaganidek, bir ijodiy metodga mansub bo'lgan yozuvchilar asarlarida farqlar bo'lishi, ularning o'ziga xos individual uslubini ko'rsatadi. Olim bu farqlarning eng muhimlari sifatida bir qancha jihatlarni alohida ta'kidlab o'tadi. Avvalo, "har bir yozuvchi o'z hayotiy tajribasiga suyanadi. Buning natijasida turli yozuvchilar hayotning turli (o'zlariga tanish bo'lgan) tomonlarini asarlarida aks ettiradilar. Demak, turli yozuvchilar tomonidan yozilgan asarlar turlicha hayot materialini, turlicha kishilarni adabiyotga olib kiradi. Ikkinchidan, adabiyotning bosh vazifasi bo'lmish insonshunoslik, psixologik tasvir borasida ham yozuvchilarning qalami bir-biridan farq qiladi. Uchinchidan, yozuvchi uslubi (stili) ning shakllanishida uning qaysi tabaqa o'quvchilariga mo'ljallab yozishi juda katta ahamiyatga ega"[2:401]. Demak, yozuvchi badiiy uslubi muallif individualligining betakror ifodasi bo'lib, voqelikni o'ziga xos tarzda tadqiq qilish shakli sifatida uning umumiy tomonlarini, shu bilan birga alohida jihatlarni ajratib ko'rsatib turadi. Chunki, adib uslubi qanchalik xususiy, rang-barang, o'ziga xos bo'lsa ham badiiy ijod qonuniyatlari hamda metod va janr rivojida kechayotgan o'zgarish va etakchi xususiyatlar ta'siridan xoli bo'la olmaydi. Demak, "uslub yozuvchining adabiyotdagi betakror qiyofasi, o'zligi. Uslub yozuvchi falsafasi in'ikosi"[1:70]. Shu bois, adib uslubi asarga o'ziga xos pafos baxsh eta olsa, asar o'zi mansub janrni har tomonlama mukammal bo'lishiga, janr esa metodni rivojlantirishga xizmat qiladi. Har bir yozuvchining dunyoni ijodiy o'rganish davomida orttirgan hissiyotlar, olamni o'ziga xos ko'rish, anglash, tushunish hamda tushuntirish yo'li bo'lib, yozuvchining mahorati, tasvirlash san'ati haqida gap ketganda ham, asosan, shu belgilar badiiylik mezoni sifatida talqin qilinadi. Ko'rinadiki, yozuvchi o'z hayotiy tajribasi, tafakkur tarzi, dunyoqarashi, Odam va Olamni qabul qilishi, hayot haqiqatini teran his etishi, shaxsiy sifat-fazilatlarini, sajiyasi nuqtai nazaridan o'z uslubini namoyon qiladi. Badiiy adabiyotda inson ma'naviyati va faoliyatining serqirraligi, ruhiy olamining chigal va sirli, aql ilg'amas qatlamlarga boyligini

ko'rsatish tasvir va ifoda tizimida turli uslublarni taqozo etadi. Uslub esa har doim muayyan bir ijodiy metod orqali namoyon bo'ladi. Voqelikni ijodkor tomonidan qayta idrok etilib, obrazlar vositasida estetik umumlashtirish tamoyillari tizimi bo'lgan metod tushunchasining mohiyati uslub va janrlarda aks etadi. Shu bois ham uslub tadriji va takomilidagi turli xil ko'rinishlarga adabiy metod va janr xususiyatlari o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bugungi o'zbek nasrida o'ziga xos uslubga, o'z ohangiga ega bo'lgan yozuvchi Luqmon Bo'rixon badiiy ijod maydoniga hikoyanavis sifatida kirib keldi. Uning ijodida yangi davr kishisini badiiy kashf etish tamoyillari, an'anaviylik bilan novatorlikni uyg'unlashtirish, ijodiy individuallikka intilish yorqin ko'rina boshladi. Luqmon Bo'rixon "Begimqul katta", "Yalangoyoq", "Donishmand", "Qaydasan, muhabbat", "Kechikkan ko'z yoshlar", "Dard", "O'g'il", "Tumor", "Kutilmagan tashvish", "Kutilgan kun", "Maktub", "Temir sandiq", "Sinov muddati", "Qo'noq", "Cho'ldan kelgan tashvish" kabi qator hikoyalari orqali allaqachon kitobxonlarning sevimli ijodkoriga aylanib ulgurdi. Badiiy so'z orqali Insonni ulug'lash, ma'naviyatini yuksaltirish, narsa va hodisalarni go'zallik va ezgulik nuqtai nazardan anglash va badiiy kashf etishda yozuvchi o'ziga xos individual uslubga ega. Yozuvchining bir asarida uchragan qahramon ikkinchi bir asarida ham, ayni shu nom, shu xarakter-qiyofada namoyon bo'ladi, yoki bir asarida tasvirlangan voqea boshqa bir hikoyasida davom etadi.

Yozuvchi ijodining dastlabki yillarida, ya'ni o'tgan asrning 80-90-yillarida yozilgan bir qator hikoyalari uning uslubidagi o'ziga xoslikni belgilashda muhim o'rin tutadi. Luqmon Bo'rixon hikoyalari qahramonlari turfa voqealar fonida, mantiqiy izchillik asosidagi betakror va xilma-xil, oddiy hayotiy voqealar tasviri orqali namoyon bo'lsa-da, ayni vaqtda tagma'noda o'zida davr belgilarini, zamon dardlarini, yuksak insoniy his-tuyg'ularni aks ettirgan shaxslar sifatida tasvirlanadi. Zero, "Badiiy asarda inson vujudiga sig'mayotgan ruhiy po'rtanalar, toshqinlikni, ko'nglida tug'ilgan ezgu niyatlarni bayon etish uchun imkoniyat ko'proq bo'ladi"[3:15]. Luqmon Bo'rixon mavzu tanlashda jamiyatdagi, ijtimoiy hayotdagi, insonlar orasidagi eng dolzarb muammolarni qalamga oladi. Yozuvchining qator hikoyalarida jamiyatni orqaga tortadigan eng yomon illatlardan biri – loqaydlik, beparvolik qoralanadi. Luqmon Bo'rixon uslubidagi poetik zanjir – badiiy-mantiqiy izchillik omillari uning hikoyalarini bir-biriga bog'lashga xizmat qiladi. Adibning "O'g'il" (1985), "Sinov muddati" (1991) hikoyalarida bir-biriga juda yaqin bo'lgan holat tasvir etilsa-da, inson loqaydligi, beparvoligi qanday oqibatga olib kelishi alohida obrazlar – Panjiyev ("O'g'il"), Jasur ("Sinov muddati") xarakteri orqali chuqur ochib beriladi. Hikoyalarning tagma'nosida yuksak insoniy tuyg'ular, hayotda yuz bergan voqealarni tasvirlashdan ko'ra insonlararo munosabatlarni aks ettirishga ko'proq ahamiyat qaratiladi. Zero, "badiiy asarning matn yuzida ko'rinib turgan holat, maqsadlari bilan bir qatorda undan tashqari, shu matn zahirida ochiq namoyon bo'lib turmagan, lekin yozuvchining badiiy niyatlarini aks ettirishda muhim rol o'ynovchi xususiyatlar ham shubhasiz bo'ladiki, ana shu jihatlarni, muallifning asl maqsadlaridan ko'p ham uzoqlashtirmagan ravishda aniqlash va ilmiy dalillangan suratda yoritish, bir jihatdan, yozuvchi mahoratini ko'rsatish,

ikkinchi bir jihatdan, asarning asl qimmatini anglash va his etishda alohida o‘rin tutadi”[4:314]. Ayni shu jihatdan Luqmon Bo‘rixonning hikoyalari xarakterlidir.

Umuman, har bir asar ma’lum bir uslub va yo‘nalishda yaratilar ekan, u badiiy tafakkurning o‘tgan yoxud zamonaviy davri xususiyatlari bilan bog‘liq holda voqe bo‘ladi. Bu esa uslubiy yo‘nalishlarda an‘ana va yangicha qarashlarni vujudga keltiradi va badiiy ijoddagi davomiylikni ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. –Тошкент: “Шарқ”. 2007. Б. 22.
2. Султонов И. Адабиёт назарияси. –Тошкент: “Ўқитувчи”. 1986. Б. 401.
3. Каримов Б. Руҳият алифбоси. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2016. Б.5.
4. Назаров Б. Ижоднинг жон томири. –Тошкент: “Tafakkur tomchilari”. 2022. Б. 314.

SOBIR ABDULLA IJODIDA G‘AFUR G‘ULOM OBRAZI

Azimjon DAVRONOV

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoir va yozuvchi Sobir Abdulla ijodida akademik shoir G‘afur G‘ulom obrazi yoritilgan. Sobir Abdulla ijodida G‘afur G‘ulom siymosiga bo‘lgan hurmat va ehtirom ifoda etilgan.

Kalit so‘zlar: Sobir Abdulla, she‘r, G‘afur G‘ulom obrazi

Annotation: This article describes the image of the academic poet Gafur Ghulam in the work of the poet and writer Sabir Abdulla. The work of Sabir Abdulla, respect and reverence for the figure of Gafur Ghulam.

Keywords: Sabir Abdulla, poem, image of Ghafur Ghulam.

XX asrning 30-yillarida o‘zbek adabiyotiga bir qator iste‘dodli adiblar kirib kelganlar. G‘afur G‘ulom, Oybek, Sobir Abdulla, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda, Hamid Olimjon va Zulfiya shular jumlasiga kiradi. Bular bir-birlari bilan adabiy-ijodiy hamfikir, juda ham inoq do‘st, doimiy ravishda oilaviy bordi-keldida bo‘lganlar. Barchamizga ma’lumki, G‘afur G‘ulom shoir, yozuvchi, dramaturg, publitsist, tarjimon, adabiyotshunos olim sifatida faoliyat yuritgan. G‘afur G‘ulom ijodiga xos qirralardan tashqari adibning o‘ziga xos xislat va fazilatlarini bisyor bo‘lgan. Ana shu o‘ziga xoslikni uning eng yaqin do‘stlaridan biri adib Sobir Abdulla o‘z ijodida ifoda etgan.

Sobir Abdullaning to'rt jildlik "Asarlar" to'plamining birinchi jildida 1948-yilda yozilgan "Do'stim G'afur G'ulomga"⁵² nomli she'ri bor. Mazkur she'rning boshlanishidan tushunish mumkinki, ayni pallada Sobir Abdulla va G'afur G'ulom Davlat mukofotiga sazovor bo'lganlar. She'r yozilgan paytda mukofotga sazovor bo'lgan ikki adib chorak asrlik do'st bo'lishgan. She'r muallifi qadrli do'stini ushbu mukofot bilan qutlab, dilidagi tilaklarni bayon etgan. Ya'ni, she'rda G'afur G'ulomga uzoq umr tilagan, nuroniy mo'ysafid bo'lgan chog'ida ham kitobxon, she'rxonlar qurshovida, ardog'ida bo'lishini istagan. Yana "Mirzacho'l"ning obod makonga aylanishi haqida yozgan she'r va dostonlariga to'xtalib, Mirzacho'lda yangi avlodlar tug'ilib, G'afur G'ulom ijodining davomchilari maydonga kelishini istagan. Shoir tilagan tilaklar ro'yobga chiqib, Mirzacho'ldan Halima Nosirovadek shoirlar etishib chiqqan. Sobir Abdulla do'sti G'afur G'ulomning dog'ini ko'rmaslik va o'zining dog'ini G'afur G'ulomga ko'rsatmasligini Ollohdan so'ragan. She'r hajm jihatdan kattagina bo'lsa-da, faqat G'afur G'ulom obrazini yaqqol namoyon etgan ushbu to'rtliknigina ko'rsatish imkoniga ega bo'ldik:

Borar ijod ortgan bir ulug' karvon,
Sen bo'lsang shavkatli karvonning nori,
Manzil yiroq emas, yo'llardir ravon,
Maqsad cho'qqilari tog'dan yuqori.

Shoir Sobir Abdulla yozganidek, G'afur G'ulom she'r karvonining karvonboshisi bo'lib qoldi.

She'rning yana bir joyida mana bunday satrlar uchraydi:
Kutar million-million kitobxonlaring,
Qil ijod, qil ijod, qil ijod yana.
To'planib qadrdon ham mehmonlaring
Bo'lsin takror-takor shunday tantana.

Sobir Abdulla ushbu satrlarni yozayotib, xuddi mana shu kunlarni nazarda tutib yozgandek, go'yo. Chunki, G'afur G'ulom avlodlari va keng adabiy jamoatchilik doim uni takror va takror yodga oladi. Har yili uning uy-muzeyiga million-million kitobxonlar, adabiyot ixlosmandlari, o'quvchi va talabalar, mahalliy va xorijlik sayyohlar tashrif buyurib, G'afur G'ulom siymosi bilan tanishadilar hamda adibning ijodiy merosidan bahramand bo'ladilar.

1963-yilda shoir Sobir Abdulla G'afur G'ulomning 60 yoshga to'lishi munosabati bilan "Uni G'afur G'ulom deydilar"⁵³ nomli ikkinchi she'rini yozadi. She'rda G'afur G'ulom el ichida yaxshi nomu ehtiromga loyiq, do'stlar ichida hazilkash, ijodda mushtumchi, feletonchi, qing'ir yo'lda yurganlarga va qing'ir ishlarga murosasiz, siyosatchi rahbar sifatida quyidagicha gavdalanadi:

Jurnalu gazetalarda nomi –

---

⁵² Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт томлик. Биринчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975 йил, 191-192-бетлар.

⁵³ Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт томлик. Биринчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975 йил, 359-360-бетлар.

Tez-tez ko`runib, quvonch bag`ishlar,
Goh feletoni chiqar xitobli,
Goh she`ri yozilib jadal shitobli,
Labbay degay u, chaqirsa ijod,
Do`stlarni etib yozish bilan shod,
Qing`ir kishilarga beayovdir;
Kim bo`lsa xaromxo`r: unga yovdir.

Sobir Abdulla G`afur G`ulomni atroflicha bilgani bois, akademik shoir to`g`risida shunday xulosalarga kelgan. Ushbu she`r yuqorida taqdim qilingan she`rdan 15 yil keyin yozilgan. Yuqoridagi she`rda taqdim etilgan ma`lumotlarga ko`ra, 1948-yilda bu ikki adib, chorak asr do`st bo`lishgan. Ushbu she`rning yozilgan yilidan hisoblasak, Sobir Abdulla ikkinchi she`rni yozganda ularning do`stligiga 40 yil to`lgan. Ana shu jihatdan olib qaraganimizda Sobir Abdulla G`afur G`ulom obrazini to`la yoritib berishga muyassar bo`lgan.

1967-yilda Sobir Abdulla “G`afur G`ulom”⁵⁴ nomli uchinchi she`rini yozadi. Birinchi she`rda dog`ingni ko`rmayin, dog`ingni ko`rsatmasin deb iltijo qilgan shoir, mazkur she`rda g`am-g`ussaga botadi, afsus chekadi. Tushkunlikka tushadi. Do`stiga tasalli berib:

Xayr do`sti dildirug`im, sham`ing yoniq hamisha,
To she`rki bor jahonda; o`chmog`i noravodir.

Eslab tanimda jon bor, bor do`stlaring qatori –

Ruhingni shod qilmoq Sobirda muddaodir, – deb chuqur qayg`usini izhor etadi.

Ushbu she`rda shoir G`afur G`ulomning qadrli va ardoqli siymo ekanini, uning nomi dillarda, qalblarda mangu yashab qolishini ifoda etadi. Sobir Abdulla oxirgi she`rini yozganiga yarim asrdan ko`proq vaqt o`tgan bo`lsa-da, shoir yozganidek, adabiyot ahli G`afur G`ulomni bir dam ham unutgani yo`q. Keng adabiy jamoatchilik mana bugun ham G`afur G`ulom tavalludining 120 yilligini adib qadr-qimmatiga munosib ravishda o`tkazishga qizg`in tayyorgarlik ko`rmoqdalar.

Sobir Abdulla do`sti G`afur G`ulom haqida nafaqat she`rlar yozdi, balki G`afur G`ulomning shaxsiy ishtirokida yumoristik hikoyalar ham yozgan. Ushbu hikoyalar “G`afur G`ulom va aptekachi hikoyalari”⁵⁵ deb nomlanib, 1969-yilda kitobcha holida nashr etilgan. Mazkur hikoyalar to`plamidan o`rin olgan hikoya qahramonlari shoirlar G`afur G`ulom, Sobir Abdulla, Zokir Habibiy, Abduvahob Sayfiy va aptekachi Maxmudxon Fayzullaxonovlardir. Aptekachi Maxmudxon Fayzullaxonov G`afur G`ulomning yaqin do`sti bo`lgani uchun doim shoirlar gurunglarida ishtirok etadi. Hikoya voqealari G`afur G`ulom, Sobir Abdulla, Sayfiy va Habibiylar bir tomonda, aptekchi ikkinchi tomonda bo`lib, ikki

⁵⁴ Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт томлик. Биринчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975 йил, 410-бет.

⁵⁵ Собир Абдулла. Ғафур Ғулом ва аптекачи ҳикоялари, Тошкент, 1969 йил, 5-6-бетлар

tomon o'rtasida ichak uzdi hangomalar va yumorga boy qizg'in bahsmunozaralar orqali bayon qilinadi. Hikoyalar qisqa-qisqa bo'lgani uchun yozuvchi tomonidan alohida nomlanmagan. Sizlarga misol tariqasida taqdim qilmoqchi bo'lgan hikoyachani mazmuniga qarab, shartli ravishda **“Antiqatovuq”** deb nomladik.

Kunlardan bir kuni G'afur G'ulom, Maxmudxon aptekachi, Zokirjon Habibiy va Abduvahob Sayfiylar Sobir Abdullaning dala hovlisida to'planadilar. Dala hovlidagi bog'ning bir chetida tovuqxona bo'lib, tovuqxonadagi o'nlab tovuqlar quyoshning tig'ida qolgani sababli hansirayotgan bo'ladi. Maxmudxon aptekachi hayron bo'lib, G'afur G'ulomdan tovuqlar nimaga hansirayotganini so'raydi. G'afur G'ulom hansirash sababini tovuqning egasidan so'rashini aytadi. Aptekachi o'sha savolni tovuqlarning egasi Sobir Abdullaga beradi. Sobir Abdulla o'ylab o'tirmay semiz tovuqlar ko'p tuxum tug'sa charchab qoladi. Masalan, huv ana shu katta tovuq ertalabdan buyon 5 ta tuxum tug'di. Kichiklari 3 tadan – deb javob beradi. Shu payt G'afur G'ulom do'sti Maxmudxonni laqillatmoqchi bo'lib, Sobirjon tovuqlaringiz pishgan tuxum tug'ar ekan-a? – deb savol beradi. G'afur G'ulom ushbu yolg'onga do'stini ishonirish maqsadida jiddiy ohangda Sobir Abdullaga navbatdagi savol bilan murojaat qiladi: “tovuqlaringiz pishgan tuxum tug'ishida bir sir bo'lishi kerak? Sir bo'lmasa nega pishgan tuxum tug'adi? ”. G'afur G'ulom bergan savollarga Sobir Abdulla: “shu sir sirligicha qolsin” – deb, G'afur G'ulom yolg'onini rivojlantiradi, qo'llaydi. Maxmudxon aptekachi yolg'onga chippa-chin ishonib: “ayta qoling endi yosh bola emasmizku, sir sirligicha shu erda qoladi” – deb, Sobir Abdullaga yuzlanadi. Sobir Abdulla “Sir” ni oshkor qiladi. Ya'ni, go'yoki Sobir Abdulla tovuqlariga doim issiq ovqat beradi, sovuq suv o'rniga shakarli qora choy beradi, uning tovuqlari shuning uchun pishgan tuxum tug'adi. Sobir Abdulla javobidan Maxmudxon aptekachi o'ylanib, tuxumlar Sobir Abdullaga qimmatga tushar ekanda deb hisoblab qoladi. Bunday mazmundagi hikoyalar kitobchada juda ko'p uchraydi. Biz atigi bittasi haqida fikr yuritdik xolos.

Mazkur hikoyalar G'afur G'ulomning o'ta hazilkash, yumorga boy, ko'ngli toza beg'ubor inson bo'lganligini ifoda etadi. Shu bilan birga shoir va yozuvchi Sobir Abdullaning G'afur G'ulomga bo'lgan yuksak hurmati va sadoqatini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт томлик. Биринчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975 йил, 191-192-бетлар.
2. Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт томлик. Биринчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975 йил, 359-360-бетлар.
3. Собир Абдулла. Асарлар. Тўрт томлик. Биринчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975 йил, 410-бет.

4. Собир Абдулла. Ғафур Ғулом ва аптекачи ҳикоялари, Тошкент, 1969 йил, 5-6-бетлар

МАҚСУД ШАЙХЗОДАНИНГ НАВОИЙШУНОСЛИККА ОИД ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Жавлон ЖОВЛИЕВ

**Ўзбекистон Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги
Давлат адабиёт музейи илмий ходими,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**

Аннотация: Мазкур мақолада атоқли олим ва шоир, драматург Мақсуд Шайхзоданинг ЎзФА Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи “Ўзбекистон ёзувчилари архиви” фондида сақланаётган мумтоз адабиётимизга оид тадқиқотлари, хусусан, Алишер Навоий ижоди борасида олиб борган илмий ишлари, мақолалари, кундалик-дафтарларда қолган фикрлари ҳақида гап боради.

Калит сўзлар: Мақсуд Шайхзода, архив, қўлёзма, матн, аслият, адабиётшунослик, манба, навоийшунослик.

Annotation: This article talks about the researches of the famous scientist and poet, dramatist Maqsud Shaykhzoda, which is kept in the "Archive of Writers of Uzbekistan" fund of the Alisher Navoi State Literature Museum of the UzFA, in particular, the scientific works, articles, and opinions left in the diaries about Alisher Navoi's work.

Key words: Maqsud Sheikhzadeh, archive, manuscript, text, originality, literary studies, source, Navoi studies.

Шайхзода кучли шоир, драматург, таржимон, педагог бўлиши билан биргаликда адабиётнинг юку енгини, кучу салмоғини тўғри баҳолай биладиган адабиётшунос эди. У ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётининг бир қатор сиймолари, хусусан: Низомий, Навоий, Бобир, Фузулий, Махтумкули, Огаҳий, Амирий, Нодирабегим, Завқий, Фуркат, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Шухрат, Зулифия ва бошқа кўплаб ижодкорлар ҳақида ёзган илмий мақола ва чиқишлари бунини исботлайди. Шубҳасиз, Шайхзода адабиётшунослигида Навоий алоҳида ўринга эга. Бу фикримизни адабиётшунос Абдулла Улуғ ўзининг “Навоийшунослигимиз алломаси ёхуд Шайхзода-адабиётшунос” мақоласида қуйидагича таъкидлайди: “Мақсуд Шайхзоданинг адабиётшуносликка оид тадқиқотлари марказида Алишер Навоий ижоди туради” [1; 228].

Мақсуд Шайхзода қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейининг “Ўзбекистон ёзувчилари

архиви” фондида сақланади. Ушбу архив бой ва қимматли қўлёзмалар, ҳужжатлар, фотолар, китоблардан иборат хазинадир. Булар ичида Шайхзоданинг мумтоз адабиётимиз йўлида олиб борган тадқиқотлари, илмий қарашли акс этган қўлёзма ва ҳужжатлар алоҳида ўрин касб этади.

Шайхзода Тошкентга келиши ва бу ернинг “об-ҳавоси”га мослашишида мумтоз адабиётимиз, хусусан, Навоий ижоди билан яхши танишлиги катта ўрин тутди. У тобора мустамлака кучлар томонидан сиқувга учраётган, ўзининг олтин тилсимларини, асрий ўзлик ва ўзига хослигига путур етаётган озар тили ва имлосининг ҳимояси йўлида ёзган мақолалари ва руслар томонидан “миллатчи” дея баҳо олган шахсларга алоқадорликда айбланиб уч йиллик сургунни қисматига юкларкан, Тошкентга- Навоий ватанига келаётгани яхши биларди. Шунинг учун у ижод билан бирга қизғин равишда Навоий ижодини ҳам ўрганади ва биринчилардан бўлиб рисола ёзади.

Давлат адабиёт музейида сақланаётган қўлёзмаларини илмий-таҳлилий ўрганар экансиз, Навоий ижодини ўрганиш Шайхзоданинг муҳим бурчларидан бўлганини, ўз олдига катта мақсадлар қўйганини кўришимиз мумкин. Шайхзодани Тошкентда адабиёт мўъжизаси тутиб қолди, дея айтишга журъат қиламиз. Кейинчалик шоир ёзади: “Мумтоз ўзбек шеърятининг ички маънавий дунёси мени кўп йиллардан бери қизиқтириб келади. Башар зеҳнининг сўнмас дурдоналари бўлмиш ғазаллар ва рубоийларда, қасидаларда ва соқийномаларда оловли эҳтирослар билан бирга вазмин фикрларнинг омихта бўлиб кетиши санъаткордан чинакам истеъдод билан зўр малака ва пухталиқни тақозо қилар эди” [2; 5].

Шайхзода ўзбек халқининг шоири, драматурги, олими, таржимони ва албатта, навоийшуноси бўлиб танилди ва ўзидан катта мерос қолдир. Шайхзода мумтоз адабиётимиз билимдон эди. У ёзади: “Ўрта Осиё заминида адабиёт назариясининг турли тармоқлари билан шуғулланган олим ва шоирлардан Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадойиқус сеҳр” (Сеҳрли боғчалар) асари (XII аср) Шамс Қайси Роҳийнинг аруз, қофия ва илм бадеъга оид “Алмўъжам...” асари (XIII аср) араб тилида ёзилган “Мифтоҳул илм” (Билим калити) асар маънолари ва баёни фанига оид бўлиб, то XX асрнинг бошларигача мадрасаларда дарслик қаторида ўқитилиб келган. Амир Темурнинг замондоши Аламон Тафтазонийнинг Самарқандда ёзилган “Мутаввал” номли машхур асари шеърда бадийлик масалаларига бағишланган” [3; 5]. У бу фикрлардан ҳам билсак бўладики, у жуда оз йилларда ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан ва илмидан юқори даражада хабардор бўлган. У мумтоз санъатимиздаги илмиларни ҳам қуйидагича санайди: “Шундай қилиб, шарқ классик поэзиясининг ижодий ва амалий фаолиятига кўрсатма ва дастуриламал бўладиган илмлар пайдо бўлганки, буларни “Илми баён”, “Илми бадеъ”, “Илми аруз” ва “Илми қофия” деб атаганлар”. Шайхзода қўлёзмалари шоир вафотидан беш йил ўтиб 1972 йилда шоирнинг умр йўлдоши Сокина хонумдан атоқли олим Ҳамид Сулаймон ташаббуси билан қабул қилинган. Эски ўзбек, лотин ва крелл ёзувларида

Ўзбек, рус, озар тилидаги қўлёзмалари билан танишар эканмиз Шайхзода ижод қўламининг янги қирраларини очиб борамиз. Жами 831 та ҳужжат билан рақамланган (Тартиб рақами ҳужжатнинг инвентарь рақамини ҳам кўрсатади) қўлёзма манбаларда Шайхзоданинг шеърлари, драмалари, ёзишмалари, публицистика ва илмий ишлари жамлаган. Шайхзода Навоийга айрича меҳр қўяди ва уни “Ғазал мулкининг султони”, “Ўзбек шеърятининг улуғ пири” дея муҳаббат кўрсатади ва бу атамалардан ҳозиргача бутун миллат кенг фойдаланади. Айниқса, Алишер Навоийнинг илмий салоҳияти, закий ижодкор бўлгани Шайхзодани унга янада яқинлаштирган ва “ҳамсуҳбат” қилган: “Алишер Навоий ўз замонасининг энг ориф ва донишманд кишиси бўлганлиги учун, албатта, бу асарлардан хабардор бўлган ва ўзи ҳам шеърятнинг назарияси, адабиёт, тарих, турк-ўзбек шеърятидаги вазнлар ва айрим шоирларнинг адабий салмоғи билан бевосита шуғулланиб турганки, “Мезонул авзон”, “Мажолисун нафоис”, “Муншоот”, “Муҳокаматул луғатайн” ҳамда “Чор девон”ига кирган иккита “Дебоча”си бу фикримизнинг яққол далили бўла олура. Навоий даврида ҳам бу масалалар адабиётчилар эътиборини ўзига тортганига порлоқ мисол қилиб, шоир Сайфи Бухорийнинг ва буюк адиб Абдурахмон Жомийнинг Алишер Навоий илтимосига кўра аруз ва қофия ҳақида рисола ёзганларини кўрсатиш мумкин”. Мақсуд Шайхзоданинг навоийшуносликка оид қўлёзмалари унинг архивида алоҳида ўринга эга. **Мақсуд Шайхзоданинг Алишер Навоий ҳақидаги илмий мақолаларининг ўзи ўзбек ва рус тилида ёзилган 20 дан ортиқ. Уларда** Алишер Навоий 500 йиллик юбилейи муносабати билан ёзилган мақола, «Устоднинг ижодхонасида...» [4; 7], «Тирик Алишер»[5; 447] мақолалар. «Алишер Навоийнинг шоирлик маҳорати», Шайхзоданинг Навоий лирикасидаги шеърӣ санъатни тадқиқ қилишга бағишланган мақоласидан парчалар, «Алишер Навоий лирикасининг асосий масалалари», «Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида» каби илмий мақолалар ўрин олган. Бундан ташқари музей таснифчилари томонидан (профессор С. Ҳасанов, Д. Шарафиддинова) Мақсуд Шайхзоданинг Алишер Навоий ижоди бўйича тўплаган материаллари алоҳида тартибланган (480-503). Уларда олимнинг Навоий ижоди ва ҳаёти юзасидан олиб борилган тадқиқотлар бўйича йиғилган материаллар жамланган.

Шайхзоданинг Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан “Гениал шоир” китоби 1941 йилда Ўзадабийнашрда алоҳида китоб ҳолида нашр этилган. У китобда ёзади: “Навоий ижоди шу қадар кенг ва мураккабдирки, у тўғрида муфассал ва мукаммал монография яратиш шу кўлингиздаги китобча типидagi китобчаларнинг доира ва имкониятидан ташқари чиқади”. 1948 йилда эса «Навоийда лирик қаҳрамон характери ва уни очилиш приёmlари ҳақида» «Ғаройиб ус-сиғар» асосида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган ва бунинг учун қанча кўп илмий изланишлар олиб борганлигини у йиққан ва бугун архивда сақланаётган 100 дан ортиқ ҳужжатлар бизга гувоҳликка ўтади. Бу диссертация 482-тартиб рақамда 85 варақлик машинкада, автор тузатишлари билан сақланади. Бу иш ҳақида 1948 йилда 9 октябрда

Абдурахмон Саъдийнинг рус тилидаги таъризи, “Совет педагоги” журналида босилган “Ўртоқ Шайхзода Мақсуднинг «Навоийда лирик қаҳрамон характери ва унинг очилиш приёملари ҳақидаги диссертациясига оид баъзи мулоҳазалар» мақоласи сақланади.

Шайхзода ўз ишининг долзарблиги борасида фикр билдириб шундай дейди: “Буюк Алишернинг адабий меросида икки шоҳ асар, икки монументал обида бордирки, буларнинг биринчиси шарқ ёзув эпосининг беш чўққиси – “Хамса” бўлса, иккинчиси шарқ лерик даҳосининг тўрт юлдузи – Чор девондир. Агар “Хамса” ҳақида озми-кўпми илмий ва ярим публицистик, ярим оммабоп мақолалар нашр этилган бўлса, “Чор девон” ҳақида ва умуман Навоийнинг лирикаси ҳақида бир нечта кичик мақоладан ташқари бошқа ҳеч нарса учратганимиз йўқ. Ҳолбуки, Навоийнинг буюк ижодини тадқиқ қилиш вазифасининг кардинал вазифаларидан бири, унинг лирик меросини эгаллаш масаласидир. Чунки Навоий лирик шоир сифатида ҳам жаҳон адабиётинингэнг ҳассос ва ҳушсадо нағмасозларидандир...”

Шайхзода 1940 йилдан бошлаб Навоий ижоди бўйича нималарни тадқиқ қилган ёки не бир янгиликни излаб топган бўлса қатор дафтарларда ёзиб қолдирган, бугунги кунда Шайхзоданинг тадқиқот дафтарларида, блокнот, конспектлари (тартиб рақами 480, 481, 484, 485) сақланиб қолingan. Унда асосан араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзуви ва рус ёзувларидан фойдаланган. Шайхзода номзодлик ишидан сўнг ижодий ишлар билан бирга докторлик ишига ҳам киришади. Унинг архивида 484-тартиб рақамда 1951 йилда ёзилган докторлик диссертациясини ёзиш учун тутилган блокнот сақланади. Фақат 7 варағига ёзилган, қолган бетлари бўш. Шайхзода докторлик диссертацияси режаси юзасидаги ўша пайтдаги СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Бертельс томонидан ёзилган хат сақланади. Қўлёзма ҳолда. 1951 йил, 12 августда ёзилган. Хатда Шайхзоданинг иши қўллаб-қувватланади. Аммо совет мустамлакачилари ҳамда айрим миллий хоинларнинг асоссиз айбловлари билан 25 йиллик қамоққа ҳибс қилиниб, сургун қилинади. Бу Шайхзода режалари ва руҳиятини остин-устин қилиб юборади. Катта синишлар, қалб ва танада тузатиб бўлмас ўйиқлар ҳосил қилади. Гарчи уч йил ўтиб, кўпгина шахсга сиғинишнинг қурбонлари каби ортга қайтарилган бўлса-да, 25 йиллик муддатнинг руҳий босимини ҳис қилиб бегуноҳ уч йил яшаш, ўзи даҳшат эди.

Шайхзода озод бўлиб қайтгач турли сиёсий тазйиқлар ва ўзидан қўрқиб узоқлашиб қолган давраларга эмас, ижод ва илмга кўпроқ интилади ва Навоий ижоди бўйича бошлаган докторлик ишини тугатишни истайди. Бугунги кунда архивида сақланаётган 1956 йил 25 декабр куни «Навоий лирикасининг ғоявий ва бадиий-поэтик хусусиятлари» мавзуида докторлик диссертацияси планини тузиб олади. [6; 425].

«Алишер Навоий лирикасининг асосий масалалари», «Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида» илмий мақолалар ёзади. Булар Шайхзода докторлик диссертациясининг моҳиятини ёритувчи илмий

мақолалар ҳисобланарди.

У ўз илмий ишида Алишер Навоийнинг бадиий санъаткорлигини очиб беришни катта мақсад қилган ва Навоийнинг лирик мероси, Навоий лирикасининг асосий жанрлари, турлари, кўринишлари, Навоий лирикасининг образлари, Навоий лирикасининг бадиий методи, Навоий лирикасида классик поэтика усулларининг татбиқи, Навоий лирикасининг ғоявий мазумни каби бўлимларга бўлиб ўрганишни мақсад қилади.

Шундан сўнг Шайхзода қизғин ижодий ишларга ҳам берилади, ўша йиллар шоҳ асарларидан бири “Мирзо Улуғбек” трагедиясини яратади, сал ўтмай сценарий варианты ҳам ёзилади. Бундан ташқари шоирни янада эъзоз этган дoston “Тошкентнома” ёзилади. Бу ишлар шоирнинг илмий ишлардан биров чекланишга сабаб бўлади.

Шунга қарамай дил тубида доктор бўлиши орзусини доим сақланиб қолган бу йўлда тинмай иш олиб борган ва бу йўлда ёзилган ҳозирги кунчага сақланадиган 8 дафтарга (486-494) битилган. Бу дафтарларда араб графикасидаги эски ўзбек ёзувида ёзилган, турли адабиётлардан олинган кўчирмалар, ўз фикрлари билдирилган. Ўзбекистон Компартияси тарихи институтининг кутубхонасида фойдаланилган китоблар конспектининг давоми, Бутуниттифоқ В.И.Ленин номидаги кутубхонасида фойдаланилган китоблар конспекти дея ёзиб қўйилган. Булардан билсак бўладики, бунга катта ва қизғин ижодкорлик билан киришилади.

Шайхзоданинг илмий фаолияти ҳақида ўша йиллар қатор мақолалар эълон қилинган. Атоқли олима Суюма Ғаниева Мақсуд Шайхзоданинг «Навоийшунослик равнақи» мақоласида Шайхзоданинг Навоий лирикаси бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар хусусида фикр юритган. «Ўзбекистон маданияти» газетаси 1966 йил, 9 февраль сонидида чоп этилган. Мақсуд Шайхзода ҳаёти, адабий, илмий фаолияти ҳақида мақола Тўхтасин Жалолий томонидан ёзилган, нашриётга топширилган нусха. Машинкада. Й. й. Ҳозирги ўзбек ёзувида 22 варақдан иборат. «Алишер Навоий лирикасининг асосий масалалари», «Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида» каби мақолаларни ҳам чоп этади. Булар Шайхзода докторлик диссертациясининг моҳиятини ёритувчи илмий мақолалар ҳисобланади. Шайхзода навоийшунослардан фарқи у озарбайжондаги Навоий бўйича олиб борилган фаолиятларни ҳам ўрганади ва қатор манбаларни ишига киритди. Бундан ташқари, Бокудаги сақланаётган китоблардан ҳам доим фойдаланиб келган. Шайхзода, жумладан, у «Хусрав и Ширин» Низомий. Форс-тожик тилидан рус тилига Г.В.Птицина таржимаси. Таржима редактори проф. Е.Э.Бертельс. Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти томонидан тайёрланган нусхасини, шундан 20 варағи форс-тожик тилида намуна сифатида илова қилинган.

Шайхзоданинг шогирди Юсуф Шомансур шундай таъкидлайди: “Изланувчан шоир Шайхзода адабиётшунослик қаламини қўлга олар экан, ўз шеърияти учун бошқа ижодкорларнинг аслаҳоналаридан керакли қуроллар

топиб, уларни ўз услуби ва ўз идеалига мослаштириб истеймол эта бошладди. Натижа, йиллар ўтган сари ижодий камолотга эришди...” (“Маяковский шогирди”) Навоийнинг адабиёт назарияси ва танқидий ишлари ҳақида ҳам фикр билдириб, жумладан, шундай деган эди: “Навоийнинг қанчалик ҳассос танқидчи ва эстетика олими бўлгани кўринади”. Шайхзода доим Навоийни эъзоз этган, уни ҳимояси учун қурашган: “Навоийни ўзбек халқидан ажратишга, унинг сиймосини бузишга интилишлари бефойда, улуғ ўзбек шоирини унинг халқидан айириб бўлмайди. Навоий ғазалларининг беш асрдан бери унутилмай халқ оғзида қуйланиб келиши энг буюк танқидчи бўлган халқнинг ўз адабига берган юксак баҳоси эмасми?”

Аммо вақт ва фурсат, қаттол замон ўйинлари илмий ишининг уч мартадан ортиқ тўсиққа учраши, тўхтаб қолиши, турли тадбирларнинг ҳаётга суқилиб кириши натижасида Шайхзоданинг илмий иши яқунланмади. Аммо у Улуғ Навоийга чин издош, академик олим сифатида эъзозу шарафга лойиқдир! Бунга унинг сақланиб қолган нодир қўлёзмаларидаги ёзувлар асосдир!

Фойдаланган адабиётлар:

1. Almaz Ülvi Binnətova. “İki xalq oğlu Maqsud Şeyxzadə”. Anadan olmasinin 110 illiyi münasibətilə məruzələr və fotolar. “Elim də təhsil”; Bakı – 2019. 400-b.
2. Мақсуд Шайхзода. Танланган асарлар/V том/Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т.: 1973 й, 502
3. Мақсуд Шайхзода. “Совет Ўзбекистони” газетаси, 1965 йил, 7 март.
4. Мақсуд Шайхзода . «Испытанное в веках», мақола. Алишер Навоий 500 йиллик юбилейи муносабати билан ёзилган. Охирги варақнинг орқа бетида шу мавзуда Мақсуд Шайхзода доклад қилганлиги ҳақида қайд бор.. Рус тилида. 1 ҳуж., 5 в./ Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Адабиёт музейи, “Ўзбекистон Ёзувчилари архиви” , тартиб рақами – 445.
5. Мақсуд Шайхзода. Устоднинг ижодхонасида...», мақола. Оттиска. Навоий ижоди бўйича илмий изланишлар. «Шарқ юлдузи» журнали, 1966 йил, 7-сон. Ҳозирги ўзбек ёзувида, 1 ҳуж., 16 в, тартиб рақами – 446.
6. Мақсуд Шайхзода. «Тирик Алишер», мақола. Навоий ҳаёти ва ижодига бағишлаб ёзилган. Автограф. Й. й. Араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувида. 1 ҳуж., 21 в. тартиб рақами – 452.

“ФАЛАК” ҚИССАСИДА ОБРАЗЛАР ТАСВИРИ

Сарвиноз РАСУЛОВА

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети

ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақола Тоҳир Маликнинг “Фалак” қиссаси ҳақида бўлиб, унда асарда илгари сурилган мавзу, ғоя, қиссада иштирок этган образлар таҳлили берилади. Ёзувчининг образ яратиш маҳорати ҳақида фикр билдирилади.

Калит сўзлар: мавзу, ғоя, образ, услуб, ёзувчи маҳорати, фантастик адабиёт, илмий фантастика.

Annotation: This article is about Tahir Malik's short story "Falak", in which the theme, idea, and characters involved in the story are analyzed. An opinion is expressed about the skill of the writer to create an image.

Key words: theme, idea, image, style, writing skills, fantasy literature, science fiction.

Уммонларни сувсиз тасаввур этиб бўлмаганидек, ҳаётни ҳам тарих ва адабиётсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсон чашма ва дарёлардан вужуд чанқоғини қондириб келгандай тафаккур чанқоғини адабиёт сарчашмаларидан қондириб келади. Ҳаётга муҳаббат, табиат ва инсонга бўлган меҳр адабиётнинг асосини ташкил этади.

Тоҳир Малик ижоди ўзбек адабиётига фантастик, детектив ва маърифий асарлари билан янги йўналишларни олиб кирди. У адабиётда ўзига хос мақомга эга ижодкорлардан. Унинг ижодини ўрганиш ҳозирги замон адабиётининг жуда муҳим масалаларини ойдинлаштириш имконини яратади. Ёзувчи меросининг махсус тадқиқ этилиши лозим бўлган қирралари бисёр. Чоп этилган асарларининг адади ҳам юқори даражада.

Ёзувчи умри давомида халқ дарди билан яшади, унинг ташвишларини ўзиники деб билди, танимсиз меҳнат қилди ва натижада кўплаб ўлмас асарларнинг муаллифига айланди. Ана шундай ўлмас асарларидан бири бу “Фалак” қиссасидир.

Ёзувчининг “Фалак”, “Сомон йўли элчилари” (“Даврон”), “Чорраҳада қолган одамлар” (“Девона”) асарлари ўзбек саргузашт ва фантастика адабиётининг дурдоналари саналади. Бу ҳақда Асқад Мухтор шундай дейди: “Ўзбек саргузашт ва фантастика адабиётини Тоҳир Малик, Маҳкам Маҳмудов ва Ҳожиакбар Шайхов асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди” [Тоҳир Малик замондошлари хотирасида. 2022. – Б. 64].

Тоҳир Маликнинг “Фалак” қиссасида илмий фантастик ғоя илгари сурилади. Яъни олим элаллома аталмиш қурилмани ихтиро қилади. Унинг ёрдамида инсон ўтмишга сафар қилиши мумкин. XV асрга оид бўлган сағананинг топилиши ихтирочи олим учун айти муддао бўлади. У қурилма ёрдамида Улуғбек замонида саёҳат қилади.

“Фалак” киссасида яратилган элаллома тавсил [Қувватова Д. 1997. – Б. 20] вазифани бажаради. Фақат унда элаллома орқали икки сайёра ҳаёти эмас, бугундан туриб ўтмишни ҳам кўра олиш мумкин деган фараз илгари сурилади. Бу – фан кашфиёти. Яъни Ердан ташқарида ҳам цивилизatsiялашган сайёра мавжудлиги, фақат унинг фожиалари Ер фожиаларидан-да улуғлиги хусусидаги қарашлар акс этган. Ёзувчининг ўзига хослиги, у яратган восита, биринчи навбатда, қаҳрамон руҳий оламини теран очишга хизмат қилади. Шу йўл билан икки сайёра кишиларининг руҳий ўзгаришлари қиёсланади [Қувватова Д. 1997. – Б. 22].

Аксарият фантастик асарларда ёзувчилар келажакка назар ташлайди, келажак манзараларини тасвирлайди. Бироқ Тоҳир Маликнинг “Фалак” киссасида фан ютуқларидан фойдаланиб ўтмиш ҳаётнинг сирлари очилади. “Фалак”да биофизик олим Жаҳонгир Алиевнинг кашфиёти сабабли юзага келган фантастик воқеалар тасвирланади. Жаҳонгир йигирма йил илмий изланишлар олиб бориб бир қурилма яратади. Олим кашф қилган фантастик асбоб – бу элаллома. Олим бу асбоб ёрдамида ўтмишга сафар қилади. Элаллома қачонлардир оламдан ўтган инсонларнинг ҳаёт йўлини, изтиробларини, унинг маънавий дунёсини тиклай оладиган физик асбоб. Булоқбошидаги қабристондан иккита тоштобут топилади. Ана шу аппарат ёрдамида тоштобут ичидаги шахснинг тақдири тикланади. Бу тоштобутдаги жасадлар Улуғбек даврида яшаган Шамсибек исмли аллома ва унинг рафиқаси Маҳфузага тегишли бўлади.

Ўқувчи тажрибанинг бориши ва унинг натижалари билан профессор Алиевнинг кундалик дафтари орқали танишади. Бу усул адабиёт учун ҳам, кинематография учун ҳам янгилик эмас. Бироқ қиссанинг композицион жиҳатдан шу зайдда қурилиши унинг муваффақиятини белгилаб берган.

Биз қиссада фақат Жаҳонгирнинг кашфиёти бўлмиш элаллома аппарати ва унинг қудратли кучи билан танишмаймиз. Асарда бошқа бир қатор мураккаб ва қизиқарли образлар билан ҳам юзлашамиз. Профессор Алиевнинг ўғли Жамшид, дўстлари археолог Султон Умурзоқов ва ёзувчи Тўлқин, ҳаётда ўз ўрнини топа олмаган, яшашдан мақсади нималигини англамаган, ҳар бир нарсга шахсий манфаат нуқтаи назаридан ёндашувчи профессорнинг қариндоши Акбаралилар шулар жумласидандир. Ушбу қаҳрамонлар асар моҳиятини англашимизда бизга ёрдам беради. Бир-бирига қарама-қарши образлар орқали қисса воқеалари кўз олдимизда гавдаланади ва сирлар бирин-кетин очилади.

Тоҳир Малик олис давр воқеаларини жонлантирар экан, асар учун қаҳрамонни XV асардаги фан-техника ютуқларидан, хурофот ва бидъатнинг даҳшатли тўлқинидан хабардор бўлган кишилар орасидан, яъни Улуғбекка яқин бўлган муҳитдан танлайди. Шамсибек ўз замонининг олим кишиси. У фақат Улуғбек билан эмас, балки буюк олимнинг ашаддий душманлари сафига келиб қўшилган Абдуваҳоб билан ҳам яқин бўлади. Шамсибек ва Абдуваҳоб бир мадрасада сабоқ олган. Бироқ уларнинг феъл-атвори турлича, улар танлаган йўл ҳам бир-бирига тамомила зид. Бири халққа маърифат

нуруни тарқатиш йўлини танлаган бўлса, иккинчиси унинг онгини заҳарлаш йўлидан боради.

Бизга маълумки, олис давр воқеалари асарнинг бадиий тўқимасига шунчаки тасодифан кириб келмайди. Маълум маънода профессор Алиев Шамсибекнинг илмий изланишларини янги фан асрида давом эттиради, натижада, электрон элаллома аппаратини яратади. Сухроб Хўжаев эса олим шаънига иснод келтирувчи ишлар билан шуғулланади. Жаҳонгир ва Шамсибекнинг антиподи Сухроб ва Абдуваҳоб. Уларнинг ҳаётида умумийлик бор. Сухроб Маърифатнинг Жаҳонгирни танлаганидан аламзада бўлса, Абдуваҳоб Маҳфузанинг Шамсибекни танлаганини ҳеч ҳам ҳазм қила олмайди, кечирмайди. Адибнинг талқинига кўра, юқоридаги аламзадалиқ XV асрда қандай ёмон оқибатларга олиб келган бўлса, XX асрда ҳам шундай хунук воқеаларнинг содир бўлишига сабаб бўлиши мумкин.

Бундан ташқари Жаҳонгирнинг олис қариндоши Акбарали ҳам қиссага XV асрдан, яъни Абдуваҳобларнинг муҳитидан келиб қолгандек туюлади. У қариндоши Жаҳонгирнинг катта кашфиётидан чала-чулпа хабар топади. Акбарали элалломадан ўз мақсади йўлида фойдаланмоқчи бўлади. У узоқ йиллар савдода ишлаган отасининг яшириб кетган тиллаларини ана шу элаллома қурилмаси орқали топиши мумкинлигига умид қилади.

“Фалак” қиссасида Улуғбек замонида зўравонлик қурбони бўлган аёл образи тасвири берилган. Уни ўз хоҳишига қарши ёши катта эшонга узатишади. Бироқ у Ғаниполвон исмли йигит билан қочиб кетади. Бутун қишлоқ аҳли уларни қидириб топади, бироқ уларни Шамсибек қутқариб қолади. Асар сўнггида қизнинг ҳам, Ғаниполвоннинг ҳам қисмати аянчли яқунланади. Қиссада Шамсибекнинг хотини Маҳфуза образи ҳам бўлиб, у ҳақиқий ўзбек аёлининг тимсоли. Заргарнинг қизи, ўзининг ҳам қўлида гулдай ҳунари бор. Шамсибек Улуғбек саройида кўрган тасвирни хотинига атиги бир маротаба тасвирлаб беради. Маҳфуза эса эрининг гаплари асосида фалак тасвири туширилган палак тикади ва унинг тиккан палаги бутун саройда машҳур бўлади. Улуғбек даврида яшаган халқнинг уйларини ана шу палаклар безаб туради. Бироқ Шамсибек ва Маҳфузанинг ҳаёти ҳам фожиа билан яқунланади. Адиб асар номини бежизга “Фалак” деб қўймаган. Чунки тарихда момоларимиз палак тиккан. Келинларнинг сепини ўша палак безаб турган. Осмон рангли матога зар иплар билан безак берилган. Палакнинг ўртаси думалоқ шаклда бўлган, у қуёш тасвирини эслатган. Атрофидаги митти шакллар юлдузларга ўхшатишган. Ёзувчи бу тасвирни осмон харитаси деб атайди. Тоҳир Малик “Фалак” қиссасида момоларимизнинг тиккан палаклари тасвири орқали аёлларнинг ҳам фалакиёт илмидан хабардор бўлганлигини таъкидлаган. Маҳфуза образи шунинг асарга киритилган. Ана шу тарихни ёзувчи асарга Улуғбек даври мисолида кўчирган. Тоҳир Малик Маҳфузанинг оламини элаллома ёрдамида тиклаб яна бир фантастик асар ёзишни ният қилган. Бироқ ўтмишдаги аёллар ҳаётини ёритиш осон иш эмаслигини билган. Йиллар давомида тажриба тўплаб ўтмишдаги аёлларнинг ҳаёти ҳақида асар ёзишни ва унга бош қаҳрамон қилиб Маҳфузани танлашини суҳбатларида айтиб ўтган.

Хулоса қилиб айтганда, ҳаёт зиддиятлардан иборат. Тоҳир Малик илм аҳлининг ҳаётидаги зиддиятлар жуда кучли эканини, айрим ҳолларда аянчли оқибат билан тугабини яхши англайди. Олимлар гулшанида яшнаётган ҳасад, иғво тиканаклари бугунги кунда йўқ бўлиб кетган деб бўлмайди. Илм равнақиға жиддий салбий таъсир кўрсатувчи иллатлар ҳақида “Фалак”, “Заҳарли ғубор”, “Сомон йўли элчилари” (“Даврон”), “Девона”да турли усулларда фикр юритилади. Ёзувчининг нияти “Олимлар орасида ҳасад, иғво, ғийбат зинҳор-зинҳор бўлмасин”. Бу фикрни адиб асарларида такрор-такрор эслатиб туради. Ёзувчи олим бўлиш қанчалик қийин эканлигини, фанда янгилик яратиш, кашфиёт қилиш учун кўп ўқиб изланиш зарурлигини, бу йўлда енгил-елпи ҳаракат қилмаслик лозимлигини уқтиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тоҳир Малик замондошлари хотирасида / М.Маҳмуд. Авлоний ва Чўлпоннинг издоши. – Тошкент: Тоҳир МАЛИК, 2022.
2. Қувватова Д. Ўзбек илмий-бадиий фантастикасида фольклор мотивлари. Фил. фанл. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997. – 119 б.

G‘AFUR G‘ULOMNING “SHUM BOLA” ASARIDA IJOBIY MUNOSABATNI IFODALOVCHI EMOTSIONAL – BO‘YOQDOR LUG‘AVIY BIRLIKLAR

Nodira HAMIDOVA

**Termiz davlat pedagogika instituti
tadqiqotchisi**

Annotatsiya: Maqolada G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asarida ijobiy munosabatni ifodalovchi emotsional – bo‘yoqdor lug‘aviy birliklarning xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. “Shum bola” asarida ijobiy munosabatni ifodalovchi emotsional – bo‘yoqdor lug‘aviy birliklar muayyan voqea–hodisani ifodalash jarayonida unga turli xil modal munosabatni ifodalash bilan birga, uning obrazlilikini, ta’sirchanlilikini, ekspressivlik darajasining kuchayishiga xizmat qilganligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: G‘afur G‘ulom, “Shum bola”, ijobiy munosabat, emotsional–bo‘yoqdor lug‘aviy birlik, obrazlilik, ta’sirchanlik, ekspressivlik.

Annotation: In the article, Gafur Ghulam's work "Shum Bola" discusses the specific features of emotional-colorful vocabulary units that express a positive attitude. It is based on the fact that in the work "Shum bola" emotional-colorful vocabulary units expressing a positive attitude, in the process of expressing a certain event, express a different modal attitude to it, and serve to increase its figurativeness, impressiveness, and level of expressiveness.

Key words: Gafur Ghulam, "Shum bola", positive attitude, emotional-colorful vocabulary, imagery, impressiveness, expressiveness.

Zamonaviy tilshunoslikda muayyan adib ijodi va badiiy asar, uning til sistemasini tadqiq etishning yangi metod va usullari paydo bo‘lmoqdaki, bu badiiy

asarning mazmun–mohiyatiga chuqurroq kirish imkoniyatini yaratmoqda. Zero, til poetikasini tahliliy o‘rganish davr va zamonning ma’naviy olami, dunyoqarashini, shuningdek, ijodkorning tafakkur tarziga xos qonuniyatlarni kashf etish, ma’lum bir ijodkor badiiy asarining til vositalari asosidagi semantik maydoni, uning obraz yaratish jarayonidagi mavqeini aniqlash imkonini beradi.

Zamonaviy o‘zbek nasrining o‘ziga xos qirralarini G‘afur G‘ulom ijodi misolida dalillash, milliy til rivojidagi ta’sirini atroflicha talqin qilish davr prozasining badiiy poetik ko‘lamini belgilashda alohida o‘rin tutadi. Shu o‘rinda G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asari tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Zero yozuvchi aniq va maqsadga muvofiq tanlangan so‘zlar bilan o‘zi hikoya qilayotgan voqea–hodisalarga xos belgi va xususiyatlarni asta–sekin ocha boradi.

G‘.G‘ulomning folklor an‘analaridan ijodiy foydalanish asosida yozilgan “Shum bola” qissasi adibning xalq og‘zaki ijodini chuqur badiiy sintez qilishining yuksak namunasi sanaladi. “Shum bola” qissasidagi voqealar Birinchi Jahon urushi davrida bo‘lib o‘tadi. Asar ma’lum darajada biografik xarakterga ega. G‘.G‘ulomning o‘zi bu narsani A.Naumov bilan qilgan suhbatida alohida qayd etadi: “Shum bola” ustida ishlaganimda, boshqa proza asarlari kabi uni ham qiynalib yozganman, lekin shodiyona ruh meni tark etmadi. Dastlabki niyat qanaqa edi: bolaligim to‘g‘risida avtobiografik qissa yozmoqchi edimmi yoki quvnoq sarguzashtlar bilan to‘la bolalarbop bir kitobchami, buni hozir aniq aytolmayman. To‘g‘risi, kamolot ostonasiga qadam qo‘ygan boshqa adiblar kabi to‘satdan men ham o‘zgalar hayotiga doir shu choqqacha detallar yig‘ib yurganimni, o‘zimning aziz va qimmatli hayot materiallarim esa deyarli qo‘l urilmay, shundoqqina turganini payqab qoldim.. Bolalik xotiralarimni xayolan tartibga solar ekanman (ular bir kitobdan oshib qolar edi) chang to‘zonli loyshuvoq mahallaning yalangoyoq qahramoni haqida, uning qismatiga tushgan sevinch va tuyg‘ular to‘g‘risidagi dastlabki boblarni yozar ekanman, chindan ham o‘zim haqida yozganman deb o‘ylar edim. Haqiqatan ham shunday edi. Lekin “Shum bola” chetdan bunday bir ko‘z tashlab qarasam, yo‘q, bu xuddi men emasman. Balki mutlaqo men emasman. Xalqimiz bolalari yuz yillar mobaynida kechirgan sarguzashtlarning aksariyatini qahramonimga beixtiyor singdiraveribman. Sezib hayron bo‘lib qoldim”[2.20-bet].

G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasini tahlil qilar ekanmiz, his – emotsiyalarini ifodalash xususiyatiga ega narsa, belgi yoki harakatga ijobiy munosabatini ifodalaydigan so‘zlar qo‘llanilganligiga guvoh bo‘lamiz. Masalan: Xast eshonning kichik xotinlari o‘n ettiga etar – etmas, juda ham **quling o‘rgilsin** (“Shum bola“. 188). **Oyoq–qo‘ling chaqqongina epchil** yigitsan (“Shum bola“. 189).

Yozuvchi asarlari tilida ijobiy munosabatni anglatuvchi quyidagi so‘zlar – **jonim, mulla aka, taqsir so‘zlari hurmat ma’nosini ifodalasa, do‘ndiqqinam, oppoq o‘glim, bolaganam. onang o‘rgilsin, xolaginang o‘rgilsin, xolang aylansin, baraka topgur, bo‘yingga qoqindik,, aylanay, tentakkinam, bolaginam, o‘rgilay, bo‘yingdan girgitton bo‘lib ketay, opaginaig o‘rgilsin, otang aylansin, oyimchaxon, oyimposhsha, oppoqinam, baraka topkurlar, bo‘tam** kabi lug‘aviy birliklarda erkalash ma’nosi mavjuddir.

Gʻafur Gʻulom asarlari tilida emotsional – buyokdor soʻz va soʻz birikmalarining asosiy qismini erkalash leksikasi tashkil etadi. Ayniqsa, qissada *jonim, boʻtam, aylanay, toychogʻim, koʻzichoqlarim, chirogʻim, oppoqqinam, oʻrgulay, boʻyingdan girgitton, girgitton boʻlay, oyimchaxon, oyimposhsha, otang aylansin kabi* - bunday leksikadan mohirona foydalanilgan.

Egalik affiksi kishi ismlariga ham qoʻshilib yaqinlik maʼnosini anglatadi. Gʻafur Gʻulom hurmat hamda erkalash maʼnolarini ifodalash uchun *–jon,– xon, – boy* affiksalaridan ham foydalangan:

– *Otajon*, musofirman, – dedim (“Shum bola” 171).

– Mana shu yorugʻ yulduzning oti nima, *otaxon?* (“Shum bola”. 228).

Gʻafur Gʻulom soʻz sanati ustida qunt bilan ishlab, oʻz asarida jozibador manzara yaratish maqsadida soʻzning hissiy kuchini oshirib, kishida his–hayajon uygʻotib, hayratda qoldiradigan real hayotiy va jonli lavhalar tasvirida namoyon etadi. Yozuvchi “Shum bola” asari tilidagi quvnoq hazillar insonning qiyin psixologik holatini yumshatadi va uni ruhiy zarbadan olib chiqadi. Badiiy asarda muallif hazil soʻz va iboralarga koʻproq murojaat etadi. Asarda emotsional – ekspressiv leksika muallifning mohir soʻz ustasi ekanligidan dalolat beradi. Masalan:

“Eshonoyim eshakning bu harakatidan juda ham zavq bilan lazzatlanib, xuddi eshakning boʻynidan quchoqlab olgunday boʻlib, unga xushomad qilar va shirin soʻzlar bilan uni olqishlab, er va koʻkda yoʻq sevinar edi:

- Voy, *opaginang oʻrgulsin*. Voy, *quloqlarining* qimirlashiga *oʻzginam girgitton boʻlay*. Uni qarang, oyimchaxon, *quloqlari* biram *chiroyli* qimirlaydiki... Voy, *eshakjonga jonginamni qoqay!*” (“Shum bola”. 191.)

Gʻafur Gʻulom ijodida ijobiy munosabatni ifodalovchi *“onaginang oʻrgulsin”, “quloqlari”, “oʻzginam girgitton boʻlay”, “eshakjonga jonginamni qoqay”* kabi lugʻaviy birliklarning eshakka nisbatan qoʻllanishi, shuningdek, eshakni erkalatish maqsadida unga *–jon* affiksini qoʻshib, undan stilistik vosita sifatida foydalanganini kuzatamiz.

Yozuvchi koʻchma maʼnoli *qarogʻim* soʻzini faqat qozoq ayoli nutqida qoʻllagan: – Uy – bay, *qaragim*, toʻgʻri juk qalbiringdi ne qilayin (“Shum bola”. 148).

Yozuvchi asar badiiyligini oshirishda personajlar tilini individuallashtirishda, badiiy joziba berishda qahramonlarni jonli soʻzlashuv tilida gapirtirishga harakat qilgan.

Asarda qahramonlar nutqi orqali badiiylilikni oshirish, oʻquvchini real tasviriy holatga ishonтира bilish maqsadida emotsional– boʻyoqdor hamda eskirgan soʻzlarni faol qoʻllagan. “Shum bola”da shunday jumlar bor:

–*Bola–chaqalari boʻlmaganidan uylari biznikiga oʻxshash toʻs–toʻpolon emas – yigʻinchoqli, otang aylansin*” (“Shum bola”. 35).

“otang aylansin” ijobiy munosabatni ifodalovchi lugʻaviy birlik bilan birgalikda jumlada qoʻllanilgan *“yigʻinchoqli”* soʻzi – tartibli, saronjom–sarishhta, ixcham maʼnosida. Bu feʼl formasi hozir ham baʼzi shevalarda saqlanib qolgan.

Gʻafur Gʻulom personajlarning oʻz gʻazabini yumshatibroq, madaniyroq shaklda ifodalab, ijobiy munosabatni ifodalash uchun xalq tilidagi “qurgʻur” soʻzi

(*yigit qurg'ur, mosh qurg'ur, to'ti qurmag'ur, choying qurg'ur*) dan ham foydalanadi.

- *Mosh qurg'ur*, bilmadim, qaysi toshloqda bitgan ekanki, hadeganda ochila bermadi ("Shum bola". 176).

Mohir so'z ustasi o'zining nazmiy, ayniqsa, nasriy asarlarida jonli xalq tilidan foydalanishga imkon qidirgan va bu sohada muvaffaqiyatga erishgan. Yozuvchi asosan umumxalq tili leksikasi va jonli so'zlashuv tiliga xos so'zlardan mahorat bilan foydalanib, asar ruhiga mos so'zlashuv hamda personajlar tabiati, xarakteriga mos usullarni topgan.

Xulosa, "Shum bola" asarida ijobiy munosabatni ifodalovchi emotsional – bo'yoqdor lug'aviy birliklar muayyan voqea–hodisani ifodalash jarayonida unga turli xil modal munosabatni ifodalash bilan birga, uning obrazlilikini, ta'sirchanlilikini, ekspressivlik darajasining kuchayishiga xizmat qilgan. Bu esa, ehtiyoj sifatida muallifning til boyligidan foydalana olish imkoniyati, saviyasini, mahoratini namoyon qilgan. Bu birliklarni qo'llash orqali yozuvchi uslubiy mahsuldorlikka erishib, nutqning ta'sirchanligini oshirish, obrazlilikni ta'minlash kabi turli semantik–uslubiy xususiyatlarni namoyon qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gafur G. Shum bola. Yoshlar nashriyot uyi, 2018 yil, 193 b.
2. Karimov N. «G'afur G'ulom ijodiyoti», – T.: «Fan», 2003.
3. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – T.: «Yangi asr avlodi». 2007.
4. Nazarov B. «G'afur G'ulom olami». T.: «Sharq» nashriyoti, – T.: 2007. 145 b

OBRAZ RUHIYATINI IFODALASHDA BADIY NUTQ IMKONIYATLARI

Oqila AHMADJONOVA

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Asqad Muxtorning "Tug'ilish" romani asosida ijodkor yaratgan xarakterlar ruhiyati tasviri, qahramonlar ichki olamini yoritishda badiiy nutq turlarining o'ziga xos jihatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: ijodkor, nutq, obraz, mahorat, ruhiyat, psixofiziologik detallar, muallif nutqi, dialog.

Annotation: In the article, based on the novel "Birth" by Asqad Mukhtar, the image of the psyche of the characters created by the artist, the specific aspects of artistic speech in illuminating the inner world of the characters are studied.

Key words: creator, speech, image, skill, psyche, psychophysiological details, author's speech, dialogue.

Sharq uygʻonish davrining buyuk vakillaridan biri Abu Nasr Forobiy “bir xalq boshqa bir xalqdan uchta tabiiy narsa: axloq, xarakter va kishilar xarakteriga asoslangan uchinchi – fikr ifodalash vositasi boʻlgan til bilan farq qiladi”[Облокулов С., 1973;109.], degan edi. Tilda millatning borligʻi, tabiati aks etadi. Badiiy asar yozishda umumxalq tili – milliy til asosiy vosita hisoblanib, u shevaga xos soʻzlar, iboralar, jargonlar, oʻzga millatning baʼzi soʻzlari oʻzlashishidan tashkil topadi. Yozuvchi badiiy asar gʻoyasini turli personajlar, manzaralar asosida aks ettirar ekan, har bir obrazning xarakteridan kelib chiqib, umumxalq tilining turli vositalaridan foydalanadi. Bu bilan ijodkor xalq ruhiyatiga kirib boradi, asar xalqchilligi taʼminlanadi. Ijodkor til vositalaridan qanchalik mahorat bilan foydalansa, asar badiiyligi shuncha taʼsirchan boʻlib shakllanadi.

Muallif nutqi emotsionalligi baʼzan personajlar nutqi bilan aralash holatda keladi. Asqad Muxtorning “Tugʻilish” romani ilk sahifasidanoq muallif nutqiga personajlar nutqi ham qorishib oʻzlarini namoyon etadi. Poyezdda ketayotgan suhbatdoshlarning dialoglarida yozuvchi asar qahramonlarining oʻziga xos shevasi, soʻz qoʻllash usullari orqali xarakter mantigʻidan kelib chiqib, oʻzlarini koʻrsatishga imkon beradi-da, muallif nutqi orqali ularni harakatlantiradi, ayrim portret koʻrinishlariga obyektiv va munosabatli chizgi berib ichki dunyolarini koʻrsatadi. “Tugʻilish” romani kirish qismida bir qancha personajlar bilan tanishamiz. Jumladan, muallif xabari orqali tanishtirilgan “chordona qurib oʻtirgan Luqmoncha ismli buxorolik bola” “Qurilishga emas, jannatga **ketopsan, joʻro...** Qayroqqirning ruda zapasi **olmish** yilga etadi” deb qiziquvchan, bilimli ekanligini koʻrsatib, Buxoro shevasida soʻzlasa, “ – Rosa **puldi ogʻandir-a!** ... Pul **demayla, shagʻdan shaqqa** nima deb ketyapsan **yoʻmasa.** ... **Surishtirmay-la** ketyapsanmi, puling koʻppi deyman-a?” – deb pichirlagan Xoldorning pulga oʻchligi, soʻzlashuv nutqi va keyingi voqealar rivojidan Xorazmlik ekani koʻrinadi. Ana shu tarzda har bir qahramon haqidagi muallif nutqiga personajlar nutqi ham qoʻshilib oʻzlarini namoyon etadi. Qurilishga etib borgan yoshlar asta-sekin ijtimoiy hayot va muammolar girdobida shaxs sifatida shakllanib boradilar.

Muallif qahramonlar ruhiy olamiga kirar ekan, taʼsirchanlikni oshirishda baʼzan bayon uslubi muallif nutqidan personaj nutqiga koʻchadi. Luqmonchaning oʻlimiga sababchi deb Boʻriyevga ayb qoʻyilayotganini eshitgan “Ulyananing qisiq koʻzlaridan oʻt chaqnab ketdi”. Tergov komissiyasi suhbatidan soʻng Ulyana “Aʼzoyi badani qizib, yuzi qip-qizil boʻlib ketgan edi. Hammomdan chiqqan odamday, oʻtirib nafas roslarkan oʻzidan ranjir edi. U oʻz javoblaridan qanoat hosil qilmadi “Ayniqsa oxirini... pachava qildim. Nima keragi bor edi-a?! Endi nima qilish kerak? Luqmonovning oʻlimi bilan bogʻlashadigan boʻlsa, masala jiddiy. Kimga borish kerak?” (“Tugʻilish”, 252).

Yana muallif nutqi “personajlarning ichki dunyosini, hatto ularning oʻzlari ham izhor etib berolmaydigan ruhiy holatlarini tasvirlaydi”[Султон И., 1980; 208.]. Shunday jarayonlar boʻladiki, tasvir haqqoniyligiga erishish uchun muallif nutqini personaj, qahramon aytolmaganini yozuvchi koʻrsatib beradi. “Elchibekning zehni ishlaymay qoldi, badani alanga olib ketganday boʻldi”.

Ushbu misolda qahramonning esankirab qolgan holatini yozuvchi shunday ifodalaydi, chunki Elchibek ko‘prik qurilishi haqida bildirayotgan taklifni majlisdagi har bir shaxs, xususan, Barsova qo‘llaydi, deb o‘ylagandi. Barsova bergan fikrlar tamoman unga qarshi bo‘lib, Elchibek ko‘pning oldida mulzam bo‘lib qoldi. Bo‘riyev o‘ziga qattiq ishongani uchun bir so‘z deyishga ham ojiz edi.

Qahramon xarakteri qirralari, ruhiy dunyosini tasavvur etishda dialogning ham o‘rni muhim hisoblanadi. Dialog ikki va undan ortiq shaxsning o‘zaro suhbatini bo‘lib, badiiy nutq turlaridan biridir. Dialogda muallif nutqi ifodalay olmagan qahramonning o‘ziga xos jihatlari, xarakteri, ruhiy jarayonlari o‘z aksini topadi. Shunday bir payt keladiki, voqea rivojida asosiy rol o‘ynayotgan qahramonlarning xarakterlarini yana ham oydinlashtirish, ularning jonli qiyofasini ko‘rsatish uchun yozuvchi ularning o‘zlariga so‘z beradi. Shaxslarga beriladigan so‘z voqeaning keskinlashgan, yozuvchi so‘zlari bilan bu keskinlikni berish mushkul bo‘lgan paytlardagina o‘rinli bo‘ladi. Qahramonning qiyofasi, bilim saviyasi, ichki dunyosi ko‘zga ko‘rinadi. Bunga misol tariqasida “Tug‘ilish” romanidagi Rahmonqulov bilan Bo‘riyev o‘rtasidagi ziddiyatli epizodni misol keltirish mumkin. “Rahmonqulov qizil *barmog‘i bilan Elchibekni turtib ko‘rsatdi*.

– Siz, o‘n besh kundan keyin kotlovanga qo‘shimcha ekskavator so‘raysiz.

– Ha, so‘rayman, – dedi Elchibek bosiqqina. – Chunki katlovan chuqurlashgach, tuproqni ikki zinapoya qilib olishga to‘g‘ri keladi.

– Bermayman, – Rahmonqulov *iyagini cho‘zib, tilini chakillatib qo‘ydi*, – berolmayman.

– Nima uchun buni halitdan...

– Ha, ha, hozirdan! O‘zboshimcha buyruqlaringizni oldini olmoqchiman. Tuproq ishidagi bolalarni texnikaga qo‘yibsiz, shogirdlikka beribsiz.

– Qirq uch kishini, – dedi Elchibek, – ixtisosi borlardan. Ular o‘z kasbi bo‘yicha eng zarur joylarga qo‘yildi.

– Ularni zarur joyi qayerda ekanini o‘n besh kundan keyin bilasiz! – boshliq asabiylik bilan qog‘ozlari orasidan nimanidir tita boshladi. – Ekskavator yo‘q, kurakda odam yo‘q, kotlovan kelgusi bahorda bitadi. Kechagina kelgan odam, ishchi kuchini taqsimlashday mas‘uliyatli ishga maslahatsiz-nesiz bosh suqsa...

– “Ishchi kuchi!” – Elchibek birinchi bor *ovozini balandlatib o‘rnidan turib ketdi*. – Siz uchun ular faqat “ishchi kuchi”. Men buni kelgan kunimoq bilganman.

– Men ishlab chiqarish komandiriman, o‘rtoq uchastka boshlig‘i, sizning ham shunday bo‘lishingizni talab qilaman! Yosh bolalarni boshini silab, arzon obro‘ orttirish...” (“Tug‘ilish” 106-b.).

Yuqoridagi dialogdan ma‘lumki, ikki rahbarning ziddiyatli vaziyatdagi suhbatini replikalarda muallif ortiqcha izohlarsiz fikrlar jangida bermoqda. “Bermayman”, “talab qilaman” kabi so‘zlarda, muallif izohlarida berilgan

soʻzlardan birining lavozimi yuqoriroq ekanligi koʻrinadi, lekin suhbat davomida “uquvsiz” ekanligi ham ayon boʻladi. Qurilish rahbari Rahmonqulovga yoshlarga yangi rahbar boʻlgan Boʻriyevning ishchilarning kasbi, iqtidorini xisobga olib rahbardan beruxsat qayta ishga taqsimot qilgani yoqmaydi. Buni “oʻzboshimchalik” deb baholaydi, jazolashni istaydi. “Maʼlumki, nutqning dialogik koʻrinishida qahramonlarning toʻqnashuvlari aks etadi. Muallif esa oʻz fikridagi qarama-qarshiliklarni qahramonga koʻchiradi, yaʼni mazmun fikrga xos shakl-nutq koʻrinishiga koʻchadi” [Раҳимов З., 2000.14.] Keltirilgan parchada muallif davrning “inson omili” bilan hisoblashmaydigan sovuqqon rahbarlari qiyofasini koʻrsatishga erishadi. Unga nisbatan har ishga mulohaza bilan yondashuvchi, bajarilayotgan mehnatning natijasi inson uchun xizmat qilishi kerakligini taʼkidlovchi, inson manfaatlarini birinchi oʻringa qoʻygan Elchibek “ishchi kuchi” deyilganda oʻzini yaxshi his etmaydi. Ijodiy gʻoya niyatini amalga oshirishda yozuvchi bir xil ijtimoiy muhitda faoliyat olib borayotgan turli dunyoqarashga ega rahbar obrazlarini yaratadiki, bir muammo yuzasidan asar qahramonlari orqali turli echimlar berib, xolisona baho berishni oʻquvchiga qoldiradi.

Har bir yozuvchi oʻziga xos uslubiy mahoratidan kelib chiqib, qahramonlarining individualligini taʼminlashda turli psixofiziologik detallardan ham foydalanadi. “Tugʻilish” romanida koʻz tasviri, uning maʼnosi, oʻzgarishlari juda koʻp takrorlanadi. Masalan, hamisha ish jarayonidan qoniqmagan, mansabini yoʻqotishdan qoʻrqqan Rahmonqulov nigohlari xavotir va sinchkovlik bilan qaraydi. “Rahmonqulov “jiddiy gapiryaptimi?” deganday **xavotirli nazar** bilan zimdan qarab qoʻydi”, “Rahmonqulov unga **sinov nazari** bilan yana bir tikilib oldi”(“Tugʻilish”, 187-b.), “Boshliq bir oz shoshib qolib, uni **boshdan-oyoq koʻzdan kechirib chiqdi**” (“Tugʻilish”, 236-b.). Ushbu misollardan koʻrinadiki, Rahmonqulov atrofida talab bilan gapirsa-da, avvalo, uning oʻzi oʻziga, berayotgan buyruqlarining, olib borayotgan ishlarining toʻgʻriligiga ishonmaydi. Har bir harakatida qatʼiyat, magʻrurlik koʻrinib tursa-da, koʻz qarashlari doimo xavotirli, sinchkov boqadi. Chunki Rahmonqulovning oʻzi ham inson omiliga buyumday qarayotgani, his-tuygʻu, koʻngil, kayfiyat singari ruhiy jarayonlarni hisobga olmay, ishchilarga quldek munosabatda boʻlib ish yuritayotganini biladi. Lekin u ham majbur, siyosiy mafkura, partiya shuni talab etyapti. Bu ham yozuvchining davr kishisi sifatida anglab, anglatolmagan dardlarini qahramon harakatlariga, yuz, koʻz ifodasiga singdirish orqali oʻquvchi ongiga etkazish uchun qoʻllagan ijodiy harakatlari samarasidir.

Yozuvchi davrning katta-kichik chigʻiriqlarida xarakteri shakllanib boʻlgan Rahmonqulov, Samandarov kabi obrazlar bilan yonma-yon ravishda, hayotning katta sahnasida oʻz oʻrnini topayotgan yosh avlod nigohlarini aksincha tasvirlaydi. “Tugʻilish” romanining asosiy qahramonlaridan Juman doimo sinchkov, har bir voqelikka jiddiy yondashadi. “Juman Pochchayevning qiyofasini yod olib qolmoqchi boʻlganday, rangpar yuziga boshqatdan tikilib qoʻydi”. Luqmoncha esa juda qiziquvchan, koʻzlari yonib turadi. “ – Qachon kechgan, qayonda? – dedi uning yonginasida paydo boʻlgan Luqmoncha

ko‘zlari yonib” (“Tug‘ilish” 10-b.). Luqmoncha hali balog‘at yoshiga etib, suyagi qotmagan yigit. Ichida sarf etib tugatolmaydigan ruhiy quvvati, ishlab charchamaydigan kichkinagina vujudi bor. Uning ko‘zlari doimo yonib turadi, hech kimning xayoliga kelmaydigan ma‘lumotlarni batafsil biladi. Aqli ham, o‘zi ham doimo harakatda yangilikka intiladi.

Asqad Muxtor bu kabi obrazlarning shakllanish jarayoni bilan kelajak avlodning sinchkov nigohlari, faolligiga, hali yosh bo‘lsa-da, ikkinchi jahon urushi voqealarida faol ishtirok etgan mulohazakor, qat‘iyatli tabiati ko‘zlarida ham aks etgan Elchibek kabi shaxsni yo‘lboshchi qiladi. “U (Elchibek) papkasini asta qo‘yib o‘rnidan turdi-da, titragan qo‘li bilan ro‘molchasini olib peshonasini artди. – Haqorat... – dedi pichirlab. Derazaga tikilgan **ko‘zlarida qora yolqin** paydo bo‘ldi” (“Tug‘ilish”, 84-b.). “Rahmonqulov bu chayir yigitning **ko‘zlarida o‘chmas o‘t** ko‘rganday bo‘ldi” (“Tug‘ilish”, 128-b.). Elchibekdagi mulohazakor, o‘z ta‘sir kuchini o‘tkaza olish qobiliyati ko‘zlaridagi qora yolqinda ko‘rinsa, xarakteridagi qat‘iyat ko‘zlaridagi “o‘chmas o‘t” orqali ifoda etiladi. Yozuvchi Rahmonqulovday kuchli, qattiqqo‘l rahbarga Elchibek kabi yosh, lekin o‘z fikriga ega bo‘lgan shaxsni zid qo‘yadi, yoshlarni o‘rnak olishga da‘vat etadi.

Xulosa qilib aytganda, Asqad Muxtor xarakterlarni individuallashtirishda nutq shakllarining barchasidan unumli foydalanadi. Har bir presonajning dunyoqarashi, bilim saviyasi, kayfiyati, axloqi, munosabati qahramonning nutqi orqali ham o‘z ifodasini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-ата, 1973. – С.109;
2. Мухтор А. Туғилиш. – Тошкент: ЎзССР давлат бадий адабиёт нашриёти, 1963. – 285 б.
3. Облокулов С. Инъикос ва тафаккур. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 63.
4. Раҳимов З. Одил Ёкубовнинг “Кўҳна дунё” романи поэтикаси: Филол.фан.номз... дисс. – Фарғона, 2000. – Б. 14.
5. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 208.
6. Солижонов Й. XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси: Филол.фан.д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2002. – 305 б.
7. Қуронов Д., З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – 406.

К ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА ОДНОГО СТИХОТВОРЕНИЯ ГАФУР ГУЛЯМА

Муратбек ЮСУПОВ
преподаватель кафедры русского языка,
Наманганский государственный институт
иностранных языков

Аннотация: Статья об истории создания стихотворения «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим» Гафуром Гулямом и переводе его на русский язык К.М. Симоновым; о трудностях при переводе поэтических произведений. Так же речь идёт о достоинствах и некоторых встречающихся недостатках перевода данного стихотворения.

Ключевые слова: Гафур Гулям, Саид Ахмад, К. Симонов, декада узбекской литературы и культуры, пятистишие, вольный перевод, «лишняя» строфа.

Annotation: An article about the history of the creation of the poem "Bizning uyga qo'nib o'ting, do'stlarim" by Gafur Gulyam and its translation into Russian by K.M. Simonov; about difficulties in translating poetic works. We are also talking about the advantages and some of the disadvantages of the translation of this poem.

Keywords: Gafur Gulyam, Said Ahmad, K. Simonov, decade of Uzbek literature and culture, the pentateuch, free translation, "extra" stanza.

Известный писатель Саид Ахмад в книге воспоминаний «Йўқотганларим ва топганларим» («Утраты и находки»; перевод наш – М.Ю.) описал своё знакомство со многими литераторами и деятелями культуры Узбекистана.

В этой книге Гафур Гулям предстаёт перед нами во всём своём величии и простоте, мудрости и озорстве, душевности и требовательности; предстаёт как мастер экспромта и как поэт, беспрестанно совершенствующий свой талант.

По словам Саид Ахмада, одно из известных стихотворений «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим» («К нам приезжайте погостить, друзья!»; перевод – К. Симонова) Г. Гулям написал в 1959 году в Москве, где проходила декада узбекской литературы и культуры, буквально накануне встречи с читателями в политехническом музее, как выразился сам автор, «...Чтобы не идти на встречу с пустыми руками» [Саид Ахмад, 2014; 87].

Нам известны два варианта перевода на русский язык этого стихотворения. Автором первого варианта был известный русский поэт, писатель Сергей Васильев. Второй перевод принадлежит перу хорошо знакомому узбекскому читателю Константину Симонову.

Из книги Саида Ахмада становится ясно, что первый подстрочный перевод был осуществлён Лазизом Каюмовым, который был в составе узбекской делегации на том мероприятии и отлично знал русский язык. Возможно, именно этот подстрочник лёг в основу и первого, и второго переводов стихотворения.

Думаем, будет уместным здесь передать со слов Саида Ахмада некоторые подробности той ночи, когда было написано стихотворение.

Засидевшись допоздна за сочинением, Гафур Гулям, посреди ночи разбудил Лазиза Каюмова, разбиравшегося в стихах и отлично владевшего русским языком, чтобы тот оценил его творение и перевёл, и по телефону удивительной метафорой передал свою цель: «Спишь? Это я, Гафур ака... поднимись ко мне. Я стихом разродился – тебе пеленать» [Саид Ахмад, 2014; 87].

Г. Гулям, наверно, как и все популярные личности, нуждался в признании: это ему льстило и вдохновляло его.

– Ну как, здорово? По-Гафуровски вышло стихотворение? Говори прямо..., – спрашивает поэт после прочтения у Л. Каюмова.

– ...Великолепно! Займёт достойное место среди лучших Ваших стихов. Очень по-узбекски. Читателя за душу возьмёт, – отвечает тот. [Саид Ахмад, 2014; 88].

Перевод осуществил и прочитал на той встрече с москвичами известный русский поэт Сергей Васильев. К сожалению, этот перевод стихотворения нам пока не удалось найти. Возможно, он хранится в личных архивах поэта-переводчика или автора, Г. Гуляма.

«Таким образом, – подытоживает Саид Ахмад, – стихотворение «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим», не будучи ещё опубликовано в печати, было представлено на суд русских читателей» [Саид Ахмад, 2014; 88].

Хотелось бы более подробно остановиться на симоновском переводе.

То, что перевод принадлежит такому известному и любимому узбекским народом русскому писателю, поэту, как К.М. Симонов, уже говорит об особом его отношении к узбекской литературе, к творчеству Гафура Гуляма, о значимости стихотворения. «Симонов стал одним из тех, кто начал создавать связь между двумя культурами — узбекской и русской, превращая все это в единый сплав...» – говорит известная поэтесса и хранительница ташкентского мангалочего двора Альбина Маркевич [6].

Стихотворение в оригинале состоит из 15 пятистиший. Строки состоят из 11, иногда из 12 слогов; каждая строфа построена на монориме (первые четыре строки) и рефрене (повторяющаяся пятая строка).

Эти внешние особенности формы переводчик воссоздал (хоть и не смог выдержать полнострочный рефрен, как у Г. Гуляма, у переводчика одно слово). Однако у К. Симонова мы видим 18 строф. Возможно, переводчик увеличил количество строф, не найдя в русском языке соответствий, чтобы полнее передать всю глубину и богатство значений слов и выражений оригинала?

Следует подчеркнуть, что часто и переводчики, и критики сетуют на то, что переводы получаются многословнее, длиннее исходного текста.

К. Симонов понимал, что надо сохранить форму, что нельзя заменить её более привычной для русского читателя формой, так как в этом случае стихотворение потеряло бы свой уникальный восточный колорит и оно, независимо от содержания и лексической наполненности, не смогло бы полно передать мысли автора оригинала. Кроме того, произведение потеряло бы присущие восточной поэзии ритмику и мелодичность. Несомненно, К.

Симонову во многом удалось сохранить эти свойства подлинника – и оригинал, и перевод звучат, как два куплета одной восточной песни:

Келасиз деб жамбил, райхон ўтказдим,
Ким келибди даста-даста тутказдим,
Заъфар битмай қолди – бир оз ютказдим,
Қардошликда олтмиш баҳор ўтказдим.
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим! [Ғафур Ғулом, 2018;
89].

Над огородом я для вас трудился,
Всего к столу нарвать распорядился!
Куда б хозяин иначе годился?
Жаль только вот, шафран не уродился,
А остальное – ваше всё, друзья! [5].

Во второй строфе видим удачную замену понятий: «Адресимдир Ўзбекистон, шубхасиз» – в оригинале, «Мой адрес даст в Ташкенте каждый встречный», – читаем у Симонова.

Переводчик очень точно уловил мысль автора: Г. Гулям был настолько известен и любим в народе, что «каждый встречный» мог указать его дом. А замену «Ўзбекистон» на «Ташкент» можно объяснить тем, что четырёхсложный «Ўзбекистон» нарушил бы ритмику стихотворения.

Наиболее близок к оригиналу и по содержанию, и по форме, по нашему мнению, следующая строфа, где добавленная от переводчика первая строфа совсем не лишняя – она точно передаёт русскому читателю царящую атмосферу:

Шеър ўқийлик Лутфийдан, Навоийдан,
Бедил, Фуркат, Пушкин ила Жомийдан,
Кейин қолмай замона айёмидан,
Дил ёрисин мисралар илҳомидан,
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим! [Ғафур Ғулом, 2018;
89].

А после плова, за зеленым чаем,
Мы к берегу поэзии причалим:
Фуркат, и Пушкин, и Джами вначале,
Ну а потом, друг другу отвечая,
И что-нибудь свое прочтем, друзья! [5].

Следует отметить, что точное воссоздание и содержания, и формы оригинала в поэтическом переводе с восточных языков на западные (в частности, на русский) очень непросто. Иной раз перевод отходит от исходного текста настолько, что возникает вариация на тему.

Читатель-билингв может легко заметить, что К. Симонов часто слова или целые выражения из оригинала опускает, заменяет другими, или добавляет от себя то, чего, на первый взгляд, нет в оригинале. Чаще всего эти действия переводчика оправданы (выше мы приводили примеры). Но не всегда:

Ўзбекистон юртига борган чоғи,
Гурр очилур кардошликнинг кучоғи,
Дилда қайнар неъматларнинг ўчоғи,
Асфальт йўлда “Волга”нинг тўпичоғи,
Аввал бизга қўниб ўтинг, дўстларим! [Ғафур Ғулом, 2018;
88].

Когда вы будете в Узбекистане,
То, как бы вы с дороги ни устали, –
Я знаю, каждый звать вас в гости станет
Радужными, нелживыми устами, –
Но в первый дом входите в мой, друзья! [5].

Переводчик смог, в целом, передать мысли и чувства автора. В то же время, нельзя не заметить, что он напрасно «обошёл» лексические единицы, которые, на наш взгляд, несут в оригинале особую смысловую нагрузку – это слова «асфальт», «Волга». Они, на наш взгляд, являются не только реалиями, характеризующими внешний вид тогдашнего Ташкента, Узбекистана тех лет. Одновременно это и свидетельство таланта поэта, который сумел обыграть обыкновенные, казалось бы, далеко «не поэтичные» слова, чтобы высветить важную социальную мысль. Возможно, переводчик посчитал, что русскому читателю будет непонятен потаённый смысл, заложенный в эти слова.

«Незавидная участь» постигла третью строфу оригинала: в переводе она напрочь отсутствует. О причинах можно только гадать.

К. Симонов не раз бывал в Узбекистане. «Впервые с Ташкентом, который оставил свой неповторимый след в душе поэта, Симонов познакомился в январе 1943 года», – рассказывает А. Маркевич [6].

Симонов был поражен, скольких детей из приёмников и детских домов, да и просто с вокзалов, взяли к себе узбекские семьи, даже самые многодетные. В этом и была духовная красота узбекского народа, которая навсегда запомнилась ему. Возможно, этим и объясняется появление первой «лишней» строфы в переводе:

Я в юности еще пришел к решению:
дом без детей - как стол без угощения,
как шар земной без вечного вращения!
За шумный дом свой не прошу прощенья!
Мы сами будем в нем шуметь, друзья! [5].

«За шумный дом свой не прошу прощенья!» – сколько радости, счастья, гордости в этой строке, насколько глубоко понимал К. Симонов наш народ. И эта строфа перестаёт быть лишней.

В каждой строфе можно найти те или иные изменения. Они кому-то могут показаться необоснованными. Может показаться, что Симонов позволяет себе излишнюю вольность. Но как сказал В.А. Жуковский: «Переводчик в прозе есть раб; переводчик в стихах – соперник» [Жуковский В.А., 1960, Т.1]. Вот что писал сам К. Симонов в предисловии к сборнику «Голоса друзей»: «Я назвал эти переводы "вольными" не для того, чтобы подчеркнуть свое право далеко отходить от подлинника. Считаю, что всякий поэтический перевод, то есть попытка воссоздать на русском языке, исходя из законов русского стиха, произведение, написанное на другом, очень далеком языке, это именно вольный перевод, далекий от буквального. Иным он и не может быть, если стремишься перевести стихи стихами» [Симонов К.М., 1960].

К. Симонов ставил перед собой цель передать гостеприимство и радушие, дружелюбие и доброту узбекского народа, льющиеся через край из произведения, о которых знал не понаслышке: за два года, которые он провел в Узбекистане с 1958 по 1960, поэт объездил всю страну, изучал жизнь простых узбеков, культуру. И рождаются ещё две «лишние» строфы – мысли и чувства, обуревающие самого Симонова, – органично переплетающиеся с мыслями и чувствами автора стихов:

Я заболтался! Время пролетело!
Душа бы вечно бодрствовать хотела,
но, к сожаленью, спать желает тело...
Ночуйте здесь! Мы быстро это дело
устроим каждому из вас, друзья!

Кто помоложе, тем ковров наносим,
кошму в саду, под абрикосом, бросим,
молодоженов на чердак попросим:
в Узбекистане ведь такая осень,
что простудиться мудрено, друзья! [5].

Возможно, самое главное, в чём можно «упрекнуть» переводчика, – стихотворение в переводящем языке утратило торжественность, возвышенность. В оригинале автор чаще использует высокий слог, книжные слова и выражения, стихотворение звучит торжественно – звучит как ода узбекскому гостеприимству.

Подводя итоги, хочется отметить – жизнь и творчество Гафура Гуляма является примером для молодого поколения поэтов и писателей, требует более глубокого, внимательного изучения. Мы уверены – каждое произведение великого писателя служит воспитанию подрастающего поколения, может стать основой новых научных исследований. Это касается и переводов из его творчества. Также новое время требует новых подходов к поэтическим переводам.

Использованная литература:

1. Жуковский В.А. Собрание сочинений в 4 т. М.: Государственное издательство художественной литературы, 1960. Т. 4. [https://ru.wikisource.org/wiki/О_басне_и_баснях_Крылова_\(Жуковский\)](https://ru.wikisource.org/wiki/О_басне_и_баснях_Крылова_(Жуковский))
2. Саид Ахмад. Йўқотганларим ва топганларим. – Т.: “Sano-standart” нашриёти, 2014. – 352 б.
https://library.samdu.uz/files/74f92a489198f4b4adc1310d0d05bb5d_ЙЎҚОТГАНЛАРИМ%20ВА%20ТОПГАНЛАРИМ.pdf
3. Симонов К.М. Голоса друзей. Стихи поэтов Узбекистана в вольных переводах Константина Симонова. Библиотека ОГОНЁК, №37. – М.: ПРАВДА. 1960.
4. Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. Назм ва наср. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018й. 352-бет.
<https://e-library.namdu.uz/84%20Badiy%20adabyot%20asarlari/Tanlangan%20asarlari.%20Gafur%20Gulom.pdf>
5. <https://adiblar.gitbook.io/adiblar-uz/alisher-navoi/gafur-gulyam/stikhotvoreniya-gafura-gulyama>
6. <https://uz.sputniknews.ru/20151126/1157210.html>

IJODKOR SHAXSI VA YOZUVCHINING IJTIMOIIY O‘RNI MASALASI SHUKUR XOLMIRZAYEV TALQINIDA

Otabek SAFAROV
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston xalq yozuvchisi Shukur Xolmirzayevning ijodkor shaxsi, uning axloqiy-estetik tamoyillari o‘rganilgan. Yozuvchi-shoir shaxsiyati belgilari uning asarlarida aks etishi bilan bog‘liq o‘ziga xosliklar yuzasidan Shukur Xolmirzayev chiqargan xulosalar va ularni o‘rganishning ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Shukur Xolmirzayev, ijodkorlik, ijodkor shaxsi, biografik metod, yozuvchining adabiy-tanqidiy qarashlari, axloqiy-estetik tamoyil.

Abstract: This article deals with the creative personality of National Writer of Uzbekistan Shukur Xolmirzaev, his moral and aesthetic principles. The conclusions made by Shukur Xolmirzaev and the significance of their study are shown in connection with the personality traits of the writer-poet reflected in his works.

Keywords: Shukur Kholmirzaev, creativity, biographical method, literary-critical views of the writer, moral-aesthetic principle.

Ijodkor shaxsi muhim adabiy kategoriyalardan biridir. O'zbekiston xalq yozuvchisi Shukur Xolmirzayevning yozuvchi-shoir shaxsiyati qirralari uning asarlarida aks etishi, adabiy tadqiqotlarda biografik belgilarni inobatga olish zarurati haqidagi to'xtamlari adabiyotshunoslikdagi muallif shaxsini o'rganishga oid xulosalar bilan ko'p jihatdan bir-biriga o'xshaydi. *“Badiiy ijodda ijodkor shaxsi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, muallif nuqtai nazari, e'tiqodi, hayotiy mezon, tafakkur tarzi, estetik didi kabi faktorlar bir butunlikda asar g'oyasini shakllantirishga xizmat qiladi”* [To'laganova S., 2019; 14]. Shukur Xolmirzayev ijodkorlarning boshqalardan qay jihatlari bilan farq qilishi, qanday sifatlarga ega bo'lishi va nimalardan o'zini saqlashi kerakligi haqida atroflicha fikr yuritadi. E'tiborlisi, adib aksariyat hollarda bu boradagi mulohazalarini adabiyotga daxldorlik nuqtai nazaridan kelib chiqib bildiradi. Jumladan, u ijodkor shaxsi zimmasiga katta mas'uliyat yuklanishini, san'atkorning jamiyat, adabiyot oldidagi javobgarligi g'oyatda zalvorli ekanini ta'kidlaydi va bu qarashini o'zining yashashu ijod qilish tamoyiliga aylantiradi.

Darhaqiqat, ijodkorlik – alohida ruhiy-ma'naviy, ijtimoiy hodisadir. Shukur Xolmirzayev ijodkorlikni umr kechirish vositasi emas, balki yashashdan asosiy maqsad, *“nafas olishdek bir hol”* sifatida talqin etadi: *“Rub 'i maskundagi ming turfa qiliqli, ming bir tashvishli, ming-ming qiyofali odamlar orasida yana bir qurum bandai mo'minlar borki, ularning har biri ham o'zicha ayri shaxslar bo'lsalar-da, mushtarak bir jihatlari bilan bir-birlariga o'xshaydilar va umumlashtirib aytganda, bitta vazifani bajaradilar; “bajaradi” deyish iddaoga, bahoga, hatto buyruqqa mengzab ketadi, yo'q: ular shu vazifani ado etishga mahkumlar, ularning qalbi-shuuri shuni hargiz talab etadi va bu vazifani ado etish – nafas olishdek bir holdirki, ular bu yo'ldan bir santim orqaga qaytolmaydilar”* [Xolmirzayev Sh., 1997]. Ko'rinadiki, Shukur Xolmirzayev, birinchidan, ijodkorlarni alohida ijtimoiy qatlam sifatida ko'radi, ikkinchidan, ijodiy ish mutlaqo ixtiyoriylik asosida amalga oshishi zarur, deb hisoblaydi. Qolaversa, uning ijodkorlik missiyasini bajarmaslikni nafas olishdan voz kechish, ya'ni imkonsiz deb bilgani ham shu iqrordan ko'rinmoqda.

Adib Shukur Xolmirzayevning axloqiy-estetik qarashlarida rostgo'ylik tushunchalari alohida o'rin tutadi. Aytish kerakki, haqiqatparastlik unda yoshligidayoq namoyon bo'lgan edi. Shu o'rinda Shukur Xolmirzayevning o'smirligida ro'y bergan bir voqeani eslab o'tish joiz. A'lochi o'quvchi Shukur maktabda o'quvchilar ittifoqining etakchisi sifatida faollik ko'rsatib yurganida, paxtada bir o'qituvchi o'quvchisiga qo'l ko'tarib, jarohat etkazadi. O'quvchilarning jamoatchi etakchisi sifatida Shukur Xolmirzayev bundan qattiq norozi bo'ladi. Shunda ayrim o'qituvchilari unga, *“Bo'lgan voqeani yopdi-yopdi qilaylik, yo'qsa, pedagogning obro'siga putur etadi”*, mazmunida nasihat qilishadi. Maktab o'quvchilari oldida hisobot berarkan, yosh Shukur xayolan o'zi bilan o'zi kurashardi: *“Bo'lgan voqeani barchaning oldida aytishi kerakmi yo yashirishi lozimmi?..”* Oxir-oqibat rostgo'ylik g'olib chiqadi. O'quvchisining *“gap uqmasligidan”* norozi bo'lgan direktor esa uni maktabdan haydab yuboradi [Xolmirzayev Sh., 1993]...

Bir qarashda mazkur voqea o'spirin Shukurning kattalarga hurmatsizligiday, o'zbilarmonligiday ko'rinishi mumkin. Biroq kengroq o'ylasak, Shukur Xolmirzayev uzoq o'tmishdagi bu ziddiyatli holatni keyinchalik bot-bot eslar ekan, haqiqat va yolg'on o'rtasidagi tanlov qarshisida qolganida qabul qilgan qarori pand bermaganini ta'kidlaydi. Boshqacha aytganda, o'quvchi Shukurning axloqiy qarashlari shakllanishiga maktabda sodir bo'lgan o'sha kelishmovchilik ham o'z ta'sirini o'tkazib, u hayoti mobaynida haqiqatni aytish lozim bo'lgan joyda sukut saqlamaydigan, yolg'on bilan kelishmaydigan insonga aylanadi. *"Bolalikdan rost so'zni degan adib aqidasiga bir umr sodiq qoladi. Zero, bu ham ijodkorlikning, yozuvchilikning muhim bir fazilatiki, juda ko'p qalamkashlar bundan bebahradir. Ehtimol, ko'rgan-bilganini yozish, soxtakorlik va yolg'onga til burmaslik o'sha yillardan boshlangan bo'lsa kerak"* [Toshboyev O., 2018; 140].

E'tiborli jihati shundaki, Shukur Xolmirzayev insoniy munosabatlardagi rost-yolg'on tushunchalarini o'zi uchun keyinchalik ijodiy tamoyil sifatida qabul qiladi. Ya'ni rostgo'ylikni ijodkorga eng kerakli fazilat deb bilsa, aksincha, yolg'onga adiblar o'zini saqlashi lozim bo'lgan illat deb qaraydi. Uning fikricha, soxtalik, nosamimiylik ijodkorning yolg'onidir. Ijod kishisining yolg'oni esa Insonning ezgu qadriyatlarini kamsitadi, eng muborak tuyg'ularini siyqalashtiradi. *"Shoiralarimiz bor – Vatan haqida yozadi. Xonandalarimiz bor – Vatan haqida kuylaydi, bastakorlarimiz bor – Vatan haqidagi qo'shiqlarga kuy bastalaydi... Bu kerak, zarur, biroq biz mavzuni suiiste'mol qilmasligimiz kerak. Bu qutlug' mavzuga so'zimiz, kuy-qo'shig'imiz munosib bo'lsin. Aytar so'zimizga mas'ul bo'laylik. ...Shuning uchun, "Vatanim, seni sevaman", "Onam, seni sevaman" degan to'rtta-beshta gapni huda-behuda to'tiqushdek takrorlayverish muborak tuyg'ularni kamsitmaydimi? Bunday haroratsiz, nomiga aytiladigan gap-so'zlar Insonning murakkabligi oldida misoli xasday gap"* [Xolmirzayev Sh., 2002], – deb yozadi u *"Aytar so'zimizga mas'ul bo'laylik"* sarlavhali suhbat-maqolasida.

Shukur Xolmirzayev o'zi ham amal qilgan, boshqalardan ham shuni kutgan yana bir axloqiy kategoriya bu, tamagirlikdan saqlanishdir. *"Men umrim davomida bitta narsaga: – u ham bo'lsa, tamagirlik yoki birovdan biror ehson kutib yashashga odatlanmadim"* [Xolmirzayev Sh., 2002], degan so'zlari uning hayotiy aqidasi anglatadi. Yozuvchi bu illatni inson fe'lidagi odatiy qusur sifatida emas, balki kengroq ijtimoiy muammo sifatida tushuntirib, yozuvchi faoliyatiga salbiy ta'siriga e'tibor qaratadi. *"Tamagir bo'lmaylik, tama bu – illat. Amalga, pulga, arzon obro'ga uchmaylik, buyam – yozuvchi uchun illat"* [Xolmirzayev Sh., 1991], deb ta'kidlaydi suhbatlaridan birida. Uning fikricha, yozuvchining tamagirliklaridan biri mukofotga o'chligida ko'rinadi. Bu esa ijodkorning g'ururini poymol qiladi, shaxs sifatidagi qiyofasiga putur etkazadi: *"Pishmagan mevani urib tushiradigan "mergan"dek mukofotga in-ti-lish, hay-hay, uyat! Tamagirlikdan boshqa narsa emas!.. E, shu yo'l bilan mukofot olgandan ko'ra... "chetda turgan yaxshi"-da! G'ururingni poymol etmaysan. Qolaversa, bu o'tkinchi dunyoda adib degani Shaxs bo'lib ham qolishi kerak-ku!"* [Xolmirzayev Sh., 1991].

Ko'rinyaptiki, Shukur Xolmirzayev talqinida adiblik, ijodkorlik – shaxslik, ya'ni har jihatdan shakllangan ijtimoiy fuqaro bilan baravar maqomdir. Yurtning har bir vijdonli fuqarosi esa jamiyatdagi pastu baland voqealarga befarq bo'lmasligi

kerak. Chunonchi, mamlakatda qiyinchilik yuzaga keldimi, har bir kishi, o'zining kasbu koridan kelib chiqib, shu mushkullikni aritishga hissa qo'shishi lozim: *"Sen shu yurtning bir vijdonli fuqarosi bo'lar ekansan, shu elning bir o'g'loni ekansan, uning boshiga shunday qora kunlar tushganda, ovoz chiqarishing kerak!"* [Xolmirzayev Sh., 1991]. Yozuvchining vazifasi esa, "...o'z imkoniyati, kasbi, qanoatlariga suyanib, voqealarga o'z munosabatini" bildirish, to'g'rirog'i, xulosa-to'xtamlarini badiiy asarda ifodalashdan iborat. Shu ma'noda ijodkorning sukutini faoliyatsizlik sifatida qabul qilmaslik kerak, deb uqtiradi Shukur Xolmirzayev suhbatdoshining: "Bugungi alg'ov-dalg'ov kunlarda adiblar ham "siyosatlashib", "iqtisodiydashib" ketdilar. O'zbekistonda "yotib" ijod qilayotgan siz bo'lsangiz kerak. Chetda kuzatuvchi bo'lish osonmi?" tarzidagi savoliga javoban. Ya'ni adib doimiy faoliyatda, u ijtimoiy-ma'naviy o'zgarishlarni kuzatish va xulosa chiqarish bilan band. *"Men, masalan, shu ehtiyojni qondirish uchun, xabaringiz bor, hikoyalar yozayapman: hikoya ham osonlikcha tug'ilmaydi... U tug'ilishi uchun mazkur voqea-hodisalarni "hazm etish", uning oqibatini ko'ra olish ham zarurki, buyam o'ziga xos mehnat va mushohadani talab etadi"* [Xolmirzayev Sh., 1991].

Shukur Xolmirzayev ijodkor hayoti va ijodini bir-biridan ajratib bo'lmaydi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, yozuvchi-shoir hayotida qanday bo'lsa, ijodida ham bu sifatlari aks etadi. Adib doim ulug' yozuvchilar faoliyatiga ayni nuqtai nazardan yondashadi, Lev Tolstoy, Ernest Xeminguey, Mixail Sholoxov, Abdulla Qahhor singari so'z san'atkorlari hayotidagi ibratga munosib jihatlar asarlarining o'ziga xosligiga zamin yaratganini qayd etadi. Xususan, L.Tolstoy tabiatidagi donishmandlik, E.Xemingueyning qahramon holatini bevosita ko'rish-his qilish uchun urushga borgani, Abdulla Qahhorning kamgap, hikmatomuz so'zlash tarzi ularning asarlarida u yoki bu shaklda namoyon bo'lganiga e'tibor qaratadi.

Ijodkor shaxsi masalasi adib uchun muhim ahamiyatga egaligini shundan ham bilish mumkinki, u aksariyat adabiy-tanqidiy maqolalarida, suhbatlarida ijodkor qanday inson bo'lishi kerak, qanday hayotiy a'mollarga rioya etishi zarur, nimalardan saqlanmog'i kerak degan savollarga javob izlaydi. Bunday o'rinlarda u hammani bir qolipga solishga, barcha uchun umumiy, yakrang mezon yaratishga urinmaydi, balki umuminsoniy haqiqatlar bayonida hammaga xos bo'lgan o'lchovlarni keltirib o'tadi.

Ijodkorlik mas'uliyati, Shukur Xolmirzayev nazarida, adabiy jarayonni muntazam kuzatish, undagi tendensiyalarni baholab borish va yosh qalamkashlar uchun qayg'urishni taqozo etadi. U Abdulla Qahhor siymosida yosh avlod uchun doim g'amxo'rlik qilgan ustozni ko'radi va uning bu harakatini ibratli deb biladi. *"Adabiyot uchun, xususan, yoshlar uchun nechog'lik qayg'urarkan u inson. Hozir ham o'sha mashg'ulotlar bo'lib turadi. Biz "katta" deb ataydigan qaysi zabardast adib borib bir chetda, yoshlarning so'zlariga diqqat bilan quloq solib o'tiradi? U kishi o'tirar edi. Demak, bilishni, avlodlar nima haqida bahs yuritishini anglashni istar ekanlar – anglar ekanlar-da!"* [Xolmirzayev Sh., 1987].

Shukur Xolmirzayev ijodiga ham, adabiy-estetik qarashlariga ham ko'p bora murojaat qilgan yozuvchilardan biri bu Mixail Sholoxov edi. *"Asrimizning buyuk yozuvchisi Mixail Sholoxov ijodi bilangina emas, balki hayoti – yashash tarzi bilan ham biz uchun ulug' namuna bo'lib qoldi. Aslida, yozuvchining hayotidan ijodini,*

ijodidan hayotini ajratib bo'lmaydi”, deb ta’kidlaydi u “Sholoxov saboqlaridan biri” sarlavhali maqolasida [Xolmirzayev Sh., 1984]. Mazkur maqolasida u Mixail Sholoxov ijodida muallifning rostgo‘yligi qanchalik aks etganiga urg‘u beradi. “Sholoxovning fazilatleri haddan ko‘p. Uning qazosi munosabati bilan ko‘pgina mashhur yozuvchilar matbuotda qayg‘u va chuqur hurmat bilan maqolalar yozib chiqishdi. Va, ajab, hammasi ham buyuk adibning bir fazilatini alohida qayd qilishdi: *“Sholoxov rostgo‘y yozuvchi edi!”* [Xolmirzayev Sh., 1984]. E’tiborli jihati shundaki, Shukur Xolmirzayev qisqagina maqolasida Sholoxovning hayot haqiqatini aks ettirish tamoyiliga qat’iy rioyati va bu yo‘ldagi kurashini ko‘rsatib beradi.

Shukur Xolmirzayevning sevimli yozuvchisi, uning qarashlari shakllanishida muhim o‘rin tutgan yana bir alloma adib – Lev Tolstoyda ana shunday fazilat – kamtarlik, kamsuqumlik bo‘lganini inobatga olsak, yozuvchi bu borada ham undan o‘rgangan, deyish mumkin. Zotan, Tolstoy badavlat bo‘lsa-da, faqirona yashar, ortiqcha hashamni yomon ko‘rar, bekorchilikdan qochar, tinimsiz mehnat qilardi. Ulug‘ adibning o‘ziga xos hayot tarzi, o‘zgacha tutumlari haqida J.Xushboq shunday yozadi: *“Lev Tolstoy o‘zining 80-yillik yubileyi o‘tkazilishiga doir tadbirlar to‘xtatilishini so‘rab yozmagan joyi, nufuzli odami qolmadi. 1908-yil 28-avgustda uning yubileyini o‘tkazish uchun Peterburgda qo‘mita tashkil etilgandi. Professor Kovalevskiy raisligida tuzilgan bu qo‘mita ulug‘ adib yubileyini nishonlashga taraddud ishlarini qizg‘in boshlab yubordi. Ammo bundan xafa bo‘lgan Lev Tolstoy shu qo‘mitaning a‘zosi Mixail Aleksandrovich Staxovichga maktub yozdi”* [Xushboq J., 2008; 132]. Umuman, Shukur Xolmirzayev rus yozuvchisi Lev Tolstoy hayotiy aqidalarini ham, ijodiy prinsiplarini ham alohida o‘rganishga loyiq, deb biladi. “Inson ruhiyati qonunlarini yaxshi bilgan donishmand” deb ta’rif bergan bu adibning insonparvarlikni yoqlovchi g‘oya-tashabbuslariga e’tibor qaratadi. Lev Tolstoyga bag‘ishlangan “Tanholik” hikoyasida rus adibi timsolida erk va erksizlik, insonning o‘zini o‘zi tarbiyalashi kabi umuminsoniy masalalar yuzasidan mushohada yuritadi. Aytish mumkinki, bularning ko‘pchiligini ayni paytda Shukur Xolmirzayevning o‘ziga ham nisbat berish mumkin.

Shukur Xolmirzayevning axloqiy-estetik prinsiplari haqida gap ketganda uning bag‘rikenglik, kechirimlilik, halollik, mehr-oqibat singari insoniy xislatlarni ulug‘laganini ta’kidlash lozim. Tabiiyki, kamtarin hayot tarafdori bo‘lgan Shukur Xolmirzayev shunday xislatli adiblarni o‘ziga yaqin olar edi. U bu borada ayniqsa yozuvchi Shuhratni alohida ehtirom bilan eslaydi. Shuhratning bag‘rikengligi, o‘ziga dushmanlik qilgan insonlarga ham yaxshilik tilagani va ayni paytda shu xislatlari bilan odamlarni ibratga chorlaganini Shukur Xolmirzayev bir qancha o‘rinlarda turli munosabatlar bilan e’tirof etadi.

Ustozlardan yozish uslubi, ijod texnikasi bobida ko‘p narsalarni o‘rgangan Shukur Xolmirzayev ularning hayotdagi tutumlariga ham befarq qaramagan, balki o‘zi tanlagan axloqiy tamoyillarda ham ularga hamfikir bo‘lgan. Hayotda juda kamtarin, faqirona yashagan yozuvchi dabdabozlik, xo‘jako‘rsinlikni jinidan battar yomon ko‘rardi. Shu bois ham, boshqa adiblar o‘zlarining ellik, oltmish yoshlik yubileylarini katta-katta tantanalar bilan nishonlayotgan bir paytda Shukur Xolmirzayev ellik yoshga to‘lgan kuni o‘zining Do‘rmondagi kamtaringina

kulbasida o'tiradi. Uni qutlab borgan yozuvchi Shuhratning: *"Nega birovga bildirmading (ellikka kirganingni demoqchi – O.S.)?"* – degan savoliga: *"Endi, nima keragi bor... O'zimni ko'rsatib nima topaman, Shuhrat aka? Yozganim – amal..."* – deydi va o'ziga qattiq ta'sir qilgan bir voqeani hikoya qilib beradi: *"(Flober – O.S.) ellikka kirganini o'sha kuni (tug'ilgan kuni – O.S.) eslagan ekan. Mopassanga xat yozibdi. "Dorogoy Gi, priyezjay pojalusta. Miliy moskvich ostavil u menya russkuyu vodku. Vipem. Segodnya mne ispolnyayetsya pyatdestya let..."*. ...Holbuki, u o'shanda olam taniydigan yozuvchi bo'lgan. *"Bovariya xonim"*ni yozgan... Shuhrat aka, ular tamani bilishmas ekan. Ayniqsa, hukumatdan. Ularda Yozuvchilar uyushmasiyam bo'lmagan ekan... Qolaversa, Floberning o'zini shunaqa – xolis, mag'rur bir inson o'tgan ekan. Lekin, Shuhrat aka, men ularga taqlid qilganim yo'q. O'zim, o'zim uyalaman: ellikka kirdim, nishonlasam, deb yurgandan ko'ra, o'zimni bo'g'ib..." [Xolmirzayev Sh., 2007; 123]. Adib faqat yozganlarida emas, hayotda ham shunday axloqiy tamoyillarga rioya qilganini zamondoshlari, salaflari tasdiqlaydi. Jumladan, O'tkir Hoshimov ijodkor do'sti haqida eslarkan, *"Shukur haqiqiy adabiyot fidoyisi edi, haqiqiy adib edi. Qo'sha-qo'sha "uchastka"lar solmadi, qo'sha-qo'sha mashinalar olmadi, saunali dachalar qurmadi. Nuqul ijod qildi..."* [Hoshimov O'., 2010; 41] deb ta'kidlaydi. Yozuvchining adabiyotga sidqidildan xizmat qilganini adabiyotshunos Qozoqboy Yo'ldoshev ham tasdiqlaydi: *"So'z odamlari orasida men faqat Shukur Xolmirzayevnigina adabiyot fidoyisi deb ayta olaman. Shukur aka o'zidan ko'ra adabiyotni ko'proq sevmog'ning uddasidan chiqdi. U qulayliklardan voz kechib, adabiyotga xizmat qilishga o'zida kuch topa oldi. Yozuvchi adabiyotni o'ziga xizmat qildirmadi, aksincha, bir umr unga xizmat qildi"* [Yo'ldoshev Q., 2002].

Atoqli adabiyotshunos Mixail Baxtin ijodkor shaxsini o'rganishda e'tiborda tutish lozim bo'lgan omillardan biri sifatida muallifni o'z davrining shart-sharoiti, adabiy mezonlari bilan birgalikda bog'lab o'rganish shartini keltiradi [Baxtin M., 2003; 216]. Shukur Xolmirzayev garchi sovet tuzumining noinsoniy siyosatini rad etsa-da, o'sha davrda yashagan insonlar, ayniqsa, ijodkorlar faoliyatiga baho berishda yakkash qoralash yo'lidan bormaslik kerakligini ta'kidlaydi. Jumladan, *"Adabiyot o'ladimi?"* sarlavhali mashhur maqolasida ijtimoiy-ma'naviy jabhadagi yangilanishlar buhronida ijodkorlarning tiynatida ham o'zgarishlar yuz berganini ta'kidlaydi va bu holat jamiyatda yozuvchilikka e'tiborning susayishi, ijodkor mavqeyining pasayib ketishiga sabab bo'lmoqda, degan xulosa chiqaradi. *"Yozuvchining el-yurt nazaridagi obro'yi ham tushib ketayotgani ayondirki, buning sababi nimada? Mening fikrimcha, ilk sabablaridan biri o'zimizda: "Haqiqatni aytish kerak! Demokratiya zamoni!" deya hovliqib ketib, eng mo'tabar adiblarimiz, shoir va shoirlarimizning ham – beayb Parvardigor! – mustabid tuzum tazyiqi, o'lim xavfi ostida qilib qo'ygan ayrim "gunoh"larini kavlab topib, matbuotda (demokratik matbuotimizda!) e'lon qilishlar bo'ldi"* [Xolmirzayev Sh., 1998].

Darhaqiqat, Shukur Xolmirzayevning adabiyotga fidoyiligi, bir tomondan, zamondoshlarining e'tirofida ko'rinsa, boshqa jihatdan, ijodida namoyon bo'ladi. Masalan, adib umrining oxirgi o'n-o'n besh yilida bitgan bir qator asarlarida, xususan, *"Olabo'ji"*, *"Dinozavr"* romanlari, *"Bulut to'sgan oy"*, *"Quyosh-ku falakda kezib yuribdi..."*, *"Arosat"* hikoyalarida jamiyatda kechayotgan o'zgarishlarga

moslasholmay qiynalayotgan, ikki yo‘l orasida qolgan iztirobdagi ijodkor – yozuvchi obrazini gavdalantirdi. Bu bejiz emas. Chunki aynan shunday ruhdagi qahramonlar, tabiatan adabiyotga, san‘atga, tarixga fidoyiliklari; turli talotumlar vaqtida suv betidagi xasdek yuzaga qalqib chiqqan olg‘irlik, o‘zbilarmonlik, manmanlik kabi illatlarning urchib ketayotganini qabul qilolmasliklari bilan muallifga – Shukur Xolmirzayevning o‘ziga o‘xshaydi. Chunonchi, “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi...” hikoyasi qahramoni Quدراتning: *“Ma’naviyatning qadri shunchalar tushib ketadimi? Yeb, ichib, boringki, tug‘dirib, uxlaydiganlar zamoni kelganday: holbuki, bu ish – faqat jonli jonivorlarga xosdir. Axir, bizlar – odam...”* degan o‘kinchlarida yoxud *“...mening mafkuram – hayotni boricha sevisish edi. Haliyam undan qaytmagan edim. Ammo... ...shu hayotning o‘zi, nima balo, charchatganmidi, jonga tekkanmidi, bilmayman”* [Xolmirzayev Sh., 2005; 230] qabilidagi ikkilanishlarida muallifning ham o‘y-fikrlari, iztiroblari bo‘rtib ko‘rinadi.

Shukur Xolmirzayevning badiiy asarlari ham, axloqiy-estetik qarashlari ham Insonni anglash bobida katta ibrat maktabidir. Yozuvchining fikricha, gohida zamona zayliga uchib, erkinlikni beboshvoqlik tarzida tushunadiganlar ham bo‘y ko‘rsatib qolyaptiki, bunday “o‘z fikriga egaligi” bilan maqtanadiganlar insonlararo munosabatlarning mezoni bo‘lgan umumqadriyatlar ham fikrdan o‘sib chiqqanini, lekin ular vaqt sinovini engib o‘tgan haqiqatlar ekanini unutib qo‘yadilar. Adib yozadi: *“...Olamda shunday haqiqatlar borki, jumladan, Yaxshiligu Yomonlik, Nodonligu Johillik, Rahm-shafqatu bularning aksi... Bu tamoyillarga nisbatan har xil ema-as, BIR xil fikr, bir xil ko‘zqarash bo‘lishi kerak-ku!”* [Xolmirzayev Sh., 2004] Bunday ko‘zqarash esa yakranglik emas, balki fikrlar xilma-xilligiga yo‘l ochuvchi yondashuvdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Бахтин М. Автор и герой в эстетической деятельности. Собрание сочинений. Т. 1. – М.: Искусство, 2003.
- Йўлдошев Қ. Сўз кудрати (Сухбатдош – Нилуфар Сафо)//“Моҳият”, 2002 йил 15 ноябрь.
- Тошбоев О. Абдий замондош. Шукур Холмирзаев ҳаёти ва ижодий фаолиятидан лавҳалар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2018.
- Тўлаганова С. Ижодкор шахси ва адабий қаҳрамон муаммоси (Абдулла Қодирий ижоди мисолида). Фил.ф.д. (DSc) ... диссертация автореферати. –Т.: 2019.
- Холмирзаев Ш. “Адабиёт ўладими?”//“Тафаккур”, 1998. № 2.
- Холмирзаев Ш. Абдулла Қаҳҳорни эслаб // “Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида”. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
- Холмирзаев Ш. Адиб шахс бўлиши керак (Сухбатдош – Камол Матёкубов)//“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991 йил 1 ноябрь.
- Холмирзаев Ш. Айтар сўзимизга масъул бўлайлик (Сухбатдош – Аҳмад Отабоев)//“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2002 йил 1 январь.
- Холмирзаев Ш. Ёзувчи ким?//“Ёзувчи”, 1997 йил 9 апрель.

- Холмирзаев Ш. Инсонни кашф этиш бахти (Сухбатдош – Тоир Юнус)//“Шарк юлдузи”, 1993. № 9.
- Холмирзаев Ш. Сайланма. II жилд. –Т.: “Шарк” НМАК, 2005.
- Холмирзаев Ш. Сайланма. IV жилд. –Т.: “Шарк” НМАК, 2007.
- Холмирзаев Ш. Толстойнинг нияти мени мафтун этган (Сухбатдош – Мурод Абдуллаев)//“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2004 йил 13 февраль.
- Холмирзаев Ш. Шолохов сабоқларидан бири//“Ёшлик”, 1984. № 5.
- Холмирзаев Ш. Ҳақиқатни ҳақ киши айтади (Сухбатдош – Тўрамурод Раҳмонов)//“Термиз оқшоми”, 2002 йил 29 апрель.
- Хушбоқ Ж. Лев Толстойнинг ажабтовур тақдири//“Жаҳон адабиёти”, 2008. № 1.
- Ҳошимов Ў. Сурхон нафаси//Шукур Холмирзаев замондошлари хотирасида. – Т.: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2010.

O‘TKIR HOSHIMOVNING “NUR BORKI, SOYA BOR” ROMANIDA ZIYOLI OBRAZI

Begali MO‘MINOV

Andijon davlat universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada O‘tkir Hoshimovning “Nur borki, soya bor” romanidagi ziyoli obrazi va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi ziddiyatlarning badiiy talqini o‘z ifodasini topgan.

Kalit so‘zlar: ziyoli obrazi, ijtimoiy muhit, konflikt, xarakter, ma’naviy qarashlar, davr ruhi, ijtimoiy muammolar.

Jamiyatning ijtimoiy-ma’naviy taraqqiyoti ko‘p jihatdan undagi ziyolilarning jamiyatda tutgan o‘rni va o‘sha jamiyat a’zolarining ularga bo‘lgan munosabati bilan belgilanadi. XX asr milliy tariximizga nazar solinsa, unda ziyolilarning tutgan o‘rni ham, ularga munosabat ham muttasil o‘zgarishda bo‘lganini ko‘rish mumkin. Tabiiyki, bu narsa ijtimoiy hayot oynasi bo‘lmish badiiy adabiyotda o‘z aksini topgan. Agar jadid adiblari ziyoli obrazini markazga qo‘yib, mavjud ijtimoiy hayotni uning nigohi-la tahlil qilishga intilgan bo‘lsalar, sho‘ro davrida ziyoli obrazi uzoq vaqt “mehnat kishisi” soyasida qolib keldi. Jadid adabiyotidagi ziyoli ijtimoiy hayotni tanqidiy nazar bilan kuzatib, undagi illatlar sababi va ulardan qutulib, taraqqiy qilish imkoniyatlari haqida o‘ylayotgan, izlanayotgan inson edi. Sho‘ro adabiyoti ziyolini orqa planga surdigina emas, balki uni eng muhim atributi – o‘ylashdan mahrum etdi.

70-80-yillarda e‘lon qilingan nasriy asarlarning aksariyatida xarakterlar o‘zgarishi, qahramonlardagi keskin ma’naviy-ruhiy yangilanishning guvohi bo‘lamiz. Bu holat, avvalo, 60-70-yillardagi ziyoli obrazlari bilan 70-yillar oxiri 80-

yillar nasridagi ziyoli obrazlarining qiyosiy tahlilida aniq ko'zga tashlanadi. Bu ikki davr nasridagi ziyoli qahramonlarning qiyosiy tahlili ikki adabiy avlod badiiy-estetik tamoyillaridagi farqlarni aniqlash imkonini beradi.

Ma'lumki, 60-70-yillar jamiyatda sotsialistik g'oyalarga ishonch "qayta tiriltirilgan" davr bo'ldi. Ya'ni, jamiyat hayotidagi barcha muammolar shaxsga sig'inish oqibatlariga yo'yilib, endi ko'pchilikda "partiya va hukumatimiz siyosati to'g'ri yo'lga tushdi, yaqin kelajakda kommunistik jamiyat quriladi" degan ishonch tug'dirilgan edi. 60-70-yillarda ijod qilgan Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, O'lmas Umarbekov, O'tkir Hoshimov, Shukur Xolmirzayev kabi aksar nosirlarimiz adabiyotga 50-yillarning oxirlaridan kirib kelgani e'tiborga olinsa, ularning ijtimoiy qarashlari asosini ana shu ishonch tashkil etadi. Shu bois bu avlod yaratgan asarlarning qahramonlari – kurashchan kishilar, ularning talqinida tashqi xatti-harakat etakchi. Zero, bu qahramonlar (mualliflari kabi) o'sha g'oya, o'sha maqsad bilan yashaydi, kurashadi.

Adabiyotni chin ma'noda hayotning aksi deb qaraydigan bo'lsak, ijodkor ana shu hayotiy voqealikni badiiy idrok etib, kitobxonga estetik ta'sir etadigan, uning hayotga bo'lgan munosabatini o'zgartirishiga turtki bo'ladigan muallim bo'lishi zarur. Shundagina u o'zi ko'zlagan maqsadga erisha oladi. Taniqli adib O'tkir Hoshimovni ana shunday nigohi teran, insonlarning o'ylari, kechinmalarini zukkolik bilan ilg'ay oladigan yozuvchilardan desak, yanglishmagan bo'lamiz. Uning ilk hikoyalari va qissalaridan tortib ko'pchilikning e'tirofiga sazovor bo'lgan romanlari ham davr sinovlaridan omon o'tib, adabiyotimizning ko'rkli asarlaridan bo'lib qolayotgani bizning yutug'imizdir.

Adibning 70-yillarda yaratilgan "Nur borki, soya bor" romani o'sha davr ruhini yaqqol ifodalagan asarlardan biri hisoblanadi. Asarda ziyoli obrazlari vositasida jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, turg'unlik davriga xos illatlar, kishilarning turfa xil qarashlari, orzu-intilishlari, umuman, "nur" va "soya"lar orasidagi ziddiyat mahorat bilan tasvirlangan. Romandagi Shyerzod, Farida, Sirojiddin, Zuhra, Sayfi Soqiyevich, Shoir, Elmira, Qilich Valiyev, Sulaymon Rustamovich, Rais buva, muharrir kabi personajlar o'ziga xos xarakter-sajiyasi bilan asarning g'oyaviy mazmunini ochib berishda alohida o'rin tutadi. Romanning asosiy qahramoni Shyerzod Samandarov – jurnalist yigit. U o'zining haqiqatgo'yligi, adolatpeshaligi, har bir ishga vijdonan yondashishi bilan boshqalardan ajralib turadi. Shu bilan birga, uning o'ziga xos "qaysar" xarakteri hayotida turli xil kutilmagan sinovlarga ro'baro' kelishiga sabab bo'ladi. U qishloqdan kelib shahar hayotini ko'rди, odamlarning qarashlari o'zgarib ketganligiga, jamiyatda notenglik, o'zbilarmonchilik, poraxo'rlik, xudbinlik avj olib borayotganligiga guvoh bo'ldi. Ayniqsa, magazin mudiri Sayfi Soqiyevich bilan bo'lgan munosabatlar, Rais buvaning adolatsiz siyosatiga qarshi chiqishlari undagi kurashchanlik tuyg'usini yanada kuchaytirib yubordi. Romanda Shyerzodning o'ta qaltis siyosiy vaziyatda ham Raisga qarshi chiqib, qiynalayotgan odamlarning, paxta dalasida yurgan yosh bolalarning taqdiri haqida o'z fikrlarini dadil ayta olishi davr nuqtai nazaridan yozuvchining ma'lum ma'nodagi jasorati kabi ko'rinadi:

-Xo'sh, nima demoqchisiz? – dedi zaharxanda bilan ko'zlarini qisib. – Bizning aybimiz nima ekan, o'rtoq shoir? Shyerzod Rais buvaning piyola tutgan qo'li asabiy

titrayotganini ko'rdi. Yo'q, u raisning qo'rqqanidan emas, g'azabdan titrayotganini tushunib turardi. Shuning uchun yanayam xotirjamroq gapirdi.

-Hali suyagi qotmagan bolalarni dalaga haydab chiqishga hech kimning haqqi yo'q, – dedi yana choy quya turib. – To'rtinchi sinf o'quvchilari hali ona suti og'zidan ketmagan bolalar... Buni o'zingiz ham yaxshi bilasiz.

-... Shaharga borib soyaparvar bo'p qopsiz, – dedi ovozi xirillab, – qishloq bolasi mehnatga bo'yin egishi kerak. Men soyaparvarlarni yomon ko'raman.

-Noinsoflik qilmang, Rais buva! – dedi Shyerzod o'ychan bir tarzda. – Qishloq bolasi sizga nima qilib bersin tag'in?! Bahor chiqishi bilan pillaga qarashsa, yozda o'toq qilsa, uch oy kuz umri paxta terish bilan o'tsa! Tag'in nima haqqingiz qoldi?

Ko'ramizki, asar qahramonlari o'rtasidagi bunday ziddiyatlar nafaqat romanning badiiy qimmatini oshirishga, balki ijodkorning badiiy maqsadini ifodalashga ham katta xizmat qilgan. Paxta yakkahokimligining og'ir asoratlari millionlab kishilarning, yosh avlodning jismonan va ma'nan nosog'lom bo'lishiga, ularning ertangi hayotiga salbiy ta'sir etganligi, ammo bunday muammolar jamiyatda haligacha o'z echimini topmay kelayotganligi asarda tafakkur tarzi o'zgarayotgan ziyoli shaxslar tomonidan mushohada qilinadi, o'ziga xos echimlar topishga urinish seziladi. Yaxshiki, jamiyatda Rauf Abdullayevich, Zuhra, Doktor opa, Sulaymon Rustamovich, Abduvohid kabi samimiy, vijdonli, oqko'ngil odamlar ham bor. Asarda Shyerzodning qalbini o'rtayotgan savollar Sulaymon Rustamov bilan bo'lgan suhbatda yana ham oydinlashdi, u hammasini tushungandek taskin topdi: "Siz nurli kunlarimizda soyalar qayoqdan paydo bo'lyapti dedingiz. – U Shyerzodning qo'lini hamon kaftida ushlab turarkan, ohista qo'shib qo'ydi. – Gap bundoq, o'g'lim, bunaqa soyalar har doim bo'lgan. Hozir ham bor. Keyin ham bo'ladi. Ammo ular borgan sayin ko'zga xunuk ko'rinyaptimi, bilingki nur ko'payib boryapti. Lekin u o'zidan-o'zi yo'qolmaydi..."

Romanda 70-yillardagi ijtimoiy-siyosiy muhit, undagi ma'naviy-axloqiy muammolar, insoniy munosabatlar o'ziga xos badiiy talqin etilgan. Yozuvchi o'zini qiynayotgan muammolarni kengroq va batafsil tasvirlash uchun roman janri imkoniyatlaridan foydalangan. Romanda davr ziyolilari va ijtimoiy muhit o'rtasidagi konfliktlar hayotiy misollar bilan ishonarli tarzda yoritilgan. Adib dolzarb mavzuga qo'l urib, o'sha davr kishilarining ma'naviy-ruhiy olamini, orzu-istaklarini, dardu hasratlarini umumlashma obrazlar qiyofasida ochib bergan. Romanda Shyerzod Samandarov obrazi endigina shakllanayotgan, mavjud tuzum illatlarini tushunib, ularga murosasiz munosabatda bo'layotgan, shu bilan birga, o'z maqsadi yo'lida sobit harakat qilayotgan yosh kadr sifatida ko'proq ijodkor niyatiga mos ravishda reallashadi. Roman haqida yozuvchi bilan birga safarda bo'lib, keyingi holatini yaqindan bilgan professor Abdug'afur Rasulov shunday deydi: "Nur borki, soya bor" romanida yozuvchining holati bosh qahramon, gazetada ishlaydigan, hikoyalari bilan mashhur bo'lib qolgan, yurak xastaligi bilan kasalxonaga tushgan, professor Rauf Abdullayev klinikasida shifo topayotgan Shyerzodga ko'chgan edi. Shyerzod ko'p jihati bilan O'tkir Hoshimovning o'zi edi".

Asar yakunida qarama-qarshi kuchlarning engilishi, adolatning tantana qilishi ham kitobxonda ijobiy tendensiya uyg'otishga, ijtimoiy hayotdagi yangilanishlarga

ishonch tuygʻusini uygʻotishga yoʻnaltirilgandek tuyuladi. Hali sotsialistik gʻoyalar hukmron boʻlib turgan bir paytda bunday illatlarning koʻpayishi, noqonuniy ishlarning avj olishi, albatta, jamiyatda maʼnaviy tanazzulning koʻrinishi sifatida asarda oʻz ifodasini topgan. Bu esa uzoq vaqtlardan buyon ichdan ezilib, dardini hech kimsaga aytolmay, turmushning turfa sinovlariga dosh berib kelayotgan xalqning ahvolidan xabar berayotgandek edi.

Sherzod jurnalist boʻlgani sababli oʻzining bosh vazifasini hayotda haqiqat tantanasi uchun kurashmoq deb biladi. Albatta, u oʻz faoliyatining boshida ancha gʻoʻr, soddalik qiladi, balandparvoz gaplarga ishonadi, adolat oʻrnatishni juda oson koʻchadigan ish deb biladi. Faqat qarama-qarshi kuchlar bilan hayot-mamot kurashiga kirgandan keyin, oʻzi tuhmatlarga uchrab, juda katta qiyinchiliklar bilan haqiqatga erishgandan keyingina Shyerzod hayotning nechogʻlik murakkab ekaniga amin boʻladi.

Umuman, romanda qalamga olingan hayot materiali, yaʼni davr muammolarini teran anglagan, unga oʻz munosabatini bildirayotgan ziyoli shaxslar va ularga qarshi kuchlarning harakatlari oʻsha davr uchun nechogʻlik ahamiyatli boʻlsa, hozirgi kunda ham ana shunday dolzarb ahamiyat kasb etishini koʻrishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sharafiddinov O. Haqiqatga sadoqat. – Toshkent. “Adabiyot va sanʼat”, 1989 y.
2. Karimov N. Mamajonov S. va boshqalar. XX asr oʻzbek adabiyoti tarixi. – Toshkent. “Oʻqituvchi”. 1999 y.
3. Abdugʻafur Rasulov. Ardoqli adib. – Toshkent, “Sharq”, 2001 y.
4. Mirzayev S. Soʻz sanʼatkori. El sevgan adib. Nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. – T. “Mumtoz soʻz”, 2011y.
5. Oʻtkir Hoshimov. Nur borki, soya bor. – T., “Yangi asr avlodi”. 2018.

O'ZBEK NASRIDA SHIFOKOR OBRAZI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Sohiba KARIMOVA

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
3-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada shifokor obraziga tegishli unsurlar tahlil qilingan. Maqolada qo'yilgan muammo G'afur G'ulomning "Yodgor" va Shukur Xolmirzayevning "Bodom qishda gulladi" asarlari misolida o'rganilgan. Shifokor obraziga xos ayrim xususiyatlarga misollar keltirilgan. Shifokor obrazi yuzasidan umumlashma xulosasini bergan. Maqolada asosan yozuvchilarning tibbiy obrazini ochib bergan epizodlarga diqqat qaratilgan. Maqola zaruriy adabiyotlar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, qissa, obraz, shifokor, adabiy janr, tasvir.

Annotation: The aim of the article is to analyze peculiarities aspects of medicine in uzbek literature. The article's problem has been studied and classified over the Gafur Gulom's story "Yodgor" and Shukur Xalmirzayev's creative work "Bodom qishda gulladi". Has given examples in order to doctors figure's quality. The author gives her own opinion of the doctors figure.. Especially is payed attention to writer's epizods which watched medical figuratives by author. This artile is provided with needful soures.

Key words: story, essay, figuratives, doctor, literature genre, description

O'zbek adabiyoti maydonida ham hozirgi kunda jahon miqyosida o'rganilayotgan adabiy masalalar asta-sekin bo'y ko'rsatmoqda. Xususan, nasriy asarlarning adabiyotshunos olimlar tomonidan turli qirralari tadqiq qilinmoqda. Shular qatorida bugungi adabiyotshunoslikning markaziy muammosi bo'lgan insonga, bosh qahramon – ya'ni poetik obrazga diqqat qaratish juda dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Badiiy asardagi har bir obraz o'ziga xos poetik g'oyani namoyon etishga xizmat qiladi. Adabiy obraz haqida adabiyotshunoslik kitoblarda quyidagi fikr beriladi: "Badiiy obraz deganda, borliq (undagi inson, narsa, hodisa va h.)ning san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksi tushuniladi".⁵⁶ Obrazlarda hayotdagi haqiqiy hodisalar umumlashadi. Demak, badiiy asarlardagi shifokor obraziga ijtimoiy hayotdagi shu kasb egalarining umumlashgan ko'rinishi sifatida qarash lozim.

Har qanday asarning markazida inson obrazi turar ekan, ularning hayotdagi kasb-korlari ham turlicha bo'lishi tabiiy. Nasriy asarlardagi ayrim qahramonlarning qanday kasb egasi ekani ba'zan ahamiyatsiz bo'lishi mumkin, ammo biz obyekt qilib olgan mavzu e'tiboridan obrazning kim ekani, kasbi, sihat-salomatligi, ruhiy kayfiyati muhim sanaladi. Jahon adabiyotiga nazar tashlaydigan bo'lsak, biz unda

---

⁵⁶ Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. -T: Akademnashr, 2010, 44-b.

ko'plab shifokor obrazlarini topishimiz mumkin. Albatta, ushbu obrazlar dunyo miqyosida allaqachon tadqiq etib bo'lingan. Xususan, Alber Kamyuning "Vabo" asarida shifokor obrazini xarakter jihatidan juda yaxshi namoyon bo'lgan deyish mumkin. Ushbu obrazda haqiqiy shifokorga xos barcha jihatlar mavjud. Bundan tashqari, mashhur yozuvchi Artur Konan Doylning Doktor Vatson obrazi ham maromiga etgan obrazlar sirasiga kiradi. Albatta, u asarda asosiy qahramon emas, ammo u orqali bosh qahramon xakteri yanada yaxshi ochib beriladi.

Zamonaviy o'zbek nasrida tabib, shifokor obrazlari unchalik ko'p uchramaydi, ammo mavjud bo'lganlari tadqiq qilishga arziydi. G'afur G'ulomning "Yodgor" qissasidagi Jo'ra obrazi misolida tibbiyot xodimi ko'rish mumkin. Asarda uning kasbi harbiy shifokor sifatida beriladi. Qahramonning aynan shu kasbni tanlashiga hayotning o'zi majbur etadi. Inson doim o'z taqdiriga so'zsiz bo'ysunishini aynan mana shu obraz misolida ham ko'rish mumkin. "Xullasi, qarindosh-urug', mahalla, tanish-bilishlarlardan turtki eyaverib xit bo'lib ketdim, nomim yomonlikka yoyildi, kim ko'rgan ta'na qilib ta'sir beradi.

Shu kezlarda mening jonimga bir tasodif ora kirdi. Yoshim yigirma ikkida bo'lgani uchun harbiy xizmatga chaqiriq bo'lib, mahalla komissiyasi Harbiy komissariatning povestkasini topshirdi. Bu narsa menga juda yoqib tushdi"⁵⁷.

Asarning bosh qahramoni bo'lgan Jo'ra harbiy xizmatda yaxshi xizmat qilgani bois boshliqlar nazariga tushadi. Unga mukofot sifatida oliy o'quv yurtida o'qish uchun yo'llanma beriladi. U tibbiyot bilim yurtiga o'qishga kiradi. Buni qarangki, Jo'ra yillar o'tib yaxshi harbiy shifokor bo'lib etishadi. Shifokorlik orqali qahramon nafaqat insonlarni davolaydi, balki o'zining izdan chiqqan, dardli hayotini ham o'nglab oladi. G'afur G'ulomning badiiy mahorati shundaki, u Jo'rani malomatlardan qutqarish va ayni paytda Yodgorning onasi bilan yana qayta uchrashtirish maqsadida shifokor obrazini vosita qiladi. Chunki shifokor huzuriga qanchadan-qancha tanish-u notanish bemorlar keladi, dardini to'kadi, boshidan kechgan hayotini so'zlab beradi. Kunlarning birida Jo'raning huzuriga o'sha yigitlik pallasida qo'liga go'dakni tutqazib ketgan ayol keladi. Jo'ra Mehrixonni qayta uchratganida tanimaydi, uni bemor deb qabul qiladi: "Yoshi yigirma to'rt-yigirma beshlarga kirgan bir juvon. Men uni doktorlarga xos bir ezmalik bilan diqqat qilib tekshirib ko'rdim. Bilmadim, boshqa doktorlar qanday hukmga kelgan ekanlar, menimcha, xotinda o'tkir asabiylikdan boshqa hech qanday jiddiy kasallik ko'rinmas edi"⁵⁸. Ammo Jo'ra Mehrixonni tanigach, uning asabiyligi sababi va davosini topganday bo'ladi: "U yarim telba edi. Hissiyot agar muhit bo'lsa, u shu muhitning to'liqiniga asir bo'lgan bir cho'loq chumoli...

Menda shafqat – o'chni engdi, mehr – g'azabni, go'yo so'qir paxsa devorlardan shaftolilar mo'ralagan uzun va jimjit bog' ko'chaning yalla bedard chapanisi edim"⁵⁹. Bemorning achinarli ahvolini ko'rgan shifokor unga nisbatan asragan necha yillik adovatini bir zumda unutadi. Bu o'zragish ham asardagi

⁵⁷ G'ulom G'. Yodgor. –T, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983, 57-b.

⁵⁸ G'ulom G'. Yodgor. –T, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983, 67-b.

⁵⁹ G'ulom G'. Yodgor. –T, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983, 68-b.

shifokor xarakteridagi insonsonparvarlik, mehr-muruvvatni ochib berishga xizmat qiladi.

Inson jismini shifokor o'rganadi, shu bilan birga uni davolaydi. Yozuvchi uchun esa insonning borlig'i, his-tuyg'ulari va ruhiyati asosiy obyekt sanaladi. Shuning uchun u yozgan asarlari o'quvchi ma'naviy-ruhiy dunyosiga ta'sir etadi. Bu ikki soha bir qaraganda bir-biriga aloqasizday tuyulishi mumkin. Biroq tabiblar ham, adiblar ham har doim – butun faoliyati davomida Insondek mo'tabar zot ustida fikrlaydi.

Fransuz yozuvchisi A.Moruaning fikricha, yozuvchi ham, shifokor ham “astoydil insonlar bilan qiziqadi, ikkisi ham berkitilgan yashirin qiyofani topishga intiladi. Ikkisi ham o'z shaxsiy hayotidan chiqib ketgan holda o'zganing hayotiga kirib boradi”. Tabib inson jismonan sog'ligini asraydi, u haqida qayg'uradi. Adib esa ma'naviy sog'likni, ruhan etuklikni ta'minlaydi. Har ikkisining ham e'tibor markazida inson turadi. Har ikkisining ham maqsadi insonni kamolotga etkazish sanaladi.

Shukur Xolmizaevning “Bodom qishda gulladi” hikoyasidagi shifokor obrazi o'ziga xos tabiatga ega. Qobil doktor o'z ishining ustasi, shuning bilan birga she'riyatga ham qiziqadi. Yozuvchi shifokorni: “U nuqul Usmon Nosirning she'rlaridan ko'chirib kelib, menga ko'rsatadi. Men unga “Yaxshi she'r yozibsiz”, deyman. U: “Men baribir shoir bo'lmayman. Shunchaki ko'ngil uchun...” deb qo'yadi. O'zining ahvoli-ku ma'lum, mening yolg'on gapirishimni ham bilsa kerak. Mayli-da. Vaqtini ayamay bir shoirdan she'r ko'chiribdimi... yaxshi ko'rganidan ko'chirgan”, deya tasvirlaydi.⁶⁰ Mana shu obraz vositasida yozuvchi ko'pgina shifokorlar tabiatida uchraydigan adabiyotga bo'lgan muhabbatni ham aks ettiradi. To'g'ri, shifokor shoirchalik she'r yozolmas, ammo uning she'rga bo'lgan munosabati, mehri shoirnikidan kam emas. Chunki shifokor uchun gohida so'z juda katta davolovchi quvvat kasb etadi. Ba'zan turli toifadagi o'ta jiddiy muolajalar, dori-darmonlar qila olmagan ishni – davoni bittagina umidbaxsh so'z bajaradi. Ana shu joyda so'zning qudrati yaqqol namoyon bo'ladi.

Xulosa shundan iboratki, adabiyotdagi har bir obraz singari shifokor obrazi ham o'zining alohida o'rniga, mavqeyiga ega bo'lgan muhim obrazlardan biri sanaladi. Badiiy adabiyotdagi shifokor obrazi vositasida yozuvchilar o'z badiiy g'oyalarini ifodalash yo'lida foydalanadi. Yozuvchining qiynayotgan turli muammolar shifokor obrazi orqali yuzaga chiqadi. Shu bilan birga, adib o'vsha dardlarga shifokor bilan birgalikda davo izlaydi. Bundan tashqari, shifokor obrazi ko'pincha ibratli, xokisor, muruvvatli insonlar xarakterini ko'rsatish maqsadida qo'llaniladi. Bu esa adabiyotga xos muhim xususiyatlardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. -T: Akademnashr, 2010.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд.-Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006 йил.

---

⁶⁰ Xolmirzaev Sh. Saylanma 1-jild. Hikoyalar // Bodom qishda gulladi. Sharq. -T, 2003, 150-b.

3. Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari. –T.: O‘zbekiston.2002.
4. G‘ulom G‘. Yodgor. –T, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.
5. Xolmirzaev Sh. Saylanma 1-jild. Hikoyalar // Bodom qishda gulladi. Sharq. - T, 2003.

MUTOLAANING IJOD JARAYONIDA TUTGAN O‘RNI

Nafisa KARIMOVA

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
2-bosqich tayanch doktoranti**

Annotatsiya: maqolada mutolaaning yozuvchi va shoirlar faoliyatidagi o‘rni va ahamiyati haqida so‘z boradi. Yosh ijodkorlarga mos tavsiyalar berilgan. Kitob va ijodkor munosabati nazariy yondashuvlar asosida yoritilgan. Intervyulardan fikr dalili sifatida foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: ijod laboratoriya, kayfiyat, mutolaa, aql mashqi, obraz dunyosi

Abstract: the article talks about the role and importance of reading in the work of writers and poets. Recommendations are given for young artists. The relationship between the book and the creator is explained on the basis of theoretical approaches. Interviews were used as proof of concept

Key words: creative laboratory, mood, reading, intellectual exercise, image world

Mutolaaga ishtiyoqmand kishilarni odatda kitobxon deb ataymiz. Ijodkorlar esa kitobxonlik targ‘ibotchilaridir. Aslida ular dastlab kitobxonlikning eng yuqori cho‘qqisini zabt etib, so‘ngra o‘zlarining ijtimoiy vazifalarini bajarishga kirishadilar. Ijodkorlik asli kitobxonlikdan boshlanadi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Fikr mutolaa bilan tirik. Mutolaa ijodkorga oddiy insonga qaraganda, ko‘p karra ta’sir o‘tkazadi. Yangi g‘oyalarning onasi –mutoladir. Ilhom manbai-kitobdir. Maqolamizda, yosh ijodkorga kitobxonlikning ta’siri, atoqli adiblarning kitobga munosabati, kitobxonlik madaniyatining shaxs tarbiyasidagi o‘rni haqida atroflicha mulohazalarni berib o‘tishga harakat qilamiz. Kitobxonlik garchi mashg‘ulot turi sifatida qaralsa-da, aslida, aqliy mashq hisoblanadi.

Yosh qalamkash qachonki, mutolaa jarayoni bilan jiddiy shug‘ullansa, nafaqat, o‘zbek, balki jahon adabiyoti bilan ham yuzlashsa yozuvchilik kasb emas, balki oliy san’at turi ekanini tushunib etadi. Mutolaa ijodkorlarga keng dunyoqarash, fikr teranligi, falsafaga yaqinlashuvdan tashqari o‘zgalar qoralamasiga munosabat bildirish istagini uyg‘otuvchi yagona vosita sanaladi. Mutolaa uchun material asosan matnni kim yozganligi va nima mavzuda yozilganiga qarab tanlanadi. Yosh qalamkashning etuk ijodkorlarning ijodidan bahramand bo‘lishi, unda bora -bora o‘z qoralamalaridagi nuqsonlarni ko‘ra

bilish salohiyatini shakllantiradi. Shuning uchun yosh ijodkorlarga o'z yozganlarini professional yozuvchiniki bilan solishtirma, balki sening yoshingda yozgan dastlabki mashqlari bilan o'zingniki qiyosla, deb ko'rsatma berish lozim bo'lar. Bir guruh yoshlar taniqli yozuvchimiz Nazar Eshonqul bilan uchrashuv bo'lib o'tganda, "Yosh ijodkorlarga qanday yo'l –yo'riq ko'rsatasiz", deb so'rashibdi. Nazar Eshonqul esa "O'qinglar va yozinglar!", deb aytgan, boshqa hech gap aytmagan. Tajribali adiblarning asarlarini o'qigandan keyin tabiiyki, iste'dod zotidagi yozishga bo'lgan moyillik ishga tushadi. Biroq mutolaasiz hech nimaga erishib bo'lmaydi. Mutolaaga qisqacha qilib, yozishga tayyorgarlik jarayoni deyish mumkin. Fundamental asarlar har qanday sharoitda o'z vazifasini, ya'nikim, kitobxon kim bo'lishidan qat'iy nazar ta'sirlantirish funksiyasini bajaradi. Ijodkor shaxsiga xos xususiyatlardan biri shundaki, har qanday fikrni nazardan qochirmaydi, hayotni bor butunicha ko'rish uchun uni ulkan lavhalaridan tortib, elementar unsurlari –yu, hatto bir og'iz so'zni ham fikr analizidan o'tkazadi. O'qilgan asar ham aql chig'irig'idan o'tadi. Asl iste'dodning yozgan asari ikkinchi bir iste'dod egasiga ta'sir o'tkazmay qolmaydi, albatta. Jamiyatning loqaydlikdan yiroq qatlami –bu qalamkashlar qatlamidir. Shuning uchun har qanday ma'rifiy- ma'naviy masalada xalq yozuvchi adiblarning fikri bilan qiziqadi, ularga tayanadi va qo'llab –quvvatlaydi. Xalq tayangan kishilar hayotiy tajriba bilan cheklanmasliklari lozim, nazariy tajribalar kitoblarda mujassam. O'zbek xalqining sevimli adibi Shukur Xolmirzayev kattaroq asarga qo'l urishdan oldin Lev Tolstoyini o'qib, quvvat olishini aytgan[Sh.Otabek, 1: 3]. Bir iste'dodning ikkinchi bir iste'dodga mutolaa orqali ta'siri, ba'zida shunchaki ta'sir bo'lmay, asardan olingan taassurot, ilhom bag'ishlovchi manba bo'lib ham xizmat qiladi. Bu bir hudud doirasidagi jarayon emas, kishilar er yuziga qay darajada tarqalgan bo'lsa, kitobxonlik masalasining dolzarblik darajasi ham shunchalikdir. Qay bir yozuvchi o'zga bir yozuvchining dunyoqarashi bilan tanishgan pallada, ijodiy ta'sirlanish, ilhomlanish hodisasi ro'y beradi, albatta. Ikkinchi bir adibning dunyosiga esa uning kitoblari, mualliflik asarlarini mutolaa qilish orqali kirib boriladi. Chinakam iste'dod egalari o'zlariga yuqori baho bermaydilar. Kimdan nimani o'rganganini ochiq tan oladilar. Argentinalik yozuvchi Xorxe Luis Argentinalik mashhur yozuvchi Luis Borxes: "Rostini aytsam, men yozgan hech qaysi asar o'zimniki emas. Ular kamina o'qigan asarlardan olgan badiiy taassurotlarim xolos"[Luis Borxes, 2: 2]. Borxesning bu gaplaridan so'ng, asar yozishiga sababchi bo'lgan omil boy taassurot va dunyoqarash ekanini ko'rishimiz mumkin. Katta taassurotga ega bo'lish ham, aynan mutolaa orqali erishiladigan ma'naviy muvaffaqiyatning bir turidir. Shu o'rinda, asar yozilishiga turtki bo'luvchi boshqa omillarni ham sanab o'tsak. Jumladan, shaxsan yozuvchi boshidan o'tkazgan hayotiy voqealar, sayohatlar, yozuvchi duch kelgan oddiy va g'ayrioddiy insonlar bilan birga hayotni jamiyatning shunchaki, oddiy kishisi sifatida emas, balki, ijodkorona nazar bilan kuzatilgan jihatlari jam bo'lgan maktublar, tanqidiy bitiklar. Urush yillarida yashagan kishilar ko'rgan –kechirganlarini boricha yozadilar. O'zbek yozuvchisi Shuhratning "Shinelli yillar" asari, urush taassurotlarining mahsulidir. Urush butun xalqqa ham

ma'naviy, ham moddiy jihatdan o'ta kuchli darajada ta'sir o'tkazgandi. Ijodkor butun millatni larzaga solgan unutilmas tarixiy voqeani taassurotlarga boy, jozibali, badiiy shaklda yozib qoldirish ham aynan yozuvchining vazifasi edi. Tarixiylik tamoyiliga asoslanish kitobxonni o'tmishga hayolan qaytaradi, qaysidir ma'noda moziy o'rganishga yordam beradi. Tarixiylik, ya'nikim, reallik bilan kitobxon o'rtasida munosabatning yuzaga kelishi ijodkor mahoratiga bog'liq. Agar yozuvchi chin kitobxon bo'lsa, tarixiy faktlarni badiiylashtira oladi.

Odatda, g'ayrioddiy kishilar oddiy insonlarga qaraganda, ko'proq prototiplik maqomiga erishadilar. Chunki g'ayrioddiy xarakter jamiyatga qay darajada singishi, kun kechirishi, odatlari sinchkov yozuvchilarning e'tiboridan chetda qolmaydi. Buni ham mutolaa natijalaridan biri, deb qarash mumkin. Rus yozuvchisi Anton Chexov "G'ilof bandasi" odamovi obraz bo'lishiga qaramay, ham yozuvchining, ham kitobxonning e'tibor markazidagi obraz. Bu kabi o'rinlarda, kitobxon va obraz munosabatiga duch kelamiz. Kitobxonning obraz odamoviligiga qiziqishi, kitobxon va obraz munosabati kelib chiqqanini ko'rsatadi. O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" asaridagi komissarning esa nima sababdandir qay millatga mansubligi kitobxonga noma'lum bo'lib qolgandi. Bu o'rinda esa kitobxon va mavhumlik munosabati yuzaga kelgan. Balki, bu bilan yozuvchi barcha millatlarda mana shunday xarakter albatta, topiladi, demoqchidir. Nima bo'lganda ham mavhumlik kitobxonni echim izlashga majbur qiladi. Bu esa kitobxonning yanada mushohadali va mulohazali bo'lishiga yordam beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, yosh ijodkorlarning kamol topishida, o'z iste'dodi ustida jiddiy ishlashi va rivojlanishida mutolaa asosiy ahamiyatini namoyon etadi. Kitob fikrni harakatlantiruvchi kuch ekani ko'plab, mutafakkirlar tomonidan e'tirof etilgan. Har bir iste'dod egasi o'z yo'nalishi va uslubi mutolaa yordamida yaratadi.

Kitobxonning fikrlash tezligi har doim amaliy-aqliy mashq, ya'ni mutolaa orqali mustahkamlanib boraveradi. Yozuvchilarning iqrori misolida bu masalalar o'rganilib, kitobxon va ijodkor munosabatida yangi sahifa ochib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shodmon Otabek. "Yozuvchi kitob o'qimaydi...mi?", "Kitob dunyosi" gazetasi 2016 –yil, 23 –son.
2. X.L.Borxes "Jaholatga qarshi ochilgan urush", "Kitob dunyosi" gazzetasi, 2019 –yil, 2 –soni
3. D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva "Adabiyotshunoslik lug'ati", Akademyonashr, Toshkent:2010.
4. Hotam Umurov. "Adabiyotshunoslik nazariyasi", Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.

BEBAHO AYOL OBRAZI (NAZAR ESHONQULNING “Bepoyon osmon hikoyasi” tahlili misolida)

Nurafshon ORIPOVA

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotida ayollar obrazlarining ochib berilishi haqida so‘z boradi. Adibning “Bepoyon osmon” hikoyasi tahlili asosida o‘zbek adabiyotida tasvirlangan bebaho ayollar obrazi tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: befarzandlik mavzusi, ayol obrazi, xarakter, motiv, milliylik, Nazar Eshonqul, hikoya, qissa.

Abstract: This article talks about the revelation of women's images in modern Uzbek literature. Based on the analysis of the writer's story "Bepoyon Osmon", the image of priceless women depicted in Uzbek literature is described.

Key words: childlessness theme, female image, character, motive, nationality, Nazar Eshonqul, story, short story.

Adabiyot yo‘nalishida uchta buyuk mavzu bor. Muhabbat, urush va tinchlik. Jamiki asarlar shu mavzular atrofida bitiladi. Ammo shu uchta yirik mavzular ichida ham doimo ayol obrazlari muhim o‘rin tutadi. Ayollar har qanday zamonda ham jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan deya ayta olmaymiz. Hattoki ayollarni qoramol hisobida sanashgani ham zardushtiylik dinining muqaddas kitobi Avestoda bitilgan. Ayrim arab qabilalarida johiliyat davrida agar oilada qiz farzand dunyoga kelgudek bo‘lsa, tiriklay ko‘mib yuborilganligi haqida ham tarixiy ma’lumotlar ayrim manbalarda keltirib o‘tilgan. Lekin sharq madaniyatida ayollarga qadim qadimdan hurmat va e’tibor ko‘rsatib kelingan. Muqaddas islom dinimizda ham ayollarning havfsizligi ularning oila boshliqlariga ya’ni erkaklarga yuklatilgan. Nazar Eshonqulning realistik uslubdagi nasriy asarlarida sodda va to‘pori qishloq ayollarining taqdirleri va psixologiyasi ochib berilgan. Ushbu asarlar zamonaviy adabiy jarayonning rivojlanishiga munosib hissa qo‘shgan deya baralla ayta olamiz. Jamiyatda ayollar huquqlari uchun kurashish, ularning bilim olishlari va ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o‘z o‘rinlarini topishlari uchun bugungi kunga kelib turli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlarning aks sadosi albatta adabiyotda ham bilinmoqda. Jamiyatdagi ayollar huquqlari o‘zbek mentaliteti niqobi asosida toptalishiga misol bo‘ladigan badiiy asarlar talaygina. Shulardan biri Nazar Eshonqulning “Bepoyon osmon” hikoyasidir. Nazar Eshonqulning har bir asarlarida reallikni, real hayotni ko‘rishimiz mumkin. Aynan shu reallik kitobxonning e’tiborini tortadi desak xato bo‘lmaydi. Uning asarlari haqiqiy Sharq, haqiqiy o‘zbek ayolining ibo-hayoga o‘rangan tuyg‘ularini aks ettirdi. Ayniqsa ob’ekt qilib olingan hikoyaning bosh qahramoni Oyto‘ldi yozuvchining o‘z ta’rifi bilan aytganda *o‘zining yuvoshligi, jonsarakligi, tilidan “jonim”, “jonim” tushmasligi, teng-to‘shlarimning hammasini “o‘zimning bolam” deb erkalashi tufayli barcha qishloq bolalarining ham tutingan onasiga aylangan, ular ulg‘ayib, hayotning*

tashvishlariga o‘ralashib qolib, o‘z jujuqlariga ham mehr berishga vaqtlari etmay qolgach, Oyto‘ldi enamning qishloqdagi har bir norasidaga mehr berishga, ko‘nglini olishga, bironta bola og‘rib, yotib qolganini eshitsa, pishiriqlar-u tabibchilikdan andak xabardor bo‘lgan otasidan o‘rgangan qaynatmalarni damlab, bir pasga bo‘lsa ham ko‘rib, erkalab kelishga har qanday mahal, har qanday faslda, izg‘irin-u jazirada imkon topganidan hayratga tushgan, umr daftarlarining bir burjida hamisha uyining bir chetida ko‘cha to‘ldirib o‘ynayotgan bolalarga havas va orzumand tikilib o‘tiradigan, oldidan o‘tgan har bir bolani uyiga olib kirib, qand-qurslar bilan siylaydigan qiyofada saqlanib qolgan bu o‘ksik ko‘ngil sohibasiga nisbatan mehrlari yanayam oshgan, men tengilarning deyarli hammasining xotirasida qishloq ko‘chalarida yor-yor aytib uzatib kelishayotganda shamol olib qochib ketgan ro‘moli izidan yugurib yurganda bo‘yni-yu ko‘ksini bezab turgan zeb-u gardon jilosida yuzi xuddi to‘lin oyday yorishib ketgan kelinchak bo‘lib qolgan ayol haqiqiy o‘zbek ayoli edi. O‘zi umuman olganda o‘zbek adabiyotida tug‘mas va befarzand ayollar obrazlari ko‘plab asarlarda uchraydi. Aynan shu adibning ya‘ni Nazar Eshonqulning “Urush odamlari” qissasida keltirilgan personaj Hanifa ham bunga misol bo‘la oladi. Ushbu tug‘mas ayol yoki befarzand oila motivi adabiyotimizda novatsiya emas. Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasi qahramonlarining taqdiri hech bir adabiyot ixlosmandiga, o‘qirmanga notanish emas. Qahramonlar ismlari ham bir-biriga monand, Oymomo, Oyto‘ldi... Har ikki asarda ham milliy ruh bor, hamda etarlicha. Milliylik tushunchasiga adabiyotshunoslik ilmida quyidagicha ta‘rif beriladi.

Milliylik u yoki bu millatning ma‘naviy faoliyati va moddiy hayotidagi o‘ziga xosliklardir. “Bepoyon osmon” hikoyasini O‘zbekiston xalq yozuvchisi Erkin A‘zam “Nihoyatda o‘zbaki hikoya” deb ta‘riflaganlar. Ushbu hikoyani o‘qir ekanmiz, aslida jamalaksoch ikki tengdoshlarning fe‘lidagi ikki xil xarakterdan hayratlanamiz. Ammam enamga nisbatan juda **shafqatsiz** va **murosasiz** edi. Enam bechora esa ammamni ko‘rsa, o‘zini qo‘yarga joy topolmay, kalavasini yo‘qotib qo‘yar, har qanday haqoratli gapini indamay boshini egib eshitar, tutingan otamdan ham ko‘ra ammamning tanbehidan cho‘chir, har bir so‘zini qonun, har bir ishorasini, har bir harakatini o‘ziga norozilik deb bilar, ko‘nglini olish uchun jonini berishga ham tayyor edi. Ammam, garchi enam o‘zining jamalakdosh tengdoshlaridan, bolalik so‘qmoqlarida birga o‘ynab o‘sgan dugonalaridan bo‘lsa ham bu uyda o‘zini xuddi qaynonalarday tutar, kira solib tagiga qalin, toza ko‘rpacha tashlashini namoyishkorona kutib turar, so‘ng agar amakim yo erkak kishi bo‘lmasa, xuddi bu uyning sohibasi va bekasiday uyning to‘riga chiqib o‘tirar, enam esa tik turgancha uning har bir imosiga mahtal turar, ammamning sansirab gapirishiga qaramay, “opajon” deb murojaat qilar, **bu uyning xo‘jasi** tabiatan o‘zi kabi yumshoq fe‘l, yuvosh va kamgap bo‘lgan amakim – tutingan otam emas, butun qishloqda o‘zining **tutgan eridan kesishi, zaharli tili-yu, kim bo‘lishdan qat‘iy nazar, odamning betiga tik qarab, shartta gapirishi, odamlarni yuzing-ko‘zing deb o‘tirmasligi** bilan nom qozongan ammam edi.

Nazar Eshonqulning ko‘plab asarlarida bu kabi cho‘rtkesar, dangalchi ayollar tasvirini kuzatishimiz mumkin. Masalan “Urush odamlari” qissasidagi Biydi momo “Shamolni tutib bo‘lmaydi” hikoyasidagi Bayna momo ham aynan shular

jumlasidandir. Bibi Oynaning soʻziga koʻra akasining umrini xarob qilayotgan **erkatoy** kelin hech tugʻay demaydi. Aslida ayb erkatoyni kelinda emasligi Oytoʻldining vafotidan soʻnggina bilinadi. Unda ham barchaga emas, bir necha kishiga xolos. Oytoʻldiga **“tugʻmas qisirligi”** uchun hech kim rahm qilmadi, hamma zolim ammaning yoʻrigʻiga yurdi. Hattoki uy yumushlarini barchasini gardaniga ilib ham, uning boshi ishdan chiqmayotganligini koʻrib ham koʻngillari qurgʻur taskin topmadi. Inson bolasi qanday qilib shunchalik zolim boʻlishi mumkin?! Bir ayolning sabri boʻlsa shuncha boʻlarda. Uning bu jabr-sitamlarga chidashi, xorliklarga sabr qilishi ham yozuvchi soʻzi bilan aytganda Bibi Oynaning **“qishloqning har bir koʻchasida, har bir xonadonida *tugʻ kabi* hilpirab turadigan tilini tiyolmasdi”**. Oytoʻldi tugʻmas boʻlgani bilan bolaning tilini bilardi... Oʻzbekimning irimlaridan ham aylanay. tugʻmas ayol bola isini olsa, tugʻib ketadi deya unga qaynogʻasi va ovsini bir oʻgʻlini farzandlikka berishadi. Bu ham bir marhamatmikin, mehr-shavqatmikin... Hikoyani oʻqigan kitobxon zolim ammadan bir norozi boʻladi, bir unga achinadi. Jigarda, akasini izsiz ketishini istamayapti deya oʻylaydi. Voqealar rivoji esa qizigandan qiziydi. Bola tarbiyasiga aralashuv mojarolari ham hikoya qilingach, ushbu hikoyada Jiyan obrazi paydo boʻladi. Uni ham oʻzbilarmon amma topib kelgan, albatta. Unga shapaloqdekkinaga hujjat **isparapka** kerak. Shu bilan hammasini hal qiladi, qoʻyadi bu jonsarak ayol. Bir ayolni badnom qilish, ikki koʻngli bir-biriga tushgan juftlikni ayirib yuborish uchun ham kerak. Uzrli bahonasi ham bor bu mehribonning. Akajonisi befarzand oʻtmasligi kerak. Allohning xohishsiz daraxtdan bir barg ham toʻkilmasligini koshki bu avom ayol tushunsa... Aynan shuning uchun ham qizlar jamiyatdagi ayollari oʻqishlari kerakdir. Aslida ham bir qiz farzandning oʻziga qila oladigan eng katta yaxshiligi – bu uning ilm olishidir. Bu oʻzbilarmon yana keliniga jazoni ham tayin qilib qoʻygan. Agar tugʻmasligini isbotlovchi **isparapkani** olsa kelinini haydaydi koʻchaga, borar joyi boʻlmasa mayli shu erda xizmatni qilib yuraversin. Yangi olgan kelinlari quyonday har yili tugʻsa, kundoshi bolasinining shiptir ishtonlarini yuvish uning jazosi. Biz bu hikoyaning qahramonlari boshqa sayyoradan emasligini bilamiz. Ha, haligacha shunday ayollar bor jamiyatda. Shuncha xoʻrliklarga chidaganiga yarasha Oytoʻldining turmush oʻrtogʻi mard chiqdi.

“Men boshqaga uylanmayman. Ovora boʻlmanglar!”. Ammam amakimga yalt etib qaradi. Poyabzalini oyogʻiga ilayotgan dadam esa ortiga burildi, amakimga koʻz tashladi. Ostonadan turib, *“Xoʻsh, bunga nima deysan?!”, deganday ammamga nazar qildi. “Aka, nima deyapsiz? Befarzand oʻtaman deyapsizmi?!”. Ammamning gapida murosas va madora ohangi bor edi. Amakim endi boshqa gaplarga oʻrin qoldirmay dedi: “Mayli, peshonamdan koʻraman. Oytoʻldi tugʻsa ham, tugʻmasa ham, qoʻymayman, boshqaga uylanmayman ham. Mening qoʻyadigan xotinim yoʻq!”*. Aynan ushbu ohang, ushbu qatʼiyat ming bitta dil izhoridan goʻzaldir. Darhaqiqat, eng muhimi sadoqat! Bu qahramonlarning muhabbat taʼriflari ham goʻzal, samimiy va ayni vaqtda mungli...

Amakim va enam bir-birlariga juda mehribon, bir-birlarini soʻzsiz tushunishar, ularning yurish-turishlari xuddi kukulab don terib yurgan bir juft musichani eslatardi menga. Bu ikki musicha uzoq yillar bir-biriga dalda boʻlib,

taqdir yuklarini birga ko'tarib, anduhlarga birga dosh berib, birga engib, umr so'qmoqlaridan elkama-elka suyanib o'tishdi. Amakim biron ishni ham enamsiz qila olmasdi. Hatto ot egarlayotganda ham enam abzalni tortib turardi. Biron ish qilsa, yarmini enam qilardi. Ular hamisha birga, bir paytda turishar, bir paytda yotishar, bir paytda ovqatlanishar, birga dalaga chiqib ketishar, birga qaytishar, xuddi bir-birlariga ko'zga ko'rinmas arqon bilan bog'lab qo'yilganday edi. Tutingan enam o'zini aybdor va gunohkor deb bilgani uchunmi, amakimni qo'yarga joy topolmasdi, amakim har kuni yuvilgan, top-toza kiyimda ko'chaga chiqardi, biron marta kiyimi g'ijim yoki dog' tushgan bo'lmasdi. Amakim enamning oldida yosh bolaga o'xshab qolardi. Kiyimlari u yoqda tursin, amakimning paypog'i-yu poyafzaligacha kiydirib qo'yardi.

Hikoyani o'qir ekanmiz, undagi samimiyatdan lol bo'lamiz. Ushbu muhabbatli juftlikni taqdir ayirdi. Nachora, o'lim haq! Befarzand amaki tutingan o'g'li chet elda o'qishda payti vafot etdi. Lekin dilozor ammaning zulmlari davom etardi. Oqibatda tug'mas kelin ham vafot etdi. U o'zi bilan ichkin bir dardni yuragida olib ketdi. Adabiyotshunoslik ilmida asarning kulminatsion nuqtasi degan tushuncha bor. Biz endi aynan shu nuqtaga keldik.

Ma'rakadan so'ng ammam bir to'da qog'ozlarni oldimga tashladi.

— *Mana bu qog'ozlarni enangning sandig'idan topdim. Hujjatlarga o'xshaydi. Akam bechora uyni ham, topgan-tutganini ham sening nomingga o'tkazgandi. Shu qog'ozlar bo'lsa kerak. Ma, ol. Xohlasang, ukalaringga ber. Xohlasang, o'zing kelib yasha. Bu uyning chirog'ini o'chirma. **Yangam** bilan akam kun ko'rishmadi. Ishqilib, oxiratlari obod bo'lsin.*

Men ammamga ajablanib qaradim. Ammam birinchi marta enamni – tirikligida o'zi bir umr ta'na va haqorat qilgan, izzat-nafsini toptagan ayolni **“yangam”** deyayotgan edi. Vaholanki, enam toki qabrga kirguncha bir lahza ham tin oldirmadi, bir umr o'zining malomatlari bilan ta'qib qilib yurdi. Mana, endi enam sho'rlik, qabrga kirib tinchiydigan bo'ldi. Ammam birdan g'arib, behol ko'rindi menga: yo'q, enamga **achingani tufayli emas**, bir umr koyigan, tanbeh bergan, ertadan kechgacha malomat qilish uchun yashagan, malomat qilish qilish umrining mazmuniga aylangan ayolning endi bu dunyoda yo'qligi sababli **umrida ham mazmun qolmaganday**, shuning uchun ham birdan qarib qolganday tuyuldi menga.

Darhaqiqat, endi bu ayol kimdan noliydi, kimni tahqirloydi?! Axir kundalik yumushi shu edida bu ayolning.

Qog'ozlarga shunchaki ko'z tashladim. Bular uy-joy, mulk menga o'tkazilgani haqidagi vasiyatnoma va boshqa har xil hujjatlar edi. Bu hujjatlar ichida mening birinchi sinfga borganda tushgan suratlarimdan tortib, kundaliklarimgacha bor edi. Demak enam menga taalluqli har bir hujjatni, har bir qog'ozni juda aziz narsaday avaylab-asrab yurgan. Bu holatdan mutaassir bo'ldim. Ko'nglim to'lib ketdi. Hozir o'kirib yuborsam kerak, deb o'yladim. Biroq ammamning oldida yig'lolmasdim. Hamisha ammamga enamga bo'lgan hissiyotlarimni ochiq namoyon qilishdan o'zimni tiyganman. Bo'g'zimga kelgan o'kinch, armon, yig'ini bosish uchun qog'ozlarni sinchiklab o'qishga tushdim. Birdan ko'zim bu hujjatlarga aloqasi yo'q boshqa bir qog'ozga tushdi. Doktor

bo'lganim uchun bir qarashda bular tashxis qog'ozlari ekanini angladim. Bu meni battar ajablantirdi. **Ammam egalik qilishni istagan va hammaga ko'rsatib, amakimning sha'nini himoya qilmoqchi bo'lgan qog'ozlar edi bu.** Jiyan olib kelib berdimikin? Unda nega ammam bu haqda hech narsa bilmagan? Agar keltirib berganda ham bu qog'ozlar yangamning emas, ovsini orqali ammamning qo'liga tushardi. Demak, qog'ozlar jiyanda qolmagan ekan-da. Shu fikr ta'sirida hamda kasbim qiziqishi bilan amakim va Oyto'ldi enam ko'rikdan o'tgan o'sha tashxis qog'ozlarini birma-bir o'qiy boshladim. Va birdan bir nechta xulosalarga ko'zim tushib, qayta-qayta o'qidim. Keyin yana o'qidim. Yo'q, keyinchalik ham bir necha marta nomini eshitgan, menda ham o'zgacha hurmat va ehtirom uyg'otgan, lekin tanishish imkoniga ega bo'lmasdan bu dunyodan rixlat qilgan o'sha mashhur doktor aniq qilib yozib qo'ygandi. **Bu tashxisga ko'ra Oyto'ldi enam emas, amakim farzandli bo'lishi mumkin emasdi.** Bu xulosa menga yashin urganday ta'sir qildi va amakimning, enamning hayoti ko'z oldimdan lipillab o'tdi. Oniy lahzalarda yorishgan xotira siniqlari ichida ammamning bir umr bigiz qilingan qo'llari, butun qishloq yangamga yog'dirgan dashnomlar, mening "siz tug'mas bo'lmaganingizda, men o'z uyimda yashardim" deb qilgan xarxashalarim, tashxisdan o'tib kelishgan kuni xuddi yangamning – enamning yuzidan sel kabi oqib tushgan ko'z yoshlari – hammasi bor edi. Men endi hammasini tushungan va anglagan edim: yangam, mening tutingan enam bepusht yashash qismatini o'ziniki deb bilgan, bilgani uchun ham tashxis qog'ozlarini yashirib qo'ygan, jiyandan ham bu sirni ochmaslikni so'ragan, aynan shuning uchun jiyan biznikiga boshqa kelmay ketgan, yangam el-yurt oldida amakimning boshi egilmasligi, erkaklik g'ururi toptalmasligi uchun bu sirni hammamizdan yashirgan, hech kimga bildirmay, barcha ta'na-yu haqoratlarni o'z elkasiga olib, ammamning va butun qishloqning bir umrlik xo'rliklariga, malomatlariga chidab kelgan...

Ushbu satrlarni o'qir ekanmiz, nahotki shu qadar sabr va sadoqat bo'lishi mumkin deya o'ylab qolamiz. Abdulla Oripovning "Ayol" she'ridan olingan quyidagi satrlar ham o'zbek ayolining xarakteriga chizilgan o'ziga xos portret deya olamiz.

Siz-chi ey, sadoqat satridan nolib,
 Nadomat komida qolganlar, ayting.
 O'zini ming bitta bozordan olib,
 Ming bitta bozorga solganlar, ayting.
 Shu cho'lpon ko'zlarning buyuk hurmati,
 Shu aqiq lablarning rost so'zi deya,
 So'ylang-chi, vafoning nadir qiymati.
 Ba'zida tirnoqlar bezagi uchun
 Sahardan shomgacha qilursiz toqat.
 Biroq yoringizni kutgali nechun
 Topilmas tirnoqcha sabr-u qanoat.
 Nazokat paytimas, yaqinroq keling,
 Buyuk zot qoshida aylangiz salom.
 Shu sodiq bevaga sajdalar qiling,
 Shu sodiq bevaga aylang ehtirom.

Hatto zeb-ziynatni yulqib ziyoda,
Haykal ham qo‘yingiz bamisli xayol.
Shundaylar bo‘lmasa agar dunyoda,
Bu qadar muhtaram bo‘lmasdi ayol.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida sadoqatli ayollar obrazi bilan birgalikda bu xislatni o‘zida saqlab qola olmagan obrazlar ham etarlicha. Masalan aynan shu adibning “Urush odamlari” qissasidagi Anzirat obrazi, “Ikki eshik orasi” romanidagi Ra’no obrazi “Ufq” trilogiyasidagi Zuhra kelin obrazi. Albatta biz bu qahramonlarni nimadadir ayblashdan yiroqmiz. Zero adabiyotning vazifasi ham tushuntirish, ayblash emas. Shu kabi qahramonlar qatorida Oyto‘ldiga bizning hurmat ehtiromimiz bo‘lak ekanligini yana bir tasdiqlamoqchimiz xolos. Aslida chin oriyat va sadoqat shu ayolda bo‘lgan. Hattoki eriga ham *ayb sizda ekan* deb bir og‘iz aytmasdan, tana-yu malomatlarga ko‘milib, tahqirlashlariga chidab yashab kelgan. Va bu sirni bir umr, umri so‘ngigacha saqlab kelgan. Bu ayolga ta’rif-u tavsif, maqtovlar menimcha ozlik qiladi. Uning oriyatini, sadoqatini, matonatini ifodalashga nafaqat bizning, balkida adabiyotning so‘zi ham ojizlik qiladi. Bir so‘z bilan aytganda bu obraz bebaho va tengsizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D Adabiyot nazariyasi asoslari. -Toshkent. 2018
2. Eshonqul N. Yalpiz hidi: Qissalar va hikoyalar. Toshkent: Sharq, 2008.
3. Ahmad S Ufq. Trilogiya. -Toshkent. 2018
4. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. -Toshkent. 2011
5. Hozirgi adabiy jarayon masalalari. -Toshkent. 2022
6. <https://tafakkur.net/ayol/abdulla-oripov.uz>
7. <https://kun.uz/uz/news/2019/03/30/camimiyat-va-ozaro-yaxlitlikning-yoqligi-eng-katta-muammomiz>

JADID ADABIYOTSHUNOSLIGIDA BOBUR IJODI

Saodat FAYZIYEVA

**Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1920- yillarda adabiyot talabalari va barcha adabiyotga qiziquvchilar uchun chop etilgan majmua- “Adabiyot parchalari”da berilgan Bobur g‘azallari va she‘rlari tahlil qilinadi. Asl manba bilan majmuadagi parchalar qiyoslanadi.

Kalit so‘zlar: Bobur, “Adabiyot parchalari”, g‘azal, qiyoslash, she‘r, jadid adabiyotshunosligi, majmua.

Annotation: This article analyzes Babur's ghazals and poems published in the 1920s anthology "Adabiyot parchalari" for students of literature and all those interested in literature. Excerpts from the collection are compared with the original source.

Key words: Babur, "Adabiyot parchalari", ghazal, comparison, poem, jadid literary studies, anthology.

XX asr o‘zbek xalqi hayotiga yangi tarixiy voqealar bilan kirib kelgani sir emas. Bu hodisalar xalqning siyosiy- ijtimoiy va madaniy hayotida yangiliklar va silsilalarga sabab bo‘ldi. Shu jumladan, adabiyot va adabiyotshunoslik sohalarida ham bir qancha tadrijiy o‘zgarishlar kuzatildi. Oldin tazkira shaklida tartib berilgan shoir- yozuvchilar haqidagi to‘plamlar endi jahon tajribalarini o‘rganish natijasida xristomatiya, majmua shakliga solindi. Adabiyot yo‘nalishi talabalari va umuman adabiyot ixlosmandlari uchun chop etilgan “Adabiyot parchalari” majmuasi ham shular jumlasidandir. Unda 20-yillar adabiy hayotida yangilik bo‘lgan ma‘lumotlar, topilmalar va ijodkorlar talaygina. Mumtoz Sharq shoiri Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub she‘rlar jadid adabiyotshunosligida ham dolzarbligicha qolgan. Adabiyotshunos Bahodir Karimov aytganidek, “Shoir qalbining aks- sadosi- she‘r. agar bu ovoz ijodkorning o‘zligidan darak bersa, nur ustiga nur...” [Karimov B., 2016; 85]. Bobur ijodi ham xuddi shu jummalarga to‘liq mos keladi: uning ijodi hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu, desak, yangilishmaymiz.

Ashurali Zohiriy va Cho‘lpon tartib bergan “Adabiyot parchalari” to‘plamining bir necha qismida Bobur ijodiga mansub she‘riy parchalar uchraydi. Ularni boshqa to‘plamlardagi g‘azallar bilan tahlil qilsak, etarlicha farqlarni ko‘rish mumkin. Eng avval shoirning “Yaxshilig” radifli g‘azali berilgan majmuada. G‘azaldagi “yaxshilig” radifi majmuadagi berilgan g‘azalda “yaxshiliq” shaklida keladi. Farqlar aytarlik ko‘p emas, g‘azaldagi “-din” shaklida berilgan chiqich kelishigi qo‘shimchasi majmuada ayrim o‘rinlarda “-dan” shaklida uchraydi [Zohiriy, Cho‘lpon, 1926; 37]:

Kim ko‘rubdur, ey ko‘ngul, ahli jahondin yaxshiliq?

Kimki ondan yaxshi yo‘q, ko‘z tutma ondin yaxshiliq.

Ey ko‘ngil, chun yaxshidan ko‘rding yomonliq isru ko‘p,
Emdi ko‘z tutmoq ne- ma’ni, har yamondin yaxshiliq.

Keyingi farqlanish “topmadim” radifli g‘azalida uchraydi. Olti baytdan iborat bo‘lgan g‘azal majmuada 5 bayt shaklida beriladi. G‘azalning quyidagi bayti to‘plamda tushirib qoldirilgan:

Usruk ko‘ziga toki ko‘ngil bo‘ldi muftalo,
Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim.

Keyingi “O‘lum uyqusig‘a borib...” g‘azali aslida, quyidagicha bo‘lishi kerak:

O‘lum uyqusig‘a borib jahondin bo‘ldum osuda,
Meni istasangiz, ey do‘stlar, ko‘rgaysiz uyquda.

Nekim taqdir bo‘lsa, ul bo‘lur tahqiq bilgaysiz,
Erur jang-u jadal, ranj-u riyozat barcha behuda.

O‘zungni shod tutqil, g‘am ema dunyo uchun zinhor,
Ki, bir dam g‘am emakka arzimas dunyoyi farsuda.
Zamona ahli ichra, ey ko‘ngul, oyo topilg‘aymu,
Seningdek dard paymo-vu meningdek dard paymuda.

Ulusdin tinmadim umrimda hargiz lahzaye, Bobur,
Magar o‘lsam bu olam ahlidin bo‘lg‘aymen osuda.

Majmuada g‘azalning 4- bayti 2- bayti shaklida kelgan, shunday qilib, g‘azalning asl bandlari tartibi o‘zgarib ketgan, ya’ni g‘azalning baytlarini 1-2-3-4-5 shaklida olsak, bu majmuada quyidagicha ko‘rinishda: 1- 4- 2- 3- 5.

“Adabiyot parchalari”ning yana bir qismida “Parchalar” nomi ostida Bobur g‘azallaridan parchalar berilgan. Eng birinchi parcha “Xazon yafrog‘i yanglig‘” g‘azalidan bo‘lib:

Xazondin qon yoshim sorig‘, yuzumdin el tanaffurda,
Baharrangi bahamdulla ulusdin o‘zni qutqordim.

Ne tole’dur mengakim, axtari baxtim topilmaydur,
Falak avroqini har nechakim, daftardin oqtardim,

Ulusning ta’n- u ta’rifi manga, (Bobir) barobardur,

Bu olamda o‘zimni chun yomon- yaxshidan o‘tkardim,- shaklida keladi. Farqlar quyidagicha: xazondek- xazondin, bidamdulloh- bahamdulla, mangakim- mengakim, axtardim- oqtardim.

Keyingisi: So‘rma holimniki, burnog‘idan nariroq,
Jism- u jonimdin zor- u, jonim jismdin afkorroq.

G‘aflat uyqusidan uyg‘on gar tilar bo‘lsang murod,

Kim etar maqsadg‘a har kim bo‘lsa ul (?) bedorroq,- parchasi bo‘lib, bu g‘azalning asl matnida birinchi misra :So‘rma holimniki bo‘ldum burnog‘idan zorroq shaklida keladi. bu

tafovut ma'noda aytarlik ta'sir qilmagan bo'lsa-da, matndagi ayirlik baribir keyingi yanglishliklarga sabab bo'lishi mumkin.

Keyingi parcha "Vaslin ul oy..." g'azalidan bo'lib:

Men kim- u zuhd- u tadbakim, zohid,

Necha andishayi muhol qilur.

Tavba ishini buyurma (Bobir)g'a,

Kim bu ishni o'shal- o'shal qilur,- shaklida keladi. Asl manbada bu satrlar g'azalning eng so'nggi qismi bo'lib, "muhol"- aslida, "mahol", "o'shal- o'shal qilur" esa "o'shal o'sol qilur" shaklida kelgan.

Keyingi:

Husnda ortuq agar bo'lsa yuzi Laylidan (?)

Mendag'i bor men oning ishqida yuz Majnuncha!

* * * * *

Ne jafu turida bor dunyoda ul bemehrdek,

Ne vafu bobida bor olamda men shaydo kabi.

* * * * *

Sel emasdur, er yuzun tutqon ko'zimning yoshidur,

Ra'd emasdur ko'kka chirmashqon- ko'ngil afg'onidur!

* * * * *

Ey ko'ngul gar (Bobir) ul olamni istar, qilma ayb,

Tangri uchun de bu olamning safosi qoldimu?- parchalari ham Boburning ma'lum va mashhur g'azallaridan olingan va majmuaga kiritilgan. Lekin ularda asl manbalar, boshqa to'plamlar bilan solishtirganda uchraydigan qo'pol xatoliklar, so'zlarning boshqa shaklda berilishi yoki misra, baytlarning o'rin almashishi holatlari ko'zga tashlanmaydi.

"Adabiyot parchalari" majmuasida Boburdan tashqari Alisher Navoiy, Lutfiy, Muqimiy kabi mumtoz adabiyot vakillarining qalamiga mansub asarlardan parchalar berilgan. Ularda ham etarlicha tafovutlar bor, lekin asosiy masala, jadid adabiyotshunoslari o'z oldiga mana shunday mumtoz ijodkorlarning ijodidan xalqni bahramand qilishni, lirik hissiyot zavqini berishni maqsad qilib qo'ygan. Shuning uchun ham bu xatoliklarga ancha payt ko'z yumilgan bo'lishi mumkin. Hali hech kim matbuotda yoki to'plam, kitoblarda Bobur she'riyatiga murojaat qilmagan bir paytda Ashurali Zohiriy va Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon bu ishga qo'rqqanidan qo'l urgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Bobur ijodi jadid adabiyotshunosligida chuqur o'rganilmagan, uning qalamiga mansub g'azal va ruboiylardan namunalar berilgan xolos. Lekin boshqa sohalarda yozgan asarlari, "Boburnoma" memuari haqida tekshirishlar yo'q. Navoiy haqidagi ayrim maqolalarda Boburning Navoiy haqidagi fikrlari, Binoiy bilan munosabatlari haqida parchalar keladi, Bobur shaxsiyati va ijodini chuqur o'rganish bir muncha keyinroq boshlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] – Каримов Б. Рухият алифбоси.- Тошкент: Фафур Фулом, 2016.

- [2] – Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари.- Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
- [3] – Степанов Н.Л. – М.: Художественная литература, 1974.
- [4] – Саид З. Танланган асарлар.- Тошкент: Фафур Фулом, 1974.- 208 б.
- [5] – Sulaymon A., Zohiriy. Adabiyot parchalari. – Toshkent: 1926.- 224 b.
- [6] – Турдиев Ш., Қориев Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси. - Тошкент: Фан, 1967.- 217 б.

NE'MAT ARSLON HIKOYALARIDA BADIY PSIXOLOGIZM

Laylo HAYITOVA

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti**

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy psixologizmning zamonaviy hikoyachilikdagi o'rni, xususan, iste'dodli adib Ne'mat Arslon hikoyalarida qahramon ruhiyati qay tarzda yoritilishi, yozuvchi asarlarida badiiy psixologizmni hosil qiluvchi usul va vositalarning ishtiroki xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Badiiy psixologizm, obraz, xarakter, monolog, syujet, portret, personaj ruhiyati;

Annotation: This article discusses the role of artistic psychology in modern storytelling, in particular, how the psyche of the hero is illuminated in the stories of the talented writer Ne'mat Arslan, and the participation of methods and tools that create artistic psychology in the writer's works.

Keywords: Artistic psychology, image, character, monologue, plot, portrait, character psychology

Har qanday badiiy obraz yashovchanligini ta'minlaydigan muhim vositalardan biri asarda badiiy psixologizmning maromiga etkazilishidir. “Adabiyotshunoslik lug'ati”da badiiy psixologizmga shunday ta'rif beriladi:

“Badiiy psixologizm – badiiy asarda to'laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-so'zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jami”. [1;48] Asarlarida badiiy psixologizmni mukammal darajada yoritib, to'laqonli inson obrazini yarata olgan ijodkorlardan biri Ne'mat Arslondir. Yozuvchi hikoyalarida qahramon ruhiyatini ochib berish uchun turli usul va vositalardan foydalanadi. Chunonchi, “O'ch” hikoyasida bosh qahramon-xonandaning o'ta og'ir ruhiy holati, kechinmalari, asosan, ichki monolog orqali beriladi. Hikoyada dialog kam. E. Vohidov ta'biri bilan aytganda qaysidir “kichkina katta” ning to'yida xizmat qilishni rad etgani uchun jazolanayotgan xonandaning iztiroblari kitobxon qalbini titratib yuboradi. Vaholanki, xofiz boshqa birovga

vaqtiliq lafz qilgani uchun noiloj rad etgan edi. Ammo xofizning qizini o'g'rilab, unga shu qizi orqali tahdid qilayotgan pastkash kattakon buni tushunishni istamasdi. Xonandaning qizini qaytarish uchun qo'yilgan shart ham butunlay kutilmagan shart: xonanda bir to'y o'tishiga etar vaqt mobaynida xonadon sohibining iti uchun unga (itga!) yuzma-yuz turib kuylashi kerak! Bu xonandaning g'ururini toptash, san'atini erga urish va haqoratlash edi. Ammo qahramonimiz chidashga majbur. Chunki uning hayot-mamoti, jonidan aziz dilbandi, qizi Adliya shu amaldorning qo'lida. It bilan yuzma-yuz turib qo'shiq kuylayotgan, hayvonning har bir harakatidan seskanib, xavotirlanib turgan ota holati shu qadar ta'sirliki, asarni o'qish davomida beixtiyor yurak hovuchlab turasiz. Chunki har lahza bu bahaybat jonivor xonandaga tashlanib qolish xavfi bor. Hikoyaning e'tiborli nuqtalaridan biri ham shu: tashlanishi, g'ajib tashlashi kutilayotgan it xonandaga hujum qilmaydi. Chunki odamning ko'ziga uzoq tikilib uning yomon niyatda emasligiga amin bo'lgandi it. Bunda badiiy psixologizmning yana bir muhim vositasi ko'makka keladi, ya'ni qahramon portreti uning ruhiyatini ochib beradi. Shu o'rinda adib kinoyasi yuzaga chiqadi: It odamni tushundi! Afsuski, odam atalmish mahluqot esa bir-birini hamisha ham to'g'ri tushuna olmaydi. "Ko'zini ochib qarab itning yig'layotganini ko'rди, ammo o'z ko'zyoshlarim bo'lsa kerak deb gumon qildi. Aniqrog'i ro'parasida turgan jonivorning itligini unutgan, uni qo'shiq ta'sirida borliqni esdan chiqargan odam deb o'yladi. Inson yuragidan otilib chiqayotgan nolalar shu qadar g'amnok ediki, it tirik jonzot sifatida buni tushundi. Odamzod boshiga tushgan g'amning ulug'ligini payqadi, bezovtalandi, boshini ko'tardi, g'ingshidi, hurdi va g'apshindi." [2]

Ne'mat Arslonning o'ziga xos, qisqagina bo'lsa-da, o'quvchi yodiga umrbod muhrlanadigan hikoyalardan yana biri "Yetim" hikoyasidir. Asarda voqealar bosh qahramonning tengdosh do'sti tomonidan hikoya qilinadi. Bosh qahramon Noil – otasidan erta ayrilgan bola. Onaning begona bir inson bilan turmush qurishi bola hayotining tubdan o'zgarishiga sabab bo'ladi. Chunki o'gay ota bo'lmish odam qiyofasidagi hayvon dastlab bolani chiroyli ko'z-u kipriklariga qarab qiz bola deb o'ylaydi va bola xotirasida eng og'ir iz qoldirgan pastkash munosabatni qiladi - unga hirs to'la nigohi bilan boqadi. O'sha lahzalarda bolaga aytilgan so'zlar, qilingan xatti-harakatlar uning ruhiyatida juda katta jarohat qoldiradi: "Atrofga javdirab qarardi uning ko'zlari. Qo'rquv alomati bu. Bolaning yuragini qamrab olgan hissiyot umrining oxirigacha ketmadi uning vujudidan." [2;83] Odatda, badiiy asarlarda, xoh u she'r bo'lsin, xoh hikoya yoki roman, ona siymosi mehribon, farishtaday inson sifatida gavdalanitiriladi. "Yetim" syujetining o'ziga xosligi shundaki, bu hikoyadagi ona o'z o'g'lini o'ldirishga ko'p bora urinib ko'radi. Chunki o'gay otaga yoqmayotgan edi ayolning birinchi turmushidan bo'lgan farzand, uning arziyas aybini bo'rttirib ko'rsatardi o'gay ota. Ammo bu sabablarning hech biri onani o'z farzandidan voz kechishga majbur etolmasligi aniq. Ehtimol, har qanday ayol bunday vaziyatda farzandi uchun eridan voz kechgan bo'lardi. Hikoyaning eng og'riqli nuqtasi ham shunda, bu ona turmushning shuncha yuklari bilan, o'zining tolesiz qismati bilan etim o'g'lidanda ko'proq ruhiy travma olib ulgurgandir, ehtimol. Hikoyani o'qir ekansiz, qalbingizda bir-biriga qarama-qarshi o'nlab savollar, isyonkor hislar paydo bo'ladi. Dastlab o'z o'g'lini o'ldirishga

uringan onadan nafratlanasiz. Qanday qilib? Buni qanday aqlga sig'dirish mumkin? Bu tasvirlar bizning ona haqida miyamizda shakllanib qolgan tasavvur-u talqinlarimizni ostin-ustun qilib yubormadimi? Afsuski, ha. Ammo biz hayotda guvohi bo'layotgan shu singari hodisalar ildiziga chuqurroq kirib borsak, bu onaga, hayotning shafqatsiz zarbalariga qarshi turolmay singan ojizaga achina boshlaysiz. Ehtimol, ona shu yo'l o'g'lining xorlikda kechayotgan hayotidan qutulishi uchun yagona yo'l deb hisoblagandir. Bu xususda Noilning o'zi ham uzoq o'ylasa-da bir to'xtamga kelolmaydi. Kitobxon Noil hayotidagi bu falokat dahshatini, uning ruhiyatini, iztirob-u kechinmalarini quyidagi parcha orqali chuqurroq his qiladi: "Yozning jazirama bir kunida suvga bordi Noil. Alyumin chelakni endi daryoga botirish uchun taraddudlanib turganda baquvvat qo'llar dast ko'tardi uni va toshib oqayotgan suvga tashlab yubordi. Osmonga sapchigan to'lqinlar va suv pardasi ortida turgan ayolni ko'rdi bola, entikdi, nimalardir deb ovoz berdi, qo'l-oyoqlari bilan shapillatib suvni urib, qirg'oq tomon talpindi..." [2;85] O'sha lahzada bola anglab etgan haqiqat dahshati, uning joniga qasd qilayotgan o'z onasi ekanligini anglash qayg'usi va behuda umidvor bo'lish alami Noil xotirasiga bitmas jarohat solishi tabiiy edi. Hikoyaning shu tasvir bilan tugashi ham bejizga emas. Jon talvasasida suvdan chiqishga intilayotgan Noil uchun hayotiga qasd qilgan o'z onasi ekanligini anglagan onda bu hayotdagi hamma narsa o'z mazmuni yo'qotadi.

"Psixologizmning formalari turli-tuman bo'lganidek, uning portret, dialog, monolog, tush, psixologik timsollar, hissiy harakatlar, peyzaj, gallyutinatsiya kabi poetik vositalari ham rang-barangdir. Ularning har biri qahramon ichki dunyosining yashirin sirlarini oshkor qilishda yozuvchiga qo'l keladi." [3;245] Ko'rinadiki, peyzaj badiiy psixologizmning emg muhim poetik vositalari qatorida sanaladi. Ne'mat Arslon "Yetim" hikoyasida peyzajdan unumli foydalanadi. Hikoya "chaqil erda diydirab turgan do'lana niholi"ning sira "monnimagan"i haqidagi tasvir bilan boshlanadi. Muallif Noil hayotini shu do'lanaga qiyoslaydi. Chunki badqovoq va shafqatsiz palaxsa toshlar orasida, la'nat tamg'asi bilan muhrlangan erda ungan edi bu do'lana. Himoyasiz va ojiz, diydirab turgan do'lana tasviri bosh qahramon xarakteri va ruhiyatiga eng munosib qiyos edi. "Adabiyotshunoslikka oid manbalarda badiiy psixologizmning dinamik, tipologik va analitik prinsiplari farqlab ko'rsatiladi. Dinamik prinsipda personaj ruhiyati uning muayyan hayotiy situatsiyalarda o'zini tutishi, xatti-harakatlari va gap-so'zlari orqali ochiladi. Badiiy psixologizmning tipologik prinsipi personaj ruhiyatini u shakllangan va harakatlanayotgan muhit shart-sharoitlari bilan bog'lagan, shulardan kelib chiqqan holda tasvirlashni nazarda tutadi. Analitik prinsip esa personaj dilidagi his-tuyg'ular, ongidagi o'y-fikrlarning ildizlari, tadrijini jarayon tarziday izchil va atroflicha tasvirlashni taqozo etadi." [1;49] Muayyan bir asarda birdan ziyod prinsip uyg'unlashgan holda kelishi mumkin. Ammo baribir prinsiplardan biri etakchilik qiladi. Yuqorida tahlil qilingan ikki hikoyada, bizningcha, tipologik prinsip etakchilik qiladi. Chunki har ikkala hikoya qahramonlarini fojiaga olib keluvchi ijtimoiy-psixologik sabablar etarlicha ifodalanadi.

Xulosa qilib aytganda, Nem'at Arslon hikoyalarida badiiy psixologizm yozuvchining o'ziga xos uslubiga muvofiq yorqin va betakror ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.Quronov, Z. Mamajonov, M.Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug'ati. T.: "Akademnashr", 2013.
2. N. Arslon. Yozuvchi uchun atir.T.: "Adabiyot", 2022.
3. H. Umurov. O'zbek romanida psixologizm prinsiplari, shakllari va vositalari. O'zbek adabiy tanqidi. T.: "Turon-iqbol", 2011.

YUSUF SHOMANSUR – BOLALAR SHOIRI

Tursunoy JARKINOVA

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalar adabiyotida Yusuf Shomansur ijodining o'rni, o'ziga xosligi haqida fikr yuritilgan. Bolalarga atalgan she'rlarining mavzu doirasi, so'z qo'llashdagi mahorati tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: mehnat mavzusi, intoq san'ati, sifatlash, jonlantirish, xalq og'zaki ijodi.

Abstract: This article discusses the place and uniqueness of Yusuf Shomansur's work in children's literature. The scope of his children's poems and his skill in using words are analyzed.

Key words: theme of work, art of expression, quality, revitalization, folk art.

Bolalarning sodda, samimiy dunyosiga kirish, ularni tasvirlash uchun toza qalb, bolalarni chorlab turuvchi ziyraklik zarur. Bolalar uchun she'r yozish shoirdan yuksak mahoratni talab qiladi. Shoir Yusuf Shomansur ham XX asrning 60-70-yillarida o'z o'rniga, ovozigaga ega bo'lgan bolalar shoiri bo'lgan deya ayta olamiz. Uning bolalarga atalgan she'rlarida jarang, o'zgacha ohang bor. Shoir bolalarni ilmga chorlaydi. Ilmning mohiyatini sodda tilda ifodalaydi. "Ilm urug'i" she'rida uni shu'laga o'xshatadi, allaga bog'laydi, alla orqali so'z urug'i qalbiga joylanishini aytadi.

Ijodkorlar bolalar shoiri sifatida murg'ak qalblarni mehnatga o'rganish, uni qadrlashni o'rgatishni vazifasini deb bilgan. Yusuf Shomansurning "Akrom va makaron" she'rida mehnat bilan topilgan ovqat shirin bo'lishi aytilsa, "Vaqt" she'rida vaqt oliy hakamligi, uni besamar o'tkazmaslik lozimligi ta'kidlanadi.

Q. Muhammadiyning "Etik", "Buvimning hikoyasi", H. Yoqubovning "Sirdaryo oftobi", Shukur Sa'dullaning "Hovlimizning bolalari", "Dastyor qiz", "Bog'bon qiz", Ilyos Muslimning "Oyxon va rayhon", "Ishchan asalarilar", "Sening sovg'ang", Po'lat Mo'minning "Dalalarga qarasam", "Oftob chiqdi olamga", Quadrat Hikmatning "Bobo va nabira", "Jo'jam, yurma laqillab", Tolib Yo'ldoshning "Vaqt qadri", Yusuf Shomansurning "Baraka", "Tikuvchi" she'rlari bevosita mehnat

mavzusiga bag'ishlangan.⁶¹ Yusuf Shomansurning maktab yoshidagi bolalar uchun yozgan she'rlarida vaqtni to'g'ri taqsimlash kerakligi, do'stlikni qadrlash, va'daga vafodorlikni o'rgatuvchi she'rlari bor. "Ikki xil rejim" she'rida Yunus va Najimning ish rejimi haqida tanishtiradi. Yunusjonni tartib bilan dars qilishi, vazifa qilib bo'lgach, ukasiga kitob o'qib berishi, unga g'amxo'rlik qilishi kabi fazilatlarini maqtasa, Najimning darsni tayyorlamasligi, yosh singlisini ro'gatkani o'q'talib qo'rqitishini qoralaydi. Vaqtni to'g'ri taqsimlamagan inson hayotda yutuqqa erisha olmasligi Najim misolida ko'rsatiladi. "Do'stinga berganman so'z" she'rida qanday vaziyat bo'lmasin, bergan do'stiga bergan va'dasini ustidan chiqishi lozimligi qat'iyatli bola timsolida beriladi. Tabiat go'zalliklari uni asir etsa-da, baliqchilar mehmonga taklif qilsa-da, tog'lik bolalar uni xursand do'lana sayliga taklif qilganida ham ularga bir so'zni takrorlaydi:

Yo'lovchi der: - Ko'p rahmat,
Sizga bo'lardim ulfat
Ammo vaqtim yo'q, afsus,
Do'stomga berganman so'z.
Yetib bormoqlik burchim,
Oshiqaman shu uchun!

Yigitga xos bo'lgan bir so'zlilik, ahdiga sodiqlik xislatlari boshqa bolalarda bo'lishini muallif juda-juda xohlaydi.

Maktabgacha bo'lgan bolalar uchun tabiat hodisalari, ya'ni fasllar, parrandalar haqida yozilgan she'rlarni ko'p uchratamiz. Sh.Sa'dullaning "Bahor keldi", Q.Muhammadiyning "Boqqa chiqdik", A.Rahmatning "Kuz" she'rlarini bunga misol qilib olishimiz mumkin. Yusuf Shomansur ijodida ham tabiat ne'matlari haqidagi bir qator she'rlari mavjud. Intoq san'atidan foydalangan holda mevalarning xususiyatlari o'zlarining tilida aytiladi. "Behi" she'rida barglar orasidan mo'ralab turgan behini lirik qahramon uzay deganda u tilga kiradi:

U der: - Uzma, pishay men
Kun issig'i – olovda.
Maza qilib qishda sen
Yeysan yog'liq palovda.

"Bodring" she'rida ham intoq san'atidan foydalanadi. Bodringga nisbatan yashil, kuvrak beg'ubor sifatlashlari qo'llanilgan. Bodringdagi shudringga esa bahorning zumrad tabassumideya ta'rif beriladi. Bodring uning oldiga borgan shoirni ketkazishni istamaydi:

Der: - Daraxt salqiniga
Do'stim, biroz o'tiring...
Istagancha eb mendan,
Chanqoqlikni qondiring!

Handalakni quyidagicha ta'riflaydi:

Quyosh nusxa handalak
Erkalanadi.
Shod yuzdagi xandadek

---

⁶¹Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. T.:O'qituvchi, 2013. – B.12.

Nurda yonadi.

Bolalarning ishtahasini qitiqlaydigan handalak sariqligi tufayli quyosh nusxa deya ta'riflanadi. Bolalarning shodligiga sabab bo'ladi. Shoir o'zini tabiat bilan bir butun deb biladi. U bilan sirlashadi. "Tok bilan suhbat" she'rida yozni kutib diqqinafas bo'lgan tok bilan suhbat quradi.

Hayvonlar haqidagi she'rida esa insonlar tabiatiga xos jihatlar bilan solishtiradi. Bola Mosh bilan Oqtosh do'st bo'la olar ekan, nima uchun insonlar ahil, totuv yashay olmaydi, deydi. Ularni chin do'stga aylantiradi.

Shoir manzaralarida badiiy bo'yoqdorlikka ega so'zlarni tanlagan bo'lsa, bolalar uchun atalgan she'rlarida sodda, murakkab bo'lmagan so'zlarni tanlaydi. Bolalarga atalgan she'rlarida jonlantirish san'ati orqali she'rga quvnoq ruh bag'ishlaydi, bolalarning sirli olamiga chorlaydi. Xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalangan holda "Ho'kiz va chittak", "Ho'kiz va yong'oq" masallarini, "Qari bilganni pari bilmas" masalini yozadi. Ularda xalqimizga xos bo'lgan donishmandlik, zakiylik xislatlari bo'y ko'rsatadi. Pand-nasihatni ifodalovchi so'zlardan foydalanadi. Turli janrlarda she'r yaratishga bo'lgan urinishi, so'z tanlashda unga ulkan yuk yuklashi uning mahoratidan darak beradi. Uning ijodi usluban ranginligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 560 б.
2. Hamzatov R. Mening Dog'istonim// Badia. – T:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. –257 b.
3. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. T.:O'qituvchi, 2013. – B.12.
4. Юсуф Шомансур. Қаламча//Шеърлар. – Т.: Ёш гвардия, 1960. – 80 б

QAMCHIBEK KENJANING "BALIQ OVI" HIKROYASI BADIYYATI

Oygul MATKURBANOVA

**Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti tadqiqotchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, yozuvchi, shoir, publisist Qamchibek Kenjaning "Baliq ovi" hikoyasi badiiy tahlil etildi. Yozuvchining hikoyada badiiy mazmun, poetik g'oya, xarakter yaratish mahorati atroflicha ochib berildi.

Kalit so'zlar: Adabiyotshunoslik, hikoya, badiiy mazmun, poetik mahorat, g'oya, sujet, nasr, xarakter.

Annotation: In this article, the story "Fish hunting" by Kamchibek Kenja, a member of the Writers' Union of Uzbekistan, writer, poet, publicist, was artistically analyzed. The writer's ability to create artistic content, poetic idea, character in the story was revealed in detail.

Key words: Literature, story, artistic content, poetic skill, idea, subject, prose, character.

Bolalikning beg‘ubor osmoni bor. Hamda shu osmonning o‘z ranglari, tarovati va ifori mavjud. Ahamiyatlisi shundaki, bu ifor, bu tarovat sohiblarining hayotga qarashlari, sodir bo‘lgan voqealarni sintez qilishlari bilan bir-biridan farqlanadi. Ya’ni, kimgadir baxtli damlarni, takrorlanmas onlarni eslatadigan holat boshqalar uchun umuman boshqacha ahamiyat kasb etishi ham mumkin. Axir, bu hayot shunisi bilan qiziq. Shuning uchun bunga ajablanmasa ham bo‘ladi. Nima bo‘lganidan, qanday bo‘lishidan qat’iy nazar bolalikning doimo o‘ziga tortib turadigan ohanrabosi bor. O‘zbek adabiyotida bola xayoloti, o‘tkazgan yaxshi-yu yomon kunlarining xotirasi haqida yoritilgan asarlar juda ko‘p. Bunga misol qilib, Abdulla Qodiriyning G‘afur G‘ulomning “Shum bola”, “Uloqda”, Oybekning “Bolalik”, Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar” asarlarini eslash kifoya. Mana shunday bolalikning beg‘ubor osmonidagi achchiq ayriliqning alamli kechmishi yoritilgan Qamchibek Kenjaning “Baliq ovi” hikoyasidir.

“Baliq ovi” hikoyasi serqirra ijodkor Qamchibek Kenjaning yillar osha yashab kelayotgan, mazmuni va badiiyati jihatidan yuqori saviyali, o‘quvchiga ijobiy ta’sir qiladigan, uni milliy urf-odatlarimizdagi ayrim noqisliklardan sergak torttiradigan sara asarlaridan biri hisoblanadi. Hikoya dastlab 1976-yilda yozilgan bo‘lib, “Sharq yulduzi” jurnalining 1978-yil 1-sonida, keyin esa yozuvchining “Ko‘ngil ko‘chalari” to‘plamida nashr etildi. “Baliq ovi” hikoyasi qisqa muddatda o‘z bahosini topib, ko‘pchilik adabiyot ixlosmandlari-yu tajribali yozuvchi va adabiyotshunoslarni o‘ziga jalb etdi: “Uning ayniqsa “Yashil barg” va “Baliq ovi” hikoyalari jamoatchilik tomonidan yaxshi kutib olindi. Adabiyotshunoslik esa unga ijobiy baho berdi. Buning sabablari shundaki, yozuvchi hayotdagi qarama-qarshiliklarni, uning mohiyatini ilg‘ay oldi. Eng muhimi ana shu hayotiy konfliktlarni badiiy asarda ifoda etishi uning hayotiyligiga kitobxonni ishonтирашга erishdi” [Яквалхўжаев Й. 1980, 31-октябр – Б. 3.].

O‘zbek nasrining yirik vakili O‘zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubov nasriy asarlar muhokamasiga ba’gishlangan katta yig‘inda ushbu hikoya haqida shunday degan edi: “Qamchibek Kenjaning “Baliq ovi” hikoyasi hammamizga ma’qul bo‘ldi. Hikoyada xushomadgo‘ylik qusuri yomon oqibatlarga olib borishi, hatto kuchli fojealarga sabab bo‘lishi ishonarli tasvirlanadi. Bu hikoya “Yashil barg” to‘plamining muallifi Qamchibek Kenjaning umidli prozaik ekanini ko‘rsatadi” [Йўлдошев Т. 2014. – Б. 258.]. Odil Yoqubov tomonidan berilgan yuqoridagi ta’rifda haqiqatda 70-yillar o‘zbek adabiyotiga dastlab o‘zining jozibador she’rlari bilan kirib kelgan Qamchibek Kenjaning nasrda ham qalami o‘tkir ijodkor bo‘lishiga yuksak ishonch bildiriladi.

“Baliq ovi” hikoyasi qayta-qayta ishlangan va yozuvchining “Ko‘ngil ko‘chalari”, “Tog‘ yo‘lida bir oqshom”, “Saylanma”(2-jild), “Bir kecha ming kecha” to‘plamlarida nashr ettirilgan. Bundan tashqari 2003-yili “Sara asarlar javoni (SAJ)” turkumida, “Siz sog‘ingan asarlar” sarlavhasi ostida chop etilgan, 15 hikoyadan iborat kitobga hamda 2009-yilda nashr qilingan “XX asr o‘zbek hikoyasi antologiyasi” to‘plamiga kiritilgan. Shuningdek, Respublika radiosida bir necha bor o‘qilib, turli xorijiy tillarga tarjima qilingan. Ayniqsa biz hikoyaning badiiy

qimmatini, uning yillar to‘zoniga bardoshliligini 2022-yili umumta’lim maktablarining yangi tahrirdagi 7-sinf “Adabiyot” darsligiga kiritilganligidan ko‘rishimiz mumkin. Bu esa adabiyotshunos Umarali Normatov tomonidan 1978-yil “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida e’lon qilingan “Kichik janrning katta imkoniyatlari” maqolasida “Baliq ovi”ning yutuqlarini e’tirof etib, uning davr sinoviga bardosh berolarmikin, o‘quvchilar xotirasida uzoq yashab qolarmikin degan savoliga munosib javobni ko‘rsatdi. Aynan hikoyaning darslikka kiritilishi bugungi kun o‘quvchilarining shoir, yozuvchi va publisist Qamchibek Kenja va uning serunum ijodi bilan tanishtirdi.

“Baliq ovi” hikoyasi orqali endigina o‘spirinlik davriga qadam qo‘yayotgan, virtual olamga qiziqishi ortayotgan, oila va uning qadri, aka-uka, opa-singil kabi rishtalarning muqaddasligiga loqayd bo‘layotgan yoshlarga bir ko‘zgu va ibrat bo‘ldi. Ularning ma’naviy olamini boyitdi, shukronalik hissini oshirdi, hatto-ki ba’zi yoshlarning toshga aylanayotgan qalbini parchaladi, tafakkurini yaxshilikka etakladi. Ya’ni hikoya o‘quvchilar ongi va qalbiga etib bordi.

Muallif “o‘zbekchilik”imizdagi ayrim yo‘l qo‘yiladigan xatolik - hushomadgo‘ylik va uning zarari, oqibati hatto fojeaga olib kelishi mumkinligini o‘ziga xos voqea sujeti asosida juda ta’sirli qilib mahorat bilan tasvirlagan. Hikoya o‘quvchiga birinchi shaxs tilidan so‘zlanadi. Hikoyada qishloqdagi bir oilada yuz bergan fojeaviy qismat haqida so‘z boradi. Muallif voqelar rivojiga to‘g‘ridan to‘g‘ri aralashmaydi, o‘z g‘oya va maqsadini oilaning kenjasi Kamronbek tilidan bolalarcha juda sodda, samimiy, ortiqcha mubolag‘alarsiz tasvirlaydi. Komronbek kitobxonga uning hayotida yuz bergan, bir umrga unutilmas bo‘lib muhrlangan fojea haqida so‘zlab beradi. O‘shanda u 1-sinfda, akasi Komilbek esa 7-sinfda o‘qirdi. Otasi Bo‘ronboy xo‘jalik mudiri bo‘lib, ularnikiga mehmonlar juda serqatnov edi. To‘g‘ri, bu holat har bir mehmondo‘st o‘zbek xonadoniga xos. Ya’ni uyga mehmon kelsa, mezbolar ular uchun borini oshirib, yo‘g‘ini yashirib, qo‘ni qo‘shni qilib dasturxonga sochadi. Mehmon to ketgunicha tansiq taomlar-u, shirin muomala bilan ko‘ngillarni xushnud qiladi. Hikoyamiz qahramonlarining uyiga keluvchi mehmonlarning farqli jihati asosiy maqsad baliq eyish muddaosi edi. Chunki ular yashaydigan qishloqning kun botarida poyonsiz to‘qay mavjud bo‘lib, u erdagi Dimariqda (dimlanib oqqani uchun shunday deyishardi) baliq mo‘l edi. Aka-uka mehmon kelgan zahoti baliq tutish uchun bu erga kelishardi. Ularnikiga tashrif buyuruvchilar hatto otasi yo‘q payti ham kelaverishardi. Ammo ularning ichida hamisha otasi bilan birga yolg‘iz keladigan mehmon bo‘lib, uni Kamronbek “baliqxo‘r” deya ta’riflaydi va bu mehmon oilaning ayrim a’zolariga yoqmasdi. O‘sha baliqxo‘r Bo‘ronboyning ho‘jayinlaridan bo‘lib, amaldor shaxs edi. Otasi bu mehmonga har doim keragidan ortiq mulozamat ko‘rsatar, hushomadgo‘ylik qilardi. Erta bahor chog‘i hali qishning izg‘irini o‘z kuchini yo‘qotmagan payti “baliqxo‘r” mehmon birinchi marta ko‘pchilik bo‘lib tashrif buyuradi. Otasi odatdagidek, mezbonlik harakatlarini boshlab, xotiniga, qiziga kerakli daraddudlarni taqsimlaydi. Komilbekka ukasini olib to‘qayga baliq tutib kelishga buyuradi. Komilbek havoning sovuqligini bilsa-da, bir og‘iz otasiga e’tiroz bildirmaydi. Vaholanki, uning jahli chiqadi, bunday sovuqda baliq tutish tugul, uydan chiqish azob edi. Buni uning

“yo‘ldagi tosh-kesaklarni jahl bilan tepib ketar, o‘zicha to‘ng‘illab ketishi” tasviridan ilg‘ay olamiz.

Aka-uka Dimariqqa etib kelishadi va baliq ovini boshlashadi. Aksiga olib torga baliq ilinmaydi. Chunki bu paytda baliqlar qamaridan chiqmagan palla edi. Noiloj Komilbek suvga tushishga majbur bo‘ladi va o‘zi yaxshi biladigan baliq qamarlarini mo‘ljallaydi. Suvga sho‘ng‘ib, ko‘p o‘tmay ikki qo‘lida bir yarim-ikki qarich keladigan zog‘ora baliq tutadi. Keyin yana va yana sho‘ngiydi, baliq ko‘zlagan miqdorga etgach suvdan chiqadi. Dag‘-dag‘ qaltirab, ming azobda uyga etib keladi. Uyga kelishi bilan o‘zini sandalga uradi. Shu bilan Komilbek hech narsa emay, ichmay uxlab qoladi. Mehmonlar shirin baliqlar bilan siylanadi va bazm yanada avjiga chiqib, maishatbozlikka ulanadi.

Qorong‘i tushganda mehmonlar qo‘zg‘alishadi, otasi ularga pishirmay olib qo‘yilgan baliqlarni ham korzinkaga joylab ulashib, etmaganiga uyiga kuzatib ham keladi. Bu payt Komilbekning isitmasi chiqib, alahsirashni boshlagan. Oila a‘zolari uning tevaragida sog‘ayishini intiqlik va havotir bilan kuzatishadi. Komilbek ertasi kun goh uxlab, goh isitmalab, goh alahsirab kelasi kun tong saharga etmasdan jon taslim qiladi.

Odatda baliq ovi deganda ko‘z o‘ngimizda sokinlik og‘ushidagi baliq ishqibozlarining baliq tutishi tasvirlari gavdalanadi, shuningdek qadrdonlarning, do‘st-u birodarlarning baliq ovi bahonasidagi shod hurramlikda kechadigan lahzalari jonlanadi. Lekin afsuski, biz tahlil etayotgan “Baliq ovi” esa endigina o‘spirinlikka qadam qo‘yayotgan Komilbekning oxirgi manzilga barvaqt etib borishiga sabab bo‘ldi. Baliq ovi sabab Kamronbek akasidan judo bo‘ldi. Endi uning uchun baliq ovi shod hurramlik emas, bir umrga asorati qoladigan yaraga aylandi.

Muallif hikoyani o‘quvchiga jonli, ishonarli bo‘lishi uchun bir qator badiiy unsurlardan unumli foydalangan. Dastavval portret yaratish mahorati haqida so‘z yuritadigan bo‘lsak, muallif bolaga xos so‘zlar bilan obraz tasvirini mohirona chizadi. Buni mehmonlar tasvirida ko‘rishimiz mumkin: “Har safar har xil kishilar: oriq, semiz, novcha, pakana, mo‘ylovli, mo‘ylovsiz”. Yoki “baliqxo‘r”ga nisbatan ishlatilgan “Gavdasi beso‘naqay, rangi sovuq, chaqchaygan ko‘zlariga qarashga yuragim dov bermasdi. Mo‘ylovi ham boshqalarnikiga o‘xshamas: labining ikki chetida osilib turardi”. O‘quvchi “baliqxo‘r”ning salbiy obraz ekanini uning portreti tasviridanoq anglay boshlaydi. Muallif ushbu obrazning xarakterini ochishga ham diqqat qiladi. Uning Kamronbek bilan “doim hissiz, dag‘al ovoz”la [7-sinf Adabiyot darsligi. Toshkent – 2022. 193-bet.] qilgan muomalasida, ayniqsa ovqatlanish jarayonidagi xatti-harakatlarida, biz “baliqxo‘r”ning naqadar befarosat, ma‘naviy qoloq va to‘pori inson ekanligini ko‘ramiz. Yozuvchi shu tasvir orqali ovqatlanish va mezbonlik madaniyatini ham o‘quvchiga obrazlarning harakatlari orqali o‘rgatib qo‘yayotganiga guvoh bo‘lamiz.

Obrazlar xakteri hikoyada yozuvchi tomonidan oddiy tafsilotlar bilan berilmaydi. Biz ularni dialoglardagi so‘zlaridan, sujet voqealaridan bilib olamiz, qandayligini anglaymiz. Masalan, Komilbekning qanchalik mard, jasur ekanligini ilon bilan bog‘liq sujetda kuzatsak, uning mehribon, soddadilligini ukasi va qishloq bolalalari bilan qilgan munosabatida ko‘ramiz. Shuningdek, uning haqiqiy tarbiyasi o‘zbek o‘g‘loni ekanligi otasi sovuq bo‘lishiga qaramay, baliq tutib kelishni

buyurganida yoqmasa ham bir og‘iz yo‘q demasdan aytilgan vazifani a‘lo darajada bajarishida namoyon bo‘ladi. Aslida Komilbek har doim boshlagan ishini oxiriga etkazadigan chapdast yigitlardan edi: “Akam otamning gapini ikki qilamas, boshlagan ishini, albatta, oxiriga etkazardi. “Falon narsa bitmay qoldi” yo “yo‘q ekan” deganini bilmayman. Bunday bo‘lishiga otam yo‘l qo‘ymasdi ham”. Oxirgi jumlada esa biz ko‘rishimiz mumkinki, ota oilaning boshi, boshqaruvchisi. U o‘z navbatida qattiqqo‘l, shuningdek mehribon ota hamdir. Otaning xarakteridagi qattiqqo‘llik onaning qiziga bergan bir og‘iz dakkisidan ham ko‘zga tashlanadi: “Qovog‘ingni och, Salomat, otang sezib qolsa, hali hammamizni qaqshatadi, u otangning xo‘jayinlaridan”. Shu o‘rinda otaning mehrini Komilbek isitmalab yotgandagi holatidan his etamiz, “Ayniqsa, otam oldidan bir qadam ham jilmadi, desam bo‘ladi. O‘zi majburlab ozgina sholg‘om sho‘rva, issiq choy ichirdi. Ustini birday o‘rab turdi. Bir-ikki marta kipriklarida nimadir yiltillaganini ko‘rib qoldim. Hammasidan ham opam ikkimizni “siz”lagani g‘alati tuyulardi. G‘ayrati terisiga sig‘maydigan, chapdast va jangari odam bir kecha-kunduzda cho‘kib, xasta, siniq qariyaga aylanib qoldi. Nazarimda, bir soatda bir enlik etidan tushayotganday edi”.

Shuningdek, yuqoridagi bir og‘iz gapdan onaning o‘zbek ayoliga xos iffat, xokisorlik va itoatkorlik kabi xususiyatlari ham namoyon bo‘ladi. Ona oilada otadan keyin turuvchi, farzandlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadigan inson hisoblanadi. Hikoyada tasvirlangan ona obrazi ham har doim otaning “joriy etgan qonun-qoidalariga” bo‘ysunuvchi, farzandlarining ham otasiga itoat qilishlarini ta‘minlovchi o‘zbek ayolining qiyofasi sifatida tasvirlangan. Shu o‘rinda dolzarb savol tug‘iladi, onaning bu qadar itoatkor bo‘lishi to‘g‘rimi? Agar ona erining notog‘ri qaroriga nisbatan qarshi tura olganida, jasorat topa olganida edi, balki Komilbekning taqdiri fojea bilan yakunlanmagan bo‘lar edi? Bizningcha, hikoya nafaqat hushomadgo‘ylikning, o‘z o‘rnida mentalitetimizdagi ayolning haddan ziyod eriga bo‘ysunishining ham salbiy oqibatlarga olib kelishini ko‘rsatadi.

Har bir ijod na‘munasida bo‘lgani kabi “Baliq ovi”da ham ba‘zi bahsli jihatlar bor. Masalan, nima uchun Bo‘ronbek jamoa xo‘jaligi mudiri bo‘la turib, kelgan mehmonlarga uning farzandlari baliq ovlaydi. Axir, bunday xizmatlar uchun elib-yuguradigan, qolaversa, bunday ishlarni sevib bajaradigan qo‘li-oyog‘i chaqqon insonlarni har bir jamoada bir emas, bir nechta topsa bo‘ladi. Undan tashqari, jamoa obrazidagi ota obrazining biron joyda rahbarga xos xarakter ko‘rinmaganligi biroz taajjubli. Ammo, bu kichik savolli jihatlar asarning badiiy qimmatiga, insonni o‘yga toldiruvchi va ich-ichdan achinish hissini, hamdardlikni uyg‘otuvchi holatlarga aslo putur etkazmaydi.

Hikoyani o‘qir ekansiz, muallif sizni xuddi Kamronbek bilan uning xotirot olamiga olib kiradi, garchi yakun achinarli qismat bilan yakunlasa-da, sujet davomida siz tabiatning go‘zal va jozibadorligidan, beg‘ubor bolalik sururidan, aka-ukaning bir-biriga bo‘lgan samimiy mehridan bahramand bo‘lasiz. Bunda Qamchibek Kenjaning nozik did va ma’suliyat bilan so‘z tanlab, o‘quvchining o‘z badiiy olamidan ma’naviy ozuqa olishiga imkon yaratgani ko‘zga tashlanadi.

Badiiy asarlarda fojea, ayniqsa, bolalar o‘limi tasviri muallif maqsad qilgan g‘oyaning juda kuchli ekanligidan dalolatdir. Hikoyani mutolaa qilgan inson har bir narsaning me‘yori bo‘lgani ma’qulligini, asalning ham ozi yaxshi ekanligini anglab

etadi. Laganbardorlik, xushomad, haddan tashqari ko'rsatilgan mulozamat sabab o'n gulidan bir guli ochilmagan, yosh, navqiron bir o'smir nobud bo'lganini ko'radi. Asardagi bu ayanchli taqdir har bir kitobxonni hayotning chin haqiqati sari, yashamoqning asl mohiyati sari etaklashi tabiiy.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Т. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат матбаа ижодий уйи. 2016. 324-б.
2. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. -Т.: Шарқ, 2004.
3. Й.Яквалхўжаев. Насрдаги изланишлар. Ёш лелинчи. 1980, 31-октабр – Б.3.
4. Йўлдошев Т. Камолотнинг олис йўли. – Т.: Наврўз, 2014. – Б. 258.
5. Қамчибек Кенжа. Кўнгил кўчалари. - Т.: Ёш гвардия, 1979. – Б. 3.
6. 7-sinf Adabiyot darsligi. – Т.: 2022,193-bet

ЁРҚИН ҲАЁТ САҲИФАЛАРИ

Шахноза РАСУЛОВА

Алишер Навоий номидаги

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти

университети таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек мумтоз адабиёти вакили, маърифатпарвар, баёзнавис шоир, ношир Сайид Ҳайбатуллохўжа Хислатнинг илмий биографиясига оид янги маълумотлар келтирилди. Тошкент адабий муҳити ва унда шоирнинг тутган ўрни, адабий ҳаракатлари, ижодий фаолияти ўрганилди.

Калит сўзлар: *маърифатпарварлик, «Армуғони Хислат», баёз, ғазал, марсия, таржима, ношир, шажара.*

Abstract: This article presents new information about the scientific biography of the representative of Uzbek classical literature, poet, publisher Sayid Haybatullahkhodzhi Hislat. The literary environment of Tashkent and the place of the poet in it, literary directions, and creative activity were studied.

Key words: enlightenmen, "Armugani Hislat", anthology, ghazal, marsiya, translation, publisher, family tree.

Халқимиз тарихида миллати, дини, илм-фан тараққиёти, ватани ривожини учун хизмат қилган маърифатпарвар адиблар, шоирлар, олимлар кўп. Уларнинг шарафли меҳнатларини қадрлаш, асарларини ўрганиш ва кенг халқ оммасига тақдим этиш бугунги куннинг муҳим масалаларидан биридир. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида шаклланган миллий уйғониш даври адабиёти миллий адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу давр ижодкорлари анъанавий шеърини мазмун ва шакл жиҳатдан янгиладилар. Маърифатпарварлик руҳидаги асарлари билан нафақат адабиёт, балки бутун жамият ва миллат ҳаётида юксалиш босқичини бошлаб бердилар. Ўз халқининг фидойи фарзанди, баёзнавис шоир, ношир, таржимон, котиб

Сайид Ҳайбатуллоҳхўжа Хислат ўз даврнинг ташаббускор маърифатпарварларидан бири эди.

Шоирнинг исми Ҳайбатуллоҳхўжа Сайид Орифхўжа ўғли бўлиб, Хислат унинг адабий тахаллусидир. “Хислат” сўзи (арабча – сифат, хосса, хусусият) изоҳли луғатда киши ёки нарсанинг муҳим ижобий белгиси, сифати; хусусият, фазилат маъносини билдиради.

“Тараннум” китобининг сўзбошисида келтирилишича, “Шоир Хислатнинг тўлиқ насаби – Сайид Ҳайбатуллоҳхўжа эшон ибн Сайид Орифхўжа эшон бўлиб, у – Ҳазрат Шайх Зайниддин ота ибн Ҳазрат Шайх Шаҳобиддин Суҳравардий авлодидир” [Асадуллаев М., Зуфаров Т., 2009; 3].

Тадқиқотчи олим Озод Мўмин хўжанинг маълумотларига кўра, Шайх Зайниддин бобонинг отаси Шайх Шаҳобиддин XII асрда яшаган Бағдод халифаси Носирнинг вазири ва элчиси бўлиб, суҳравардия таълимотининг асосчисидир. Шайх Шаҳобиддиннинг “Аворуф ул-маориф” номли асари суҳравардия тасаввуфий таълимотининг асосларини изоҳлаган. Шайх Зайниддин бобо XIII асрнинг бошларида шу таълимотнинг тарғиботчиси сифатида Тошкент шаҳридаги Кўкча (Кўх –форсча тоғ, яъни тоғча маъносини билдиради) манзилидан кўним топган [Озод Мўмин хўжа, 2018; 120].

Ҳайбатуллоҳхўжа Хислат авлодига мансуб файласуф олим Омонулла Сайид Файзуллахўжа ўғлининг “Шайх Зайниддин бобо шажараси” номли мақоласида шундай маълумотлар келтирилган: “Бизнинг аجدод-авлодларимиз Кўкча даҳасида Шайх Зайниддин бобо (1164-1259) қабристонининг этакларида 800 йилдан бери яшаб келмоқдамиз... Шайх Зайниддин бобо – сайидларнинг улуғи ва шариф кишиларнинг кароматлиси ва буюгидир. Орифларнинг кутби ва ишончли раҳнамосидир. Машҳур шоир Хислат – Шайх Зайниддин шажарасининг 43-авлодларидан бирidir.

Шайх Зайниддин бобонинг марҳум аждод-авлодлари 44 поғонадан иборат. Шажараларда у зотнинг замин аждодларидан яна уч поғона тилга олинади. Бунга кўшимча қилиб айтиш мумкинки, яна уч авлод 45-46-47-авлодлар ҳозир яшамокда. Демак, жами 50 авлод, 1200 йиллик аждод-авлодлар. Асли бобомиз Сайид Муҳаммад Султон Бакриддин эса буюк бобомиз Муҳаммад ал-Хоразмий замондошидир [Омонулла Сайид Файзуллахўжа ўғли, 1991; 16].

Шажара рўйхати 1200 йиллик даврни ўз ичига олган бўлиб, унда 19 та қозикалон муҳри босилган ҳужжат мақолага илова қилинган.

Шоир Тошкентнинг Бешёғоч даҳа, Чорсу маҳалласида 1880 йил (баъзи манбаларда 1982 йил)да дунёга келган.

Ўз замонасининг саводли, донишманд аёли Шамси ойим набирасидаги ўзгача қобилиятни англаган ва уни Кўкча дарвозасида истиқомат қилувчи Эшон ойи ҳузурига илм олишга юборган. Ҳайбатуллоҳ у ерда 4-5 йил илм олгач, янада кўпроқ билим олиши учун Тошкентнинг Ишқобод маҳалласида яшайдиган Розия отин ҳузурига юборилган. Розия отиннинг шогирдларидан бири Саидахон исмли қизнинг ширали овози билан “*Кўзларингнинг чўхига Миррих-у Чўлпон ўхшамас...*” ғазалини эшитган шоирнинг қалбида шеър

ёзишга ҳавас уйғонган. Адабиёт ва шеърятга ҳаваси баланд бўлган шоир 9 ёшидан бошлаб шеър ёзишни машқ қила бошлайди. У Розия отин тарбиясида мукаммаллик мақомига етган ва мактабга саводхон ҳолда кириб борган.

Ёш Ҳайбатуллоҳ мактабда ўқиб юрган даврларидаёқ Алишер Навоий, Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий, Мирза Абдулқодир Бедил асарларини севиб мутолаа қилади. Ҳайбатуллоҳхўжа 1898 йили “Кўкалдош” мадрасасига ўқишга кириб, аҳли илм ўртасида баобрў мударрис Эшонхўжа қоридан таҳсил ола бошлайди. Шу билан бир вақтда “Хўжа Аҳрор”, “Кесак кўрғон” мадрасаларидаги мударрислардан таҳсил олганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шу йўсинда ўқишни давом эттирар экан, кўп вақтини шеър ёзишга бағишлайди ва бу ҳақда таржимаи ҳолида: “Мадрасага чиқишим баробар шеър ўқиш ва шеър ёзишга берилдим. Ҳатто баъзи домлалар илмсиз бўлиб қоласан, шеърга кўп уринма, деб қайтарур эдилар. Сўзларига кулоқ солмасдан тобора шеър ёзишга шавқланардим”, – деб ёзади [Жалилов А., 1968; 35].

Оиладаги иқтисодий танглик, рўзғор қийинчиликлари сабабли шоир кечалари ўқиб, кундузлари ҳунар ўрганади. Аввалига фонус ясовчи Қорахўжага шогирд тушиб, бир йил йил мобайнида фонус ясаш сирларини ўрганади (Яқинларининг маълумотларига кўра, Ҳайбатуллоҳнинг ўз қўли билан ясаган фонуси Уста Усмон хонадонида сақланмоқда). Миллий дурадгорлик ва иморатсозликни эса Уста Комилдан ўрганиб, умрининг охиригача шу ҳунарларига содиқ қолади.

Ҳайбатуллоҳнинг камол топишида забардаст шоирлардан бири Каримбек Шарифбек ўғли Камий (1880-1923)нинг меҳнати, ёрдами, маслаҳати катта бўлади. Ундаги бир қатор ўзига хос хислатларни кўргач, Камий унга “Хислат” деб тахаллус беради. Хислатнинг қаламини очиб берган ҳам, уни Муқимий, Оразий, Тошхўжа Асирий адиблар билан ҳам таништирган Камий бўлади. Бу ҳақда шоирнинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилади: “Қазоро, бир ўртоғимнинг уйига меҳмон бўлиб бордим. Токчада бир китоб турибди, олиб очиб кўрсам, чиройли хат билан “Ғазали Мавлоно Камийи Тошкандий” деб устига ёзилган:

Байт:

Қаю гулчеҳра ёди бирла афғон этдинг, эй булбул...

Менга ниҳоятда таъсир қилди. Юрагимдаги ўчган оловни пуфлаб олдирди. Тезлик билан меҳмондорчиликдан қайтиб, мадрасага келдим. Камий домлани ахтара бошладим. Хулласи калом, кидира-кидира “Мадрасаи Бегларбеги”дан топдим. Ихчам, шинам, соқол-мўйлаблари ўзига ярашган, камгап, сераълоз нозик одам экан. Ўзимнинг шеърга ҳавасим борлигини арз қилдим. Камий домла, жуда яхши, деб хурсанд бўлди. Ўшал кундан бошлаб мени тарбия қила бошлади” [Жалолов А., 1968; 35].

Хислатнинг шоир, ёзувчи, олим Ғафур Ғулом билан ижодий ҳамжиҳатликда фаолият олиб борганлиги ҳақида маълумотлар бор. “Унинг гаплашиб суҳбатлашадиган қалин дўст-ошналари, – деб ёзади Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқин, – Тўйчи ҳофиз Тошмуҳаммад ўғли, соз чолғуларни ремонт қилувчи ака-ука уста Усмон ва уста Абдурахим Зуфар ўғиллари, Шоқосим, Шораҳим (созандалар), ёзувчилардан Ғафур Ғулом,

шоирлардан Шоаскар Шоқосимов “Тамкин” ва бошқалар эди [Мўминжон Тошқин, 123].

“...Амаким, машҳур шоир Хислат эшон уйларида Абдулла Қодирий, Сулаймон Хўжаев ва Ғафур Ғуломни учратганман, – деб ёзади Омонулла Файзуллаев. – Улар дўст, шеърят ва санъатда ҳамнафас эдилар. Хислат эшон билан Ғафур Ғулом ота-боладек қадрдон эдилар. 1941 йили Низомий юбилейига тайёргарлик кўрилаётган даврда бу буюк шоирнинг шеърларини ўзбекчага таржима қилишни Хислат эшонга топширишни тавсия этган Ғафур Ғулом бўлади [Файзуллаев О., 2004; 4].

Хислат ҳаёт кечирган йилларда ўзбек зиёлилари орасида Бедил ижодига кизиқиш ғоят баланд бўлган. Академик Иброҳим Мўминов “Мирзо Бедил” номли илмий асрида Хислатни “Бедилхонлар” гуруҳининг аъзоси сифатида тилга олган [Мўминов И., 1974; 121].

Бедил ҳаёти ва ижоди ҳақида илмий асар яратган академик Иброҳим Мўминовнинг шоир Хислат билан Ғафур Ғулом саъй-ҳаракати билан учрашгани ва уларнинг бедилхонлик қилганликлари ҳақида Омонулла Файзуллаев шундай ёзади: “1945 йилнинг апрел ойи экан. Ғафур Ғулом ва Иброҳим Мўминов “Москва” меҳмонхонасида бир неча кун ёнма-ён хоналарда истиқомат қилишган экан. Охири куни Ғафур Ғулом Иброҳим Мўминов хонасига кирса, Иброҳим ака яна ўша Бедил қўлёмалари устида ишлаб ўтирган экан. Ғафур ака сўз бошлабдилар: “Кечаю кундуз Бедилнинг устида ўтирибсиз, Хислат каби Мажнун бўлиб бўлиб, шому сахарлар оҳ уриб”. Иброҳим ака жавоб берибдилар “Не қилай, найларам боғу чаман сайрини жанон бўлмаса”. Бу мушоирадан кейин икковлари Тошкентдаги бедилхонлик мактабининг раҳбари Хислат эшон ҳақида ўз мулоҳазаларини айтишибди. Тошкентга келишганида Ғафур ака Иброҳим ака билан Хислат эшонни таништиришга ваъда берибди. Иброҳим ака бир суҳбатда менга айтдилар: “Ғафур ака мени Хислат эшоннинг “Кўкча”даги ҳовлисига олиб борди ва учаламиз маълум маънода бедилхонлик қилдик [Файзуллаев О.; 2004; 4].

Хислатнинг шеърлари халқнинг қалбидан ўрин олаётган, Тошкент халқи уни “Шоир Хислат”, “Хислат эшон” деб атаётган пайтда шоирнинг ҳаётига булутли кунлар соя солди. Унинг Малоҳат исмли қизи 4 ёшида, Нисбатхон исмли ўғли 5га қадам қўйганида қизамиқ касалидан, турмуш ўртоғи Сарвихон эса оғир дард билан кетма-кетма вафот этдилар. Улар хотирасига бағишлаб ёзилган марсиялар шоирнинг баёзидан ўрин олган:

Тушуб бошимга дўстлар доғи фарзанд,
Кўзумга ончунон тор ўлди Тошканд.
Бор эрди бир қизим исми Малоҳат,
Эди меҳрин ифи жонимга пайванд.
Жаҳондин қилди рихлат тўрт ёшида,
Йўқ эрди асрида бир анга монанд.
Хусусан, бор эди бир дона ўғлум,
Оти Нисбатхон эрди, сўзлари қанд.
Кириб эрдики тўртдин бешқа ногоҳ,

Қизомуғ дарди бирла бўлди дардманд.

Бу икки булбулимдин айрилибон,

Юрай қандоғ жаҳон боғида хурсанд...[Армуғони Хислат, 1912; 190]

Хислатнинг машҳур ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳаммад ўғли (1868-1043) билан қадрдонлашуви шоирга ижодий қувват бағишлади, руҳини тетиклаштиради.

Хислатнинг ноширликдаги ташаббусларидан бири ўзбек баёзнавис шоирлари ичида биринчилар қаторида ўз баёзларини чоп эттирди ва адабиётда муҳим босқични юзага келтирди. Унинг бу ташаббусини ундан кейинги шоирлар қўллаб-қувватладилар. Хислат мумтоз ҳамда замондош шоирларнинг энг яхши ижод намуналарини саралаб, баёзлар нашр эттирди. “Армуғони Хислат”, “Савғоти Хислат”, “Тухфаи Хислат”, “Ҳадяи Хислат” номли тўрт баёзларида шоирнинг 100дан ортиқ, 86 ўзбек шоирларининг 300дан ортиқ энг гўзал шеърлари тўпланган. Ўз даврининг машҳур ҳофизлари Мулла Тўйчи Тошмуҳаммадов, Акбарқори Ҳайдаров, Ғулом Ғаниевлар Навоий, Машраб, Огаҳий, Муқимий ғазаллари қаторида Хислатнинг ғазалларини куйга солганлар.

Хислат ижодининг муҳим бир қирраси таржимонликдир. Шоир бу соҳага эрта қадам қўяди. Маълумотларда қайд этилишича, Хислат мадрасада ўқиб юрган кезлари машҳур форс адиби Убайд Зоконий (1270-1370)нинг фалсафий мазмунга эга бўлган “Мушу гурба” (“Сичқон ва Мушук”) қиссасини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган ва бу таржима 1903 йилда матбаа усулида чоп этилган. Муваффақиятли таржима қилинган бу асар ўша даврда омма орасида машҳур бўлиб кетди ва ҳатто айрим қисмлари мактаб дарсликларига ҳам киритилди. Зотан бу вақтда 20 ёшда бўлган “Мушу гурба”ни етук шоирларга хос равишда маснавий йўлида чоп этган эди. Бу қиссанинг таржимасидан кейин зўр ғайрат билан фаолиятини давом эттирди. Бу хусусда шоир шундай ёзади: “Мен бундан 35 йил бурун, (яъни, 1906 йилда) Умар Боқий деган форс шоирининг “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” номли наср билан ёзилмиш дostonларини, машҳур Эрон шоири Фирдавсийнинг “Жангнома”сининг биринчи жилди бўлмиш “Барзуйи шер”ни (446 саҳифа) таржима қилиб (1911 йили) бостирдим. Шайх Баҳоуддин Омилийнинг 740 мисрали “Нон ва ҳалво” номли арабча, форсча майда ибратли ҳикоялар тўпламини шеър билан таржима қилдим” [Жалолов А., 1968; 36].

Булардан ташқари, Хислат бир қатор кичик шеърый асарларни ҳам форс тилидан таржима қилди. 1940-1941 йилларда эса буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг 800 йиллик юбилеи муносабати билан унинг “Лайли ва Мажнун” достони ўзбек тилига таржима қилинди. Бу таржимадан парча “Янги ҳаёт” журналининг 1940 йил 11-12-қўшма сониде босилиб чиққан. 1947 йилда эса Тошкентда Низомий таваллудига бағишлаб “Гулдаста” номи остида “Панж ганж”идан парчалар китоб ҳолида нашр этилди. Бу нашр “Гурбу муш”дан кейин Хислат ижодий меҳнатининг самараси ўлароқ нашр этилган иккинчи асар эди. Аммо бу китобни кўриш шоирга насиб этмади [Асадуллаев М., Зуфаров Т., 2009; 32].

Хислат ўз ашъорида шундай битикларни ёзади:

Дер эдим кеча-кундуз бу жаҳона,
Ўзумдин токи қўйсам бир нишона...
Десам мақсадларим – қўймоқ асардир,
Ўзимдин дўстлара бир хуш хабардир...

Шоир ўз мақсадига эришди. Уни халқ қалбида ардоқланиб келинаётган шеър-ғазаллари, куйларда яшаётган қўшиқлари, анъаналарини давом эттираётган шогирд-издошларилари, маънавиятимизни юксалтирувчи асарлари бор. Хислат ижодини ўрганиш, унинг мушоҳадали, тарбиявий аҳамиятга молик асарларини-шеърларини кенг халқ оммасига ёйиш, шеърларини нашрга тайёрлаш, таржимонлик, ноширлик, фаолиятининг муҳим жиҳатларини ёритиш бугунги куннинг вазифалардан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Армуғони Хислат. ЎзФАШИ, 1912. Инв.№11555.
2. Жалилов А. Хислат // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, №1.
3. Мўминов И. Мирзо Бедил. – Т.: Ўзбекистон, 1974.
4. Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқин. Тошкент шоирларининг таржимаи ҳоллари (Хислат ҳақидаги эсдаликлар). Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи. 5-китоб.
5. Озод Мўъмин Хўжа. Шайх Зайниддин Тошкандий – олим ва валий. – Т.: Movarounnahr, 2018.
6. Омонулла Сайид Файзуллаҳўжа ўғли. Шайх Зайниддин бобо шажараси // Фан ва турмуш, 1991, №10.
7. Файзуллаев О. ...Шому саҳарлар оҳ уриб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2004 йил, 23 январь, №4 (3731).
8. Хислат. Тараннум. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари Асадуллаев М., Зуфаров Т. –Т.: Merius, 2009.

ABDULLA QODIRIYNING “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA NOPLASTIK ELEMENTLARNING YORITILISHI

Zarina SUYUNOVA
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada “O‘tkan kunlar” romanida muallif mushohadalari, fikrlari hamda tasvir predmetiga hissiy munosabati bayon etilgan. Adabiyotshunoslikda noplastik element deya nomlanuvchi muallifning asar davomida beradigan ta’rif-u tavsifi asar badiiyati ochishga xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: plastik elementlar, noplastik elementlar, obektiv ibtido, subektiv ibtido, kun qismlari, nomoz vaqtlari, eski oy nomlari, ko‘chma ma’no, Turkiston o‘lkasi

Adabiyotshunosligimizda epik asarlarning spetsifik xususiyati sifatida voqeabandlik olinadi. Ya'ni epik asarda makon va zamonda sodir bo'luvchi voqealar tasvirlanadi, so'z yordamida o'quvchi tasavvurida reallik kartinalariga mos ravishda jonlana oladigan to'laqonli badiiy voqelik yaratiladi. Shuning uchun ham plastik elementlar deya o'quvchi tasavvurida real voqealarga mos ravishda, o'zining bor bo'yi bilan jonlangan badiiy voqelik aytiladi. Badiiy asarda plastik elementlar bilan bir qatorda noplastik elementlar – yozuvchi mushohadalari, fikrlari, his-tuyg'ulari ham bir qatorda berib boriladi. Noplastik elementlar plastik elementlar kabi kitobxon tasavvurida jonlanmaydi. Biroq shunday bo'lsa ham muallif obrazini tasavvur qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Asardagi badiiy voqelik obektiv ibtidoni, asarning har bir nuqtasiga singdirib yuborilgan ijodkor shaxsi subektiv ibtidoni tashkil etadi. Badiiy voqelikning “obektiv ibtido” deyilishida shartlilik bor, chunki u reallikdan olingan oddiygina nusxa emas, balki voqelikning ijodkor ko'zi bilan ko'rilgan, ideal asosida idrok etilgan, baholangan va ijodiy qayta ishlangan aksidir⁶². Shunday ekan, hatto “obektiv tasvir” yo'lidan borilib, muallif imkon qadar o'zini chetga olgan asarlarda ham muallif obrazi mavjud bo'ladi. Demak, epik asarlarda badiiy voqelik bilan bir qatorda, noplastik elementlar – muallif obrazi ham har vaqt mavjuddir. Har bir asar yaratilayotganda muallif maqsadi, o'y-xayollari bilan bir qatorda orzu-umidlari ham satrlarga jo bo'ladi. Abdulla Qodiriy “O'tkan kunlar” romanini yozish chog'ida oddiy mayda detallar bilan ham o'z maqsad-muddaosini berib o'tadi.

Inson zoti borki, o'z turmush tarzi, hayot yo'lining boshidan to adog'igacha bo'lgan nihoyasiz yo'lni vaqt bilan chegaralaydi, kun va tun – yigirma to'rt soatdan iborat bo'lgan sutka bir biriga ulanib insoniyatning kechasi, buguni va ertasini tashkil etadi. Tabiiy fan bilan shug'ullanuvchi olimlarimiz bunday vaqt o'lchov birligini urning o'z o'qi hamda quyosh atrofida aylanishi hisobiga aniqlashgan. Birinchi o'zbek romani muallifi Abdulla Qodiriy “O'tkan kunlar” romanida kun qismlarini soatlar bilan belgilashdan ko'ra nomoz vaqtlari bilan belgilashni afzal bilganligining guvohi bo'lamiz. Filologiya fanlari nomzodi, professor Bahodir Karimov ““O'tkan kunlar” ibрати” nomli monografiyasida yozganlaridek: Qodiriyning kunlik vaqtning “quyosh botgan”, “sahar payti” yoki “bu kun soat o'n ikkida...”, “kechki soat to'rtlarda” tarzidagi ifoda kam kuzatiladi. Gohida shu tarzidagi ifoda yonida kichik bir izoh keladi: “...quyosh botgan, tevarakdan shom azoni eshitiladir”, “sahar vaqti turib choy ichdilar. Subh nomozini o'qub , arava qo'shildi”, “Kechki soat to'rtlar, asrdan bir oz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi...” Vaqt alomatining ifodasi uchun “shom azoni” (shom vaqti), “subh namozi” (bomdod vaqti), “asrdan bir oz ertaroq” (asr vaqti) shaklidagi kichik bir izoh, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, kunda farz o'laroq besh mahal qoyim qilinadigan namoz vaqtlari Abdulla Qodiriy romanlarida juda yuksak ma'no kasb etadi; ya'ni adabiy zamonning poetik tizimi – qatori darajasiga ko'tariladi; deyarlik har doim kunlik vaqt belgisi, tilshunoslar ta'biricha, payt holining ifodasida namoz vaqtlari asosiy o'rinni egallaydi.⁶³ Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar”

⁶² Quronov A., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. T.: “Akademnashr”. Toshkent-2010. B365.

⁶³ Karimov B. “O'tkan kunlar” ibрати. T.: MASHHUR-PRESS. Toshkent-2019. B58.

romani “1264-hijriya, dalv oyining o‘n ettinchisi, qishki kunlarning biri, quyosh botgan, tevarakdan shom azoni eshitiladir” misralari bilan boshlanishi muallif o‘zining o‘y-fikrini ochiqalaydi. Shom – qorong‘ulik bosib kelishidan darak beradi. Dalvda kechalar uzun, yorug‘lik kamroq bo‘ladigan oylardan biri hisoblanadi. Shom azoni yurt boshiuga yopirilib kelayotgan qorong‘ilik, zulmatdan ogoh etuvchi darak, yozuvchi esa “hoy musulmonlar, ostonangizda dushman bostirib kelyapdi, ko‘zlaringizni ochingiz. Birlashmas ekansiz, yorug‘ kunlaringizning o‘rnini uzun kechalar egallaydi”,-deya xalqni uyg‘otmoqchi bo‘ladi. Bu azon chaqirig‘iga hech kim e’tibor bermadi. Muallif azon chaqirig‘ini yozar ekan, lekin namoz o‘qildi demasligi ham savdogarlarning hujralarida o‘z ishlari bilan bandligi bilan ifodalanadi. Yozuvchi Belenskiy ta’riflagandek, Qodiriy asarida hech bir qush bevaqt uchmaydi, hech bir yaproq bekor to‘kilmaydi. Julqunboy asarida barcha qahramonning gap-so‘zi-yu harakatlaridan tortib eng kichik detalgacha o‘z o‘rnida qo‘llanilgan. Har bitta so‘z, har bitta ramz, har bitta tasvir zamiriga ko‘plab ma’nomazmun yuklay olish salohiyatiga ega bo‘lgan so‘z san’atkoridir “O‘tkan kunlar” romani muallifi. Birinchi o‘zbek romani aynan qish fasli bilan boshlanishi tagzamirida 1945-1946-yillarda mamlakatning go‘zal fasllari tugab, osmonda qora bulutlari bilan qish fasli hukm surayotganidan darak beradi. Xonlar xalqining farovon yashashiga emas, balki xazinasining to‘lishiga harakat qilgan zamonlar, fuqarolar nochor ahvolda qolgan, buning ustiga oyma-oy bo‘lib turgan nizolar-u qamallar shundoq ham tang ahvolda qolgan insonlarning tinka-madorini yanada quritishga sababchi bo‘ladi. Bu boshlanma tasviri tagidagi asl mohiyat Turkistonning gullagan bahori – taraqqiyot quyoshi so‘nib, tanazzul oqshomi qora zulmatini yoyayotgani, yuksalish tonggi tugab, o‘zining o‘rnini inqiroz tuniga bo‘shatib berayotgani tasvirlangan. Romandagi epik tasvir jarayonida ushbu konseptual boshlanma mantiqiy izchillikda davom ettiriladi hamda yuksak poetik umumlashma darajasida xotimalanadi. Kun bo‘laklarining namoz vaqtlari bilan o‘lchanishi o‘sha davrda qahramonlar hayotida sodir bo‘layotgan voqea-hodisalar aynan namoz paytiga aynan mos tushadi. Bu albatta, Qodiriyning ijod konsepsiyasi asosida qo‘llaganligining isbotidir. Termiziy qilgan rivoyatiga ko‘ra: Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vassallamning: “Jabroil alayhissalom menga Baytning (Baytullohning) oldida ikki marta imomlik qildi”, - deganlari, Baytullohning oldida ikki kun besh vaqtdan namozga imomlik qildi, - deganlaridir. Buni hadisi sharifda kelgan keyingi jumalardan fahmlab olish qiyin emas. “Peshinni soya kavushning tasmachicha bo‘lganda o‘qidi” deganlari, quyosh zavolga ketib, har bir narsaning soyasi tusha boshlaganda o‘qidi, deganlaridir. Ma’lumki, qoq tush payti quyosh tik bo‘lganda, soya eng qisqargan payti bo‘ladi. Quyosh og‘a boshlaganda esa soya uzayishi boshlanadi. Arabistondagi kavushlar o‘ziga xos bo‘lib, tasmalari ustida ingichka qayishi bo‘ladi. Demak, narsalarning soyasi o‘sha qayish tasmacha bo‘lganda, ya’ni endi uzayishni boshlaganda Peshin namozining avvalgi vaqti kirgan bo‘ladi. Hadisi sharifdan anglanishicha, Jabroil alayhissalom birinchi kuni Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vassallamga besh vaqt namozning hammasini eng avvalgi paytida o‘qib berganlar. Ikkinchi kuni esa eng oxirgi vaqtida o‘qib berganlar. So‘ngra: “Ey Muhammad, mana shu, sizdan oldingi anbiyolarning vaqtidir. Vaqt ushbu ikki vaqtning o‘rtasidir”, - dedi. Namoz vaqtlari

orqali o'sha vaqtda sodir bo'lgan vaziyat va vaziyatning natijasida kelib chiqadigan holat tasvirlanadi. Qodiriyning ijod konsepsiyasida o'sha davr ayni sovuq qish fasliga tegishli bo'lgan voqealar bilan kechganligi yoritiladi. Turkiston zamiri xonliklarning o'z g'aznasi yo'lida xalqni qirovli qish izmiga solishdan ham qaytmasligi, kun ora oshib turadigan soliqlar-u taxt talashishlar natijasida to'kiladigan begunoh xalq qoni oddiy aholining qish fasliga bog'liq bo'lmasa-da, qirovli kunlarda yashayotganligidan darak beradi. Yoki asardagi voqealarning sodir bo'lish vaqtiga e'tibor qaratsak: Otabek bilan kumushning ilk marta uchrashuvi asr nomoziga azon aytilgan paytda ya'ni tush paytida uchrashib qolishadi. Muallif aynan asr nomozining tanlashida ichki ma'no: umrining dastlabki yillarini yashab, eng uzun davriga kelgan ikki yosh bundan keyingi taqdiri asr, shom va xufton nomozlari payti birlashgani aytiladi. Bomdod va peshin nomozini – bolalik va o'smirlik davrlaridan o'tib bo'lib ayni balog'at yoshiga etishganiga ramziy ishora qiladi. Toshkentda ikkinchi bor uylangan va bu bilan dushmanlariga yo'l ochib bergan Otabek Homidning soxta taloq xati tufayli oilasidan tinchlik yuz o'giran qaynotasi Mirzakarim qutidor hovlisiga borishi ayni shom nomozi vaqtiga to'g'ri keladi. Shom azoni odatda kunning tugashi-yu tunning boshlanishi arafasida aytiladi. Otabek va Kumush hayotida quyoshli kunlar tugab yulduzli tunlar boshlanganidan darak berib ketmoqda muallif. Otabek va Kumush birga bo'lsa-da kundoshli uyda kunda janjal, ikkalasidan ham halovat qochadi. Oxir-oqibat Kumushning ayanchli o'limi bilan yakunlanadi.

Hech bir badiiy asar faqat plastik elementlardan tashkil topmaydi. Inson omili aralashgan ijod mahsulida albatta insonning o'y-fikrlari, mushohadalari yoritiladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani ham yuqoridagi fikrlardan bo'lak emas, romanda oddiy detall vazifasini bajaruvchi kun qismlari ham tagma'noga egaligi, muallifning asl maqsadi ochilishuga yordam berajagini yuqoridagi misollar orqali ko'rib o'tdik. Noplastik elementlar har qanday badiiy asar zahirida uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. -T.: Yangi asr avlodi, 2011
2. Jabborov N. O'tkan kunlarda milliy ruhiyat talqini. -T.: Sharq, 2019
3. Jo'raquloov U. Qodiriy va roman tafakkuri. - T.: Nurafshon business, 2020
4. Karimov B. "O'tkan kunlar" ibрати. T.: MASHHUR-PRESS. Toshkent-2019
5. Mirzayev T. Va boshqalar. O'zbek xalq maqollar. - T.: Sharq, 2005
6. Qosimov B. Quyosh borligiday oydin haqiqat /Uyg'ongan millat ma'rifati. – T.: Ma'naviyat, 2011.
7. Quronov A. Va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. T.: "Akademnashr", 2010.

**GʻAFUR GʻULOM ADABIY MEROSINING BOLALAR
TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI OʻRNI
(5-6-sinf oʻquvchilari misolida)**

Mohidilxon ABDULLAYEVA
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
oʻzbek tili va adabiyoti universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Bolalar uchun yaratilgan asarlar orasida ularning tafakkurini rivojlantirishga qaratilganlari kam topiladi. Ushbu maqolada bolalar zakovatini shakllantirishda Gʻafur Gʻulomning ijodiy merosi oʻrni haqida soʻz boradi va 5-6-sinf adabiyot darslari misolida koʻrib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: bolalar adabiyoti, intellekt turlari, Gardner, mantiqiy zakovat, Gʻafur Gʻulom, adabiy meros, 5-6-sinf darsliklari, “Mening oʻgʻrigina bolam”, “Shum bola”.

____ **Abstract:** Among the works created for children, there are few that are aimed at developing their thinking. This article talks about the role of Gafur Gulam’s creative heritage in the formation of children’s intelligence and is considered as an example of 5th-6th grade literature classes.

Key words: children’s literature, types of intelligence, Gardner, logical intelligence, Gafur Gulam, literary heritage, 5th-6th grade textbooks.

1983-yil Hovard Gardner oʻzining mashhur teoreyasini oldinga surdi. Unga koʻra, odamlar bir dona yaxlit intellektga emas, koʻp sonli intellekt, aqliy qobiliyatlarning majmuiga ega boʻladi.⁶⁴ [Рахмонов III., 2014; 262] Ushbu tushuncha oʻzidagi ayrim xususiyatlarda insonning sezgi aʼzolari bilan uygʻunlik hosil qiladi. Yaʼni ushbu aqliy qobiliyatlar sezgi aʼzolar oʻzagida shakllanadi. Gardner biz sakkizta intellekt egasi ekanligimizni taʼkidlaydi. Shu jumladan bolalar tafakkurini ham aynan mana shu zakovat turlarini qamrab oladi. Ular musiqiy-ritmik, vizual-koʻrish, lingvistik-ogʻzaki, matematik-mantiqiy, kinestetik-tanaga oid, odamlararo, shaxsiy va tabiatan.⁶⁵ Quyida ularning oʻquvchi, inson takaffuri rivojiga taʼsiri haqida va Gʻafur Gʻulom ijodiy merosining bolalar tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati mazkur zakovat turlari misolida ochiqilanadi.

Bolalar nazariy maʼlumotlarni oʻrganishida yozuvchi ijodiy merosining oʻrni

5-sinf adabiyot darsligida keltirilgan boblardan biri “Bolalikning begʻubor olami” deb nom olgan. Bobda Abdulla Qodiriyning “Uloqda” hikoyasi (eski nashr), Mirkarim Osimning “Zulmat ichra nur” tarixiy qissasidan parcha, Gʻafur Gʻulomning “Mening oʻgʻrigina bolam” (eski nashr) hikoyalari keltirilgan. Ushbu mavzularda nazariy maʼlumotlar koʻp, hikoyalar avval bolalar oʻqigan asarlardan birmuncha hajman katta ekanligini inobatga olib, bu darslarni oʻtishda multimedia vositalarining eng foydalanish koʻrsatkichi yuqori boʻlgan turi – taqdimotlarga

⁶⁴Рахмонов III., Ўрганишни ўрганиш, мукаммал хотира ёхуд миангиз қобилиятларини қайта кашф қилинг. – Тошкент: Yangi asr avlodi, 2014. – B.262.

⁶⁵Рахмонов III., Ўрганишни ўрганиш, мукаммал хотира ёхуд миангиз қобилиятларини қайта кашф қилинг. – Тошкент: Yangi asr avlodi, 2014. – B.262.

murojaat qilamiz. Taqdimotlarga turli yangi metodlar, multimedaning boshqa vositalari joylashtirilishi bolalar qiziqishini orttiradi. “Jonlangan”, harakatlanuvchi, dinamik tasvirlar bola ongida tez gavdalanadi. Taqdimotlar bolalarning yosh xususiyatlarida, bilim darajasi, bilish imkoniyatlari asosida metodik va pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan darsda foydalanishga yaroqli bo‘lishi kerak. Ushbu mavzular bolalarda ilk tahlil ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Shu sababdan dars mobaynida nazariy tushunchalar ko‘p uchraydi. Asar va asar parchalaridan keyin keltirilgan hikoya, tarixiy qissa va voqeyiy hikoya haqida nazariy ma’lumotlar bolalar uchun ilk yirik nazariy qoidalar sanaladi. Bolalarda voqeyiy hikoya haqidagi ilk tasavvurlar, nazariy ma’lumotlar aynan G‘afur G‘uloming “Mening o‘g‘rigina bolam” hikoyasi bilan birga paydo bo‘ladi. Bolalar birdan ilmiy tushunchalar bilan to‘qnashib, qiynalib qolmasligi uchun o‘yin, video, audio vositalarni qo‘llash kerak.

Sunnat Ahmedov, Rahmon Qo‘chqorov, Shuhrat Rizayev muallifligi ostidagi umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining 6-sinf o‘quvchilari uchun tayyorlangan darslik-majmua ikki qismdan iborat. Darslikning birinchi qismi ikki bo‘lim, o‘nta mavzuni o‘z ichiga oladi. An’anaviy kirish qismiga “Ma’naviyat xazinasini” nomi berilgan. Birinchi bo‘lim “Bola – uchqur xayol egasi” deb atalgan va undagi mavzularni quyidagi jadval orqali ko‘rishimiz mumkin:

№	Adiblar	Berilgan asar nomi	Nazariy ma’lumot
1	G‘afur G‘ulom	“Shum bola” qissasidan parcha	“Shum bola” asari haqida
2	Turob To‘la	“Do‘nan” hikoyasi (“Yetti zog‘ora qissasi”dan)	“Do‘nan” hikoyasi haqida
3	Xudoyberdi To‘xtaboyev	“Sariq devni minib” romandan parcha	-
4	Janni Rodari	“Hurishni eplolmagan kuchukcha”, “Qutbdagi gunafsha”	Janni Rodari hikoyalari haqida

Bolalarda qiyosiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirishda adib asarlarining ahamiyati

Bo‘limdagi G‘afur G‘ulom hayoti va ijodi, asarlari mavzularini ham bolalar tafakkurini rivojlantirishda sezilarli ahamiyatga ega. Adibning “Shum bola” asari asosida suratga olingan videofilmlar hajman kattaligi va bir soat darsga sig‘dirib bo‘lmasligi uchun ham ulardan ayrim parchalar, ya’ni kitobda keltirilgan boblar sahnalarini namoyish etish o‘rinli bo‘ladi, G‘afur G‘ulom hayoti va ijodi o‘quvchilarga 5-sinf adabiyoti darsligida ham tanishtirilgani uchun vaqt birmuncha tejalishi mumkin. Zero, ayrim insonlarda eshitish qobiliyati yuqori darajada rivojlanadi. Muhim jihat eshituvning yuqoriligida emas, balki u bajara oladigan vazifalarning kuchida. Markaziy nerv sistemasiga tashqi va ichki muhitda sodir bo‘lib turadigan barcha jarayonlar to‘g‘risida axborot kelib turadi. Bu axborot sezgi organlari orqali qabul qilinadi. Har bir sezgi organi faqat muayyan turdagi ta’sirot

idrok etilishini ta'minlaydi. Masalan, ko'z yorug'likdan, quloq tovushdan ta'sirlanadi.⁶⁶ [Mavlonov O., Tilavov T., Aminov B. 2019, 157]. Ayrim odamlar ko'rgan narsalarini juda yaxshi eslab qoladi, demak ularning xotirasi ko'zgazmali-obrazli bo'lib, ko'zi bilan ko'rmaguncha narsaning mohiyatini tushunmaydi ham. Boshqalar esa o'zicha fikrlab, nomini aytib, mavhum tarzda tasavvur qilmaguncha eslab qolishi qiyin bo'ladi. Bundaylar so'z-mantiqiy xotira tipi vakillaridir.⁶⁷ Demak, mana shu orqali bolalarda ham vizual, ham eshitishga oid zakovatni rivojlantirish mumkin.

Yozuvchining ikki darslikda keltirilgan "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasi va "Shum bola" qissasini qiyosiy tahlil qilish ham yaxshi samara beradi. Muhimi, o'qituvchi tomonidan tayyorlanadigan darslikda keltirilgan boblar asosidagi videofilmdan parchalar o'quvchilarni darslikdagi matn va undan so'ng asar bilan to'liq tanishib chiqishga chorlashi, turtki bo'lishi kerak. Axir o'yinlar milliy (etnik) va umumbashariy turkumlardan tarkib topgan bo'lib, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini o'zida aks ettiradi.⁶⁸ [Ғозиев Э., 2008; 82].

5-6-sinf darsliklariga kiritilgan adibning asarlari qiyosiy tahlilini o'tkazish orqali bolalar tafakkurida yangi nazariy bilimlar, tahlil ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Bu ularning ilmiy tafakkurlarini rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Savol va topshiriqlar bilan ishlash ko'nikmalari

Bolalarga mazkur mavzuni o'qitishda adib hayoti va ijodi matni, asari matni va asardan keyingi nazariy ma'lumotlar qismi diqqat markazimizda bo'lishi bilan birga savol va topshiriqlar bilan ishlash ko'nikmalarini ham shakllantirish kerak. Darslikda keltirilgan mavzuga oid savollar va topshiriqlarning mavzuni, adib hayotini ochib berishga xizmat qiladigan o'rinlarini, asar mohiyatiga yaqinlashishga yordam beradigan joylarini topa olishdagi ahamiyatini to'g'ri anglash va bulardan darsda o'quvchilar zakovatini o'stirishda unumli foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mavlonov O., Tilavov T., Aminov B. Biologiya (Odam va uning salomatligi). – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019. – B.157.
2. Каримова В., Умаров Б., Акрамова Ф. Психология. – Тошкент. 2010. – Б. 64.
3. Ғозиев Э., Умумий психология. – Тошкент: Университет, 2008. – Б.82.
4. Раҳмонов Ш., Ўрганишни ўрганиш, мукаммал хотира ёхуд миянгиз қобилиятларини қайта кашф қилинг. – Тошкент: Yangi asr avlodi, 2014. – B.262.

---

⁶⁶Mavlonov O., Tilavov T., Aminov B. Biologiya (Odam va uning salomatligi). – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019. – B.157.

⁶⁷Каримова В., Умаров Б., Акрамова Ф. Психология. – Тошкент. 2010. – Б. 64.

⁶⁸Ғозиев Э., Умумий психология. – Тошкент: Университет, 2008. – Б.82.

**PIRIMQUL QODIROVNING “ONA LOCHIN VIDOSI”
ROMANIDA GAVHARSHODBEGIM
OBRAZI TALQINI**

Durdona DJALILOVA

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyot universiteti
tayanch doktoranti**

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiyoti vakili Pirimkul Qodirovning “Ona lochin vidosi” romanida temuriy malikalarning yirik vakili Gavharshodbegim obrazi gavdalanitirilgan. Ushbu maqolada Gavharshodbegim obrazining o‘ziga xos jihatlari tadqiq etilgan. Maqolada kerakli adabiyotlardan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: tarixiy roman, obraz, janr, temuriy malikalar, qadriyat, tarixiy voqelik,

Interpretation of the image of Gavharshadbegim in Pirmkul Kadyrov’s novel “Farewell to Mother Falcon”

Annotation: In this article, the representative of Uzbek literature Pirmkul Kadirov’s novel “Mother Falcon’s Farewell” portrays the image of Gavharshadbegim, the great representative of Timurid princesses. This article explores the unique aspects of the image of Gavharshadbegim. The necessary literature is used in the article.

Key words: historical novel, image, genre, Timurid queens, value, historical reality

Istiqlol tufayli Vatan, xalq, ajdodlar, o‘tmish, qadriyat va meros haqida baralla so‘zlash imkoniyati tug‘ildi. Nasrga tarixiy shaxslarning kirib kelib ijodkorlarning bu boradagi ijodiy imkoniyatlariga yo‘l ochildi.

O‘zbek adabiyotida xalqimiz tarixining eng shonli zarvaraqlarini teran badiiy tahlil qilishga bag‘ishlangan bir qator yirik asarlar yaratilgan. Xalqimiz tarixining turfa bosqichlarini tasvirlash, millatimizning ijtimoiy va ma’naviy hayotida muhim rol o‘ynagan iste’dod sohiblari shaxsiyatining jamiyat taraqqiyotida tutgan o‘rnini ko‘rsatib berish, tarixiy voqelik va shaxs munosabatini yoritish, shuningdek, davlatchiligimiz tarixi va milliy qadriyatlarimizning tarixiy-hayotiy asoslarini oydinlashtirish o‘zbek tarixiy romanlarining o‘ziga xos milliy xususiyatlarini tashkil etadi. Tarixiy mavzuda yozilgan badiiy asarlar, xususan, romanlar xalqimiz tarixining badiiy solnomasidir. Shuning uchun ham milliy hurlik tufayli o‘zligini angelayotgan, ajdodlarining kim ekanligi, tarixiy ildizlari qaysi davrlarga borib taqalishi bilan qiziqayotgan har bir vatandoshimiz uchun tarixiy manbalar bilan bir qatorda shu mavzudagi badiiy asarlar ham g‘oyat nodir tarixiy xotira sarchashmasi vazifasini o‘taydi.

O‘zbek adabiyotida ham o‘tmish haqida asar yozishda tarixiylik bosh mezon bo‘lishi lozimligini, tarix ne-ne avlodlarni kamol toptiradigan ulug‘ murabbiy ekanligini angladilar [Zayniddinova A., 1999; 8].

O'zbek adabiyotida temuriylar davri haqida yozilgan asarlar ichida reallik xususiyatlari bilan Oybekning "Navoiy" romani e'tirof etilsa, Pirmqul Qodirovning "Yulduzli tunlar", "Avlodlar dovoni" asarlari ushbu an'ananing o'ziga xos davomi sanaladi. Ammo ushbu asarlar sobiq sho'rolarning mafkuraviy tazyiqlari ostida emin-erkin tarixiy haqiqatni oshkor etib yozish imkoniyati mavjud bo'lmagan muhitda imkon qadar reallikka intilib yozilganini inobatga olinsa, mustaqillik davridan so'ng tariximizni ro'y-rost tasvirlash imkoniyatidan paydo bo'lgan "Ona lochin vidosi" asari tarixiy faktlarni badiiy tasvirlash jihatlari bilan farqlanadi.

"Ona lochin vidosi" romani temuriylar davrining eng muhim hodisalari yuz bergan davr haqidagi asardir. Asarda ijodkor kitobxon e'tiborini asosan temuriyzodalarning ayollariga qaratadi. Romandagi sodir bo'layotgan voqealarning tub mohiyati ayollarning temuriylar saltanati vakillariga ma'naviy ta'sirlari nuqtai nazaridan qarab badiiy tahlilga tortiladi. Asarning o'ziga xos jihatlardan biri shundaki, unda tasvirlanayotgan tarixiy davr va sharoitda temuriyzodalarning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashiga kuchli ta'sir etuvchi asosiy kuch sifatida ayollar badiiy tasvir doirasida gavdalanadi va ma'lum darajada temuriylarning inqiroziga oid badiiy xulosa ham ayollar obrazlari vositasida bayon etiladi.

Yozuvchi temuriylarga mansub bu xil yorqin shaxslar hayotiga "Ona lochin vidosi" asarida ham murojaat etgan, xususan Gavharshodbegim siymosini tarixiy haqiqatga tayangan holda yangicha talqin qilgan. Pirmqul Qodirovning ayol obrazi yaratish mahorati uning so'nggi asarlari sirasiga kiruvchi "Ona lochin vidosi" romaniga qadar shakllanib keldi. Oxir-oqibat ushbu romanda asarning eng markaziy nuqtasi sifatida Gavharshodbegim taqdiri qo'yilishi ham shundan dalolat berib turadi. Asar Gavharshodbegimning Amir Temur tomonidan kenja o'g'li Shohruhga munosib ko'rib tanlab olgani hodisalari davridan boshlab, uning fojiali o'limiga qadar hayotining iztiroblari temuriyzodalarning toj-taxt birodarkushlik urushlari barobarida yoritib beriladi. Taxtiravonda yolg'iz o'ltirgan Gavharshodbegim xotiralarga beriladi. Ana, uning olovli yoshligi. Badavlat tarxonlar oilasida qazi-qarta eb, qimiz ichib, chavandozlik mashqlarida chiniqib o'sgan qiz juda tez voyaga etadi. Unga Sohibqiron Amir Temurning nazari tushadi. O'n olti yoshlik Gavharshodni kenja o'g'li Shohruh Mirzoga munosib ko'radi. O'shanda Shohruh, Mirzo ham endi o'n etti yoshga kirgan, lekin harbiy yurishlarda toblanib erta ulg'aygan, yigirma yoshlik yigitlardek kuchga to'lgan devqomat o'g'lon edi. Gavharshodbegim u bilan avvallari ham ko'rishgan, dilida olovli hislar uyg'ongan edi. To'y bo'ldi-yu, oradan uch oy o'tmay Shohruh Mirzo otasining qo'shinlari safida Isfaxon va Tabriz tomonlarga harbiy yurishga ketdi. Homilador Gavharshodbegim Samarqandda ekanida Kavkazning Qorabog'idan, Amir Temurdan farmon keldi. Uvruk, deb ataladigan haram ahli barcha kelinlar bilan Saroy Mulk xonim boshchiligida ikki ming qo'riqchi askar himoyasida Samarqanddan Tabrizga etib kelishi buyurildi. Sohibqironning buyrug'i so'zsiz bajarilardi. Endi o'n ettiga kirgan kelin ikkiqat ahvolda minglab chaqirim masofani yomg'irli qor-qirovli sovuq kunlarda bosib o'tib, hut oyida Tabriz yaqinidagi Sultoniyaga etib borganini

hozir eslasa ,o'zining chidam-bardoshiga hayron qoladi. To'g'ri, mehribon qaynonasi Saroy Mulk xonim butun safar davomida unga g'amxo'rlik qilib bordi.[Qodirov P., 2001; 2].

Gavharshodbegim obrazi asardagi eng muhimi, badiiy g'oyani yo'naltiruvchi xususiyatlari bilan boshqa obrazlardan ajralib turadi. Chunki, asardagi asosiy voqealar, ya'ni temuriylar saltanati osmonidagi qora bulutlar to'planishi bilan bog'liq voqealar bilan boshlangan ushbu asarda Gavharshodbegim taqdiri markazda turadi.

Yozuvchi Gavharshodbegimning nabirasi – Ulug'bekning Barno Nigor xonimdan ko'rgan o'g'li Abdullatif bilan bo'lgan konfliktini dastlabki nuqtasini badiiy tadqiq etadi. Va bu konflikt asar davomida rivojlanib, kuchli qarama-qarshilikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Asardagi barcha voqealarning negizi ham aynan mana shu konfliktidan o'sib kelishi badiiy dalillanadi. Romanda tasvirlanishicha, Gavharshodbegim Bousunqur Mirzoni o'g'li Allauddavlani Abdulatiftan ustun qo'yadi. Allauddavlani otasi erta vafot etgani uchun unga ko'proq mehr beradi. Lekin Abdulatif bu munosabat yoqmaydi. U har doim e'tiborda va hurmatda bo'lishni xohlaydi.

Ko'rinadiki, Gavharshodbegim temuriyzoda shahzodalarini tarbiyalashda oqilligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Adib shunday oqila ayol obrazini yaratish barobarida boshqa temuriyzodaning badniyat, uzoqni ko'ra olmaydigan kaltabin xotinlari obrazini ham bu obrazga parallel ravishda tasvirlab boradi. Ularning temuriyzodalar o'rtasidagi ziddiyatlardagi ayblarini fosh qila boradi. Ona lochin vidosi romani ramziy nomlangan. Binobarin, u Lochinqush haqida bitilmagan. Ammo, romanning etakchi qahramoni Gavharshodbegim siymosida Ona Lochinga xos jasurlik, g'ayrat-shijoat, kengliklar-u yuksakliklarni sevish, erkinlikka intilish, oilaparvarlik, bolajonlik, bag'rikenglik singari xususiyatlar mujassamlashgan.

Gavharshodbegim shaxsi va u bilan bog'liq faktlar, manbalar ziddiyatli fikr-qarashlardan xoli emas. O.Yoqubovning —Ulug'bek xazinasi romanida Gavharshodbegim Shohruh Mirzo hukmronligi davrida boshqaruvni o'z qo'liga olib, saroyni badxohlarga to'ldirib yuborgan, Hirotni fisq-u fasod uyasiga aylantirgan, sayidlarni qatl qildirib, shahzodalar orasiga nizo tushirgan, ularni bir-birigagina emas, hatto o'g'ilni otaga qayoragan shaddod xotin, bemehr va bag'ritosh ayol tarzida ifoda etiladi. ifoda etiladi. [Yoqubov O;1994.26; 170-171-betlar]. Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug'bek” tragediyasida esa Gavharshodbegim o'z izmidan chiqqan bir farzandini ikkinchisining qo'li bilan jilovlashni eng maqbul yo'l sanagan shaxs. [Maqsud SHayxzoda., 1991;100] .B.Ahmedovning “Mirzo Ulug'bek ” badiasida tuqqan o'g'li Ulug'bekni unchalik xushlamaydigan ona tarzida tasvirlanadi.[Ahmedov B.,1989.100]. Pirmqul Qodirov Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlahi sahdayn”asarida Gavharshodbegim ko'plab xayrli ishlarni amalga oshirgan —zamon bonusi, jahon malikasi sifatida ardoqlanishi faktiga ijodiy yondashgan. Bundan tashqari, muallif qimmatli tarixiy manbalarda rivoyat tariqasida keltirilgan voqealardan psixologik bayon izlar ekan, ulug'vor ranglarni topib, yagona badiiy muddaoga bo'ysundirish yo'lidan boradi. Tarixiy fakt ortidagi inson ma'naviyatiga diqqat qaratadi.

Gavharshodbegim qalbida hammaga etib ortadigan adoqsiz mehrmuruvvat mavjud. U ana shu tuyg‘u uni farzandlariga, nabiralarga yuqtirishni tilaydi. Bu ayolning ruhiy pokligi, tubsiz ma’naviyati, insoniy go‘zalligi murakkab hayotiy ziddiyatlar silsilasida ochiladi. Pirovardida obraz tabarruk siymo sifatida tasvirlanadi. Demak, mazkur xarakter turli rakurslardan kuzatilib, roman syujetini harakatlantiruvchi, asarga yaxlitlik bag‘ishlovchi qahramon sifatida namoyon bo‘ladi. Uning botinidagi yuksak umuminsoniy tuyg‘u va g‘oyalar ma’naviy-axloqiy muammolar bilan bog‘lanadi.

Romanda Gavharshodbegim ning eng iztirobli – alamli holati sifatida uning o‘g‘li Ulug‘bek Mirzoning boshidan ajralgan tanasi ustidagi holatida namoyon bo‘ladi. Roman nihoyasida Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy singari Gavharshodbegim mehridan bahramand bo‘lgan lochinlar yangi uyg‘onish va yuksalish davriga asos solishadi. Tinchliksevar hamda bunyodkor kuchlarni o‘z atrofida jipslashtirib, tashqi tajovuz va ichki nizolarni bartaraf qilishadi. Ya’ni —lochin iniga qo‘yilgan ilon tuxumidan chiqqan ilonlardan yurtni tozalaydilar. Bu asardagi haloskor kuchlar timsolidagi Alisher Navoiyning qoraqyunlar bilan Xurosonga yurish qilgan Yodgor Mirzoga Gavharshodbegim ning aytib bergan rivoyati bilan izohlandi. Bu bilan Gavharshodbegim ning orzu-intilishlari besamar qolmaganligini, uning lochinlari ilonlardan olamni tozalashlari rostligini badiiy dalilli sifatida keltiriladi. “Ona lochin vidosi” romanda asosan, ayolarning hayoti, muhabbati, qismati aks ettirilgan. Yozuvchi tarixiy shaxslarga o‘z asarlarida ko‘p murojaat etgan. Bir so‘z bilan uni yozuvchining muhtarama ayollarimizga tuhfası deyish mumkin. Kitobdagi asarlar shakli o‘ziga xos, ohanglari rangbarang ekanligidan, o‘quvchilar ko‘nglida qiziqish uyg‘otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.B.Ahmedov. Mirzo Ulug‘bek .Toshkent, 1989.100-betlar
2. Maqsud Shayxzoda. Mirzo Ulug‘bek .Toshkent, 1991.100-betlar
3. O.Yoqubov.Ulug‘bek xazinasi.Toshkent, 1994.26; 170-171 -betlar
4. P Qodirov. Ona lochin vidosi.(Tarixiy roman).Toshkent. 2001.
- 5.Zayniddinova A. Tarixiy romanlarda shohlar timsoli. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1999 yil, 8-bet

TOG‘AY MURODNING IJOD HAQIDAGI QARASHLARI

Nafisa KARIMOVA
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyot universiteti
tadqiqotchisi

Annotatsiya: maqolada ijod jarayoniga tegishli holatlar, fikrlar tahlil etilgan. Obyekt sifatida yozuvchi Tog‘ay Murodning maqolalari, adabiy sunbatlari olindi. Maqolada ijodiy vaziyat, ijodiy g‘azab, ijodkor dunyoqarashi kabilarga alohida urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: ijod jarayoni, yozuvchi, g‘azab tushunchasi, ijodiy muhit

Abstract: the article analyzes situations and ideas related to the creative process. As an object, the writer Togay Murad's articles and literary works were taken. The article emphasizes the creative situation, creative anger, creative worldview.

Key words: creative process, writer, concept of anger, creative environment

Ijod olami ajib bir olam. Unda ijodkor ham, obraz ham, prototip ham, kitobxon ham bir turli dunyoqarash yoki tasavvurga ega bo‘lishi mumkin. Bir turli dunyoqarashni shakllanishi avvalo, yozuvchidan boshlanadi. Yozuvchi hayotda va ijodda nafaqat ko‘p o‘qib, o‘rganishi balki, atrofni va atrofidagi kimsalarni kuzatishi ham zarur. Bu bevosita muayyan bir muhitda sodir bo‘ladi. Yozuvchi, shoir, dramaturg uchun ijodiy muhit muhim sanaladi. Ijodga bo‘lgan kuchli havas ijodkor iste’dodini belgilaydi, albatta. Iste’dodning rivojlanishi va dunyoqarashning kengayishi ijodiy muhit ta’siridagi masaladir. Ijodiy muhit ijobiy tashkil etilgan joylarda ijodkorlar o‘zlarini erkin tutadilar. She’riyat kechalari, kitob muhokamalarini, dastlabki qoralamalarga bildirilgan munosabatlarni o‘z dunyosi sifatida qabul qiladilar. Qalamkash o‘zini erkin pozitsiyaga sololmas ekan, ijodiy xotirjamlik buziladi. Ijodiy xotirjamlikni buzuvchi tashqi omillar natijasida ijodiy g‘azabning bo‘y ko‘rsatishi ham aynan ijodiy muhitda yuz beradigan hodisa. Yozuvchi Tog‘ay Murod bu holatga obyektiv ta’rif bergan: “Ijod olamida bir toifa qalamkashlar bo‘ladi. Ular asari... harflardan iborat bo‘ladi. Tuzsiz so‘zlardan iborat bo‘ladi. Betayin so‘zlardan iborat bo‘ladi. Bu qalamkashlarni og‘iz tili esa... asfalt yo‘lday bo‘ladi. Og‘iz tili asfalt yo‘lday uzun ham cheksiz bo‘ladi” [1: 34, 2019]. Tog‘ay Murod ijodiy jamiyat kishisi sifatida, ijodiy atmosferaning buzilganidan g‘azablangan. Yozuvchi adabiyot bo‘yicha olgan ta’limi orqali asarda qo‘llaniladigan so‘zning yuki, mas’uliyati haqidagi tushunchalarni o‘zlashtirgan va badiiy asar bilan oddiy qoralamaning farqlash ko‘nikmasini shakllantirgan. Yozuvchi ikkinchi bir kishiga munosabat bildirishida, asosli tanqid qilishida ijodiy dunyoqarashiga ta’sir o‘tkazgan ta’limining o‘rni seziladi. Yozuvchidagi ijodiy g‘azabni keltiruvchi omillar badiiy matn tuzish bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmaning ijodiy matnda to‘la namoyon bo‘lmasligi, ya’nikim, ijodkorlikka

da'vogarlar badiiy matn tuzish bo'yicha tajribaga, tushunchaga ega bo'lmay turib, ijodiy muhitga kirib kelishi, saviyasiz asarlar yozilishi, ijodiy atmosferaning buzilishi kabilardir. Ijodda g'azabning ham o'rni bor. Jamiyatning oddiy kishisidan farqli o'laroq ijodkorning g'azabi matnga, matndan kitobxon emotsiyasiga kirib boradi. G'azab tushunchasi ko'pincha kesatq, achchiq kulgi ustiga qurilgan badiiy asarning yozilishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda aytish mumkinki, ijodiy g'azab va tanqid bir-biriga daxldor bo'lmagan tushunchalardir. Ijodiy g'azab hafsala pir bo'lganda, ijodkor ishonchi singanda, umidi chipakka chiqqanda sodir bo'ladi. Tanqid esa ba'zan yozuvchilarni xafa qilsa-da, ijodiy g'azabni keltirib chiqarmaydi. Professionallarning o'rinli tanqidi sust ijodning to'g'irlanishiga sabab bo'ladi, albatta.

Ijod jarayonidagi holatlar, ularning ruhiyat bilan bog'lanishi haqida har kim o'z dunyoqarashidan kelib chiqib fikrlaydi. Har bir yozuvchi o'zi shakllangan va ko'nikkan ijodiy muhit ta'sirida mulohaza yuritadi. Yozuvchi Tog'ay Murod o'tgan asrning 80-yillaridagi ijodiy muhit kishisidir. Ijod jarayoniga xos bo'lgan bir gapni faqat ugina tan oladi, faqat uning iqrorida buni uchratishimiz mumkin: "...faqat yolg'iz odam asar izlaydi. Faqat yolg'iz odam asar topadi. Faqat yolg'iz odam asar yaratadi"[1:44, 2019]. Bu fikr bir qarashda yuqoridagi mulohazalarimizni inkor etayotgandek tuyulishi mumkin. Ijodiy muhit degani, ijodiy jamoa emas. Ijodiy muhitda ijodkorga xos xususiyatlar va adabiyot qonunlari o'rgatilishi mumkin. Qonuniyatlarni qanday o'zlashtirish har ijodkorning xususiy jihatidir, ya'ni guruhdan tashqari faqat o'zigagina xos bo'lgan tomoni, faqat ungagina tegishli bo'lgan tushunchadir. Ijodiy guruh yoki ijodiy jamoa esa, ana o'sha bir talay o'ziga xoslardan tarkib topgan kishilar uyushmasi. Endi Tog'ay Murodning yolg'izlik haqidagi fikrlariga kelsak, u avvalo, bu o'rinda o'zini aytgan. Yozuvchining chapaniligi, o'zi bilan o'zi sirlashishi, talabalik yillarida hech bir kursdoshi fikrini ma'qullamagani uchun ko'rpaga o'ranib, erta uxlaydigan odati borligi kundaliklaridan yaxshi ma'lum. Yozuvchida dunyoqarash shakllangan bo'lsa, yaxshigina shaxsiy fikr, ma'lum bir vaziyat yuzasidan xulosa chiqarish ko'nikmasi ham shakllangan bo'ladi. Shaxsiy qarashlari yoqlanmayotgan davradan o'zini olib qochish, o'z fikrini himoyalash, o'z so'zida turish demakdir. Ijodkor o'z fikridan og'ishsa, o'zgalar bee'tibor qoldiradigan masalalarni, u ham nazardan chetda qoldira boshlaydi. O'zgalar ko'rmaydigan ijtimoiy muammolarni u ko'ra turib, ko'z yuma boshlaydi. Asarda muammo va echim konseptsiyasi yo'qqa chiqadi. Asar badiiylilik va ijtimoiylik qiymatini yo'qotadi. Chunki yozuvchini o'zgalardan farqi qolmagan bo'ladi. Yozuvchi o'z so'zini, o'z fikrini himoya qila olishi kerak, lozim bo'lsa buni yosh iste'dodlar Tog'ay Muroddan o'rganishi kerak. To'g'ri fikr ustiga qurilgan yolg'iz asarni xalq topadi va o'qiydi.

"Badiiy asarnida o'z poydevori bo'ladi. Asar umri ana shu poydevordan bino bo'ladi. Asar poydevori –til", deb aytadi Tog'ay Murod [1: 67, 2019]. Yozuvchining badiiy asar tili masalasida qay darajada mahoratli ekani adabiyotshunoslarga ham, tilshunoslarga ham juda yaxshi ma'lum. Ijod jarayoni til, ona tilning barcha imkoniyatlaridan foydalanish, qo'llash, asarni tili ustida ishlash orqali sayqallanishini biz "Otamdan qolgan dalalar", "Oydinda yurgan odamlar",

“Qo‘shiq” , “Ot kishnagan oqshom” kabi asarlar orqali ko‘rganmiz. Yozuvchi uchun ijod jarayonida til bilan ishlash alohida e‘tibor, fahm, iqtidor talab etadi. Tog‘ay Murodning tilni poydevor deb atashi, u uchun asar yozishda badiiy til bilan shug‘ullanish alohida ijodiy qadriyat ekanini ko‘rsatib turibdi. Poydevori bo‘lmagan bino qulab tushadi. Badiiy tili ishlanmagan, til masalasiga mehnat sarf etilmagan asar ham bir kun kitobxonlar tasavvuridan “qulash” i – asar unutilishi mumkin. To‘g‘ri fikr, shaxsiy qarash, teran dunyoqarashni aks ettirish uchun ona tili bilan ishlash yana bir muhim jihat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Тоғай Мурод. Танланган асарлар. III Жилд. “Sharq” Нашриёти, Т.: 2019
2. Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. -T: Akademnashr, 2010.
3. oyina.uz qidiruv portal tizimi
4. Khurshid_davron_kutubxonasi elektron qidiruv tizimi

G‘AFUR G‘ULOM IJODIDA VATAN VA MILLAT BADIY KONSEPTLARI

Akram XUDAYBERDIYEV

Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada XX asr 20-30-yillar o‘zbek sovet adabiyotida “vatan” va “millat” tushunchalarining ijtimoiy-tarixiy shakllanish omillari G‘afur G‘ulom she‘rlari misolida ochib berilgan. Mazkur konseptlarning turli ma‘nodosh so‘zlar bilan qo‘llanilishi hamda ular anglatgan badiiy konseptlar haqida fikr yuritilgan. Bu davrda O‘rta Osiyoda ma‘muriy-hududiy chegaralanish bilan bog‘liq siyosiy-ijtimoiy jarayonlarning “vatan” va “millat” konsepti shakllanishidagi ahamiyatiga ham to‘xtalib o‘tilgan. Xususan, Sho‘ro hukumati va mafkurasining Turkiston o‘lkasida yuritgan siyosati ta‘sirida shakllangan “vatan” va “millat” badiiy konseptlarining shoir ijodida farqli o‘rinlarda turlicha ifodalanishi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Vatan, millat, o‘zbek eli, O‘zbekiston, Sovet Ittifoqi, sovet xalqi, sovet millati, sotsializm, kommunizm.

Abstract: In the article, the social-historical factors of the formation of the concepts of "homeland" and "nation" in Uzbek Soviet literature of the 20s-30s of the 20th century are revealed on the example of Gafur Ghulam's poems. The use of these concepts with different meaningful words and the artistic concepts they mean are discussed. In this period, the significance of the political and social processes

related to the administrative-territorial demarcation in Central Asia in the formation of the concept of "homeland" and "nation" was also touched upon. In particular, the artistic concepts of "homeland" and "nation" formed under the influence of the policy of the Soviet government and its ideology in Turkestan were analyzed in different places in the poet's work.

Key words: Homeland, nation, Uzbek people, Uzbekistan, Soviet Union, Soviet people, Soviet nation, socialism, communism.

XX asrning 20-yillari Sovet hukumatining mustamlaka xalqlar ustidan nazoratni mustahkamlashi, o'z siyosatini jadal yurgizish va uni jamiyatlarga singdirish davri bo'ldi. Bu davrda jadid adabiyoti vakillari ta'qibga olina boshladi, bosmachilik harakatlariga qarshi jiddiy kurash avjiga chiqdi. Jadidchilik harakatining mafkurasi sifatida e'tirof etilgan milliy o'zlikni anglash va shu yo'ldagi ma'rifatchilik g'oyalariga bolta urildi. Milliy g'urur, milliy sha'n toptaldi. Milliy Vatan kurashchilari, millat fidoiylari "vatanchilar", "millatchilar" sifatida ta'qibga uchradi. O'zbek adabiyotida shakllanayotgan milliy tafakkur yana bir evrilish bosqichiga kirdi. Bu o'zgarishni biz tadqiq etayotgan "vatan" va "millat" badiiy konseptlarida ham ko'rishimiz mumkin. Buni 20-30-yillar o'zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri G'afur G'ulom ijodi misolida ham ko'rib o'tamiz. Uning 1923-1966-yillarda yozilgan turli to'plamlardan joy olgan she'rlari bizni qiziqtirgan masalada fikr yuritish uchun boy material bera oladi. G'afur G'ulom 20-yillar boshlarida "Go'zallik nimada..." va "Feliks bolalari" kabi she'rlari bilan ilk ijodini boshlagandi.

Shoir "Go'zallik nimada..." she'rida⁶⁹ sarlavhada qo'yilgan savolga javobni ochiqlaydi. Shoir nazdicha, go'zallik "qizlarda, qora ko'zlarda, soz kabi so'zlarda" emas, shunday deb bilganlar esa yanglishganlardir. Shoirga ko'ra, go'zallik bir gul, gulning esa ochilish va yashnash muddati – fasli bor, ana shu muddatda yashash asl go'zallik. Tiriklik bilan bu go'zallik bardavom bo'ladi. Inson yashar ekan, albatta, unda bir maqsad bo'ladi va bu maqsad doirasida faoliyat yuritishi aniq. Tiriklikni go'zallik deya e'tirof etgan shoir she'r so'nggida bu go'zallik inson faoliyati va uning maqtanishga arzigulik samarasida yana-da go'zallashadi, deya xulosalaydi:

*Go'zallik – ishlayish,
Manglayni terlatish,
Go'zaldir ungan ish,
Maqtansa yarashar!*

Bilamizki, adabiyot – go'zallik kuychisi. Bu adabiyotning estetik qonuniyatidir. Shoir she'rda o'quvchi e'tiborini shunga qaratmoqchidek ramzlarga ishora qiladi.

"Yangi o'zbek adabiyoti" deya nomlanishidan ham ma'lumki, XX asr boshiga kelib, o'zbek adabiyoti yangilanish va o'zgarishlarga yuz tutdi. Xususan, mumtoz adabiyotga xos qonuniyatlarning shoir yashagan davr ijtimoiy muhiti zaruratidan kelib chiqib istifoda darajasi susaydi. Uning o'rnini davrning ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarini qondira oladigan adabiyotning yangi me'yoriy mezonlari egalladi.

---

⁶⁹ Гафур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1923-1940). Ўн икки томлик. 1-том. – Тошкент.: "Фан". 1983. 22-бет.

Chunonchi, badiiy adabiyotda g'oya (ideal)ning o'zgarishi, yakka hukmron aruz o'rniga barmoq vaznining faollashuvi, an'anaviy obraz va timsollarning yangi mazmun ifoda etishi, hayotni badiiy aks ettirish prinsipining (romantizmdan realizmga) o'zgarishi, jahoniy janrlarning kirib kelishi, sharq va g'arb ifoda uslublarining uyg'unlashuvi, dramatik turning faollashishi va jadal rivojlanishi, matbuotning jonlanishi, sarbastdagi ijodiy tajribalar, adabiy ijod tilining omma tiliga yaqinlashuvi, adabiyotning, she'riyatning ijtimoiylashuvi va mavzu ko'lamining kengayishi kabi unsurlar davr adabiyotining yangilanish mezonini belgilab berdi.

Shoir she'rda go'zallik *qizlarda* (yor, janon; obrazlar), *qora ko'zlarda* (mumtoz adabiyotga xos an'anaviy detal obrazlar), *soz kabi so'zlarda* (quloqqa xush yoquvchi so'zlar, turli tashbehlar-u o'xshatishlar, so'z o'yinlari; reallikdan yiroq badiiy voqelik tasvirlarida) deb bilganlar "*yanglishar*" deyishi bilan nigohni reallikka ("*muddati fasldir*") va unda yashamoqlikka ("*yashamoq asldir*") qaratadi. Yana ham go'zallikni "*ishlayish, manglayni terlatish, ungan ish*"da (real ijtimoiy voqelik bilan bog'liq vaziyatlarda) ko'radi. Misralarda ifodlangan shoirning yosh ko'nglidan keyachayotgan hislarida davr mafkurasining ta'sirlari ham seziladi. Shoirning 1928-yilda yozilgan "Felix bolalari" she'rida ham bunga guvoh bo'lamiz.

G'afur G'ulom 1953-yil 5-fevralda yozgan "Kechmish va kechirmishlarimdan" avtobiografiyasida⁷⁰ ishchi-dehqonlar partiyasini alqaydi, Fevral revolyutsiyasi tufayli hokimiyatga kelgan Muvaqqat hukumatni yiqitib, ular ustidan g'alaba qozongan Lenin va Kommunistlar partiyasi rahbarligida amalga oshirilgan Ulug' Oktabr revolyutsiyasini "*xalqlarni ozod qiluvchi ulug' kuch*" sifatida e'tirof etadi: "*Bizlar o'zbek, tojik, qirg'iz, qozoq, turkmanlar – hamma-hammamiz ruslar bilan baravar kurashlarda qatnashdik, bu revolyutsiyaga ergashdik, uning xalqlarni ozod qiluvchi ulug' kuchidan bahramand bo'ldik*". Qolaversa, akasi unga "*Ruscha o'rganish kerak, rusga ergashish kerak. Rusning baridan tutsang, ora yo'lda qolmayсан*", deya, "Turkestanskiy kurer", "Turkestanskije vedomosti" kabi gazetalarni olib kelib, o'qib ham berar ekanlar. O'zining avtobiografiyasida keltirilgan bu ma'lumotlarni G'afur G'ulom "hukumat ko'zi" uchun kiritganmi, yo'qmi, har holda qiyinchiliklarni o'z boshidan o'tkazgan o'n besh yoshlardagi bola o'sha paytda atrofida kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonning "alla joylariga" aqli etib qolgandi.

Avtobiografiyani yozgan paytdagi shoir bilan ilk she'rini yozgan vaqtidagi G'afur G'ulomning osmon bilan ercha farqi bor, degan o'rinli e'tiroz bo'lishi mumkin o'quvchida. Avtobiografiyada keltirilgan ma'lumotlarni ijodkor aynan davr siyosati va mafkurasidan kelib chiqib shakllantirgan bo'lishi mumkin, degan fikr ham yo'q emas. Shunga qaramay, matn konteksti va shoirning bir qator she'rlaridagi ichki tizimlilikda mafkuraning ta'siri ko'rinadi baribir. Keyingi o'rinlarda shoirning tahlilga tortilgan ijodiy parchalarida ham ana shu kayfiyat va ruh (pafos) etakchiligi seziladi.

⁷⁰ Гафур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1923-1940). Ўн икки томлик. 1-том. – Тошкент.: "Фан". 1983. 13-18-бетлар.

1932-yilda yozilgan va shu yili 27-yanvar sonida “Qizil O‘zbekiston” gazetasida nashr qilingan “Obro‘ uchun” nomli she‘rida⁷¹ “vatan” konsepti quyidagicha talqin qilinadi:

*O‘zbekiston paxtakorlik istiqlolin
Uhdaga olgan o‘lka...*

*O‘zbekiston!
Ishchi-dehqon!
Angla, bilki,
Bugungina plan bo‘lgan
Oltmish uch.
Ko‘prak g‘ayrat,
Ko‘prak obro‘,
Ko‘prak kuch!*

O‘zbek adabiyoti tarixiga yuzlansak, “O‘zbekiston” so‘zi ilk bor o‘zbek mumtoz she‘riyatida Turdi Farog‘iyning “Bu mulk” radifli g‘azalida ayni shu shaklda uchraydi:

*Dur ahdu tang chashmu besaru ya‘juj va‘z,
Muxtalif mazhab guruhi o‘zbakistondur bu mulk.*

Misrada qo‘llanilgan “o‘zbakiston” so‘zi yuqoridagi atamadan farqli o‘laroq hozirgidek muayyan hudud va davlat nomini anglatmay, balki “o‘zbeklar yashaydigan er” ma‘nosinigina ifodalab kelgan. G‘afur G‘ulom she‘ridagi “O‘zbekiston” atamasi Farog‘iy qo‘llagan atamadan farqli ravishda “o‘zbeklar yashaydigan er” ma‘nosini bildirish bilan birga shu xalq yashaydigan davlat hududi va nomini ham ifodalaydi.

“O‘zbekiston” millat tafakkurida milliy ongning shakllanishi va madaniy o‘zlikning fundamental asosi bo‘lmish millat g‘oyasining g‘alabasi o‘laroq O‘rta Osiyoda vujudga kelgan davlat bo‘lib, 1924-yilda Sredazbyuroning qaroriga asosan⁷² ma‘muriy-hududiy chegaralanish natijasida SSSRga to‘g‘ridan-to‘g‘ri a‘zo bo‘ladigan “O‘zbekiston Respublikasi” sifatida tashkil etilgandi⁷³.

Ushbu she‘rda O‘zbekiston muayyan hudud sifatidagi “vatan” ma‘nosini beradi.

Shoirning 1944-yilda (Hamid Olimjon bilan birgalikda) yozilgan “Yashna, ozod O‘zbekiston...”⁷⁴ deb boshlanuvchi she‘rida Vatan va millat nomi yonma-yon tilga olinadi:

*Yashna, ozod O‘zbekiston, shonli ey o‘zbek eli,
Gulla ey bizning muqaddas sen aziz tuprog‘imiz.
Tog‘laringda erk quyoshi, bog‘laringda baxt eli,*

⁷¹ Гафур Ғулум. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1923-1940). Ўн икки томлик. 1-том. – Тошкент.: “Фан”. 1983. 112-113-бетлар.

⁷² РГАСПИ, ф.62, оп. 2, д. 100, л. 29-30. Оргбюро резолюцияси матни қуйидаги манбада: ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. – С.221-222.

⁷³ Холид Адиб. “Ўзбекистон таваллуди: илк СССР даврида миллат, империя ва инқилоб”. Тошкент: “Академнашр”, 2022. 274-бет.

⁷⁴ Гафур Ғулум. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1941-1953). Ўн икки томлик. Иккинчи том. – Тошкент.: “Фан”. 1984. 48-бет.

Olg'a boshla bizni har choq, ey qizil bayrog'imiz.

Birinchi misrada O'zbekiston yuqoridagidek muayyan hudud sifatidagi "vatan" ma'nosini berib, shu hududda yashovchi "o'zbek eli" – "millat" tushunchasi bilan uzviy bog'liq talqin etilayotgani anglashiladi. Shoir millat tushunchasini ifodalagan jumlaning "o'zbek eli" tarzida qo'llaydi. She'r yozilgan vaqtda o'zbek xalqi millat sifatida shakllanib bo'lgandi, lekin Sho'ro hukumatining o'lkada yuritayotgan siyosati bois millatchilikning tazyiqqa uchraganligidan Sovet Ittifoqi xalqlari alohida millatlarga ajratilmay uning o'rnida "sovet xalqi", "sovet grajdani" kabi atamalar qo'llanilar edi. She'r davomida bunga ham guvoh bo'lamiz:

Biz Vatanning ellari-la bo'lg'umiz doim inoq,

Qalbimizda dohiymizning nomi porlar subhu shom.

Ey sovet xalqi yaratgan g'olibona Ittifoq,

Odamizod baxtiga qil behisob yillar davom.

"Ittifoq" so'zi bu o'rinda ikki ma'noni: birinchi misradagi "inoq" so'ziga ham qofiya, ham mazmunan hamohang tarzda o'z ma'nosida (o'zaro birdamlik, ahillik) va ko'chma ma'noda (bosh harf bilan yozilishidan ham ma'lumki) butun Sovet Ittifoqi davlatini ifodalaydi. "Sovet xalqi" esa yuqorida aytilganidek, millat ma'nosini beradi. Shu bilan birga she'r kontekstida millat ma'nosida kelgan "Vatanning ellari" – "sovet xalqi" va "o'zbek eli" orasida butun-qism munosabati ko'rinadi. "Sovet xalqi" (Vatanning ellari) – butun, ularga nisbatan "o'zbek eli" – qism, "Vatanning ellari"dan biri.

Qolaversa, "Ittifoq" muayyan hudud sifatidagi "vatan" ma'nosini berib, shu hududda yashovchilar "millat" ma'nosida kelgan "sovet xalqi" bilan uzviy bog'liq talqin etilayotgani anglashiladi. Buni bandda "Vatan" va Sovet davlati ma'nosida kelgan "Ittifoq" so'zlari kontekstual sinonim o'laroq ishlatilgani ham tasdiqlaydi. Urush yillarida yozilgan she'rning uchinchi bandida "*Shavkatu shoningni saqlashga hamma ichdik qasam, Biz bahodir askaringiz – har birimiz posbon*" deyish bilan vatan – Ittifoq uchun javobgarlikdan ogoh etadi. "*...yov agar qo'ysa qadam, ...jon olarmiz beomon*" deya xushyorlikka da'vat etib, so'nggida "*Gullagin, ey jonajon, bo'stonimiz, sen doimo!*" deya tilak bildirgan shoir vatani kelajagining-da qayg'usini qiladi. Ko'rinadiki, mazkur bandda "vatan" konsepti muayyan "hudud" (Sovet Ittifoqi), shu hududda yashovchi "xalq" (Sovet xalqi) va xalqning ertangi kuni tushunchalarini qamrab olayotir. Bu she'rda "vatan" va "millat" konseptlarining ikki badiiy talqiniga guvoh bo'ldik.

Shoirning 1954 yilda yozilgan "Mening o'lkam" she'rida⁷⁵ "Vatan" konseptining yana bir boshqa talqiniga duch kelamiz. Shoirning shaxsiy arxivida she'rning mashinka nusxasi mavjud bo'lib, unda she'r sarlavhasi "Mening respublikam" deb beriladi. She'r shoir hovlisi va bog'idagi voqea tasviridan boshlanadi. She'r avvalida tasvirlangan sevinch hovlidagi bog'u bo'stondan boshlanib so'ngra Vatanga ko'chadi:

Quvonchga to'lib ketdi

Bog'u bo'stonu olam,

⁷⁵ Фафур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1954-1966). Ўн икки томлик. Учинчи том. – Тошкент.: "Фан". 1984. 528 б. 38-39-бетлар.

*Vatanim – respublikam,
Vatanim g‘oyat ko‘rkam.*

Band mazmunidan kelib chiqilsa, “respublika” muayyan hudud sifatidagi “vatan” ma’nosini beradi. Demak, bu erda “vatan” konsepti hududan chegaralanib, butun Respublikalar Ittifoqi – Sovet Ittifoqini emas, butundan bir qismni – Ittifoq tarkibidagi respublikalardan birini ifodalab keladi. She’rda “O‘zbekiston” so‘zi qo‘llanilmasa-da, “respublikam” deyilganda “O‘zbekiston” tushuniladi. She’r davomida bu yana-da konkretlashadi:

*Asfalt ko‘chalar bilan
Toshkentning ko‘rkamligi,
Baxtiyor xalqimizning
Jahonda yo‘q kamligi.*

Toshkentning 1930 yil O‘zbekiston Respublikasi poytaxti etib belgilanganligi va keyingi bandda Moskva tilga olinib, “*Ukasidan uzmaydi Moskva porloq ko‘zin*” misralarida “Moskva va Toshkent” – “og‘a va ini” munosabatlari inobatga olinsa, muayyan hudud sifatida “vatan” ma’nosini anglatgan “respublika” O‘zbekiston ekanligi oydinlashadi. She’rda “*o‘ttiz yil*” sanog‘i “*bir yigit*” misolida “*Respublika yoshi*”ga qiyoslangani ham bunga aniqlik kiritadi. Ya’ni she’rning 1954 yilda yozilganini inobatga olsak, Respublikaning 30 yilligi nishonlanishi 1924 yilda O‘zbekiston Respublika sifatida tashkil topganligini ham anglatadi.

Bandda “millat” ma’nosini ifodalab kelgan “*xalqimiz*” so‘zi ko‘plikdagi bir necha xalqlarni emas, Ittifoqdagi xalqlardan birini, ya’ni butunning qismini – “o‘zbek xalqi”ni anglatadi. So‘zdagi egalik qo‘shimchasi ko‘plik ma’nosidan ko‘ra tegishlilikka urg‘u beradi. Bundan she’r kontekstida “*respublika*” muayyan hudud sifatidagi “vatan” ma’nosini berib, shu hududda yashovchi millat ma’nosida qo‘llanilgan “*xalq*” so‘zi bilan uzviy bog‘liq talqin etilayotgani anglashiladi. Bu “*Partiya ulug‘ yo‘lga Vatanimni boshladi*” misralarida yana-da yaqqol ko‘rinadi. Qolversa, she’r kontekstida “respublika” va “vatan” so‘zlari kontekstual sinonim o‘laroq ishlatilgani ham buni tasdiqlaydi.

Avvalroq 1924 yilda O‘zbekiston ma’muriy-hududiy chegaralanish natijasida SSSRga to‘g‘ridan-to‘g‘ri a‘zo bo‘ladigan “O‘zbekiston Respublikasi” sifatida tashkil topganligini aytgandikki, she’r davomida amalga oshirilgan va qilinayotgan ishlar uning 30 yillik yubileyiga tayyorgarlik harakati ekanligi ko‘rinadi. She’r ana shu xulosa bilan yakunlanadi:

*Respublikam to‘yini
Yarashiq o‘tkazamiz,
O‘qishda hamma fanni
Besh bilan bitkazamiz.*

Ushbu she’rda “vatan” konsepti muayyan hudud (O‘zbekiston) va shu hududda yashovchi xalq (o‘zbek) tushunchalarini qamrab olgan.

Respublika 30 yoshga to‘lgan yil — 1954-yil yozilgan va shu yili “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 14-mart sonida nashr qilingan yana bir “Porloq istiqbol

uchun” she’rida⁷⁶ “vatan” konseptining muayyan hudud sifatidagi ikki badiiy talqiniga duch kelamiz. Bu she’rda millat ma’nosida kelgan “Sovet xalqi” (*“Sovet xalqi beradi gurkiragan ovozin”*) muayyan hudud sifatida Sovet Ittifoqini ifodalagan “Ulug’ Vatan” so’zi bilan (*Ulug’ Vatanimizning bir butun omonligi*) she’r kontekstida bir-biri bilan uzviy bog’liq holda talqin qilingan. Muayyan hudud sifatida vatan ma’nosini bergan “O‘zbekiston” so’zi ham (*Ushbu yil O‘zbekiston o‘ttiz yoshga to‘ladi*) “Vatan ichra vatan” tarzida talqin qilingan. Ko‘rinadiki, ushbu she’rda “vatan” konsepti keng va tor ifoda talqinlariga ega.

Shuningdek, G‘afur G‘ulomning turli yillarda yozilgan va nashr qilingan bir qator she’rlarida ham “vatan” konseptining yuqoridagilarga o‘xshash va farqli turli badiiy talqinlariga duch kelamiz. 1959-yil yozilib, shu yil 15-fevralda “Qizil O‘zbekiston” gazetasida nashr qilingan “Partiya sharafiga!” she’rida⁷⁷ ham “vatan” konsepti muayyan hududni (O‘zbekistonni) ifodalab (*“Ozod Sharq deb atalur Vatanim O‘zbekiston”*), millat ma’nosini bildirgan “o‘zbek”, “xalq” so‘zlari bilan bog’liq holda (*“Men o‘zbek shoiriman — O‘z xalqimning tiliman”*) talqin qilinadi. Shu o‘rinda shoirning “Kechmish va kechirmishlarimdan” avtobiografiyasida bayon qilingan quyidagi fikrlarni eslab o‘tish o‘rinli: *“Ulug’ va engilmas Vatanimizning xalqlari jahon bo‘ylab tinchlik bo‘lishini istaydilar. Men shu saodatli tinchlik ayyomlarining va kommunizm qurayotgan sovet xalqining kamtarin kuychisiman”*⁷⁸. Bunda yuqoridagi she’r misralariga mazmunan yaqinlik, hamohanglik ko‘rinadi. Ammo “sovet xalqi kuychisiman” deb so‘ngra keyingi yillardagi she’rlarida “o‘zbek shoiriman”, “o‘z xalqimning tiliman” deya milliy kayfiyatning aks etib borishi va buni ifoda eta olishida jamiyat ijtimoiy hayotidagi o‘zgarishni, erkinlik shabadasi esa boshlaganini anglatadi. Bu o‘zgarish Stalin vafoti bilan bog’liqdir.

1924-yildan to 1953-yilgacha sobiq SSSRga rahbarlik qilgan I.V.Stalin nomi bilan bog’liq bo‘lgan qatag‘on yillari Ittifoqdagi xalqlar, xususan, O‘zbekiston xalqi boshiga tushgan eng dahshatli kunlar sifatida esga olinadi. Stalin vafoti (1953 yil)dan so‘ng 1956 yil 14-25 fevral kunlari Moskvada Kommunistik partiyaning (KPSS) XX syezdi bo‘lib o‘tadi. Syezdda Stalin shaxsiga sig‘inish qoralanadi. Bu bilan destalinizatsiya jarayoni boshlandi. KPSSning 20-syezdi, shubhasiz, SSSR tarixidagi burilish davrini boshlab berdi. Shu paytdan boshlab Rossiya davlatchiligi rivojlanishining yangi bosqichiga o‘tildi, bu oxir-oqibat jamiyat va davlatdagi tub o‘zgarishlarga, totalitar tuzumdan normal, tabiiy demokratik rivojlanishga o‘tishga olib keldi. Buni yuqorida G‘afur G‘ulom satrlari misolida kuzatgandikki, misralardagi bu qadar milliylik tomon o‘zgarishni shu bilan izohlashimiz mumkin.

1963 yilda yozilgan va ilk bor shu yil “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 3-dekabr sonida nashr qilingan “Muborakbod” she’rida⁷⁹ “vatan” konsepti muayyan hududnigina (bu o‘rinda butun Sovet Ittifoqini emas, O‘zbekistonnigina) ifodalab

⁷⁶ Гафур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1954-1966). Ўн икки томлик. Учинчи том. — Тошкент.: “Фан”. 1984. 528 б. 10-бет.

⁷⁷ Ўша асар. 161-бет.

⁷⁸ Гафур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1923-1940). Ўн икки томлик. 1-том. — Тошкент.: “Фан”. 1983. 18-бет.

⁷⁹ Гафур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1954-1966). Ўн икки томлик. Учинчи том. — Тошкент.: “Фан”. 1984. 528 б. 311-бет.

keladi. She’rda shoir O‘zbekistonni “ozod Vatan” sifatida tilga oladi (*“Ozod Vatanimsan, O‘zbekistonim”*).

1958-yil 3-dekabrda yozilgan va 1984-yilda nashr qilingan “Sovet Ittifoqi...” she’rida⁸⁰ “vatan” va “millat” konseptlarining yana farqli badiiy talqinlariga duch kelamiz:

Sovet Ittifoqi deb atalgan zo‘r o‘lkada

Hamma qardosh xalqlarning o‘z hissa vazifasi.

Birisi nur keltirur, birisi non, biri tuz,

Hammani to‘yg‘azadi ona-Vatan siynasi.

Bandda “vatan” konsepti muayyan hududni ifodalab keladi va “ona-Vatan” hamda “Sovet Ittifoqi” so‘z birikmalari kontekstual sinonim sifatida qo‘llaniladi. Shuningdek, “vatan” konsepti millat ma’nosini bergan “qardosh xalqlar” jumlasini bilan bog‘liq holda talqin qilingan. Ammo shoir yuqoridagi she’rdan farqli o‘laroq bu erda “millat” konsepti – “sovet xalqi” o‘rnida “qardosh xalqlar” so‘z birikmasini qo‘llagan. “Qardosh xalqlar” atamasi va “qardoshlik” G‘afur G‘ulomning bir qator she’rlarida takrorlanadi.

1962-yilda yozilgan va shu yili 15-mayda “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida nashr qilingan “Qardosh qozoq eliga” she’rida⁸¹ “qardosh ellar” birikmasi “sovet xalqi” kabi “millat” konseptini ifodalaydi:

Sovet xalqi o‘zining ishidan, yutug‘idan,

Har soat qo‘shni — qardosh ellarga berar xabar,

Kim o‘zar o‘ynab qolsa, qil bo‘yi o‘tug‘idan

Butun Vatan quvonib olqishlaydi barobar.

Ushbu bandda millat ma’nosini bergan “Sovet xalqi” “Butun Vatan” so‘z birikmasi bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. She’r kontekstida “Butun Vatan” birikmasi “Ulug‘ Sovet” birikmasi bilan birga kontekstual sinonim bo‘lib kelgan (*“Ulug‘ Sovet Sharqida tonglar qurolganini”*). Bu o‘rinda “vatan” konsepti muayyan “hudud” (Ulug‘ Sovet – Butun Vatan) va shu hududda yashovchi “xalq” (Sovet xalqi – Butun Vatan) tushunchalarini qamrab oladi.

“Qardosh ellar” jumlasini esa she’rda ikki ma’noda qo‘llanilgan. She’r kontekstida “qozoq va o‘zbek” qardosh ellari “aka-uka” birodar tarzida (*“Aka-ukalik qalbi o‘xshab ketadi qariyb”*) talqin qilinadiki, bu “qardosh ellar” jumlasining tor ma’nodagi talqinidir. “Sovet xalqi” va “qardosh ellar” tengligida keng ma’noda qo‘llanilib, “qardosh ellar” jumlasini Sovet Ittifoqidagi barcha ellarni (yuqoridagi she’rdagidek) ifodalaydi. Demak, mazkur she’rda “millat” konsepti keng va tor ifoda mazmuniga ega.

Shoirning 1951-yilda yozilgan 1984-yilda nashr etilgan “Vatandir bu” she’rida⁸² ham “qarindoshlik” munosabati uchraydi.

Asil o‘g‘lonlari davlat tuzolgan hur Vatandir bu,

Omonlik qal’asi, tinchlik makoni zo‘r Vatandir bu.

Muqaddasdir, daxlsizdir har qadamda zarra tuprog‘i,

⁸⁰ Ўша асар. 154-бет.

⁸¹ Ўша асар. 275-бет.

⁸² Гафур Ғулум. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1941-1953). Ўн икки томлик. Иккинчи том. — Тошкент.: “Фан”. 1984. 432 б. 227-бет.

*Hamisha g'olibu engmak bilan mag'rur Vatandir bu.
Bu erda barcha xalq ozodu bir-birning qarindoshi,
Ulug' do'stlik shiori shu'la otgan nur Vatandir bu.
Saodat o'lkasidir ko'kda porloq oftobi bor,
Sovetlar Ittifoqi – dunyoda mashhur Vatandir bu,
Daxlsiz hur Vatandir bu, Vatandir bu!*

Misralardagi “davlat”, “Sovetlar Ittifoqi” va “Vatan” soʻzlari kontekstual sinonim sifatida kelib, millat maʼnosini ifodalagan “xalq” soʻzi bilan bogʻliq holda talqin qilinadi. “Vatan” konsepti bu erda ham muayyan “hudud” (Sovet Ittifoqi), shu hududda yashovchi “xalq” (*Asil o'g'lonlari davlat tuzolgan hur Vatandir bu*) tushunchalarini oʻziga qamrab olgan.

Bu sheʼrda ham yuqoridagi ikki sheʼrdek Vatandagi xalqlar “qarindosh” ekanligi taʼkidlanadi. Tarixdan maʼlumki, Sovet Ittifoqi xalqlari turli millatlardan va farqli dinlarga eʼtiqod qiluvchi xalqlardan tashkil topgandi.

“Tarjimon” gazetasining 1908-yil 58-sonida bosilgan “Milliyat” maqolasida millatlarning tashkil topishi haqidagi nazariyalarga toʻxtalib oʻtilgan: *“Alyavma g'arbda ikki mo'tabar milliyat nazariyasi bor: birisina ko'ra millat ayni lison ila mutakallim kimsalar majmuindan iboratdir, ya'ni milliyatning xossai mumtozasi tildir. Ikkinchisina ko'ra millat, u millatdan o'lmoq istagan kimsalarning majmuidir, ya'ni millatning xossai mumtozasi orzui intisobdur. So'ng nazariyaning tarafdorlari, bilxossa isvichralilarni (shveysariyaliklarni – ta'kid bizniki A.X.) misol ketirirlar: burada ikki muxtalif mazhabga inonan, uch turli til ila qo'nushan kimsalar mahzo isvichra (shveysariya – ta'kid bizniki A.X.) milliyatina orzui intisob ila bir millat vujudga ketirmakdadirlar”*.

Sovet Ittifoqida ham yuzaga kelgan “millat” (sovet millati) Shoʻro hukumati taʼkidlaganidek, barcha xalqlarning orzusi tufayli (yuqoridagi maqolada aytilgan ikkinchi nazariyaga asosan) amaliyotga tadbiq etilgandi. Qaysidir maʼnoda yillar davomida Sovet hukumati bu maqsadiga qisman erishdi ham. Quyida ayni shu “sovet millati”, “sovet xalqi” tushunchalarini Gʻafur Gʻulom sheʼrlari asosida badiiy tahlil va talqin qilishga urinamiz.

Gʻafur Gʻulom sheʼrlarida qoʻllanilgan “sovet xalqi – qardosh xalqlar” ekanligini, yaʼni “qarindoshlik” munosabatini oʻz maʼnoda – “etnik kelib chiqish, nasl-nasab”dan tashqari koʻchma maʼnoda ham talqin qilish mumkin. Buni shoir sheʼrlari misolida quyidagicha izohlash oʻrinlidir.

Shoirning 1956-yilda yozilgan va 1967-yil “Sharq yulduzi” jurnalining 12-sonida nashr qilingan “Vatan marshi”⁸³ sheʼrida yuqoridagi fikrlarga uygʻun misralarni koʻramiz:

*Sharaflar-la balqiy ber, Sovet Vatani,
Ufqingda Oktabrning enggan bayrogʻi.
Kommunizm quruvchi xalqlar maskani,
Yoʻlimizni yoritur Lenin chirogʻi.
Ulugʻ Partiyamiz hamishadir rahbar,*

⁸³ Фафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1954-1966). Ўн икки томлик. Учинчи том. – Тошкент.: “Фан”. 1984. 528 б. 79-бет.

Kurashda, mehnatda, ongda biz safarbar.

She’rda “kommunizm quruvchi xalqlar” va ularning maskani – “Sovet Vatani” haqida gap boradiki, ular kommunizm qurish istagi bilan bir “millat”ni tashkil etmoqdadir. Bunga Lenin boshliq “Ulug’ Partiya” rahnamo ekanligi ham aytib o‘tiladi. She’r davomida fikrlar tiniqlashadi:

Bu erkin o‘lkamizda barcha millatlar

Bitta ulug’ oila — totuv yashaydi.

Hamma teng, zo‘rlik yo‘q, tozadir niyatlar,

Faqat ishlagan kishigina oshaydi.

Yashasin xalqlarning lenincha do‘stligi,

Sharaflansin mehnatda huquq birligi.

Erkin o‘lkada kommunizm qurish istagi bilan ulug’ bir oilaga jamlangan millatlarning tengligi, niyatlarning tozaligi aytilsa-da, ularni bog‘lab turuvchi rishta – “lenincha do‘stlik” ekanligi ochiqdanadi.

1957-yilda yozilgan va ilk bor shu yili 7-dekabrda “Lenin uchquni” gazetasida nashr qilingan “Baxtimiz qonuni”⁸⁴ she’rida ham “qarindosh”lik ildizlari ko‘rinadi:

Erkin, tekin o‘qiymiz,

Kommunizm naslimiz.

Ko‘klam nahoriga teng

Umrdaqi faslimiz.

Ikkinchi misradagi “*kommunizm naslimiz*” jumlasidan ham ayonki, shoir she’rlarida tilga olinib kelinayotgan “qarindoshlik” ayni kommunizm bilan bog‘liq munosabat va rishta ekanligi ayon bo‘ladi. Bu rishta avvalgi she’rda “lenincha do‘stlik” sifatida yuzaga chiqqan edi. Mazkur she’r davomida “lenincha do‘stlik” davlat shaklini oladi:

Lenin tuzgan davlatning

Grajdani bo‘lamiz.

Vijdon, ahlu hunarda

Mazmunlarga to‘lamiz.

1957-yilda (3-iyun) yozilgan va ilk bor shu yili 10-sentabrda “Qizil O‘zbekiston” gazetasida nashr qilingan “Mening gazetam” nomli she’rda⁸⁵ yuqoridagi istak va orzular shaxsiga ham oydinlik kiritiladi.

Men sizga ko‘rsatayin Lenin orzularini

Xalqimiz irodasi bunyod qilib qo‘yganin.

Bayt mazmunidan xalq irodasi Lenin orzularining bunyodkori sifatida talqin qilinadi.

Sharq xalqlari Mehnatkashlari Kommunistik Universitetining rektori Broydo 1925 yilda shunday yozgandi: “Kommunistik jamiyatning yuzaga kelishi natijasida

---

⁸⁴ Ўша асар. 128-бет.

⁸⁵ Фафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1954-1966). Ўн икки томлик. Учинчи том. — Тошкент.: “Фан”. 1984. 528 б. 118-бет.

insonlar milliy borliqlari va munosabatlarini unutajaklar. Shu tariqa, millat o‘lajakdir”⁸⁶.

1961 yil 25 mayda “Qizil O‘zbekiston” gazetasi yozgandi: “Kommunizmda milliy farqlar yo‘qoladi. Oxir-oqibatda kommunizmning g‘alabasidan keyin millatlar faqat bir millat bo‘lib maydonga chiqadilar. Bu “Sovet millati” demakdir”.

Bahsni “millat” konsepti – “sovet millati” va “sovet xalqining qardoshligi” masalasi ustida boshlagandikki, bu “qardoshlik” aslida kommunizm qurish istagi bilan bog‘liq “nasliy” (“*kommunizm naslimiz*”) rishta ekanligi oydinlashdi va bu orzu yuqorida “Tarjimon” gazetasida ta’kidlangan Yevropada shakllangan millat haqidagi ikkinchi nazariyaga asosan “millatlarning orzusi” asosida “millat”ni shakllantirish emas, balki birgina shaxs (Lenin) orzusi asosida kommunistik jamiyat qurish loyihasi ekanligi ayon bo‘ldi.

Shuningdek, G‘afur G‘ulom ijodi misolida “vatan” va “millat” konseptlarining ijtimoiy-tarixiy va siyosiy jihatdan turlicha badiiy talqinlarga ega ekanligi, xususan, “vatan” konsepti muayyan hudud sifatida bir o‘rinda “O‘zbekiston”, bir o‘rinda “Sovet Ittifoqi”, “millat” konsepti bilan bog‘liq holda talqin qilingan o‘rinlarda muayyan hududda yashovchi “xalq” tushunchalarini ifodalab kelishini, “millat” konsepti ham hududan chegaralangan holda tor va keng ma’nolarda ifodalanishi, “o‘zbek eli”, “qardosh ellar”, “sovet xalqi”, “sovet grajdani”, “sovet millati” kabi tushunchalarni qamrab olishi ko‘rib chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бройдо Г.Ж. «Миллат масаласи». Москва — 1925.
2. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1923-1940). Ўн икки томлик. 1-том. – Тошкент.: “Фан”. 1983. 328 б.
3. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1941-1953). Ўн икки томлик. Иккинчи том. – Тошкент.: “Фан”. 1984. 432 б.
4. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Шеърлар (1954-1966). Ўн икки томлик. Учинчи том. – Тошкент.: “Фан”. 1984. 528 б.
5. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Таржималар (поэзия, драматургия). 12 томлик. 9-том. – Тошкент.: “Фан”. 1988 й. 788 б.
6. РГАСПИ, ф.62, оп. 2, д. 100, л. 29-30. Оргбюро резолюцияси матни куйидаги манбада: ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. – С.221-222.
7. “Tarjimon” gazetasi, 1908-yil, №58-son. Sa’ufas. “Milliyat”. (Moskva, 29.07.1908).
8. Xolid Adib. “O‘zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob”. Toshkent: “Akadernashr”, 2022. 274-bet.
9. “Qizil O‘zbekiston” gazetasi, 1932-yil, 27-yanvar soni.
10. “Sharq yulduzi” jurnali, 1967-yil 12-soni.
11. <https://ziyouz.uz/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/bo-mirza-ha-it-xx-asrda-turkistondagi-milli-va-sovet-davlatlarining-xarakteri-1986/>

⁸⁶ <https://ziyouz.uz/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/bo-mirza-ha-it-xx-asrda-turkistondagi-milli-va-sovet-davlatlarining-xarakteri-1986/> Бройдо Г.Ж. «Миллат масаласи». Москва — 1925, 11 бет.

THE MAIN FEATURES OF AZAM UKTAM PROSE

Khurshida NISHONOVA

Namangan State University Faculty of Philology,
teacher of the Department of Uzbek Literature,
freelance researcher

Abstract: This article discusses the general aspect of Azam Uktam's story "Khabar (Message)", which reflects the events of socio-political life of the people of Kokand and Khanovot in the last century and the psychology of its heroes, as well as the influence of the "Koran" on the work.

Keywords: space and time, storytelling, image system, common tradition, genre, author's ideal.

Аннотация: В данной статье рассматривается общий аспект повести Азама Уктама «Хабар», в которой нашли отражение события общественно-политической жизни Кокандцев и Ханатов в прошлом веке, психология ее образов, а также влияние Корана на работа.

Ключевые слова: Пространство и время, повествование, образная система, общая традиция, жанр, авторский идеал.

Nowadays, many literary critics have studied the peculiarities of Uzbek prose and the characteristics of the genre. From the creation of written literature to the very limit of the time and space in which we breathe, man-made masterpieces of art have been recognized by the people of the word. I don't know what others think, but I think there is a reaction to the work that literary critics saying has been left out of the eyes of student criticism. However, the relationship may not always be expressed in writing. That is why the last word about the level of study of a work of art may not be said.

The story "Khabar" by Azam Uktam was published in the 1-2 (joint) issue of "Sharq Yulduzi" magazine in 1995. It is clear that there were opinions and discussions about this work at that time. We cannot come to a final conclusion on this issue just because it is not recorded in writing. Given the views of Erkin Ochilov and Bakhodir Karimov in the articles of the creative prose, the peculiarities of the prose of Azam Uktam are among the problems that need to be studied.

As a lover of Azam Uktam's poems, I could not stand but speak about the story of Khabar "Message", despite the fact that I had repeatedly studied the aesthetic ideal. Only now, even then, from a literary point of view, I am trying to express my opinion as a fan of literary science.

The story of "Khabar" was recognized by the author's intellectuals before its publication. In the last decade of the twentieth century, the story of "Khabar" is a purely enlightening story, in which the heroes are enlightened characters who are beyond the scope of the period and space in which they live in a position of denying the existing superstitious, political rules.

“... his work is not just poetry. Azam Uktam wrote many literary articles, a short story called "Khabar". Nizamiddin Latif signed some of his publicist works. He also worked as a translator and editor.”⁸⁷

There are also opinions that the basis for the creation and naming of the story is Surah an-Naba in part 30 of the Qur'an. Literary scholar Bakhodir Karim writes about the story "Khabar" in his article, "The Great Voice of the Azam Poet": captures the events of a period full of dangers. The entry of the Soviet office, the elections held in its name, the rich, the oppressors, and finally the aspirations of young men like Akram, who strive for purity and keep the religion free from heresy - all are considered in the story. In "Khabar" it is possible to imagine inner and outer world of different categories of people, such as Akram, Tavfiqbek, Nuriddin qazi. There is intensity in the play; the events are described very briefly. At the end of the story "Khabar", Akram Tavfuqbek was informed that the country had fallen into the hands of the Soviets. That's one of the reasons for the headline "Message." Secondly, in the same letter there is a beautiful translation of the Surah an-Naba from Quran'. It is analysed that the essence of the surah depends in some way on the content of the story.⁸⁸

The play deals with the tragic situations of our recent past, the contradictions between belief and non-faith of Turkish spirituality. This story, which was not included in the books of Azam Uktam, known only to the intelligentsia of modern Uzbek literature, and was not reprinted, was a novelty in terms of giving a unique style and tradition to Uzbek literature. The author's attempt is clearly visible to convey to the modern reader the life, character, way of life and way of thinking of the people of the recent past, who are not completely alien to the time and space in which he lived in this play.

Before "Khabar", which has a special place in the works of Azam Uktam, many works in Uzbek short stories were created. It should not be overlooked that the story is a medium-sized epic work, one of its main features being that it has different interpretations in literary science. "Short story is a genre that has a larger and more complex narrative form than a short story in terms of coverage of life events and happenings. It chronicles a certain period of a person's life."⁸⁹ The main aspect that determines the uniqueness of a story is not the size. In the story, a stage in the life of the protagonist is captured. The protagonist is at the center of the story and in this respect, the protagonist becomes the target for the story. It can be said that in this respect all the events in the story are organized around the protagonist.

The story feeds from the position of the protagonist, appearing from a thousand and one angles between time and space, searching for its own image. This fact does not require proof. After all, the events, details and images of any story serve to reveal the image of the protagonist in the center in different aspects.

The story "Khabar (Message)" is divided into three parts. Rauf Parfi's poems "What's left on that side, what awaits me on this side" were chosen as epigraphs to

⁸⁷ <https://orifto.lib.uz/kutubxona/bahodir-karim-azam-shoirning-oktam-ovozi/?imlo=k#>

⁸⁸ <https://orifto.lib.uz/kutubxona/bahodir-karim-azam-shoirning-oktam-ovozi/?imlo=k#>

⁸⁹ Hotamov I., Sarimsakov B., Russian-Uzbek Explanatory Dictionary of Literary Terms, -T.: Teacher, p.234.

the work.⁹⁰ This seems to be a reference to the fate of human creation in the so-called past, present and future. This gesture is also the basis for revealing the fate of the protagonist Akram in terms of the past, present and future.

The center of action of the story is the village of Khanovot. Although Akram is taken as the protagonist in this story, which seals the life, hardships, thoughts and psychology of the villagers during the war years, but each hero is the main character with his actions, spiritual maturity and deeds of faith. At the same time, each hero's own past, present and future have a separate meaning and a logical basis. This determines the specificity of the story in a way that contradicts certain traditions. According to some laws, we do not understand and all the protagonists of the story are equal partners in what is happening around them - the cause. Each of the images has its own philosophy, tragedy, in a word, a way of life. The fate of any hero has not come to an end and is not left in the middle. The fact that each plate, each emblem has a certain beginning and a logical ending is a testament to the skill of the writer.

The story reflects the tragic end of the Kokand tragedy for the people of Khanat.

In the first scene, the front lands of the village are used for labor. Their minds were occupied with a dream, "to return home." In the second scene, in the minds of the people who have returned from labor, the laws of society are built on injustice, and the faith of the idol is to punish injustice and to resist injustice.

The protagonist of the play is Akram. The story begins with Akram's return from labor. On the way to Yangikurgan, the protagonist meets dandy Tavfuq and compromise Egambergan from Tashkent.

Everyone except the imam of the mahalla is happy with Akram's return. After the night prayer (Isha) in the mosque, Akram was thoughtful and not as anxious as before reassures the imam albeit a little. He orders Akram to recite after Hufton (Isha). When Akram begins to recite, the color of the imam fades:

Azam Uktam interpreted the process of formation of Soviet policy through the anxiety, fear, and unconscious fear of the heroes.

The image of Akram, Qazi (Nuriddin qazi) and Tavfuqbek's way of life become clearer in the place called Khanovot. The observer's gaze falls on these three images. In fact, all Khanates have a separate way of life. At the same time accustomed to the same lifestyle. Grief united them, grief compelled them to get used to it. There are no separate psychological images in the story, the character of the images is not assessed in a certain sense, but rather is assessed by describing the mental state of the protagonists that occurs in any situation. That is why the tragic breath reflected in the story reaches the reader quickly. The reason is that the tragedy of lust comes first here, and thus the image of a man being tested in the horrors of war. This aspect is one of the factors that increase the value of a work of art. This quality is reflected in the characters in the "Khabar (Message)". Unfortunately, Akram is not beyond the scope of such a definition. The author has an unnatural character in the image of Akram, in contrast to the interpretation of

---

⁹⁰ Azam Oktam, "Khabar" story // Sharq Yulduz magazine, 1995, issue 1-2.

images such as Makhsum, Qazidada, Khudaybergan, Tavfuq. This encourages the reader to think more deeply, limiting his one-sided approach to the protagonist.

Every hero of "Khabar" has the signature of the period in his soul and life. In a sense, this is due to the so-called "heart-soul-time" conflict between people. These contradictions are conveyed by the author through the psyche of the representatives of the nation who, in the middle of the twentieth century, went to war for freedom, for faith, for pride, and mourned after them. The play skillfully expresses how much the concepts of different values, such as death, homeland, faith, love, belief, change under the influence of the fire called life. It is also possible for the reader to discover new conclusions about man and life under the influence of the work.

So, based on the above theoretical views, it can be said that Azam Uktam is seen as a prose writer who contributed to art through the work "Khabar" as a follower of its own traditions.

REFERENCES:

1. Translation and interpretation of the meanings of the Qur'an / text / The author of the translation and commentary, Sheikh Abdulaziz Mansur. -T.: Sano-standart, 2021. 624-p. Page 582
2. Shaykh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf, Tafsiri Hilal, 30, Jilal Publishing House, 2011.
3. Hamidulla Karomatov. "Quran and literature", T.: UzRFA, Science, 1993. Uzbek
4. Hotamov I., Sarimsakov B., Russian-Uzbek Explanatory Dictionary of Literary Terms, -T.: Teacher, page 234.
5. Shaykh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf, "Hadith and Life" 34th Crescent, -T.: 2009
6. Uzoq Jurakulov, Hududsiz jilva, -T.: Fan, 2007.
7. Azam Oktam, the story "Khabar" // Sharq Yulduz magazine, 1995, issue 1-

ZAMONAVIY AQSH ROMANCHILIGIDA PSIXOLOGIK REALIZM

Xurshida UMAROVA
Farg'ona davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlari AQSh adabiyotiga psixologiya va falsafa fanlarining ta'siri, xususan, zamonaviy amerika romanchiligida yangi uslub va g'oyalarning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan psixologik va falsafiy nazariyalar o'rganiladi. Shuningdek, maqolada Amerika psixologik realizmi taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan yozuvchi H.Jeyms romanlari tahlilga tortiladi.

Kalit soʻzlar: psixologik realism, psixologik nazariya, falsafiy mushohada, psixologik roman, psixoanaliz

Annotation: This article examines the influence of psychology and philosophy on American literature of the late 19th and early 20th centuries, in particular, the psychological and philosophical theories that motivated the emergence of new styles and ideas in modern American novels. The article also analyzes the novels of the writer H. James, who made a great contribution to the development of American psychological realism.

Key words: psychological realism, psychological theory, philosophical observation, psychological novel, psychoanalysis

Amerikada fuqarolar urushi tugaganidan keyingi davr va oʻtgan asr boshlari mamlakatda psixologiya fanining mustaqil fan sifatida paydo boʻlishiga, shuningdek, oʻziga xos Amerika adabiy anʼanalarining shakllanishiga guvoh boʻldi. Garchi bu ikki muhim hodisa mustaqil ravishda sodir boʻlgan va turli anʼanalar doirasida ish olib borgan boʻlsa-da, ularda "ong" tushunchasiga nisbatan umumiy qiziqish uygʻondi [Webster S., 1994; XVII]. Bundan tashqari psixologlar va romannavislar ilgari surgan gʻoyalarda ham umumiylik mavjud edi, yaʼni, iroda erkinligi, maʼnaviy javobgarlik va insonning Yaratgan oldidagi burchi tushunchlari; Gerbert Spenserning evolyutsion gʻoyalari va Darvinning evolyutsion nazariyasi; iroda va determinizmning qarama-qarshiligi; insonning oʻzi yashab turgan jamiyatdan begonalashish hissi, ong adaptiv funktsiyani bajarishi haqidagi gʻoyalar psixologiya ilmda ham badiiy adabiyotda ham keng yoritila boshladi.

Aytish mumkinki, XX asr amerika romanchiligi uchun nafaqat ingliz adabiyoti klassikasi – Shekspirdan tortib to tanqidiy realizm ustasi Dikpens, frantsuz realizmi namoyondalari Balzak, Flober, Zola va albatta, rus adabiyotining Turgenev, Tolstoy, Dostoevskiy, Chexov kabi buyuk vakillarining ijodi, balki, keyinroq, Nitsshe, Spenser, Bergson, Freyd falsafiy qarashlari ham keng asos boʻldi [Nebbou A., 2015; 211-223]. XIX asr oxiriga kelib turli falsafiy gʻoyalar AQShda misli koʻrilmagan mashhurlikka erishdi. Ayniqsa, 1800-yillar davomida Shotlandiya “sogʻlom aql” falsafasi AQSh psixologik tafakkurida hukmronlik qildi. Arastu taʼlimotiga asoslangan, empirik va ilmiy falsafani qoʻllab-quvvatlovchi shotland “Sogʻlom aql” falsafiy maktabi gʻoyalari Amerikaga evropada tahsil olib qaytgan amerikaliklar tomonidan olib kelingan va ularning aql va ong haqidagi koʻpgina gʻoyalari Amerika psixologiyasida saqlanib qolgan [Webster S., 1994; 30]. Demak, amerika psixologiyasi ildizlari tarixan XIX asr shotland falsafasi gʻoyalariga borib taqaladi va bu gʻoyalar adabiyotda oʻz aksini topadi.

Qoʻshma Shtatlarda roman janri sheʼr, qissa, qisqa hikoya kabi nisbatan kichik janrlar bilan bir qatorda XIX asrda adabiy kamolotga erishgunga qadar bir necha oʻzgarishlarni boshdan kechirdi. Uslub va shakl boʻyicha qoʻllangan eksperimentlar yozuvchilarga tez orada mavzu va gʻoya borasida yangidan-yangi erkinliklarni olib keldi. “Buyuk Amerika romani” uslubi yaratilishiga boʻlgan ishtiyoq XIX asrning boshlaridanoq, “milliy adabiyot” sifatida boshlandi va XX asrga tomon takomillashib bordi. Umuman, XX asr Amerika romanchiligi prinsiplarini belgilab beruvchi xususiyatlar Birinchi jahon urushi arafasida shakllangan. "Amerika Uygʻonish davri"ning ushbu bosqichida yangi avlod amerikalik romannavislar

o'zlarining ruhiy muammolari va "Amerika orzusi"dan umidsizliklarini juda keskin ifoda etib, Amerika romanini yangi mavzular bilan boyitdilar [Nebbou A., 2015; 211-223]. O'z davrining ko'pgina yozuvchilari uchun turli janr va uslubda ijod qilish tajribasiga aylangan Birinchi Jahon urushi yillari Amerika adabiyotida "urush romani" janrini tug'dirdi. Bundan tashqari, 1929-yilda boshlangan jahon tushkunlik davri va uning 30-yillarda davom etib turgan oqibatlari amerikalik yosh yozuvchilarni insonning ma'naviy olami va amerika jamiyatlari qadriyatlarini o'rganish orqali o'zlarining tushkun kayfiyatini ifodalash va davrning turli ijtimoiy oqimlariga nisbatan xavotirlarini his qilish uchun birlashtirdi. Natijada, amerika romanchiligi jahon adabiyotida mavjud bo'lgan janr va uslublarning shunchaki namunalari emas, balki amerikalik mualliflar uslubining o'ziga xosligini, etukligini aks ettiruvchi va jahon adabiyotida amerikacha taassurot qoldiruvchi asarlar bilan boyitgan milliy romanchilik sifatida taraqqiy etdi. Umuman, Amerika xalqining bir millat nomi ostida birlashtirgan fuqarolar urushi, materializm va ma'naviy tanazzulni kuchaytirgan shaharlar sanoatlashuvi, ko'plab amerikalik yozuvchilarning hafsalasi pir bo'lishiga olib kelgan ijtimoiy hayot yigirmanchi asr Amerika psixologik romani mavzu va g'oyasi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Skalli Amerika adabiyotining eng gullab-yashnagan davri sifatida XIX asrning boshlaridan ikkinchi Jahon urushigacha bo'lgan davrni belgilaydi [Sculley B., 1999; 906]. Bu borada turli janrlarda bitilgan romanlari jahon adabiyoti durdonalariga aylangan ikki jahon urushi orasidagi davr ayniqsa samarali bo'ldi. Aytish mumkinki, yigirmanchi asrning boshlari Amerika adabiyoti tarixida burilish nuqtasi bo'ldi.

Urushdan keyin Amerika adabiyotida avlodlar almashinuvi jarayoni yaqqol namoyon bo'ldi. Turli yangi janr va uslub ijodkorlari oldinga chiqib, urushlararo yigirma yillikning yulduzlari hisoblangan yozuvchilar o'rnini egallay boshladilar. 1920-30-yillarda mamlakat adabiyotining qiyofasini belgilab bergan E. Heminguey, U. Folkner, Dj. Dos Passos, S. Lyuis kabi buyuk klassiklarning ayrimlari o'z ijodiy yo'llarini yakunladilar. "Native son"dan ("Amerika o'g'li") keyin ijodiy izlanishda bo'lgan R. Rayt bu davrga kelib, o'zining falsafiy mushohadaga boy va psixologik nozik xarakterdagi "Long dream" ("Uzoq orzu") romanini yozadi. XX asr amerika nasri romantizmdan ko'plab xususiyatlarni meros qilib olgan bo'lsa-da, bu davrga kelib modernism ruhida yaratilgan falsafiy-psixologik romanlar o'z zamonasining ilmiy ruhi bilan chambarchas bog'liq deyish mumkin. Freyd nazariyalari Amerikaning ilk modernistik adabiyotiga, xususan psixologik romanlari yaratilishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, XX asr psixologik romanchiligi Zigmund Freydning psixoanaliz ta'limotiga asoslangan bo'lib, u inson ruhiy holati haqidagi turli sir-sinoat va xurofotlarni ochib berishga qaratilgan edi. Inson psixikasini klinik va eksperimental tadqiqotlar asosida o'rgangan Freyd ushbu ilmiy uslubning analitik ob'ektivligini kengaytirdi. Uning usullari va yondashuvidagi kamchiliklarga qaramay, u ilgari surgan tashqi va ichki odam o'rtasidagi sabab va oqibat munosabatlari insoniyatning jadallashib borayotgan jahon tsivilizatsiyadan diskomfortlik holati jamiyat va shaxsiy men o'rtasidagi kelishmovchilikni kuchaytirgan davr uchun ahamiyatlidir. Freydning zamonaviy psixologik nazariyalari amerikalik yozuvchilar ijodida nisbatan kechroq namoyon bo'ldi,

chunki uning asarlarining ingliz tilidagi dastlabki tarjimalari XX asr boshlariga kelibgina paydo bo'ldi. G. Sharnhorst Shervud Andersonning "Uindi Makfersonning o'g'li" (1922) romanini Freyd qarashlari aks etgan birinchi amerika romani deb, ta'kidlaydi [Lauter P., 2010; 369].

Amerika adabiyotida psixologik roman haqidagi tushunchalarga Richardson, Stendal, Dostoevskiy asarlari, Uilyam Jeyms va Genri Bergsonning psixologik va falsafiy mulohazalari kabi turli manbalar asos bo'lgani ta'kidlanadi [Tajuddin M., 1967; 17]. Psixologik realizm romani inson qalb ko'zi orqali illyuziya va haqiqat orasidagi qorong'u tubsizlikni yoritishni maqsad qiladi. Agar realizm va naturalizm adabiy oqim sifatida konkret, kundalik voqelik va empirizm tasviriga urg'u bergan bo'lsa, zamonaviy badiiy adabiyotning psixologik realizmi inson ruhiy olamini oqilona tadqiq etishga qaratilgan adabiy tajribalar samarasi edi. Psixologik roman mohiyatan ratsional romandir. Ya'ni, unda muallif voqelalar rivojini jadallashtirishdan ko'ra qahramon ongi va ichki dunyosini taftish etish orqali kitobxonni aniq bir falsafiy g'oya va mushohadalarga etaklaydi.

Amerika adabiyotida psixologik realizm taraqqiyotiga eng muhim hissa qo'shgan yozuvchilar sifatida dramaturg Artur Miller va AQSh romanchiligi asoschisi sifatida tan olinadigan Henri Jeyms e'tirof etiladi. H. Jeyms turli xil murakkab ijtimoiy vaziyatlarga duch kelgan qahramonlarining ongini o'rganadi va ularni baxtli yakun topmaydigan tang holatlarga qo'yadi. Uning qalamiga mansub "Vashington maydoni" (Washington Square) va "Ayol portreti" (The portrait of a Lady) Amerika psixologik realizmining cho'qqisi deyish mumkin. Uning badiiy adabiyotga qo'shgan eng yirik hissasi hisoblangan sub'yektiv uslubi XX asr "ong oqimi" romanlarining paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Uilyam Jeyms nazariyasiga ko'ra inson miyasida ong oqimi uzluksiz, o'zgaruvchan va doimiy ravishda rivojlanib boradi. H. Jeyms romanlarida murakkab jumalardan foydalanish orqali qahramon ongidagi g'oyalar to'qnashuvini, fikrlarning o'tkinchiligini va hissiyotlarning boyligini ko'rsatadi va shu bilan birga, ong hech qachon to'xtamasligiga, aksincha, unda fikrlar havo oqimidagi atomlarga o'xshab, tinimsiz harakat qilishiga ishora qiladi. Yozuvchi qahramonlarini ataylab yangidan-yangi, g'ayrioddiy muhitga qo'yish orqali uning o'y-fikrlari, ahloqi, qaror qabul qilish qobiliyatidagi ichki o'zgarishlarni his qilish, vaziyatni uning nuqtai nazari orqali ko'rish imkonini o'quvchiga taqdim etadi. [<https://search.proquest.com>] Umuman, uning nazariy izlanishlari va amaliy ijodi zamonaviy amerika romani asosiy tamoyillarini shakllantirishga xizmat qilgan. Amerikalik yozuvchi mahoratining cho'qqilari hisoblangan "Pointon o'ljasi" ("The spoils of Poynton", 1897), "Meyzi nimani bilardi" ("What Maisie knew", 1897), "Noqulay yosh" ("The awkward age", 1899), "Muqaddas manba" ("The sacred Fount", 1901) va boshqa romanlarida voqealar rivoji va "haqiqat"ni asar qahramonlari tasavvurlari orqaligina bilib olish mumkin. H. Jeyms romanlariga xos umumiy xususiyat shundaki, undagi qahramonlarning o'zaro muloqotlari va ichki hissiyotlari amaliy harakatlarga nisbatan ancha jiddiy rol o'ynaydi. [Saidov A., 2018; 4-5] Shuningdek, H. Jeyms o'z romanlarida tez-tez ong oqimi romanlariga xos texnika – asarni tugallanmagan yakun bilan ochiq qoldirish usulini qo'llaydi.

Romanni yakunlash murakkab jarayon. Yozuvchi real hayotning cheksiz ilyuziyasini minglab, millionlab insonlar orasidan tanlab olingan sanoqli kishilar taqdiri misolida sharhlaydi. Ba’zan muallif hayotning sirli tabiatini ask ettirish va o’quvchini ataylab ana shu sir-sinoat domiga tortish uchun roman yakunini ochiq qoldiradi. Ochiqlikni keltirib chiqaruvchi bir qancha sabablar bo’lib, bunda muallif qasddan roman yakunini ochiq qoldirishi, konfliktni echishdan bosh tortishi yoki ongli qarama-qarshilikning yuzaga kelishi kabilar bo’lishi mumkin. Noaniq sahnalar, noaniq til, qarama-qarshi nuqtai nazar, ishonchsiz yoki mavjud bo’lmagan hikoyachi nutqi roman yakunini ochiq qoldirish texnikalari hisoblanadi. Romanning yakuni – uning yuragi deb hisoblagan H. James bunday badiiy texnikalardan unumli foydalangan. U har qanday noshirning “romanning yakuni tugallanishi shart” degan talabiga qarshi chiqib, “men romanga bundan boshqa yakunni bera olmayman”, deya izoh bergan. [<https://www.proquest.com>]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nebbou A. The Rise of the 20th Century American Novel in the Inter-War Phase. Arab World English Journal Special Issue on Literature No.3 October, 2015 Pp. 211-223
2. Lauter P. A Companion to American Literature and Culture. Wiley-Blackwell. 2010. P 369
3. Tajuddin M. “The tragicomic novel: Camus, Malamud, Hawkes, Bellow.” In partial fulfillment of the requirements for the degree, Doctor of Philosophy on Comparative literature. Indiana University. 1967. P 17.
4. Saidov. A. Zamonaviy amerika romanlari. Toshkent. O‘zbekiston. 2018. B.4-5
5. Sculley, B. The American Tradition in the Literature. 5th ed. Vol. 2, W. Norton & Company Inc., New York. 1999. P. 906
6. Webster, Sandra, "The rhetoric of realism: American psychology and American literature, 1860-1910" (1994). Doctoral Dissertations. 1797. <https://scholars.unh.edu/dissertation/1797>. P XVII
7. <https://search.proquest.com/openview/d02885cd3340cb2d12a8ab30f0abc7aa/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2042289>
8. <https://www.proquest.com/openview/dbd7548db0ff02071d1c01f4c0c0837a/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>

ROMANTIZM VA REALIZM DAVRIDA MANFAATLI NIKOH MOTIVI

Dilobar AZIZOVA

Andijon davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Maqolada xalq og‘zaki ijodi, romantizm va realizm davrida manfaatli nikoh motivi, motiv komponentlari, invariant va variant haqida fikr yuritilgan. Nazariy qarashlarni dallilashda “Alpomish”, “Kleopatra”, “Qor qo‘ynida lola” kabi asarlarlardan foydalanilgan.

Annotation: In this article, there is an option about motive components, invariants and variants, motive of beneficial marriage in the era of folklore, during romanticism and realism. The stories of ‘Alpomis’, ‘Qor qo‘ynida lola’, ‘Kleopatra’ were used to prove the theoretical views.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, romantizm, realizm, syujet motivi, nuqtayi nazar.

Key words: folklore, romanticism, realism, plot motive, point of view.

“Alpomish” dostonida zindonga tushish motiviga yondosh tarzda qahramonga manfaatli nikoh taklifi To‘ychixonning qizi tomonidan beriladi. Alpomishning zindondagi holati xususida Jabbor Eshonqul quyidagi fikrlarni bayon etadi: “Alpomish o‘z yori qo‘ygan shartlarni bajarib, birinchi sinovdan o‘tib birinchi maqomga erishgan bo‘lsa, sarhushlik tufayli tutqunda bo‘lib, undan ozod bo‘lishi ikkinchi maqomga o‘tish holatini aks ettiradi. Birinchi sinov alp shomonning balog‘at yoshiga etganini bildirsa, ikkinchi maqomdan o‘tish bilan esa u yurtga bosh bo‘lish, saltanatga egalik qilish qudratini ifoda etadi”. [Eshonqul J., 2011; 187] Podshoh qizining taklifi tutqunlikdan qutulishning oson va engil usuli, ammo Alp bo‘lganligi bois Hakimbek bu ishni tubanlik sifatida baholaydi. Shaxsiy jihatdan manfaatli bo‘lgan taklifni rad etish bilan qahramon tutqunlikda ham sinov ichida sinovdan o‘tib toblanadi va oxir oqibat yana bir maqomga ko‘tariladi. Aytish mumkinki, keyingi – romantizm va realizm davrida yaratilgan manfaatli nikoh motiv talqinida ham sinov semasi mavjud bo‘lib, qahramon ma‘naviy jihatdan manfaatli nikoh tanlovi bilan “sinovdan o‘tadi yoki o‘ta olmaydi”.

Tilshunoslikda keng qo‘llanuvchi valentlik tushunchasiga ko‘ra so‘zlar nafaqat shakl, balki mazmun jihatidan ham bir-biriga mos kelishi shart. Badiiy adabiyotda ham valentlik qoidasiga qat‘iy amal qilinadi. Jumladan, “majnunona sevgi” motivi – Majnunday atrof-muhit, jamiyat, olamni unutar darajada yorni sevishtiruvchi – ekvivalent sifatida manfaatli nikoh motiviga mos emas. Ya‘ni, manfaatli nikohda qahramon uchun manfaat sevgidan ustun, u yoridan boylik, martaba uchun voz kechadiki, bu majnunona sevgi motiviga tamomila zid. Ikki motivning o‘zaro zidlanishi va ularning o‘ziga xos jihatlarni tahlil qilish manfaatli nikoh motivi xususiyatlarini keng va atroflicha yoritilishiga imkon beradi. Ayonki, barcha adabiy davrda sevgi talqini kuzatiladi, unga bo‘lgan tendensiya esa davrning muhim xususiyatlarini namoyon etadi. Qahramon o‘z burchi tufayli shaxsiy ish sifatida talqin etiluvchi sevgidan yuz burish klatsitsizm davriga, sevgi va manfaat tanlovida qahramon hech ikkilanmay sevgini tanlashi esa romantizm davriga xos. Manfaatli nikoh motivi xalq og‘zaki ijodi va romantizm adabiyotida qahramonga tahdiddan,

mushkul vaziyatdan, qiyinchilikdan qutilishning oson yo'li, taklif shaklida bo'lib, sevgi motivining ziddi sifatida kiritilgan. Bu kabi asarlarda motiv ma'naviy sinovning bir qismigina xolos, u syujetda amalga oshmaydi. Realizm davridagi sevgi va manfaat tanlovida qahramon sevgidan majburan, muhit ta'sirida, yoki ongli ravishda yuz burib, manfaatni tanlaydiki, buning natijasida manfaatli nikohning syujetda reallashadi.

Cho'lponning "Kleopatra" hikoyasi romantizm, "Qor qo'ynida lola" hikoyasi esa realizm namunasidir. Majnunona sevgi va manfaatli nikoh motivini o'zaro qiyoslash, romantizm va realizmda qo'llanilgan manfaatli nikoh motivining o'ziga xos jihatlarini belgilashda ikki hikoyaning motiv variantlarini tadqiq etish qo'l keladi.

Kleopatradan manfaatli nikoh motivi sxemasi:

Invariant: qiz yigitga turmush qurishni taklif etdi

Variant: Malika oddiy musofir yigitga turmush qurishni taklif etdi

Motiv sintaksisi: Manfaat subyekti – Kleopatra, manfaat obyekti – musofir yigit. Kleopatra tomonidan nikohga da'vat etilsa ham musofir yigit bu taklifni keskin rad etdi.

Motiv semasi: Misr malikasi Kleopatra musofir yigitga turmush qurishni taklif etib, boyligi, martabasi va chiroyi bilan o'ziga og'dirib olishga harakat qildi, ammo yigitning Amu go'zaliga bo'lgan sadoqati malikaning maqsadini amalga oshirishiga imkon bermadi. Qahramon sadoqati tufayli manfaatli nikoh amalga oshmadi. Bu, o'z navbatida, manfaat subyektini ham chin sevgiga ishonishga va unga intilishiga sabab bo'ldi.

Motiv pragmatikasi: Hayotdagi adolatsizlik, chirkinliklarga sof sevgi qarshi qo'yilib, sevgining kuchi barcha narsalarni hatto shafqatsiz va yovuz kimsalarnida o'zgartirishga qodirligi ifodalangan.

Cho'lponning "Kleopatra" hikoyasida bosh qahramon – yigit takrorlanmas shaxs, "majnunona sevgi"ga muhtalo. "...na Kleopatranning o'xshashsiz go'zalligi-yu maftunkor latofati, na hukmdorlik salobati-yu o'z navbatida yangragan "ehtiros kuyi" uning sadoqatiga rahna sololmagan". Keyingi davrlarda yaratilgan Dadaxon Nuriyning "Osmonning ustuni", Mirmuhsinning "Umid", O'lmas Umarbekovning "Odam bo'lish qiyin" romanlarida, aksincha, yigit o'zga qiz qarshisida ehtiroslarini jilovlay olmay, xiyonatga yuz tutadi. Cho'lpon hikoyasida personajni Kleopatra hiylasidan gul ifori (bu ramz, albatta) omon saqlasa, sanalgan romanlarda obrazning muhit ta'sirida shakllangan xarakterini hech qanday kuch o'zgartira olmaydi. Xiyonat esa ularning qalb qiyofasiga ko'zgu bo'lib, o'z tanlovlari bilan bu kabi personajlar manfaat subyektiga aylanadi – idealdan uzoqlashadi. Musofir yigitning iroda kuchi ramzlar vositasida ifoda etilib, **manfaaatdan holi** sof muhabbati tufayli manfaatli nikoh motivi kombinatsiyasida mavjud – xiyonat, nikoh, afsuslanish motivlari syujetda reallashmaydi. Ya'ni, qahramon tanlovi xiyonatga yo'l ochmaydi, tazyiq ortidan yoki ixtiyoriy boshqa birovga uylanmaydi va tanlovidan afsuslanmaydi. "Cho'lpon talqinidagi sevgi – inson xayoloti imkoni darajasida mutlaqlashtirilgan, tog' chashmasidek musaffo, ilohiy bir qudratga egadirki, u nainki odamni, olamni-da o'zgartirishga qodir". [Quronov D., 2004; 31] Romantik qahramonning sevgiga sadoqati manfaat subyekti – Kleopatrani atrofdagi to'kin,

moddiy hayotdan qoniqmaslik hissini tuyishga, bir soʻz bilan aytganda, afsuslanishga majbur etadi. "...Taxtning saltanatning qaygʻidan boshqa yaxshiligʻi yoʻq...Goʻzal Nilning goʻzalligi yoʻq...Xurmo oʻrmonlari vaxshiy...Nilufarlar vafosiz...Umlari besh oʻn nafas" [Choʻlpon., 2016; 310] Misr malikasi musofir yigitdan oʻzini quyida, baxtsiz, chin sevgi qudratini bilmagan kemptik inson yanligʻ his etadi, shu sabab yigitga "Kel, menga sof muhabbatdan biroz soʻzlab ber!" deya yuzlanadi. N. Vladimirovna "yoʻl ayrilishida qolgan odam obrazi ham ramziy, ham xarakterlidir... taqdiri goh hokimiyatning yovuz kuchlariga, goh tabiatning oʻjar dolgʻalariga bogʻliq boʻlgan inson haqidagi Choʻlponning oʻy-fikrlari, shubxasiz zamonasining voqeligi bilan bogʻlangan"ligini taʼkidlaydi. [Vladimirovna N., 1994; 180] "Amu koʻpirmushdir, toshmishdir, Amuning toshqini oʻzimning Kleopatramgʻada, senga-da yoʻlni toʻsdi. **Gulim ham hozir etim qoldi...**" Hikoyaning 1921-yilda yozilgani eʼtiborga olinsa, "Amu toshqini" Turkistondagi inqilob-u algʻov-dalgʻov hayotga ishora ekani yaqqol oydinlashadi. D.Quronov N.Vladimirovaning hikoya mazmunining zamona bilan aloqasini zarracha inkor etmagan holda, "Choʻlpon afsonada xayoliy bir hayotni tasvirlagan, deyish toʻgʻri boʻlmas edi" degan fikriga qoʻshila olmaydi. "Kleopatra" hikoyasi "oʻzining koʻp jihatlari bilan romantizm adabiyoti naʼmunasi boʻla olishini" taʼkidlaydi. Bunda N.Vladimirova hikoya xotimasida anglashilgan mazmunni asos qilsa, D.Quronov hikoyaning butunlikdagi tasvir prinspidan kelib chiqib, munosabat bildiradi. Yevropa romantizm adabiyotiga xos "ikki olamlilik" xususiyatida "olamni romantik idroklash asosida "romantik ikki olamlilik" – ideal va voqelik orasidagi chuqur jarlikni his qilish yotishi" aytiladi. Yaʼni bunda romantik qahramonning irreal olami va real olamning qahramon ruhiyatida oʻzaro kesishi nazarda tutiladi. Xuddi shunday Choʻlpon hikoyasida ham sevgiga yuksak sadoqati bilan oʻz irreal olamida yashayotgan qahramon yakunda mavjud reallik bilan toʻqnashadi. Amuning koʻpirib, toshishi uni Kleopatradan ham, sevganidan ham ayirish arafasida. Eng qiyin, ogʻir vaziyatda muqarrar xiyonatdan omon saqlagan gul "yetim qolgan". Endi sof muhabbatda gʻolib boʻlgan yigitning koʻtarinki pafosini, baxtdan sarmast oshiq qiyofasini emas, real voqelik bilan toʻqnashgan va uning qarshisida yuksak kuch-qudratga ega gulning, qahramonning-da ojiz qolayotganini koʻramiz. Hikoya shak-shubxasiz romantizm adabiyoti naʼmunasi, faqat romantizm adabiyotiga xos "ikki olamlilik" xususiyati bois hikoya mazmuni "ijodkor zamonasi voqeligi bilan bogʻlangan". Hikoyadagi "ikki olamlilik" xususiyati Choʻlponning ijod yoʻlida ham kuzatiladi. Ayni shu hikoyadan boshlab adib romantik kayfiyatdan uzoqlasha boradi. Pushkinning "Yevgeniy Onegin" asarida Yevgeniy Onegin romantik qahramon Lenskiyning otib qoʻyishini adabiyotshunoslar Pushkin ijodidagi katta burilish realizm va romantizmning ijodkor ruhiyatidagi kurashi va bu kurashda realizmning gʻalaba qilishi deya baholashadi. Har ikki ijodkorning romantizm unsuri "ikki olamlilik"dan oʻtib, realizmga qadam qoʻyishi konkret badiiy asarda muhrlanib qoldi. Choʻlponning keyinda yaratgan qahramonlari "sevgisini qumsovchi, koshona hayot va goʻzal malikalar qarshisida ham yoriga sadoqatli", bu yoʻlda oʻlimdanda qoʻrqmaydigan favqulodda shaxslar emas. Aksincha, ular xatto oʻzlarining munosabatlarini mustahkamlashga qodir boʻlmagan, oʻzidan bir pogʻona boʻlsa-da balandda boʻlgan insonlar oldida ojiz va notovon boʻlib qolgan.

(Sharofatxon, O'lmasjon va Zebi), yoki unday sevgiga kinoyali munosabatda bo'luvchi, ruhiyatida sevgi sabab o'zgarishlar sodir bo'lsa-da uning kuchi qahramonni tamomila ezgulik tomonga o'tishi uchun etarli emasligini anglagan (Miryochub) personajlardir.

“Qor qo'ynida lola” hikoyasida hayotda uchrashi mumkin bo'lgan yigit va qiz o'rtasidagi odatiy munosabat tasviri ham mavjud emas. Otasi tomonidan ixtiyorsiz ravishda yosh qiz qari eshonga turmushga beriladi. “Kleopatra”da sevgiga tashna bo'lsa-da, o'z erkiga va hukmronlikka ega malika, bilvosita yigitning sevgisiga erishgan qiz obrazlari mavjud. Muhimi, yigit ularni inson sifatida qadrlaydi.” “Qor qo'ynida lola”dagi qiz (umuman o'sha davrdagi barcha qizlar) “o'z taqdirini hal qilishda ovoz huquqiga ega emas, ayni holatda ular bor-yo'g'i obyekt (narsa) bo'lib qolgan”. [Quronov D., 2004; 31] “Samandarboy bir yosh qizini, bir eshonni, boyagi nazr-niyozi masalasini, eng so'ng **kimsan xazrat eshonning kuyovliklarini** o'ylab turdida: Bir **qizimiz** bo'lsa xazrat **eshonimizg'a tutdik**” [Quronov D., 2004; 289] Avvalgi vaqti bo'lsa Samandarboyning beriluvchi sovg'asi jonivor – ot, ammo hozirgi kasod bo'lgan vaqtda eshonga berilayotgan narsa ham samandarboylar uchun buyum, nari borsa jonivor maqomida xolos. Aynan shuning uchun ham adib “eshonga boshqa nazrlarni bosib ketuvchi narsa” deya urg'ulaydi, qizni eshonga nazr qilinishidan avval to'riq qashqa variantini keltiradi. Asarda nikoh otaning og'ringan nafsiga da'vo bo'lib tushadi. Bu esa Cho'lponning romantik kayfiyatdan tamomila chiqib, endi reallik bilan to'qnashishga, uni butun murakkabliklari bilan tasvirlashga harakat qilganidan darak beradi.

Invariant: qiz turmushga berildi.

Variant: yosh qiz otasi tomonidan qari eshonga turmushga berildi.

Motiv semasi: O'z piri Eshonga berishga arzigulik narsasi bo'lmagan Samandarboy qizini unga bir buyumdek berib yubordi. Nikohda kelin haq-huquqsiz, uning tanlovi mavjud emas. Kelin ixtiyorsiz, majburiy, kuyov ixtiyoriy.

Motiv sintaksisi: Yosh Sharofatxon keksa Eshonga otasi tomonidan turmushga berildi.

Zamon-vaqt: davomiy, Samandarboy va Eshonning xonadoni

Motiv pragmatikasi: Nikoh Samandarboyning og'ringan nafi, undagi o'zgalardan ustun bo'lishga behuda chiranish, davr qizlarining haq-huquqsizligi va yosh qizning qari eshonga berilishida jamiyat qatlamidagi barcha (Samandarboy, qizning onasi, eshon, mo'ysafid, yosh yigitlar)ning teng aybordorligini ifodalaydi.

Xulosa qilinsa, manfaatli nikoh motivi o'zbek adabiyotida qadimdan mavjud bo'lgan motivlar sirasiga mansub. Bu motiv xalq og'zaki ijodi va romantizm davri adabiyotida manfaatli taklif shaklida berilib, qahramonning ma'anaviy qiyofasini yoritishga xizmat qilgan. Dastlab motiv majnunona sevgi motivi tarkibida bo'lib, realizm davridan boshlab motiv syujetda reallashib, alohida motiv sifatida qaror topdi. Manfaatli nikoh motivi sinov motiviga nisbatan yondosh, sevgi motiviga nisbatan esa ziddiyatdagi motiv sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Владимирова Н. Чўлпон – хикоянавис //Чўлпоннинг бадиий олами. – Т., 1994. Б. 180.

2. Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 187.
3. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б.31.
4. Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Toshkent. Akademnashr, 2013. – 405 б.
5. Чўлпон. Асарлар. IV жилдлик, I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б. 310 .
6. <http://www.ziyouz.com>

ERKIN A'ZAMNING XARAKTER YARATISH MAHORATI (“Bayramdan boshqa kunlar” qissasi misolida)

Bekzod QARSHIYEV
Samarqand agroinnovatsiyalar va
tadqiqotlar instituti Fundamental va
gumanitar fanlar kafedrası assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy adabiyotimizda o‘z ovozig a ega bo‘lgan, zamonaviy o‘zbek nasriga yangicha ruh, yangicha uslub olib kirgan yozuvchi Erkin A‘zamning so‘z qo‘llash mahorati, ong oqimi rivoya shaklidan unumli foydalangan holda, uni qahramon xarakterini yoritib berishdagi o‘rni haqida so‘z borib, yozuvchining badiiy mahorati haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: xarakter, ong oqimi, adabiy qahramon, badiiy obraz, ichki monolog, folklor.

Abstract: In this article, the writer Erkin A'zam, who has his own voice in our national literature and brought a new spirit and a new style to modern Uzbek prose, uses the skill of using words and the flow of consciousness, making him a hero. It is discussed about its role in explaining the character, and opinions about the artistic skills of the writer are expressed.

Key words: character, stream of consciousness, literary character, artistic image, inner monologue, folklore

Badiiy adabiyotning bosh maqsadi tipik sharoitda tipik xarakter yaratish va shu jarayonda qahramon qalbi, ichki dunyosi tadrijiy rivojini tahlil etishdir. Hozirgi davr o‘zbek prozasida qahramonning ichki olamini o‘rganish, insonning beqaror ruhi qonuniyatlarini inkishof etish, uning chuqur asl ruhiy olamidan boxabar bo‘lish, insonning barcha harakatlarini boshqarib turuvchi uning turli ruhiy qirralarini ochish orqali badiiy xarakter yaratish asosiy mezonga aylanmoqda.

Jamiyat hamisha kurashib keladigan barcha insoniy illatlar inson ruhiy dunyosining o‘ta murakkab va serqirraligini ko‘rsatadi. Insonning tutumi, qilmishlari – barchasi oxir-oqibatda uning ruhiy dunyosiga, hayotiy pozitsiyasiga bog‘liqdir. Demak, o‘z xatti-harakatini har kim o‘z qarichi bilan o‘lchaydi, birovga

yaxshilik tuyulgan narsa birovga yomonlik, birovga to'g'ri narsa o'zgaga noto'g'ri tuyulishi, birov yoqtirganini boshqa birov yoqtirmasligi tabiiy.

Badiiy asar tarkibidagi xarakterlar umumlashmalik xususiyatiga ega bo'lib, yozuvchi ularning fojiasini muhit orqali yoritadi. "Xarakter (yunoncha character – xususiyat, belgi) – ma'lum ijtimoiy faoliyat tipi. Xarakter L.I. Timofeyev aytganidek, obrazning yadrosi. Xarakter, birinchi navbatda, konkret hayotiy sharoitda o'z individual xatti-harakatlari va ruhiy kechinmalari bilan namoyon bo'ladigan insonning aniq tasviri" [Бобоев Т.,2002;52-53]. Erkin A'zam asarlarida betakror badiiy xarakterlar talqini o'z ifodasini topgan. Bu esa yozuvchi asarlaridagi shaxs kechinmalari talqini bejizga yuzaga chiqmaganligidan dalolat beradi. "Badiiy asarda ozmi-ko'pmi tafsilot bilan tasvir etilgan personaj obraz yoki xarakter deb ataladi. Xarakter (obraz) – insonning tipiklashtirilgan va individuallashtirilgan tasviri. Xarakter kishilarning ma'lum toifasiga xos xususiyatlarni ma'lum davrga, muhitga, kasbga, yoshga, jinsga mansub kishilarning sifatlarini yorqinlik bilan ifoda etadi. Xarakterda yozuvchining kishilarga va hayotga munosabati, hayotiy hodisalarga bergan estetik bahosi yaqqol ko'rinadi. Xarakter muallif estetik idealini tashuvchidir. Xarakterlar muayyan psixologik sharoitda harakat etish natijasida namoyon bo'ladilar va shakllanadilar". [Sulton I.,2005;103-104]

Erkin A'zamning "Bayramdan boshqa kunlar" qissasi bosh qahramoni yoshligidan uchuvchi bo'lishni orzu qilib keladi, biroq kutilmaganda kenja tog'asi mashhur futbolchi Omon Ergashev "paxtakor"chi birodarlari bilan samolyotda halok bo'lgach, Bakirning ota-onasi uchuvchi bo'lish niyatiga qarshilik qiladi, harbiy xizmatga borib kelgach, shafyorlik bilan shug'ullanadi va sarguzashtlarga boy hayot yo'li boshlanadi. U o'ziga nisbatan to'qroq oilada voyaga etgan Bargida bilan turmush quradi. Qahramonning xarakterini ochib berishda muallif ong oqimi rivoya shaklidan ununli foydalangan. Bu uning har bir ruhiy holatida seziladi. Boshiga tashvish tushib, Ukkiboyev ishini tergovga oshirmoqchi bo'lib turgan payti uyigi kelganida Bargida so'roqsiz ota uyiga ketib qolgan paytidagi ko'nglidan o'tkazganlarida uning yigit kishiga xos bosiqqligi, bojasining uyiga borganda shu masala yuzasidan tanishlari serob bojasidan yordam so'ramoqchi bo'lganida, Chinnibek ish haqida keyin gaplashish istagini bildirganda "Bunchalik beparvo gapiryapti, ishni tinchitish bunga shamni "puf" deysidek bir gap, shekilli" [Azamov E., 1988;20], deya dilidan o'tkazganlarida esa asar qahramoniga xos odmilik, oddiylik fazilatlarini yaqqol seziladi. Darhaqiqat, insonni ikki toifaga – ijobiy va salbiy qutbdagi shaxsga ajratish oson ish emas. Bu butun boshli asar davomida uning ruhiy kechinmalari, xatti-harakatlari, tutumi, o'zgalar bilan qilgan muloqoti va o'z ichki nutqi, ichki olami yozuvchining butun ijodiy laboratoriyasida shakllanadi va kitobxonga havola etiladi. Har bir asar xoh u kichik hikoya, xoh roman-epopeya bo'lsin, o'z badiiy haqiqati orqali butun bir hayot haqiqatini ifodalashi lozim. Ma'lumki, badiiy asarda ishtirok etayotgan obrazning xarakteri ochib berilar ekan, u orqali yozuvchi nimadir demoqchi va asardagi qahramonlarni "shaxmat taxtasi"dagi o'z o'rniga joylashtirishi orqali asar o'z oldiga qo'yilgan missiyasi tomon harakatlantiriladi.

Ma'lumki, insonning xatti-harakati, tutumi, tashqi voqea-hodisalarga munosabati uning kimligini, ichki olamini ochib beruvchi vositalardan biri

hisoblanadi. Jamiyatda bu kabi mezonlar bilan o'lchanadigan bir qancha qonuniyatlar mavjud. Yozuvchi Bakir misolida shu kabi jarayonlarga o'z munosabatini bildirib o'tadi. Bakir qat'iy rioyali oilada ulg'aygani uchun ham, Bargidaning ota-onasinikidagi muhit unga erish tuyiladi. Ota-onaga hurmat, ibohayo munosabatida bu erda ko'rgan kechirganlari yigitni mutlaqo gangitib qo'yadi: "...ota kresloda gazeta o'qib o'tirardi, allaqachon bo'yi etgan qiz – Basira, tizzalarini ko'z-ko'z qilgancha, divanda cho'zilib televizor ko'rib yotadi. Bakirning ori keldi, keyingi gal uni yana shu holatda uchratib, qattiq tikilgan edi, haytovur, ketiga tepki egan sigirdek bazo'r, shunda ham norozi tumshayib o'rnidan qo'zg'aldi. Otangdan-ku uyalmas ekansan, loaqal, har holda, begona erkak – pochchangdan ibo-istihola qilsang-chi, Basira bo'lmay, bebasir ketgur" [Azamov E., 1988;47]. Oxirgi jumlalarda muallif "Basira bo'lmay, bebasir ketgur" jumlasini orqali biroz so'z o'yini ham qiladi. Bargidaning xonadonidagi yana bir holat: ota-onasining o'zini tutishi, ya'ni yoshlarga, Safuraga qo'shib o'yin tushishi ham Bakirga juda g'alati tuyuladi: "Har kim o'zining o'rnini bilishi, o'ziga yarashadigan ishni qilishi kerak. Qarg'a ming uringani bilan bulbul bo'lolmas" [Azamov E., 1988;51]

Xotiralar asar arxitektonikasiga o'ziga xos uslubda singdirib yuborilgan. Hayvonot bog'i oldidagi uyi haqida gap ketganda "Zoologiyadan faqat "besh" olardim", deydi Bargida g'ururlanib. Hayvonot olamini yaxshi bilsa kerak-da. Axir, bog'ning yonginasidagi bu ko'rkam, soya-salqin mahallada yashab, havas qilgudek obod, har tomonlama qulay binoda istiqomat qila turib, har kuni balkon osha olamda bor jamiki jonzot – parranda-yu darrandalar hayotini kuzataverib ko'zi pishib ketgan odam, hayvonlar haqidagi fandan qanday o'qirdi? U "besh" olmay, shu shaharda tug'ilib-o'sib, ammo bir martagina, o'shanda ham zoologiya muallimining tashabbusi bilan bu erga bir sinf o'quvchilar safida ikki soatlik ekskursiyaga kelib-ketgan mendek nodon "besh" olsinmi!" [Azamov E., 1988;50] Bakirning ushbu ichki monologi orqali uning o'z-o'ziga, o'z hayot yo'liga bir iqrori bayon etiladi. O'zini "...bir martagina, o'shanda ham zoologiya muallimining tashabbusi bilan bu erga bir sinf o'quvchilar safida ikki soatlik ekskursiyaga kelib-ketgan mendek nodon" deya atashi qahramonning ayni paytdagi ruhiy holatini, o'zini Bargidaning oldida naqadar g'arib sezayotganini hech kimga bildirmasdan tan olayotganday, iqror bo'layotgan edi. Ong oqimi adabiyotining tasvir qudrati ham mana shunda, boshidan o'tkazganlarini yoki butun hayotini retrospektik tasvir uslubida badiiy obraz ko'nglidan o'tkazish asnosida qog'ozga tushirilishida deyish mumkin.

Qissada folklorga xos tasvir uslubi: "Dilbarning dardini dilbarning o'ziga qo'yib, Bakir o'z dardiga berildi. Bu yoqda o'z dardi bir dunyo" [Azamov E., 1988;100].

Yoki xalq og'zaki ijodiyoti rivoya uslubiga xos quyidagi parchaga e'tibor qaratsak:

"Xullas, bari risoladagidek, eyman, ichaman, bu dunyoning lazzatlaridan bahramanad bo'lib yayrayman degan talabgor kelaversin, kelib bundagi ziyofatdan, tarovatdan, halovatdan og'zi ochilib qolaversin, mast bo'lsin, ofarin desin!" [Azamov E., 1988;74],

Ushbu parchada xalq poetik ijodining epik tasvir uslubiga xos fe'llarning kelasi zamon III shaxs buyruq istak-maylida berilishini kuzatish mumkin. Bu bilan

xalq og‘zaki ijodiyotining bilimdoni bo‘lgan Erkin A‘zam folklordagi bunday tasvir uslubini o‘z asarlariga mohirona singdirib yuborganidan darak beradi. Natijada asarning jonli xalq tiliga yaqinligi, xalqona ohangi uning badiiy originalligi ta‘minlashda bosh omillardan biri bo‘lib xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “Bayramdan boshqa kunlar” qissasi yozuvchining xarakter yaratish mahorati, so‘zlarning yashirin ma‘nosidan badiiy topilmalar yarata olishi Erkin A‘zamni o‘zbek qissachiligida o‘ziga xos yo‘nalishga ega ekanligini, ong oqimi uslubiga mansub yangicha asar yaratgan, milliy prozimizga yangi uslub, ohang, ruh olib kirgan adib sifatida e‘tirof etishga to‘liq asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azamov Erkin. “Bayramdan boshqa kunlar”, Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1988, – B 216
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – В. 560
3. Жўраев Т. Онг оқими модерн. – Фарғона, Farg‘ona nashri, 2009. – В. 286.
4. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005. – В. 272

SHE'RIY TARJIMADA VAZNING BERILISHI

Tursuntosh ESHBOYEVA

Samarqand davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada har bir she'riy asar o'z mazmuniga mos shakl-vazn, qofiyalanish sistemasi, ritm va intonatsiyaga ega ekanligi, asarning ohangdorligi va vaznga rioya qilish usullari masalasi va she'riy tarjimaning nazariyasining muhim muammolari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Tarjima, she'riyat, vazn, satr, ohang, qiyosiy, tipologik, qiyosiy-tarixiy, komparativ va normativ stilistik.

Annotation: This article talks about the fact that each poetic work has a form-weight, rhyming system, rhythm and intonation suitable for its content, the issue of the tone and weight of the work, and the important problems of the theory of poetic translation.

Key words: translation, poet, weight, line, tone, comparative, typological, comparative-historical, comparative and normative stylistics.

She'r-badiiy ijodning his-tuyg'ularga boy eng nafis namunasi. She'riyatda xalqning ruhi, madaniyati, isti'dod va iqtidorining mavqei mujassamlangan bo'ladi. She'riy asarda shakl va mazmun bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. She'riy tarjima haqida gapirganda mazmunning qanday saqlanganiga emas, balki estetik ma'no qay darajada qayta yaratilganiga qarab baho berish lozim.

She'riy tarjima murakkab ijodiy jarayonni o'z ichiga qamrab oladi. Bu murakkablik, ayniqsa she'riy asarlar tarjimasida yaqqol namoyon bo'lishini kuzatamiz. Shuning uchun ham biz mazkur soha vakilini haqli ravishda shoir tarjimon deb ataymiz. Bunda tarjimon-chizmakash emas, rassomdek ijod qiladi va tarjimaning turli jumladan, yashirin ma'nolarini mufassal bayon qilish yo'llari orqali muallif fikrini kitobxonga aniqroq etkazishga intiladi.

Ammo to'rt satr she'rdagi ohang va lirik kechinmani o'quvchi qalbidan joy oladigan darajada tarjima qilish tarjimondan shoirona ilhom va ulkan mahoratni talab qiladi. She'riy tarjima ham she'r kabi ilhom kelganda, asar tarjimonga kuchli ta'sir ko'rsatganda dunyoga keladi. Ammo she'r tarjimasi ko'ngil ishi ekanini tan olmasdan ilojimiz yo'q. Chunki, tarjimon yuragiga yaqin, ko'ngliga mos keladigan, ruhiyatiga tushadigan g'azalni yoki she'rnigina estetik zavq bilan qayta yaratadi.

Agar tarjimon o'z tarjimasidagi g'azal yoki she'rdan estetik zavq olmasa, u qilgan tarjimaning estetik ta'sirchanligi bo'lmaydi, natijada tarjima quruq va shirasiz bo'lib qoladi. She'riy tarjima lisonida (nutq) ona tili va xorijiy tillarni o'rganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy narsalar (moddiylik va g'oyaviylik)ning o'zaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongini va ijtimoiy mavjudot bo'lmish insonning o'zini to'g'ri tushunish uchun nazariy xulosalar chiqarishga imkon beradi. Til va tafakkurning, lisoniy va mantiqiy birlik (kattalik)larning o'zaro aloqasi muammosi she'riy tarjimaning lisoniy kognitiv tahlili tomonidan baravar, bir vaqtning o'zida o'rganiladi.

Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv, tipologik), tarixiy (qiyosiy-tarixiy, komparativ) va normativ stilistik (me'yoriy uslubiy) metodlarni ko'rsatish mumkin. She'riy tarjimada lisoniy – kognitiv metod ham mavjud.

Kognitiv so'zi inglizcha **“cognize-** bilmoq, anglamoq, tushunmoq” so'zidan olingan bo'lib, bu soha faqat falsafadagi bilish nazariyasi bilan cheklanmay, balki tilni tafakkur bilan bog'lab, lisoniy hodisalar bilan uzviy aloqasini chuqur ilmiy tadqiq etadi. Kognitologiya bilimning lisoniy voqelanishi jarayonini tavsiflashni gumanitar fanlar sohasidagi eng asosiy muammolar qatoriga qo'yadi. Ushbu muammo zamonamizda rivoj topayotgan ilmiy taqqidotlarning muhim yo'nalishlarini belgilab bermoqda. Professor SH.Safarovning fikricha, kognitiv tilshunoslikning vazifasi til yordamida bilim olish va saqlash, tilni amalda qo'llash hamda uzatish, umuman, til tizimi va tarkibini inson miyasidagi tafakkur bilan bog'lab, chuqur ilmiy tadqiq etishdir deya ta'kidlaydi. (Kognitologiya.115-b.SH Safarov.)(3.65).

Shunday ekan, insonning kundalik voqea-hodisalarga munosabati tilning kognitiv nazariyasining amalda qo'llanishi bilan uzviy bog'liqdir. Zotan, biz yillar davomida hosil bo'lgan hayot tajribamiz, bilim va ko'nikmalarimiz asosida voqelikdagi u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan narsa – predmetlar, voqealar, hodisalar haqida fikrlar olamiz va ana shunga tayangan holda o'zaro so'zlashuv jarayonida nutqimizning yanada ravon bo'lishiga ya'ni, bekam-u ko'stligiga erishamiz.

Bizga ma'lumki, bilish faoliyati insonning voqelikni bevosita sezish, his etish bilan boshlanadi. Hozirgi zamon tilshunosligida kognitiv yo'nalish leksik-semantik sathdagi tahlillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unga ko'ra til umumiy kognitiv mexanizm bo'lishi bilan birga, kognitiv qurol tarzida axborotni taqdimotini, kod yordamida uzatish va o'zgartirish vazifasini bajaruvchi belgilar tizimi hamdir.

She'riy asarlarni nasriy ijoddan ajratib, farqlab turadigan o'ziga xos xususiyatlari tarjima jarayoniga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Har qanday she'riy asarni qo'lga olishingiz bilan dastlab ko'zga tashlanadigan narsa uning zohiriy tomoni bo'lib, hali mazmuni bilan tanishmay turib, nazmni nasrdan farqlash imkoniyatini beradi. Bu zohiriy tomon-she'riy asarlarning ma'lum tartibidagi shakli: o'lchovi, bandlanishi, qofiyasidir. Zohiriy fazilatlar she'riy asarning mazmunini ifoda qilish uslubiga (ifoda siriqligi, obrazli uslubiy vositalarning ko'p ishlatilishi, o'ziga xos sintaksis) ta'sir qiladi.

Nazm uchun xos bo'lgan maxsus xususiyatlarning tarjima jarayonida qay tarzda va qay sifatda qayta ishlatilishi, ularning tarjima asarlarining estetik ta'sir ko'rsatadigan kuchini qayta tiklanishidagi mohiyatni o'rganish tarjima nazariyasi va amaliyoti nuqtai nazaridan ma'lum qiziqish uyg'otadi. She'riyat boshqa uslub va janrlar ichidagi eng jonli va ta'sirchani bo'lganligi, shuningdek, u qofiya, misra, band kabi qayta tartibga soluvchi unsurlarga ega bo'lganligi tufayli undagi gaplarda so'z tartibi nasrga qaraganda ko'p va antiqa o'zgarishlarga uchrab turadi. Sintaktik uslubiy vositalar ham nazmda nasrdagidan ko'ra ko'proq ishlatilib, ular she'r ritmini tashkil etishda, uning ifoda kuchini oshirishda, eng muhimi, uning g'oya va mazmunini kitobxonning his-tuyg'ulariga kerakli ta'sirni o'tkazishda ishtirok etadi.

She'riy tarjima asrlar davomida filologlar, shoirlar, she'rshunos olimlar, she'riy tarjima masalalari bilan maxsus shug'ullangan mutaxassislar diqqat markazida bo'lib kelgan. She'riy tarjima nasriy tarjimadan ko'p jihatdan farq qilsada, ular o'rtasida mushtaraklik mavjud. Ular tillararo poetik yoki she'riy kommunikatsiyaga xizmat qiladi.

She'riy matndagi informatsiya nasriy matndagi informatsiyadan tubdan farq qiladi. She'rdagi informatsiya mazmuni turli-tuman, bir-biriga zid va hatto biri ikkinchisini inkor etishi mumkin. She'riy informatsiya o'z ichiga faktual hamda konseptual, ya'ni ma'noga bog'liq informatsiyani oladi. Ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ayni paytda ular bir-biriga dinamik qarshi bo'ladi. Faktual va mazmuniy informatsiya tashqi real yoki noreal dunyo haqida muayyan fakt, hodisa, voqealar asosida ma'lumot beradi. Badiiy nutq sirasiga kiradigan she'riy matn tarjimasi she'r tuzilishi qonun-qoidalarini hisobga oladi. Bunda nasr tahlilida qo'llanadigan ritm, ohang, sintaktik qurilish, badiiy obraz va boshqa badiiy unsurlar diqqat markazida bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan tushunchalar va atamalar she'riy matn tahlilida ham qo'llaniladi, biroq ular she'riyatning qat'iy qonun-qoidalari asosida amalga oshiriladi. Har gal tarjimon she'riy tarjima tajribalarini o'rganish, she'riy tarjimalarining yutuq va kamchiliklarini aniqlash, she'riy tarjima tahlili natijalari asosida ba'zi tavsiyalar ishlab chiqishga harakat qilgan. She'riy tarjimaning eng asosiy vazifasi-yaxshi she'r tarjimada yomon she'rga aylanib qolmasligiga harakat qilish, tarjima mazmunini iloji boricha to'liq saqlab qolish, she'riy matn shakllarining she'r mazmuniga mos ravishda ham vaznini, ham ohangni saqlab qolish hisoblanadi. Tarjimaning yaxshi-yomonligini nafaqat tarjimon, balki o'quvchi ham bir o'qishda sezishi lozim. Tillar she'riy tizimlar, vazn, musiqaviy omillar orasida farq mavjud. Biroq mazkur farqlarni tarjimada qayta yaratish orqali tarjima matni yaratiladi. She'riy tarjimada asliyat va tarjima matni, ikki til she'riy sistemasi qanday bo'lishidan qat'i nazar, har bir she'r o'ziga yarasha noyob asar sanaladi.

She'riy tarjimada asarning hamma unsurlarini to'liq saqlab qolish imkoniyati yo'q, biroq ba'zi tarjimashunos olimlarning fikriga ko'ra she'rdagi obraz, she'riy hamohanglik saqlanishi lozim. She'riy obraz va hamohanglikning qanchalik saqlanishi tarjimon mahorati bilan belgilanadi. Agar yuqorida zikr etilgan fonetik stilistik vosita va usullar fikrni chiroyli va mazmunli ifoda eta olmasa va bu tarjimada formal vazifanigina bajaradigan bo'lsa, she'r mazmuniga putur etadi, aksariyat hollarda she'riy tarjima matni asliyat matnidan uzoqlashib qoladi. Qo'llangan ifoda vositalari badiiy taassurotni kuchaytira olmasa, she'r ohangi, ritmi va asosiysi mazmuni o'zgarib qoladi, she'rdan tegishli estetik zavq olish qiyinlashib, mazmun sayozlashadi va ifoda vositalari shunchaki tovushlar yig'indisidan iborat bo'lib qolishi mumkin.

Bunda she'rning vazni, turog'i, qofiyasi, ohangi, hamohang bo'lib qolmasdan, balki she'rning turli kombinatsiyada kelgan turini, xususiyatini, muallifning individual uslubi bilan bir qatorda har bir tildagi she'r xususiyatini hisobga olishga to'g'ri keladi. Bu she'r tarjimonidan chuqur bilim, ikki til an'analari, milliy xususiyatlarini, lingvomadaniy jihatlarini, she'rdagi asosiy g'oya, obraz, stilistik

vosita va usullarning qo'llanish sabablarini, she'riy informatsiyani o'quvchiga ifodali etkazishda ishtirok etgan til unsurlari har birining vazifasi, she'r yozilgan davr xususiyatlari va shu kabilarni hisobga olish talab etiladi.

Vazn-arab tilida o'lchov, me'yor ma'nolarini beradi. Har bir she'rda aniq ravishda ro'yobga chiqaruvchi ritm hodisasi vazn deb ataladi. Vazn she'rning asosiy xususiyatidir. Bu shunchaki nutq o'lchovi emas. Vazn-ritmning asosi, bu she'riy sistemalarni vujudga keltiradigan zamin hisoblanadi.

Jahon she'riy sistemasining (aruz, hiyo, sillabo-tonik, aleksandiriya, metrik) hammasi vazn tabiatidan paydo bo'lgan. Vazn xususiyati esa har bir tilning fonetik qurilishidan hosil bo'ladi.

Vazn muayyan tildagi ritmik imkoniyatning nazmga ko'chgan shaklidir. Bir xil she'riy vazn bir necha xalq adabiyoti uchun mushtarak bo'lishi mumkin. Masalan aruzda bitilgan g'azalni rus tiliga aruz bilan, sillabo-tonik she'rni o'zbek tiliga sillabo-tonik vazn bilan berishning iloji yo'q.

Shunday qilib, har bir ijodkor she'rni tarjima qilganda adabiyotlarda mavjud bo'lgan vaznlardan foydalanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Salomov G'., Komilov N. Tarjimon mahorati. – T.: Fan, 1979. – B. 30.
2. Hamidov X., Salimova Z. O'zbek tilidan turk tiliga she'riy tarjima muammolariga doir. // Sharq tarjimashunosligi: tarixi, hozirgi kuni va kelajagi. – T.: ToshDSHI, 2013
3. Xolbekova B. She'riy tarjima mezoni.// Jahon adabiyoti. – T., 2009 11-son.
4. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax: Sangzor, 2006. -B. 14.
5. Salomov G'., Jo'rayev K., Olimov S. Tarjima san'ati. 4-kitob. To'plovchi T.Jo'rayev. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1978. – 134-bet.
- 6.www.ziyouz.com/index
- 7.www.fikr.uz

XX ASR O'ZBEK SHE'RIYATIDA HIS-TUYG'UNING IFODA ETILISHI

Alibek OMONTURDIYEV

Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: So'nggi yuzyillikda o'zbek she'riyatida turfa his-tuyg'ularning ifoda yo'sinlari, shakl va mazmuni, badiiy qiymati, tadrijiy yangilanishlarga yuz tutdi. Ushbu maqolada mazkur davr mualliflarining his-tuyg'uni aks ettirishdagi ayrim namunalari qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: his-tuyg'u, ifoda, yangi nafas, "qizil she'riyat", avlod, erk tarannumi, adabiy jarayon, simbolizm, pafos.

Abstract: In the last hundred ears, Uzbek poetry has undergone a gradual renewal of the ways of expression. Form and content, artistic value of various emotions. In this article, some samples of the authors of this period in the expression of feelings are comparatively analyzed.

Key words: feeling, expression, new breath, "red poetry", generation, freedom song, literary process, symbolism, pathos.

O'zbek she'riyati asrlar davomida Sharq xalqlari adabiyotining avangard yo'sinlarini, badiiy tafakkurning nazmiy "format"ini belgilovchi ifoda tarzlarini, she'r san'atining "ingichka" sir-asrorlarini tadrijiy, puxta o'zlashtirgan; ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalarning o'zbeklar ma'naviy hayotiga ta'siri tufayli XX asr arafasiga kelib, g'arbona she'riy tutumlar, his-tuyg'uni, xos va umuminsoniy kechinmani yangicha shakl-shamoyilda izhor etish imkoni tug'ildi. Aslida, mazkur "yangicha" (barmoq) yo'sin tabiatan olg'ir, dangal va cho'rtkesar Turon xalqlarining azaliy temperamentiga xos bo'lib, fe'l-u xo'yining baayni jihatlari qadimiy ajdodlarimizning ma'naviy, badiiy merosida (bitiktoshlar), aytimlari va ijro yo'llarida (xalq og'zaki ijodi) aks etgani va bu meros bizgacha etib kelgani bor gap. Mohiyat she'riy shakl yoki vaznda emas, albatta. Mohiyat turkiy xalqlar ichida Ahmad Yugnakiy, Lutfiy, Sakkoki, Atoyi, Navoiy, Bobur, Yaqiniy, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Furqat kabi ijodi nazmning cho'qqisiga chiqqan o'zbekning turli davrlardagi mumtoz his-tuyg'ulari, kechinmalari, orzu-armonlari, ruhiyat fasllarida sodir bo'lgan hodisalarning badiiy ko'lamdorligi, qiymati, originalligi va mutlaqo o'ziga xosligida; qolaversa, o'zbek poetik tafakkuri silsilasining, his-tuyg'ulari evolyutsiyasining bugungi holatini ilmiy o'rganish masalasida ham.

XX asrning ilk choragida o'zbek she'riyatiga Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon olib kirgan epkin milliy adabiyotimizda his-tuyg'uni ifodalashning yangi davrini boshlab berdi. "Bu o'rinda yana bir fakti alohida ta'kidlash kerak: inqilobdan keyingi dastlabki yillarda Cho'lpon juda faol va samarali ijod qildi. Uning xilma-xil asarlari chop etila boshladi. Masalan, 1920-yilda o'zbek she'riyatidagi ilk to'plamlardan biri – "O'zbek yosh shoirlari" nashr qilindi. Shu to'plamda Cho'lponning o'n uchta she'ri berilgan. Ular orasida "Go'zal", "So'nggi choqlarda", "Qalandar ishq", "Uyqu" kabi mazmunan g'oyat teran, badiiy jihatdan barkamol she'rlar bor. Bu davrda Cho'lpon ijodi bilan ham, jamoatchilik faoliyati bilan ham elu yurt nazarida kattagina obro' orttirganini shu faktdan ham ko'rsa

bo‘ladiki, 1920-yilda uni Turkiston vakillari qatorida Bokuga Sharq qurultoyiga yubordilar. Qurultoy Cho‘lponning g‘oyaviy o‘lishida muayyan rol o‘ynaydi – shu qurultoydan keyin uning she‘riyatida mazlum sharq mavzusi, mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurash motivlari kuchayadi, erkin kuylash yanada teranroq mazmun kasb etadi” [1.10]. Ushbu davrda o‘zbek nazmi mustabid o‘ris she‘riyati orqali jahon she‘riyatining ilg‘or namunalari, uslublari, janrlari, bayon etish tarzlarini o‘zlashtira boshladi. Garchi she‘riy shakllar o‘zlashgan bo‘lsa-da (oq she‘r, sonet, sarbast va h.k.), garchand, dastlab, mazmunan (tematika) ulgi olish holatlari ham kuzatilgan esa-da (mas., fontanga, dengizga bag‘ishlov she‘rlar; yoki onaga, singilga xat; va yoki klassiklarga yondashib she‘riy doston bitish an‘anasi (“Naxshon” (U.Nosir), “Zaynab va Omon” (H.Olimjon), “Dilbar – davr qizi” (Oybek) va h.k.), keyinchalik ushbu jarayon tadrijan tematik-stilistik individuallik kasb etdiki, bu Oybek, G‘afur G‘ulom, Usmon Nosir, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Mirtemir, Uyg‘un, Shuhrat, Zulfiya kabi shoirlarning she‘rlarida birmuncha ko‘zga tashlanib bordi.

O‘tgan asrning 60-yillariga kelib, o‘zbek she‘riyatida mutlaq sifat o‘zgarishi hodisasi sodir bo‘ldi. Faqat kommunistik partiya va uning g‘oyalarini shior qilgan, g‘oyaviy, hissiy jihatdan mahdudlanishga giriftor etilgan, ijtimoiy tushuncha o‘laroq “paxta tersang toza ter, chanog‘ida qolmasin” qabilidagi sakta va siyqa bitik o‘laroq kishilar tasavvurida, allaqachon sayozlashib bo‘lgan “qizil she‘riyat” o‘rnini Asqad Muxtor, Husniddin Sharipov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Omon Matjon kabi qator zabardast shoirlarning insoniy tuyg‘ular jo‘sh urgan, xalqimizning azaliy dardu hasratlari, shodlik va musibatlar qalamga olingan, buyukligi tarannum etilgan, eng muhimi, jahon she‘riyati bilan bo‘ylasha oladigan badiiy jihatdan yuksak asarlari egalladi. Aytish mumkinki, ayni shu davr she‘riyati hozirgi o‘zbek she‘riyatining mustahkam asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda his-tuyg‘uni ifoda etish tarzidagi originallik sezilarli darajada sub‘yektivlashdi. Savqi tabiiy yaralgan, yuksak iste‘dod namunasi o‘laroq tan olingan she‘rlar ko‘paydi. She‘riyatga rang-barangliklar, yangi ohanglar va uslublari kirdi. Shoirlarning leksikasi yangilandi; turfa she‘riy eksperimentlar qilindi.

“Izlanishlar natijasida, Asqad Muxtor 60-yillarga kelib shunday lirika yaratishga kirishdiki, uning xarakterli belgisini his bilan fikrning uyg‘unligi tashkil qiladi. Bu lirikani o‘ychan lirika deb atash mumkin, chunki unda falsafiy mulohazalarga moyillik baralla sezilib turadi. Bu lirikada insonning ma‘naviy dunyosi, tabiati, xarakteri, kayfiyati har tomonlama, juda ko‘p aloqalarda butun murakkabligi va ziddiyatlari bilan namoyon bo‘ladi”[2.367].

Ayniqsa, bu davrda xalqimizning suyuqli farzandlari E.Vohidov (“Tong nafasi”), A.Oripov (“Mitti yulduz”), O.Matjon (“Karvon qo‘ng‘irog‘i”), R.Parfi (“Karvon yo‘li”) kabi shoirlar ilk she‘riy kitoblarida tartib berilgan namunalar orqali o‘zbek adabiyotiga she‘riyatning asliy ruhini, borlig‘ini qaytarib berdi va adabiy jarayonda keskin burilish yasadi:

Nihoyat, gurs etib erga quladi, / Butab, so‘ng ko‘tarib ketdilar, biroq – / U o‘z panjasida olib jo‘nadi / Yashagan eridan / Bir siqim tuproq [3.126]. (“Sadoqat”). Ushbu satrlarda E.Vohidov daraxt timsoli orqali Ona Vatanga bo‘lgan muhabbat va sadoqatni tasvirlagan bo‘lsa, o‘tgan asrning 60-yillarida Toshkent

shahrining Xadra mavzesidagi Sirk yonida, ochiq osmon ostida dor o'ynayotgan dorbozning mahoratini ko'rib, ta'sirlangan shoir A.Oripov ijara uyiga yugura-sola, shosha-pisha "Dorboz" she'rini bitarkan: *Bulutlarga yondosh osmon ostida, / Kiprikdagi yoshday turibdi dorboz. / Qilichning damiday arqon ustida, / Ko'zlarini yumib yuribdi dorboz. // Odamlar, odamlar, uni olqishlang, / Qarang, u naqadar epchil va o'ktam, / Biz-chi, eh... ba'zi bir ko'zi ochiqlar / Eplab yurolmaymiz katta yo'lda ham* [3.163], – satrlariga o'sha davr o'zbek she'riyatidagi hodisa sifatida yuksak baho berilgankim, ayni asar "XX asr o'zbek she'riyati antologiyasi"dan o'rin olgani ham bejiz emas. Haqiqatan ham, bag'oyat yasama, qo'lbola, chuchmal, siyqa va siyosiy g'oyalarga xizmat qiluvchi, ta'bir joiz bo'lsa, oddiy shisha siniqlari kabi qimmatsiz bitiklar orasida satrlari pishiq, o'xshatishlari yangi ("kiprikdagi yoshday", "qilichning damiday"), falsafiy jihatdan original ("arqon ustida umbaloq oshayotgan" va "katta yo'lda ham ravon yurolmaydigan" kishilarning muqoyasa etilishi) va favqulodda kishi ruhiyatiga ta'sir o'tkazadigan she'rning yaxlit kompozitsiyasi – xuddi la'l kabi tovlanib, ko'zga yaqqol tashlanishi tabiiy hol edi.

Aynan Abdulla Oripov ijodi yangi o'zbek she'riyatida A.Oripovdan keyin she'riyatga kirib kelgan barcha shoirlarning qalamiga ta'sir o'tkazib, keyingi davrda yaratilgan nazmiy asarlarning sifatini yaxshilashga xizmat qildi. "Abdulla Orif she'riyati pokiza tuyg'ular, ismsiz dardlarning ifodasi edi. Ulardan sokin ohang taralardi. Mungli bu ohang tuyg'ular bezovtaligidan, ruhiyat tovlanishlaridan yuzaga kelgandi. Hasratzada, ozurdajon ko'ngil mavjlari, komillikdan "yulduzlar qadar yiroq" kishilar borligidan ozorlanish suvratlari bu she'riyatning manbalari edi. Baqiriqlar, da'vatlar she'riyati odamning qulog'iga etib borardi-yu, ko'ngliga inmasdi. A.Orifning pichirlab aytilgan alamangiz mungli satrlari o'zbekning ko'nglidan joy ola boshladi. Chaqiriq she'rlar quloq pardalariga ta'sir qilgan bo'lsa, sukunati ko'proq samimiy she'rlar ko'ngil ko'zidagi pardalarni yirta oldi. O'zbek she'rxoni bexosdan o'zida ham nozik hislar borligini payqab qoldi. Nosamimiylilik axloq darajasiga ko'tarilgan bir paytda A.Orif she'riyati o'zbekni tuyg'ulari tamomila quruqshab qolishdan, ko'ngil jilvalari borligini to'la unutishdan saqlab qoldi. Shu ma'noda, Abdulla Orif she'riyatini davr yaratmadi, bil'aks bu poeziya o'zining davrini yaratdi, deyish mubolag'a bo'lmaydi... O'zbekning oltmishinchi yillarda shakllangan fikrlovchi qismi Abdulla Orif she'riyati ta'sirida dunyoga kelgan deb bimalol aytish mumkin" [4.251].

Ayni poetik xususiyatlarni o'zida jo etgan Omon Matjon she'riyatida ham histuyg'uni, insoniy kechinmani ifoda etish bo'rtib turadi. Shoirning "*O'rtamizda birgina olma – / Olam ichra yumaloq ilinj* [3.191]" satrlari bilan boshlanuvchi she'riga ko'chgan samimiy tuyumlar she'rxonni hayajonlantiradi, she'rning yakuniy bandlari kompozision tig'izlikni, hissiy "jilov"ni "ushlab turadi", o'quvchini badiiy niyat sofliğiga, lirik qahramon samimiyyatiga ishontiradi: "*O'rtamizda birgina olma, / Gard tegmagan, biram pokiza. Hozircha u rangin bir havas, / Lab tegsa boshlanar mo'jiza...*".

Ta'bir joiz bo'lsa, XX asr o'zbek she'riyatiga sonet kabi o'ynoqi janrlarning takomiliga xizmat qilgan poeziyasi orqali yangi ohang va poetik "shira"ni, intellektual-emotsional jilvalarni olib kirgan hassos shoir Rauf Parfining keyingi she'riyati (lirikadan simvolizmga o'tgan, erk va ozodlikni tarannum etgan she'rlari

nazarda tutilmoqda – A.O.) favqulodda auditoriya tanlaydi, E.Vohidov, A.Orif va O.Matjon she'riyati kabi hamma uchun birday “tushunarli” emas: she'rxonni ma'lum tarixiy, adabiy, estetik bilimlardan voqif bo'lib, tayyorgarlik bilan mutolaaga undaydi. Shoirning dastlabki lirik she'rlaridanoq mazkur “murakkab she'riyat”ning kurtaklarini, eksperimental izlanishlarini payqash mumkin: *“Xayrlashdik... O'ynar kapalak... / Biz asir bo'lmadik lahzaga. / Xayrlashdik, beso'z, beyurak, / Bu bog', bu gul keldi larzaga. // Shabnamning sof qadahi sindi... / Kulimizni sovurdi falak – / Sen mendan ayrilding, men sendan, / O'yin tushar rangin kapalak. // O'ynar, o'ynar, o'ynar kapalak. / Bir lahzaning farmoni qoldi. / Xayrlashdik. Beso'z. Beyurak. / Buyuk sevgi armoni qoldi... // Qanday go'zal, rangin kapalak...”* [5.16]. (“Rondel”. 1962). Rondel kim? U nima? O'tgan asrning oltmishinchi yillarida bu savolning berilishi tabiiy. Rondel – janr, (*fran.*, “rondel”) o'rta asr she'riyatida 13 misradan iborat, uch baytda tashkil etilgan shakl. Mazkur she'rni yozganida o'n to'qqiz yashar bo'lgan shoirning jahon adabiyoti va she'riyati tarixiga befarq bo'lmaganligini, izlanishda ekanligini ko'rsatadi. “Zamonaviy o'zbek lirikasida jahon adabiyotidan kirib kelgan shunday she'riy janrlar borki, ularning milliy she'riyatimiz bag'rida qonuniylashuvi bevosita Rauf Parfi ijodi bilan bog'liq. Bular rondo (“Bu xafa kecha kechar”), rondel (“Xayrlashdik... O'ynar kapalak...”), tanka (beshliklar), xokku (uchliklar). Va sonet ham o'zbek she'riyatida Rauf Parfi qalami orqali yangi bosqichga ko'tarildi hamda uning hech kimnikiga o'xshamagan mumtoz namunalari yaratildi [6]”. She'rning shakliy va janriy xususiyatlarini bir chetga qo'ya turaylik. Eng avvalo, uning mazmunini adabiy tahlilga tortadigan bo'lsak, yuqorida berilgan she'rda shoirning hech kimga o'xshamagan iste'dodi, ovozi, ohangi shundoqqina namoyon bo'ladi. She'rda ikki dilning ayro tushishi, “lahzalik kapalak”, “larzaga tushgan bog'”, “qadahi singan shabnam” “baxtsiz ranginlik” “o'yin tushayotgan intiho” (kapalak) motivlari hissiy tizginlanadiki, bular yaxlit holatda o'quvchini esankiratib qo'yishi hech gap emas. “Rauf Parfini hayot haqiqati emas, qalb haqiqati ko'proq o'ziga tortadi. Mening nazarimda, u kundalik turmushda qanday yashamasin, odamlar bilan qay tarzda muloqot qilmasin, she'rni qandaydir ruhiy yuksaklikda turib yozadi” [7.5]. Shoir borlig'ida chirkis alanayotgan ezgulik ruhi, mitti xo'rsiniq she'rxonning tuyg'ulariga ta'sir o'tkazadi.

Biz, yuqorida nomlarini sanab o'tgan benazir adiblar o'ziga xos adabiy maktab yaratgan, his-tuyg'u she'riyatini o'zbek adabiyotiga qaytarib bergan zotlar sifatida to xalqimiz bor ekan unutilmaydi. Ularning ijtimoiy-siyosiy, ayniqsa, adabiy “qo'zg'alish”ini bemalol o'ziga xos “adabiy inqilob”, ma'naviy jasorat, deya e'tirof etish mumkin.

XX asrning 70-yillariga kelib esa ushbu “adabiy inqilob” o'z izdoshlarini, hammaslklarini, o'zbek she'riyatining yangi bayroqdorlarini maydonga keltirdi. Azim Suyun, Usmon Azim, Shavkat Rahmon, Yo'ldosh Eshbek, Xurshid Davron, Shukur Qurbon kabi bir guruh shoirlar she'riyat osmonida chaqindek porladi. Ular she'riyatining mazmun-mundarijasini barcha davr shoirlarida bo'lgan shoh mavzular (sevgi-muhabbat, sadoqat, matonat, insonni ulug'lash, do'stlik, vafo va h.k.) barobarida mustabid tuzumdan ozod bo'lish, erk, mustaqillik g'oyalari goh oshkor, goh pinhon tarannum etilgan, ramzlarga qurilgan she'rlar tashkil etadikim,

bu jihat yuqorida nomlari zikr etilgan shoirlarning kurashchan, fidoyi o'g'lon sifatidagi adabiy, fikriy pozitsiyasini belgilab beradi. Ushbu ijodkorlar o'z asarlari orqali o'zbek she'riyatida yangi sahifa ochdi. Bu hodisaning ijtimoiy-siyosiy sabablari haqida mulohaza qilgan adabiyotshunos olim U.Hamdlovning tahlillari diqqatga sazovor:

“X.Davron, U.Azim, Sh.Rahmon kabi shoirlar mansub 70-yillar avlodi istiqloq sog'inchini baland pardalarda kuylash nasib etgan avlod. Men bekorga “nasib etgan” demadim. Zero, yaxshi ma'lumki, istibdod deganlari eng avval so'z va fikr erkinligini bo'g'adi. Ammo, qancha qudratli bo'lmasin, istibdod umri boqiy emas, chunki u inson tabiatiga zid. Bas, uning umrida ham bolalik, yoshlik, etuklik va keksalik pallalari bor. 70-yillar avlodi istibdod keksalik pallasiga kirgan vaqtda maydonga tushdi. Ya'ni bu avlodning ijodiy o'ziga xosligini belgilagan ijtimoiy-psixologik omillar haqida gapirganda, menimcha, eng avval jamiyatda g'oyaga ishonchning so'nishi, mamlakatning “turg'unlik” deb atalgan davrga kirishini ko'rsatish lozim bo'ladi. Zero, ayni shu avlod mazkur o'zgarishlarni juda o'tkir his etgan. Chunki bu avlod vakillari jamiyatda fasl almashgan o'sha 50-yillar o'rtalarida endigina maktabga borgan, “ijtimoiy bahor” kayfiyatiga yarasha saboqlar tinglagan, shuning nafasi ufurib turgan darsliklari gazeta-jurnallarni mutolaa qilgan, radio-televideniye orqali er yuzidagi jannatdan reportajlarni tinglab-tomosha qilib ulg'aygan. Va shu bois ham bu avlod o'zi to'qnash kelgan hayot bilan g'oyaning, so'z bilan amalning bir-biriga nomuvofiqligini 60-yillar avlodiga nisbatan teranroq his qilgan. Shuning uchun ham 60-yillar avlodining ilk ijodida faoliyatga tashnalik, “qurish, yaratish” ishtiyoqi ustuvor bo'lgan esa, 70-yillar avlodning ilk ijodida o'zgacha kayfiyat kuzatiladi” [8].

Erkinlik istagan, hechqursa, ijodida ko'nglidagidek ozod ruh izmida zavqu shavq bilan katta iste'dodini safarbar etib, go'zal adabiyot yaratgan ushbu davr she'riyati namoyandalarning ijodi ham hech ikkilanmay aytish mumkinki, bugungi o'zbek she'riyatining qiyofasini belgilab beradi.

So'nggi yarim asrda dunyo tamadduni tanib bo'lmas darajada o'zgardi. Bu o'zgarishlar silsilasi ko'plab qadriyat va barqaror tushunchalar qatorida, hatto xalqlarning fonetikasiga ham katta ta'sir o'tkazdi. Masalan, o'tgan asrning 70-yillariga do'vr ham saqlanib kelgan, bevosita Qodiriylar, Cho'lponlar davri o'zbekchasining fonetik ganjinasi o'laroq qadrlanadigan so'zlash ohangidagi “shira” bugungi kunga kelib butkul yo'qolib bo'ldi (shoir G'afur G'ulomning, taniqli aktyor Hamza Umarovning talaffuzidagi o'zbekcha “shira”ni eslang!). Biz, bu mahrumiyatni qo'shni Afg'oniston erlarida yashaydigan o'zbeklar bilan suhbatlashganda yaqqol sezamiz. Biz, aytayotgan merosiy fonetika baayni afg'onistonlik o'zbeklar tilida saqlanib qolgan. Bu bir detall, albatta. Detallki, ellik yillik evrilishlar ta'siri ko'lamini ko'rsatib beradi. Ana shunday murakkab va yutqiziqli davrda butun boshli xalqning barqaror sanaladigan ona tilidagi “shira” o'zgardimi, demak, kishilarning ongu shuuri, munosabatlari, qarashlari, nuqtai nazarlari ham tubdan o'zgargani, shubhasiz.

Bugungi dunyo – boshqacha – o'z qadriyatlari va o'lchov birliklarinigina tan oladigan, sovuqqon, shafqatsiz va haddan tashqari tezkor dunyo! Mana shu davrga kelib, qovoqxonalarda stol ustiga chiqaroq hayqirib she'r o'qish yoxud “shoir” desa

yoppasiga chayqalib, jo‘r bo‘lib she‘r tinglash odati arxaiklashdi (unday stol ham, some‘ she‘rxon ham qolmadi). Turli yangi adabiy oqimlar, texnologik globallashuv, “ommaviy madaniyat” xuruji, virtual “qaramlik”, yangi asrga xos ijtimoiy-siyosiy xaoslarning kishilar shuuriga, o‘y-fikrlariga, taqdirlariga ko‘chayotganligi; bunday “qora tuynuk”ning tortish kuchi ahli afkor yashash tarziga ham qisqa davr ichida, o‘zmi-ko‘pmi ta‘sir o‘tkazgani, a‘nana va qadriyatlariga, ajdodiy tutumlariga, dunyo dunyo bo‘lgani beri odamzod tasdiqlagan yoxud rad etgan, hal qiluvchi ritorik savol-javoblariga birmuncha bamaylixotir, ma‘nosiz yoki tanqidiy qarashga ko‘nikтира boshlagani, “chorasizlikdan chora” (Navoiy), “absurddan ma‘no” (Kamyu) izlab, topib, tatbiq etayotgani tufayli ham, bizningcha, adabiyotga nisbatan umumiy qarashlarda materialistik munosabatlar yuzaga kelmoqda. Bu hodisa ikkinchi tomondan o‘quvchilar ommasining badiiy tafakkuri, didi, estetik tasavvurlari, orzu-istaklari xilma-xillashuv bosqichlarini bosib o‘tishining tezlashishiga xizmat qilmoqda. Aytish joizki, jamiyatdagi shaxslashish jarayonining sur‘ati adabiy doiralarda, o‘quvchilar ongida allaqachon jadallashgan. Shaxs esa o‘z nomi bilan – shaxs. U istaganini o‘qishi, inkor etishi sarakka yoki puchakka chiqarishi mumkin.

Shunday bo‘lsa-da, asrimizga xos jarayon adabiyotning, she‘riyatning azaliy va abadiy shoh vazifalari bilan hisoblashishga majbur. She‘riyat va she‘rshunoslik ilmi borini boricha yuzaga chiqarish orqali o‘z ishini qilishda davom etaveradi.

Bugungi his-tuyg‘uni ifoda etish masalasi ayni “adabiy globallashuv” shaxslashish jarayoni fonida, turli adabiy yo‘nalishlar, oqimlar va eksperimental “so‘qmoq”lardan yurib ko‘rmoqda. Eng muhimi, hali odamzod robotga aylangani yo‘q! Har ne kechsa-da, odam san‘atda, xususan, she‘riyatda insoniy tuyg‘ularini (mayli, boshqacha tarzda bo‘lsin) jo etishdan to‘xtagani yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шарафиддинов Озод. “Кулган бошқлардир, йиғлаган менман...”. Чўлпон. Яна олдим созимни. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 576 б.
2. XX аср ўзбек адабиёти тарихи: Ун-тлар ва пед. ин-тлари бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик/Н.Каримов, С.Мамажонов, Б.Назаров ва бошқ./ –Тошкент: Ўқитувчи, 1999, – 544 б.
3. XX аср ўзбек шеърляти антологияси/ [Таҳрир ҳайъати: А.Орипов ва бошқ. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: Б.Каримов, Ҳ.Абдиев]. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 496 б.
4. Йўлдошев Қозоқбой. Ёниқ сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 546 б.
5. Рауф Парфи. Сўнгги видо. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 130 б.
6. Олтинбек Олим. Рауф Парфи ва жаҳон шеърляти. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/olim-oltinbek-rauf-parfi-va-jagon-sheriyati.html>
7. Баҳриев Карим. Такдим. Рауф Парфи. Сайланма. – Тошкент: Академнашр, 2013. – 432 б.

NODIRANING BADIY POEZIYASINING RANG-BARANGLIGI

Malikaxon NURUTDINOVA

**O‘zbekiston Respublikasi Fanlar
Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi
Davlat Adabiyot muzeyi tadqiqotchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nodira o‘zbek mumtoz adabiyotida o‘ziga xos uslubga egaligi. G‘azallarida badiiy san’atlarning ifodalilik xususiyatlari haqida. U o‘zining asarlarida turli xil badiiy usullar, vosita va san’atlardan, vazn va qofiyalardan ustalik bilan foydalangani haqida fikr bildiriladi. Har bir asarida badiiy g‘oyalar mazmuni va mohiyatini yuksaklik darajada tasvirlashini misollar orqali tahlil qilinadi. Mumtoz badiiy adabiyotida zo‘r so‘z ustasi bo‘lgani haqida fikr bildiriladi.

Kalit so‘zlar: lirika, tazod, tashbehi, shir-u shakar, tirgak tovush, raviy, cho‘ziq unli, takyagohim, domani, hadafn.

Abstract: In this article, Nadira talks about the unique style of Uzbek classic literature. An opinion is expressed that he skillfully used various artistic methods, tools and arts, weights and rhymes in his works. Each of his works is analyzed through examples to describe the content and essence of artistic ideas at a high level. It is suggested that r is a master of words.

Key words: lyrics, translation, fresh, tashbehi, shir-u shakar, anchor sound, narrator, long vowel, my support, domani, goal.

“Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi”-deydi O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Mumtoz adabiyotini taraqqiy etishida shoir va shoirlar asarlaridagi matnida tasvir usullari, asarlarning nafosati va nazokatini anglash uchun so‘z san’atini, tabiatini uning badiiy usulini, she’riy san’at turlarini, usulini va tilini bilish kerak. Badiiy tafakkur mumtoz she’riyatda yuksak hisoblanadi. Nodira go‘zal tabiat, ijtimoiy hayot manzaralari, ezgulik va qabohat, halolik va nopoklik, vafo va xiyonat singari minglab fazilat va illatlar, murakkab insoniy kechinmalarni ifodalagan. Nodiraning badiiy poeziyasining rang-barangligi badiiy tili va uslubi bilan ham ajralib turadi.

Shoira o‘zbek mumtoz adabiyotida o‘ziga xos uslubga ega. U o‘zining asarlarida turli xil badiiy usullar, vosita va san’atlardan, vazn va qofiyalardan ustalik bilan foydalangan. Har bir asarida badiiy g‘oyalar mazmuni va mohiyatini yuksaklik

darajada tasvirlagan. [1] Mumtoz badiiy adabiyotida zo‘r so‘z ustasi bo‘lgan. Uning quyidagi g‘azalini badiiy tahlili nazar tashlaymiz. Shunga amin bo‘lamiz haqiqatdan ham Nodira lirikaning haqqoniy malikasi ekanligiga amin bo‘lamiz.

Falsafiy- axloqiy ahamiyatga ega bolgan:

*Ey yuzing qiblai arbobi safo,
Sari ko‘yingda ko‘ngul qiblanamo.*

*Ka‘bai ko‘ying erur takyagohim,
Ko‘z yoshim zamzam o‘shal Ka‘ba aro.*

*Surma oso qadaming tufrog‘i
Xira bo‘lg‘on ko‘zima berdi ziyo.*

*To‘tiyodur menga naqshi qadaming,
Ki ko‘zim oyinasi topti jilo.*

*Bo‘lsa to umri hayotim boqiy,
Meni ilgiduru domoni vafo.*

*Do‘stlar aysh-u farog‘at bila xush,
Bo‘ldi dushman hadafn tiyri balo.*

*Har kim o‘z rutbasidin lof urar,
Bu marotibda maqoming a‘lo.*

*Domani yor ilikdin ketdi,
Nodira, pirohanim bo‘ldi qabo. [5,9-bet]⁹¹*

G‘azal orifona janrida bo‘lib, 16-misra, 8-banddan iborat, she‘riy tizimi bandlarida turoqlar tartibi-11,10,9 ta qo‘shma vazndan iborat.

Baytning matla’sida **Qiblai, qiblanamo** takrorlash (takrir) lafziy san’at usulidan foydalangan. Baytlarda ma’no jihatdan bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi so‘zlardan foydalanib, tanosub san’atini qollash yordamida badiiylikni kuchaytirgan. Birinchi misrada Makka shahri tomonga qarab haqiqat, poklik va tozalik, ulug‘larning qiblasida deb murojaat etadi. Ikkinchi misrada esa oshiqlar ko‘ngillar topinadigan joy deb ta’riflaydi. Nodira so‘z va so‘z birikmalardan rang-barang ma’no kashf etadi. Baytda ikkita markaz bor birinchisi oshiq Allohga ruhan yaqinlashishga, ikkinchisi esa lirik qagamonning ko‘gil ko‘yi, axvoli, kechinmasini mahorat bilan tuyg‘ularini kuchaytirgan.

Ey yuzing **qiblai** arbobi safo,

---

⁹¹ Nodira-Komila II-kitobi Toshkent-2004-yil, Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi, Toshkent-2004-yil, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2004 yil.-208 bet. 9-bet.

Sari ko'yingda ko'ngul **qiblanamo**.

Ka'bai ko'ying erur takyagohim,
Ko'z yoshim zamzam o'shal **Ka'ba aro**.

Safo, aro, ziyo, jilo, vafo, balo, a'lo, qabo-qofiyadosh so'zlar, ohangdoshligini ta'minlovchi tirgak tovush, raviy-cho'ziq 0 unlisidir. Qofiya she'rni musiqiyligini, ta'sirchanligini kuchaytirgan. Shoira bu so'zlardan ustalik bilan foydalangan. Bandlarga bu so'zlar o'zgacha jilo bag'ishlagan.

Do'stlar aysh-u farog'at bila xush,
Bo'ldi **dushman** hadafn tiyri balo.

#

Surma oso qadaming tufrog'i
Xira bo'lg'on ko'zima berdi **ziyo**.⁹²

Do'st- dushman, Xira- ziyo qarama-qarshi so'zlardan ya'ni badiiy san'at turlaridan **tazoddan** foydalanilgan. Do'stlar xursandchilikdan xush kayfiyatda, ammo qora niyatli dushmanlar esa ancha boshga balo etkazdi deb qarashini ifodalagan.

Xira- ziyo xira tortgan ko'zimga surma oso **tashbehi** orqali sen qadaming bosgan tufroq ko'zimga nur, ziyo berdi deydi. Qorong'ulikdan yorug'lik sari borganini yorqin tasvirlab bergan. Shoira g'azalning matnini turli badiiy san'at vositalaridan foydalanib o'z maqsadini, niyatini ayta oldi.

Nodira zullisonayn shoira. U she'riy janrlardan biri **shir-u shakar** usuldan ham foydalangan. O'zbek-tojik tilidagi so'zlarni bir-biriga mazmunini mohirona bog'lay olgan. Masalan: **takyagohim, domani, hadafn, rutbasidin, marotib, pirohanim** so'zlarni keltirgan.

G'azalning begona baytida:

Har kim o'z **rutbasidin** lof urar,

Bu **marotibda** maqoming a'lo.

Shoira g'azalida ma'nodosh **marotib, rutba** so'zlaridan ham unumli foydalangan. Ikki so'zning shaklini har xilligi o'quvchini chalg'itadi.[2-6b]

Domani yor ilikdin ketdi,

Nodira, **pirohanim** bo'ldi qabo.

Baytning **maqta'sida** Nodirani yori hayotidan erta uzoqlashishi, qo'ldan ketishini, oxir oqibat to'xtab turing singillarim deydi. Diydorni g'animat biladi. Amir Umarxon shoiramiz hayotidan erta ketganini yashirin ifodalayapdi. Ayriliq, xasrat, qayg'u julg'agan hayotini shoirona, oshiqona ifoda etadi. Ushbu g'azal o'zining sermazmunligi bilan boshqa g'azallardan ajralib turadi. Asarning boshida falsafiy-axloqiy masala ko'tarilsa:

Bo'lsa to umri hayotim boqiy,

⁹² Nodira. Nodira she'riyatidan (Redkol.: H. S. Sulaymonov va boshq; Tuzuvchi va so'z boshi muallifi M. Qodirova; Rasmlarni D. Basharov ishlagan. T., O'zbekiston KP MK nashriyoti, 1979. 109 b. (Sharq klassiklari merosidan).

Meni ilgimduru domoni vafo. [3-9b]

Davom etadi boqiy hayot kechirganimda, ixtiyorimda bolsa edi, yorimga vafo etagini mahkam tutar edim. Yuqoridagi bayon qilingan barcha mulohazalarni umumlashtirib xulosa qilganimizda Nodira mumtoz adabiyoti osmonidagi porloq yulduzdir. Nodira ijodida Sharq adabiy-estetik olamining, g'oyaviy-badiiy va ma'naviy dunyosini o'z tafakkuri orqali namoyish etadi. Shoirani badiiy mahoratini komilligiga amin bo'lamiz.

Ka'bai- Ka'ba aro, ko'zima-ko'z yoshim, ki ko'zim-

Marotib-daraja martaba-(tojikcha so'z)

Rutba-unvon, martaba,daraja.-(tojikcha so'z)

Takyagohim- qo'llab quvvatlash (tojikcha so'z)

Domani- ertaga (tojikcha so'z)

Hadafn- maqsadi-(tojikcha so'z)

pirohanim -singlim; opam, (tojikcha so'z)

Ilgim-uzoq (tojikcha so'z)

Qabo- to'xtab tur(tojikcha so'z)

Domon-biror narsani etagi, oxiri(tojikcha so'z)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adabiyot [Matn]: metodik qo'llanma; ma'lumotnoma\ Sh. Sariyev. – To'ldirilgan va qayta ishlangan eng yangi nashri.- Toshkent: Yangi kitobi, 2018.-512bet
2. Nodira.Nodira she'riyatidan (Redkol.: H. S. Sulaymonov va boshq; Tuzuvchi va so'z boshi muallifi M. Qodirova; Rasmlarni D. Basharov ishlagan. T., O'zbekiston KP MK nashriyoti, 1979. 109 b. (Sharq klassiklari merosidan).
- 3.Nodira-Komila II-kitobi Toshkent-2004-yil, Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi, Toshkent-2004-yil,Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2004 yil.-208 bet.
4. Otabek Jo'raboyev Mumtoz adabiyotida mug'anniynoma:risola \O. Jo'raboyev.- Toshkent, "Tamaddum" nashriyoti, 2016.-40b.
- 5.Eshonqulova Surayyo Isomiddinovna. Mif va she'riyat (Nodira she'riyatida mifik va tarixiy obrazlar talqini)\ S.I.Eshonqulova; so'zboshi muallif va mas'ul muharir S.Hasanov; O'zP FA, Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi.- Toshkent:MUMTOZ SO'Z, 2009.-48b.

SHE'RDA SHAKL VA MAZMUN UYG'UNLIGINING O'ZIGA XOS TALQINI (FAXRIYOR IJODI HAQIDA)

Habiba ERGASHEVA

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida o'ziga xos uslubga ega bo'lgan ijodkor Faxriyor she'riyatida shakl va mazmun uyg'unligining ayrim ko'rinishlari tahlil etilgan hamda shoir ijodigagina xos bo'lgan xususiyatlar haqida so'z yuritilgan.

Kalit soʻzlar: shakl, mazmun, tuygʻu, iztirob, mehr, ruhiyat, yondashuv, isteʼdod

Annotation: In this article, some manifestations of the harmony of form and content are analyzed in the poetry of Fakhriyor, a creator who has a unique style of in modern uzbek poetry, and the features unique to the poet's work are discussed.

Key words: form, content, feeling, suffering, love, psyche, approach, talent

Mazmun va shakl falsafiy tushunchalardir. Mazmun narsalarni aynan shu narsa sifatida ifodalovchi muhim element va oʻzgarishlarning yigʻindisidir. Shakl mazmunning mavjudlik usulini, ichki tuzilishini ifodalaydi. Obyektiv olamda narsa va hodisalarga oid boʻlmagan sof mazmun ham, sof shakl ham yoʻq. Muayyan mazmun hamisha muayyan shaklda ifodalanidek, muayyan shakl ham muayyan mazmunga egadir. Borliqdagi har bir narsa oʻzining mazmuni va shakl birligi tufayli mavjud. Mazmun oʻz mohiyatiga koʻra, shaklga nisbatan etakchi oʻrin tutadi. Shakl esa, aksincha, mazmunni ifodalaydi. Shakl mazmunga mos kelishi lozim, mos kelmasa ular oʻrtasida ziddiyat paydo boʻladi, bu ziddiyat eski shaklni yangi mazmunga mos yangi shakl bilan almashish orqali hal qilinadi. Badiiy adabiyotda mazmun bilan shakl birligi va mutanosibligi adabiyot nazariyasining bosh masalasidan biri hisoblanadi. Mazmunsiz shakl boʻlmaganidek, shaklsiz mazmun ham boʻlmaydi. Har qanday shakl mazmunlashganidek, har qanday mazmun shakllashganda toʻla voqe boʻladi. Mazmun-badiiy asarning hamma qismlarini belgilovchi, uyushtiruvchi asos. Badiiy adabiyotda mazmun-jonli hayot, uning xilma-xil qirralari, murakkabligi, boyligi va goʻzalligidir. Har qanday gʻoya badiiy asarning mazmunini tashkil eta olmaydi, u faqat badiiy xususiyatga egaligi, inson, jamiyat uchun ahamiyatligi bilan barchani qiziqtira olgan gʻoyalargina badiiy asar mazmunini tashkil etadi. Badiiy shakl ham mazmunga nisbatan farqsiz hodisa emas. Chunki har qanday gʻoya hayotning oʻzida aniq hayotiy hodisa shaklida namoyon boʻladi, bu hodisaning shaklini mazmundan ajratib boʻlmaydi.

Faxriyor ijodi ham ana shunday shakl va mazmun uygʻunligini oʻzida mujassam etgan holda oʻzbek sheʼriyatiga bir qancha yangiliklarni olib kira oldi. Ulugʻ adib Jeyms Joys “Navqiron sanʼatkorning siyrati” romanida qahramonlar tilidan adabiyot va sanʼatning qator xususiyatlari haqida soʻz yuritib, quyidagi fikrlarni keltiradi: “Lirik tur – bu, mohiyatan ehtirosli lahzaning oddiy soʻzlarga oʻrab berilgan koʻrinishi, ming yillar burun, qadim zamonda odam mashaqqat chekib, eshak eshib yoki togʻda tosh tashib, oʻziga oʻzi dalda berib bexosdan aytib yuborgan ritmik xirgoyisi. Bunday xirgoyi ehtirosli lahzanigina anglatadi. Ehtirosni yuragidan kechirayotgan odamni emas. Oddiy epik shakl lirik adabiyotdan tugʻiladi, bunda epik ijodkor hodisaning maarkazi sifatida diqqat-eʼtiborni oʻziga qaratadi. Ehtirosning ogʻirlik markazi oʻzgarmaguncha va ijodkor oʻzidan hamda boshqalardan uzoqlashmaguncha bu shakl rivojlanadi, takomillashadi. Endi bu holda hikoya tarzi shaxsiy boʻlishdan toʻxtaydi, ijodkor shaxsi hikoya tarziga koʻchadi, rivojlanadi, harakatda boʻladi, xuddi tiriklik manbayi boʻlmish dengizday toʻlgʻanadi, kishilar atrofida aylanadi. Dramatik shakl shu lojuvard dengiz toʻlqinlanganda, yaʼni sahnada harakat qilayotgan har bir odamni oʻziga tortib, barchasini hayotiy kuch bilan quvvatlantirganda paydo boʻladi. Bundan ularning har biri oʻz shaxsiy mavjudliklarini kasb etadi. Ijodkor shaxsi – bu, avvalo, xirgoyi

ritmik nido yoki tovushlar uyg'unligi, keyin u bir maromda oquvchi, o'zgaruvchan ohanglardagi dostonga aylanadi: oxir-oqibatda, san'atkor asarda o'zining ishtirokini nihoyatda nozik, sezilmaydigan darajaga olib keladi, boshqacha aytganda, shaxsiy xususiyati, qiyofasini yo'qotadi... san'at go'zallikning timsollardagi aksi... haqiqat aql bilan anglanadi, go'zallik tasavvur orqali qabul qilinadi". [1, 63-68-bet] Yuqoridagi ta'rifda adabiy turlarning bir-biriga naqadar bog'liqligi, ularni bir-biridan ayro tasavvur qila olmasligimiz haqida so'z yuritilgan. E'tiborli jihati shundaki, har qanday adabiy turdagi asar, avvalo, ijodkor ruhiyati mahsuli o'laroq yuzaga keladi, ya'ni lirik tur bu jihatdan barcha turlarning paydo bo'lishi uchun zamin yaratar ekan. Shu sababli, she'riyatga berilgan barcha ta'rif nisbiydir, har kim o'z tafakkuridan kelib chiqib she'rga turlicha ta'rif beradi. Adabiyotshunos olim Dilmurod Xoldorovning she'r va she'riyatga bergan ta'rifi quyidagicha: "Shoirlik qismat – yaratganning in'omi. Shoirlik dard – berilgan sinov. She'r yaratilishidan oldin shoir ming azoblarni boshidan o'tkazadi. Qattiq iztiroblar chekadi. Shuning uchun she'r ko'ngil tubidan otilib chiqqan dard. She'r o'zni anglashga intilgan qalb tug'yoni. Hislar tushunadi she'rning qadrini". [Xoldorov D., 2017, 99]

Har qanday shoir ijodi ko'ngil mayli o'laroq yuzaga kelgani kabi Faxriyor she'rlari ham shoirning, avvalo, hissiyoti, undan keyin esa badiiy va ijtimoiy tafakkuri hosilasi sifatida dunyoga kelgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shuning uchun ham she'rning shakl va mazmunini qanday yaratish shoir ixtiyorida bo'ladi. Faxriyor ijodidagi shakliy yangilanishning bir ko'rinishi sifatida o'zigacha bo'lgan she'riy qoliplarni inkor etish holatini ko'rishimiz mumkin. Masalan, quyidagi she'r ham shaklbozlikdan yiroq, asosiy e'tibor mazmunga qaratilgan:

Odam taroshlamoq bo'lsangiz toshdan,
Toshni silang,
Imkon qadar ko'rgazing mehr.
Toshlar faqat shafqat oldida himoyasizdir.
Toshga gullar tuting,
Nimpushti gullar –
Shafqat rangidagi gullarni tuting.
Tosh, albatta, cho'zar qo'lini,
Gulingizni olar,
Qo'lingizni o'par,

Yig'lab yuboradi, ishoning, shu tosh. [Faxriyor, 1997, 6]

Guvohi bo'lganimizdek, ushbu she'rda tartibga solingan shakl mavjud emas, lekin asosiy e'tibor she'rdagi emotsional mazmunga qaratilgan. Ongimizga o'rnashib qolgan o'zgarmas fikr – tosh shu qadar qattiqki, uni hech narsa parchalay olmaydi, faqatgina bir chetidan boshlab taroshlash mumkin. Shoir she'rda bir nozik ma'noni aks ettiradi, ya'ni tosh – tabiatdagi oddiy bir detalmas, endi uning she'rdagi vazifasi azob-u uqubatlarlardan bag'ri qotgan inson timsolidir. Uni taroshlab, odam yaratmoqchi bo'lsangiz, ya'ni shu qotgan bag'irni odamga aylantirmoq istasangiz, unga mehr bering, qo'llariga gul tutqazing. Ehtimol, shu tosh mehrsizlikdan, e'tiborsizlikdan qotgandir. Yana unga shafqat ko'rsatish kerak, shoir hatto bu shafqatning rangini ham ta'kidlaydi – nimpushti gullar. Ehtimol, bunda ham bir ramz bordir, nimpushti kayfiyatni ko'taruvchi rang, nimpushti gul esa har qanday

ayolga xush yoqadi. Shu o'rinda qandaydir so'z o'yini ham qo'llangandek go'yo, nimpushti gul - shafqat rangini ifodalashi shoirning badiiy to'qimasi bo'lib, uning keng tafakkuridan dalolat beradi. Shu o'rinda Usmon Azimning iste'dod sohiblari haqida quyidagi ta'rifi fikrimizni isbotlaydi: "Iste'dodli odam o'z iste'dodini yangi ko'rinishda, yangi rang va ohangda, yangi shaklda, yangi teranlik va yuksaklikda qayta-qayta isbot qilib turadi. Nafas etmagan yangi-yangi "qit'a"larni zabt etadi.

Aslida, bu hol faqat kitobxon uchun emas, eng avvallo, ijodkorning o'zi uchun juda muhimdir. Chunki iste'dodning tabiati shunaqa: u o'zining nimaga qodir ekanligini muntazam isbot etib turmog'i lozim. Shundagina u kengayadi, shox otadi. Bunday jur'attalab urinishlar bo'lmasa, iste'dod xira tortadi, so'nadi." [Usmon Azim, 2020, 272] Usmon Azim keltirgan bu holatlar, ham shaklan, ham mazmunan yangi-yangi "qit'a"lar kashf etilishi Faxriyor ijodida ko'plab ko'zga tashlanadi.

Faxriyor so'z, ma'no, ohang va poetik vositalar bilan alohida-alohida ishlamaydi. Iste'dod qudrati shoirga nazmning barcha unsurlarini birday tuyish, qo'llash va birvarakayiga badiiy effektga erishish imkonini beradi. Shoir "shakl simfoniyasi"ni shunday uyg'unlashtiradiki, o'quvchida bir vaqtning o'zida tovushni ko'rish, rangni eshitish, shaklni tuyish, barchasidan baravar lazzatlanish imkoniyati paydo bo'ladi. Faxriyorning na so'zlashuv va na ilmiy tilda qayta ifodalash mumkin bo'lgan she'rlarida o'zbekcha fikrning qilichday o'tkirligi-yu, o'zbek tilining ifoda imkoniyati cheksiz ekani namoyon bo'ladi. Ayni chog'da, axborotlar zamonida davridan ortda qolmaslikka intilayotgan zamondoshimiz ruhiyatining aniq chizgilari ham beriladi.

Faxriyor ijodidagi badiiy mahoratning yana bir ko'rinishi ramziy tasvir va belgilardan mohirlik bilan foydalanishda aks etadi. Zero, ramziy ifoda yo'sini ham modernizmning o'ziga xos belgilaridan biridir.

Yurak qushdir,
Qafas bilan birga tug'ilgan qush.
Patlarini qonga botirib,
She'rlar yozar Ozodlik haqda.

Har qaysi zamonda ham ijodkor qalbi ruhiy erkinlikni xohlaydi, lekin hayot tashvishlari, ijtimoiy munosabatlar uni qafasga solib qo'ygandek bo'ladi. Natijada, shoir doim ruhiy ozodlikka chiqishni istab yashaydi, shu ozodlikka bo'lgan talabini she'rlarida aks ettiradi. Bu holat o'zbek adabiyoti uchun begona emas, albatta. XX asr boshlarida Cho'lpon "Ko'ngil" nomli she'rida, "Kishan kiyma, bo'yin egma. Ki, sen ham hur tug'ilg'onsen", deb baralla hayqirgan edi. Faxriyorning yuqoridagi she'rida Cho'lpon she'ridagi mazmunga teskari holatni ko'ramiz, ya'ni birida yurak hur – ozod tug'ilgan, ikkinchisida esa qafas bilan birga tug'ilgan, deb ta'riflanyapti. Shu o'rinda Faxriyor she'rining boshlanish qismini keltirsak, mazmun biroz oydinlashadi:

Yurak uzlatlanish Yassaviy kabi
Yolg'onchi dunyoni kechirib yashash.

Yurak – Usmon Nosirga hayotligida
Berilgan yakka-yu yolg'iz mukofot. [Faxriyor, 1997, 24]

Demak, yurakning qafas bilan tug'ilganligini ikkinchi misrada ifodalangandek go'yo. Bu dunyo yolg'onlar dunyosi, undagi bor narsa o'tkinchi. Ana shu yolg'onlarni kechirib yashash uchun ham yurak qafasga solingan – uzlatlangan holda insonga tortiq etilgan. Har qanday inson o'z yuragining qafasda ekanligini har doim ham anglamasligi mumkin, ammo isyonkor shoir qalbi bu qafasni hazm qila olmaydi, faryodga to'lgan qush yuragi esa qonga belangan holda OZODLIK haqida she'rlar yozishdan charchamaydi.

Turli davrdagi turli ijtimoiy tuzumlarni ko'rgan ijodkorlarning fikrlashi boyib boradi. Voqelikni oshkor aytmasdan, pinhoni tasvirlarda ifodalash, jamiyatdagi hodisalardan norozilik kayfiyatini she'rda ramzlar orqali ifodalash iste'dod sohiblarining asarlari mazmunini yana-da boyitgan. Faxriyor ham sovet tizimini ko'rgan shoir sifatida qalb isyonlarini goh oshkora barilla kuylasa, gohida ramziy obrazlardan foydalanib bayon qilgan. Quyidagi shunday she'rlardan biriga e'tiborimizni qaratamiz:

G'oya – davlat qaramog'ida
o'sgan etim bola.
Uning ota-onasi
urushda o'lib ketgan.

O'sha yillari
kiyimlik matoh taqchilligidan
bolalar uyida alvon bayroqni
unga ko'ylak qilib tikib berishgan.

Shundan beri echmaydi u
o'sha ko'ylakni. [Faxiyor, 1997, 40]

Tarixiy bilimlardan biroz xabardor bo'lgan o'quvchi bir o'qishdayoq she'r mazmuni nima ekanligini anglashi mushkul bo'lmasa kerak, nazarimizda. Avvalo, g'oya deganda, har birimizning ongimizda paydo bo'ladigan yangi bir fikrni tushunamiz. Endi e'tibor bering, she'rda aytilgan g'oya – etim bola, kamiga davlat qaramog'ida! Ota-onasi urushda o'lib ketgan, degan gapdan tug'ilgan g'oya egasiz, ya'ni ota-onasi urushda o'lgan. Bolalar uyida unga Alvon (qizil!) bayroqdan ko'ylak tikib berishgan. Shundan beri o'sha ko'ylak echilmaydi. She'rda alvon bayroq alohida e'tiborga molik. Birgina shu jumla bilan she'rning butun mazmuni ochib berilgandek.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jeyms Joys. Navqiron san'atkorning siyrati. Roman. "Jahon adabiyoti" jurnali, 2007-yil, 4-son
2. Фахриёр. Дарднинг шакли. – Т.: Ёзувчи, 1997
3. Фахриёр. Излам. – Т.: Академнашр, 2017
4. Холдоров Дилмурод. Ижод моҳияти – услуб ҳосияти. – Т.: Turon zamin ziyo, 2017
5. Усмон Азим. Сўнгсўзлар. – Т.: ИЛМ-ЗИЁ-ЗАКОВАТ. 2020

UMUMIY O‘RTA TA‘LIMNING BOSHLANG‘ICH SINFLARIDA G‘AFUR G‘ULOM IJODINI O‘QITILISH MASALALARI

Sojida ABDULLAYEVA

Toshkent shahar

290-sonli maktabning

direktor o‘rinbosari

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich o‘rta ta‘limda G‘afur G‘ulom she‘rlarining ahamiyati, shuningdek, shoir she‘rlaridagi insonparvarlik va vatanparvarlik g‘oyalarining tarannumi borasidagi fikrlar o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: test, standart, PISA, TIMS, PIRLS, tekst, fundamental, innovatsio, lirik, kreativ, gumanizm, inklyuziv, psixologik.

Abstract: This article is about the significance of Gafur Ghulam's poems in primary and secondary schools, as well as the praise of the ideas of humanity and patriotism in the poet's poems.

Key words: test, standard, PISA, TIMS, PIRLS, text, fundamental, innovative, lyrical, creative, humanism, inclusive, psychological

Umumiy o‘rta ta‘limda PISA, TIMS, PIRLS xalqaro testlarining kirib kelishi ta‘limning yanada yangi qirralarini ochib berdi deyish mumkin.

Xalqaro standartdagi bu kabi test sinovlariga tayyorlanish jarayonida o‘quvchilarning bilimlari asosan aniq va tabiiy fanlar asosida sinovdan o‘tkazilsada, ammo matn, ya‘ni kontekst bilan ishlash jarayonida ularning nutqi, matnni idrok eta olishi, dunyoqarashi va fikrlash dunyosi alohida ahamiyatga ega. Shu bois bu jihatlarga katta e‘tibor qaratish maqsadida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqlarini o‘stirish masalasi asosiy o‘ringa chiqadi.

“Mamlakatimiz va jamiyatimizning jahon talablari darajasida rivojlanishini ilm-fansiz tasavvur qilish qiyin. Ilm-fan taraqqiyotida fundamental, tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni ular orqali yangi bilimlar o‘zlashtiriladi va nazariyalar shakllantiriladi, kelgusi amaliy tadqiqotlar va innavatsion ishlanmalar uchun mustahkam asos yaratiladi”, 1- deydilar muhtaram yurtboshimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev. Oliy Majlis deputatlariga qilgan Murojaatida.

Darhaqiqat, farzandlarimiz dunyoqarashini o‘stirishda, ularning og‘zaki va yozma nutqlarini mukammal shakllantirishda badiiy asarlarning o‘rnini hech narsa bilan qiyoslab bo‘lmaydi.

O‘zbek milliy adabiyotida o‘zbekona lutf, qochirimlar, so‘zning yuksak imkoniyatlarini o‘z asarlarida jo etgan ijodkorlar sirasiga shubhasiz, G‘afur G‘ulom ham munosib o‘rin tutadi.

G‘afur G‘ulom nafaqat nasrda, balki lirik asarlari bilan ham xalqimiz qalbidan chuqur joy olgan.

Bugungi ta‘lim jarayonida kreativ fikrlashga o‘rgatiladigan avlod, albatta, mazkur ijodkor asarlaridan imkon qadar bahramand bo‘lmog‘i joiz.

G‘afur G‘ulom asarlarida, eng avvalo, milliy ruh, donishmandlik, samimiyat ufurib turadi.

DTS da boshlang'ich sinflar uchun mo'ljallangan namunaviy ish rejada G'ofur G'ulom ijodi uchun alohida soatlar ajratilmagan bo'lsa-da, sinfdan tashqari mustaqil o'qiladigan asarlarda, shuningdek, Ma'naviyat soatlarida, albatta, bu buyuk ijodkor asarlariga murojaat qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Chunki adibning barcha asarlarida inson kamolotiga, tarbiyasiga ma'nan o'sishiga yordam beradigan gumanizm g'oyalari mujassam.

“XX asr o'zbek she'riyati tarixini yaxshi bilgan kishi Cho'lpon, Oybek, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon singari ulkan shoirlarning jahon she'riyati namoyondalari safidan o'rin olishga munosib ijodkorlar ekaniga amin bo'ladi”, - deydi akademik olim Naim Karimov.

Binobarin, G'afur G'ulom aytganlaridek, “bir og'iz shirin so'z nondek arzanda”. Bu ijodkor ijodini boshlang'ich sinflarda o'qitilganda, eng avvalo, insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan “Sen etim emassan” she'rini alohida qayd etib o'tamiz.

Chunki bu she'r nafaqat Ikkinchi Jahon urushining ayanchli oqibatlarini, balki bizning yurtdoshlarimizning bag'rikengligini ko'rsatadigan tarixiy haqiqatdir.

Mana, ta'limda yangi bir bosqich boshlandi. Bu – inklyuziv ta'lim masalasi.

Inklyuziv ta'limda imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom bolalar qatorida ta'limga jalb etish jarayoni tushuniladi.

1. Albatta, bu oson jarayon emas. Sog'lom o'quvchilar nogironligi bor bolalar bilan birga ta'lim olish jarayonida ularga yordam beradilar, birga suhbatlashadilar, hatto do'stlashishlari ham mumkin. Bu psixologik jarayon orqali o'quvchilarda mehr-oqibat, bag'rikenglik, atrofdagilarga yordam berish tuyg'ulari shakllanadi.

“Sen etim emassan” she'rida ham ana shunday milliy bag'rikenglik g'oyalari o'rin olganini ko'ramiz:

Bunda bor:

Harorat,

Muhabbat,

Shafqat

Va mehnat nonini ko'ramiz baham,

Sen etim emassan, uxla, jigarim.

Yoki Vatanga, ona xalqiga muhabbat ruhi bilan sug'orilgan quyidagi she'rlarini olib ko'raylik:

Bebaho damlarning tirik joni biz,

Har oni o'tmishning yuz yiliga teng.

O'zbekning barhayot avlodlarimiz,

Har nafas mazmuni fazolardan keng.

Yoki:

G'afur G'ulom kimligini bilasiz,

Adresimdir O'zbekiston, shubhasiz,

Qistalang gap, biznikiga kelasiz,

Tashrif etib meni xursand qilasiz,

Baxt uyiga tunab o'ting, do'stlarim!

Yuqorida keltirilgan misralarda ko‘rinadiki, shoirning har bir she‘rida Vatanni, millat, xalqni ulug‘lash g‘oyalari zo‘r ishtiyoq bilan tarannum etiladi.

Bunday dilbar she‘rlarni, albatta, boshlang‘ich sinflardan boshlab o‘qitilishi o‘quvchilar dunyoqarashini o‘stirib, ularni ona Vatanga munosib farzand qilib tarbiyalashda muhim rol o‘naydi.

G‘afur G‘ulom qoldirgan ijodiy meros qanchalar salmoqli bo‘lishi barobarida ularning g‘oyaviy ko‘lami ham shu qadar rang – barang. Shoir she‘rlarida o‘zbek otasining betimsol mehr – muhabbatini ham zo‘r ehtiros bilan kuylangan:

Ey og‘lim, jonginang salomat bo‘lsin,
O‘z bog‘ing, o‘z mevang danagin saqla.
Shu meros bog‘ingni o‘z qo‘lingga ol,
Menga topshirilgan merosiy haq-la.

Ko‘rinadiki, shoir ijodi 7 yoshdan 70 yoshgacha bo‘lgan barcha-barcha she‘riyat va nasr muxlislari uchun birday qadrli.

Bu she‘riyatdan har bir farzandimiz, avlodlarimiz bahramand bo‘lishi lozim.

O‘zbekiston Xalq shoiri, O‘zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov shunday degan edi:

“Xalqimizning turfa fazilatlari, ularning mehnatevarligi, tantiligi, bag‘rikengligi, O‘zbekiston gulzorlarining tarovati ulug‘ shoirimizga bitmas tuganmas ilhom, yuksak surur baxsh etdi, turli zilzila-yu ofatlar, yo‘qotishlar esa uni behad iztirobga soldi. Biz ana shu jihatlarni hech qachon esdan chiqarmasligimiz kerak”.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, G‘afur G‘ulom asarlariga yillar, asrlar daxl qila olmaydi. Ular o‘z g‘oyalari badiiyati, samimiyati bilan avlodlarimizga milliy ruhni shakllantirishda o‘z hissasini qo‘shaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Til va adabiyot ta‘limi. 2017, 1-son 3-bet.
2. Naim Karimov O‘zbek til va adabiyot. 2011/2. Poetik tafakkur yolqinlari. 38 – bet.
3. G‘afur G‘ulom. Tanlangan asarlar. T-2012, 42-bet.
4. Shu manba, 59-bet. Vaqt.
5. Shu manba. Bizning uyga qo‘nib o‘ting do‘stlarim, 88-bet
6. Shu manba, Sog‘inish 49–bet.
7. G‘afur G‘ulom. Tanlangan asarlar. T- 2012 12-bet.

ШОИРЛАРНИНГ ЎЗ ЯҚИНЛАРИГА БАҒИШЛАНГАН ШЕЪРЛАРИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Комил АҲМЕДОВ
Ангрен шаҳар 2-сон касб-хунар
мактаби ўқитувчиси

XX аср ўзбек адабиёти тарихида ижод аҳлининг ўз яқинларига – онаси, отаси, дўсти, хотини, ўғли, қизи, қариндошларига бағишлаб ёзган шеърлари кузатилади. Табиийки, бундай шеърлар табиатида лирик образ турли шакл-шакмойилда, турли ҳолатларда намоён бўлади. Лирик кечинма табиати ҳам хосликдан, баъзида ўта шахсийликдан умумийликка томон ҳаракат этгани маълум бўлади. Шеърдаги асосий поэтик ғоя муайян шахс билан бевосита ёки билвосита боғланган бўлади. Шоирнинг объект-воқеликка, “мен”и-ўзлигига субъектив муносабати поэтик туйғу баёнида кенг қамровли кўриниш олади. Шу сабабдан кўп вазиятларда шоир қалбидан чиққан бадиий сўз – қувонч-сурур, фарёд, дард-алам бошқалар юрагига кўчиб ўтади.

Ғафур Ғулом “Қизимга” шеърида қуйидагиларни ёзади:

“Мукаммал одамни яратмоқ учун
Фақат бизнинг қонун бўлади асос.
Ойнадан доғларни кеса олгувчи
Ўткир сўз – бриллиант, қалбимиз - олмос”.

Одатда яқинларга бағишланган шеърый асрлар таҳлили учун биографик маълумотлар муҳим аҳамият касб этади. Чунки шеърый мисраларда ўша яқинларга ишоралар бўлиши ва бу ишоравий образларни англашда баъзан шоирнинг ҳаётига доир маълумотлар зарур бўлади. Юқоридаги кўчирмада шоирнинг қизининг исми Олмос эканини билмаганлар “қалбимиз - олмос” бирикмаси икки маънода келаётганини англамай қолади. Кейинги тўрт қаторда мавзу бевосита юқоридаги туйғу давоми ва нисбатан фалсафий мазмун томон йўналгани кўринади:

“Қиз деган кўнгилнинг қонидан бўлур,
Бўй етиб, бошқа уй эгаси – бека.
Қиз деган гулшаннинг онаси бўлур,
Фамилия бошқадир, унамай нега”⁹³.

Шоирларнинг фарзандларига бағишланган ижод намуналари меҳр-муҳаббат ҳислари, самимийлик балқиб туради. Ҳамид Олимжон “Хулкарнинг шеъри” (Қизимга) шеърида шундай ажойиб мисраларни ёзади:

---

⁹³ Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. –Тошкент.: Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти. 1963. 96-бет.

“Муҳит узра қанотингни ёз,
Оқ қушларнинг ўлкасида юр.
Даста-даста гуллар келтирсин,
Шўх ва қувноқ дўстларга буюр.
Уфқларда сайр этгин мудом,
Қуёш келиб сувга чўкканда...
Ой, булутлар орасида шом
Этак-этак шуъла тўкканда”⁹⁴.

Шеърда беғуборлик, ёш кизалоқ руҳиятига яқин бир тоза нафас сезилади. Шунингдек, шоир бевосита бағишлов шеърларга хос мурожаат усулубини ҳам қўллайди. Бу хусусият айниқса шеърнинг охириги икки бандида яна ҳам аниқ кўринади:

“Тўшаб алвон-алвон гиламлар,
Сенинг билан яшнасин баҳор,
Сенинг билан хуш бўлсин дамлар,
Сенга доим шодлик бўлсин ёр.

Сени кўрса очилсин гуллар,
Сени кўрса ёнсин булбуллар,
Сени кўрган бари топсин жон,
Сен юрган ер кўрмасин хазон”⁹⁵.

Отанинг ўз фарзандига айтган бундай дил сўзлари ҳар қандай китиобхонга таъсир кўрсатади. Шоир ўз “мен”идаги юксак маъанвий даражадан келби чиққан ҳолда қизига – лирик қаҳрамонга - “сен”га такрор ва такрор мурожаат қилади. Унга бир олам тилаклар билдиради. Яқинларига бағишланган шеърлар хусусида гап кетганда, Ҳамид Олимжон қатори Зулфия шеърларини эсламасликнинг ҳеч иложи йўқдир. Зулфия ёзган хижрон мотивларининг қаҳрамони битта – Ҳамид Олимжон. “Шоиранинг “Баҳор келди, сени сўроқлаб” сингари бир қанча шеърлари “қалби ва руҳига уйғун, ҳамроҳи ва сезгир маслаҳатчиси” Ҳамид Олимжонга бағишланган. Шоира ҳаётда рўй берган оғир бахтсизлик, ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган йўқотиш унинг бутун умрига, ижодига катта таъсир этди, Зулфия ижодида янги саҳифа очди”⁹⁶. Жуда ўринли мулоҳаза. Гарчанд Зулфия ўз шеърларининг сарлавҳасига умр йўлдоши номини ёки бағишлов тарзидаги махсус кичик изоҳни чиқармаса ҳам, улар, айниқса, “Кечир, қолдим ғафлатда”, “Баҳор келди сени сўроқлаб”, “Кўрганмидинг кўзларимда ёш”, “Сен қайдасан, юрагим”, “Ўрик гуллаганда”, “Соғинганда” каби ўнлаб шеърлари Ҳамид Олимжонга бағишланган маҳзун кўнгил изҳорлари - дардли

⁹⁴ Ҳ.Олимжон. Асарлар. 5 томлик. 1-том. -Тошкент.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.1970.239-бет.

⁹⁵ Ўша манба.

⁹⁶ Машҳура Султонова. Ижод саҳифалари. –Тошкент. “Фан” нашриёти. 1975. 33-бет.

бағишловлар экани аниқ сезилиб туради. Икки ижодкор тақдирдан бохабар ўқувчи шеърларнинг поэтик моҳиятини ҳам, лирик кечинмадаги маҳзунлик сабабини ҳам англаб олади.

Руҳий яқинлик, қон-қардошлик, фарзанд ва ота-она ўртасидаги муносабатлар шеърга солинганда юракларга титроқ қкиради. Айниқса, Эркин Воҳидовнинг “Нидо” бағишлов-достони ота ва ўғил ўртасидаги ғойибона диологик нутқ билан бошланади. (“-Мана мен, ўғлингиз, Дардли оламга Сиздан танҳо ёдгор, Сўйланг, отжон!”⁹⁷ Отасини соғинган, онасидан меҳр кўриб отасиз улғайган боланинг қиёфаси намоён бўлади.

Абдулла Орипов “Онам вафотига”, “Онажон” (Онам Турди Карвон кизи хотирасига) шеърларида айрилиқдан бўзлаётган инсон қалбининг сувратини, турли ҳолат-манзарларини тасвирлайди.

“Маконда ломаконсан, энди қайдан излагайдурман,
Фигоним кимга айтиб, кимга сендан сўзлагайдурман.
Бировлар мотамида оҳу фарёд айлаган эрдим,
Сенинг-чун, эй ғарибим, ич-ичимдан бўзлагайдурман”⁹⁸.

Мумтоз услубда ёзилган бу шеър ўқувчи қалбини ларзага солади, ҳақиқатан ҳам бўзлатади. Она ҳақида ёзилган турли йўналишдаги шеърлар ўзбек адабиётида кўп учрайди. Аммо Абдулла Орипов “Онажон” шеъри бу мавзуда ёзилган шеърлар ичида мунглилиги, изтироблилиги, руҳий безовта лирик қаҳрамон кечинмасининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Шеър композицион туркибига кўра бир-бирига мос келадиган уч бўлимга бўлинган. Шеър бадиий адабиётда жуда кўп қўлланадиган муҳим бир тасвирий восита – туш мотиви билан бошланади:

“Неча кунки йўқ оромим,
Келомайман хушимга.
Онажоним кечалари
Кириб чиқар тушимга.
Қўлларида оқ елпуғич
Ой нурида ялтирар.
Онажоним имлаб мени
Қошларига чакирар”⁹⁹.

Лирик қаҳрамон тушида онасининг ҳузурига чақиришини яхшиликка йўрамайди. Шу боис “Онажоним, бундай қилма, Бундай қилма, онажон”, деб

⁹⁷ Э.Воҳидов. Муҳаббатнома. Сайланма. 1-жилд. -Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. 403-бет.

⁹⁸ А.Орипов. Йиллар армони. -Тошкент.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1984. 140-бет.

⁹⁹ А.Орипов. Йиллар армони. -Тошкент.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1984. 141-бет.

ялинади; ружуъ санъатини кўллайди, маънони, илтижони шу санъат воситасида кучайтиради. Вафот этган она билан лирик қаҳрамон мулоқотида ўлимнинг “азалий бир қисмат”, тирикликнинг ҳикмат эканига урғу берилади. Шеърнинг иккинчи бўлимида вафот этиш олдидан онанинг васияти, отага бир мунча пул бериб, тўйга харжлашни айтиб кетгани баён қилинади.

Ҳамма нарса жой-жойида бўлиши мумкин: дўстлар дийдорлашуви ҳам, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғлар ташрифи ҳам. Лирик қаҳрамон ғуссага ботиб, изтиробга тўлиб айтадики: “Лекин сени ўша дамда Қайдан топай, онажон”. Шеърнинг кейинги бўлими ҳам воқеалашган ҳис-туйғулар ретроспекция – қайта эслаш, хотира асосида баён қилинади... Онанинг ёстиғи остидан шоир бўлиб етилаётган ўғлининг китоби чиққан бўлади. Лирик қаҳрамон таъкидлайдики, балки, ҳақиқатан ҳам катта бир шоир бўларман. Балки шоирнинг камолини эл-юрт кўриши, таҳсин айтиши ҳам мумкиндир. Шеърнинг айна ўринларига диққат қилган адабиётшунос олим М.Қўшжонов шоирнинг ўз келажагига назар ташлаганидан баҳс юритади: “Шоир бу шеърда бу оғир мсибат муносабати билан ўз қалбида туғён кўтарган қатор ҳис-туйғуларни изҳор қилади. Шеърда айрим мисралар борки, уларда шоир ўз келажагига назар ташлайди. Катта ва эзгу ниятларини изҳор қилади”¹⁰⁰. Аммо буларнинг барча-барчасидан онага бўлган ҳурмат-эҳтиром жуда юксакда туради. Шу боис шоир таъкидлайди:

“Дилда неки журъатим бор,
Дилда неки ҳаяжон.—
Бари, бари сенга бўлсин,
Сенга бўлсин, онажон”. (Ўша манба).

Абдулла Орипов “Қарши кўшиғи”ни (Отамга бағишлайман) отасига бағишлайди. Шеърда бевосита отаси билан боғлиқ лавҳалар, тасвир ва тафсилотлар берилмайди. Адабиётшунослар талқинида ҳам бу шеърда шахсий кечинмалардан кўра, умуминсоний, эл-юрт, ватан тимсолларига назар биринчи ўринда туради (Шу боис шеър кейинги фаслларда таҳлил қилинади). Шоирнинг ўз яқинларига бағишловлари орасида “Яхмалак” (Қизим Шоирага), “Баҳор сеникидир” (Қизим Юлдузга), “Ўғлим Илҳомжонга”, “Совға” (Набрам Шохрухга) каби турли даврларда ёзилган бир қатор шеърлари бор.

Шоир зоти ҳақиқатгўй бўлмаса, унинг шеъри бировлар қалбига етиб бормайди. Оддийгина ўғлига бағишлаб ёзилган шеърнинг ҳам умуминсоний моҳият касб этиши учун унда ижодкор англаб етган ҳақиқат мужассам топиш керак. Шоир учун ташвишлар кўп. Оиладаги фарзанд ташвиши – бу ширин ташвиш. Бироқ лирик қаҳрамон ўзини ёлғизланган сезади; ўзини бир дарахт тасаввур қиладики, айна мевларайи ғарқ пишгандан кейин уларни териб ўзини йиқитгандек, ерга ургандек ҳис этади.

Аслида шоирлар ўта ижтимоийлашганларида сунъийлик томонга, кўнгилга бегона туйғулар изҳорига кетиб қолган ҳолатлари бўлади. Айнан ўз “мен”идаги силкинишлар изҳорида ўта ҳақиқатгўй ижодкор қиёфасига кирадилар.

¹⁰⁰ М.Қўшжонов., С. Мели. Абдулла Орипов. –Тошкент. “Маънавият” нашриёти.2000 йил. 19-бет.

Хуллса, айрим бағишлов шеърларда сарлавҳадан кейин “...га” тарзидаги белги ёки бирор шахс исми келтирилган ҳолатлар кузатилди. Табиийки, бунда шеърнинг кимга, қайси тарихий шахс ёки бир одамга тегишлилигини аниқлашнинг имкони бўлмай қолади. Бунга камчилик деб қараш ўринсиз, албатта.

Иккинчидан, шеърдаги барча адабий-эстетик ҳодисани муайян шахслар билан боғлаш, имконсиз жойда барча маълумотларни бериб, таҳлилда тахминлар ёзиб бўлмайди.

Учинчидан, шоирларнинг ўз яқинларига ёзган шеърларида ҳамдардлик, ҳаммаслаклик, кўнгил яқинлигини кўриш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Воҳидов Э. Муҳаббатнома. Сайланма. 1-жилд. -Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986.
2. Олимжон Ҳ. Асарлар. 5 томлик. 1-том. -Тошкент.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.1970.
3. Орипов А. Йиллар армони. -Тошкент.Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1984. Қўшжонов М., Мели С. Абдулла Орипов. –Тошкент. “Маънавият” нашриёти.2000 йил.
4. Султонова М. Ижод саҳифалари. –Тошкент. “Фан” нашриёти. 1975.
5. Ғулом Ғ. Танланган асарлар. –Тошкент.: Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти. 1963.

ИЖОДКОРНИНГ МАЪНАВИЙ ОЛАМИ

Маъмура КАРИМОВА
Тошкент шаҳар
243-мактаб ўқитувчиси

Аннотация: мазкур мақолада Мирзо Бобурнинг ватанга муҳаббат, олижаноб фазилатлар борасидаги фикрлари ёритилади.

Калит сўзлар: илм, инсон, миллат, халқ, талқин, адабиёт

Annotation: In this article is researched Mirza Babur's ideas about motivating to knowledge and noble attribute

Key words: science, human, nation, people, interpretation, literature

Мозийга нигоҳ ташлаб, буюк боболаримиз ижод олаmidан баҳраманд бўламиз. Уларнинг илм-фан, бунёдкорлик соҳасидаги салоҳияти таҳсинга лойиқ. Вақт ўтаверади, авлодлар алмашаверади. Инсоният шонли тарихни, унинг забардаст шахсларини мудом ёд этаверади. Миллат фаҳрига айланган буюклар йўлбошчи бўлиб, ижтимоий, иқтисодий, маданий соҳани юксалтиришга эътибор берган. Дунёга машҳур саркардалар оқилона сиёсати, бунёдкорлик фаолияти ила номларини тарих зарварағига муҳрлаганлар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур айнаи ўн икки ёшида тахтга ўтириб, ёш бошига айрилиқ, хиёнат, саргардонликни кўради. Тақдир синовини эрта кўрган йигит машаққатда тобланади. Ишонган кишиларининг асл қиёфаси кийинчиликда фош бўлади. Тожу тахт илинжидаги оға-инилар ўртасидаги низолар саркардани улғайтиради. Бобур ҳаёти солномасига айланган “Бобурнома” асаридаги воқеий лавҳалар шахс биографиясини бойитади. Мазкур асар туркий насрнинг ёрқин намунаси бўлиб, илм-фаннинг турли соҳаларини қамраб олувчи қомусий асар саналади. Унда даврнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳамда маданий ҳаёти бадий тарзда тақдим этилади. Асар тили содда, раван бўлиб, сўзнинг лексик, грамматик жиҳатларига ҳам эътибор берилган. Унда 1494-1530 йиллар Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон рўй берган воқеалар муаллиф ҳаёти билан уйғун акс эттирилади. Бобур ҳаётининг уч босқичи оилавий муҳит, фан, маданият, иқтисод, сиёсат билан уйғун ёритилади. Асарда турли фанлар интеграцияси кузатилиб, афғон, ҳинд миллатига доир нодир маълумотлар киритилади. “Бобурнома” асарида қуйидаги рубоий унинг Тошкент хони томонидан рад этилган дамда битилган.

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, ох
Ғурбатда севунмас эмиш, албатта, киши

Она Ватан тупроғи азиз, қадрли. Киндик қон томган макон инсонни меҳр риштаси билан ўзига боғлайди. Унинг яқинлари, суянган қариндошлари ҳам кийин дамда елкадош, дарддош бўлолмайди. Кўнгил ўксиклиги боис шоду хуррамликдан мосуво. Ғариб, ночор ҳолатдаги қаҳрамон руҳий изтироб исканжасида кўнглига юпанч излайди. Навқирон султон ғанимлар билан жангу жадалда зафару мағлубиятни бошдан кечирилади. Бунда у халқининг манфаатини кўзлаб тахтдан воз кечишни афзал билади.

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

“Топмадим” радифли ғазали ҳам Бобурнинг Пскентдаги саргардонлик даврида ёзилиб моҳиятан юқоридаги рубоийга ҳамоҳанг бўлиб, унда инсоннинг ўзигагина ишониши, ирода, қатъияти ила тақдир зарбаларига бардош бериши англашилади. Шахснинг руҳий ҳолати ифодасида мунгли оҳанг садоланади. Бу нола, фиғон асли аччиқ фарёднинг ифодаси саналади. Ҳукмрон яқинларидан садоқат кўрмагани боис сирларини кўнглида ниҳон асрашни лозим топади.

Мирзо Бобур қаламидан яралган дурдона асарлар умуминсоний фазилатлар талқини билан қимматлидир. Асрлар давомида киши тийнатидаги мураккабликлар олиму фозилларни ҳайратлантирган. Турли дин, элатга мансуб фуқароларнинг тинч-тотув умргузаронлик қилиши душвор. Боиси одам фитратини англашда, руҳиятидаги эврилишни уқишда синчи нигоҳи зарур. Инсон маънавиятини юксалтиришда, уларни ҳақиқат манзилига йўналтиришда ибратомуз ҳикматларга риоя этиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.

Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса,жазо топқусидир.

Мазкур рубоийда вафодорлик, садоқат туйғуси улуғланиб, бундай фазилат соҳиблари шарафланади. Атрофдагиларни эъзозлаган , қийин дамда тарк этмаган, беғараз кўмак берган, хиёнатдан йироқ бўлган шахслар Яратган марҳаматига ноил бўлади. Кишининг қўлидан ҳамда тилидан бировга зиён етказмаслиги муборак ҳадисда эслатилган. Умри давомида ўзгаларга меҳр-мурувват кўрсатган, ҳожатини чиқарган, элига, оиласига вафодор кимсалар шарафланади. Жафокаш, дилозорлар эса барибир рўшнолик кўрмайди, боиси ёмонлиги учун қачондир жазоланади. Тўғри, ҳалол, яхши шахслар эса оқибатда бахту саодатга мушарраф бўлади.

Бобур 1526 йил 12 минг қўшинини Иброҳим Лўдийнинг 100 минг қўшини устидан ғалаба қозониб, Ҳиндистонни забт этади. У бобоси тажрибасига суяниб, жанговар усулни қўллаб , мақсадига эришади.Тажрибали киши кўп миллатли халққа эзгу ният ила рўбарў бўлади.

Турли дин ва мазҳабга мансуб элатлар орасида ишонч, меҳр қозониш душвор. Бундай вазиятда одилона сиёсат , кучли нотик, донишманд ҳукмрон бўлиш талаб этилади. Бобур аввало ички низо, тўқнашувга чек қўяди. Адолатли қонунлар жорий этиб, бунёдкорлик ишларига катта эътибор беради.

Бобурнинг ҳасталаниб қолган дамда битган сатрларида кишининг тушкун ҳолати аён кўринади:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур
Кўздин ўчадур уйқу чу оқшом бўладур
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи ортадур,ул нам бўладур

Ҳукмрон танасидаги оғриқдан азият чекиб, тунларни бедор ўтказади. У умри давомида кўп кўргуликларга чидади.Жисмидаги ҳасталикка ҳам сабрли бўлган шахс ғамининг ортганидан хавотирлансада, тушкунликка тушмайди.

Толёй йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Не ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ё раб нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Мирзо Бобур умри давомида Ватанини кўмсаб яшаган, ижодининг бош кредоси юрт соғинчи бўлган. Ўзга юртда шоҳ бўлган шахснинг кўнгли тубидаги армон хотиржамлик бермайди. Унинг наздида толе, бахт тушунчалари ватан билан уйғунликда яхлитлик касб этади. Шоир инсон кадр-қимматини улуғлаш, амал,давлатдан кибрланмаслик, камтарликни авайлаш каби фазилатларни камол топтиришга даъват эди.

Бобур лирик жанрларнинг ривожига муносиб ҳисса қўшди.У лирик мероси кўп бўлмаса ҳам, мавзу кўлами, шаклий такомили , бадий мукамаллиги билан ажралиб туради. Шоир ижодининг муҳим жиҳати тарихий воқеалар билан узвийлиги, давр манзарасининг равон, холис ифодаланишидир. Лирикаси марказида инсоннинг пок севгисини мадҳ этиш, ватан қайғуси, ҳижрон алаmidан шикоят,висол орзуси,вафо туйғуси талқин этилади.

Бобур ҳаётини сарҳисоб қилиб, ўз-ўзини тафтиш айлаб, хатоларини тан олади.У Ҳиндистонда жуда кўп хайрли ишни амалга оширган , бундай ободончиликни ўз юртида рўёбга чиқариш орзуга айланганидан виждони безовта.Мирзо Бобур бевакт оламдан ўтса-да , ўзининг ғурури, ишончи, бағрикенглиги билан нафақат ўзбек, балки ҳинд миллатининг эҳтиромига сазовор бўлган.Унинг олижаноб фазилатни тарғиб этган асарлари барчамизга зиё таратаверади.

Мутафаккирлар умри давомида инсониятни бахтга муяссар этгувчи ҳикматларни тақдим этган. Уларнинг асарларини синчиклаб,қунт билан ўрганган ёшлар келажакда жамиятимиз равнақиға муносиб ҳиссаларини қўшишиға шубҳамиз йўқ.

G‘AFUR G‘ULOM ASARLARIDA BOLALAR RUHIYATINING AKS ETISHI

Nilufar KENJAYEVA

ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada G‘afur G‘ulom asarlarida yozuvchi ruhiyatining aks etishi, bolalar ruhiyatining ifodalanishi, ijodkor asarlariga singdirgan milliylik va tarbiyaviy o‘rinlar, yozuvchi ijodiy merosining bugungi kunda talqin qilinishi va baholanishi jihatlarini haqida so‘z yuritiladi .

Kalit so‘zlar: G‘afur G‘ulom, avtobiografik qissa, bola ruhiyati, darsning ta’limiy va tarbiyaviy maqsadi, pedagogik yondashuv, bolalar adabiyoti.

Annotation: This article talks about the reflection of the writer's mentality in the works of Gafur Gulam, the expression of children's mentality, the aspects of nationalism and educational places instilled in the works of the artist, the interpretation and evaluation of the writer's creative heritage today.

Key words: Gafur Gulam, autobiographical story, child mentality, educational and educational purpose of the lesson, pedagogical approach, children's literature.

G‘afur G‘ulom deganda avvalo, har qanday o‘zbek xalqining aql-u xayolida "Shum bola" asari qad rostlaydi. Ushbu asar dunyo bolalar adabiyotining 100 taligidan o‘rin olganligi ham o‘zbek xalqining g‘ururi sanaladi. Shum bola asari juda ko‘p talqin qilingan asarlar sirasiga kiradi. Undagi davr va shaxs, ijtimoiy hayot adabiyot ilmida chuqur o‘rganilgan asarlardan hisoblanadi O‘n to‘rt yoshli etim bolaning boshidan o‘tkazgan voqealar rivoji orqali o‘z zamonasining muhiti, insonlari va ijtimoiy hayot tarzini ko‘ramiz va ularni batafsil tahlil qilaolamiz.

"Shum bola" qissasi adabiyotshunoslikda avtobiografik asar sifatida o‘rganiladi. Ayrim ilmiy tadqiqotlarda ushbu qissani unga badiiy to‘qima obrazlar kiritilganligi va asarda qahramonlarga xos “erkin” va “tashqi” avtobiografik belgilar ularni o‘z orqasidan ergashtirib ketmaganligi bois “ “ Shum bola” qissasi avtobiografik asarlar

doirasiga kirmaydi.”¹⁰¹ - deya bayon etilgan fikrlarni uchratamiz. Shuningdek, asarda uchraydigan ayrim til unsurlari bolalalar adabiyotiga xos emasligini, buni bola dunyosi qabul qilaolmasligi, tushunmasligi, undagi kontentlar bolalar yoshiga xos emasligi, bolalar adabiyotiga bu asar to‘g‘ri kelmasligi kabi qarashlar ham mavjud.

*“Qissada real, tarixiy aniq faktlar, voqealar, tarixiy shaxslarga nisbatan badiiy to‘qima, fantaziyaning salmog‘i ortiq. Voqea mantig‘i xarakterlar mantig‘iga ko‘ra tug‘ilgan va rivojlangan”*¹⁰² Bu xarakter G‘afur G‘ulomning ichki xarakter va ruhiyati bilan bog‘liq. Avtobiografik ma‘lumotlarning aniqligi, zamon va joy nomlari, tarixiy shaxslarning aniqligiga asoslansak "Shum bola"ning avtobiografik asar ekanligini tasdiqlaydi. Voqealar rivojining qahramon xarakteridan kelib chiqib rivojlanib borishi ham asarning aynan yutuqli jihatini ta‘minlab bergan.. Qissadagi Omon obrazini mas‘ulyatli, jiddiy bola sifatida gavdalandiramiz. Shum bolada esa qiziqqonlik, o‘jar va o‘yinqaroqlik xarakterlari bilan Omonga nisbatan qarama – qarshi xarakterda ko‘ramiz. Ammo, onasidan ayrilgan Omon turmush dardida yurib uyiga quruq kirib borishni o‘zi uchun nomus bilishi va Shum bolada ham uydan qochib chiqib ketishiga qaramasdan uyiga sovg‘a –salomlar olib borishni, shunday kirib borishi mumkinmasligini o‘ylab o‘kinishi, jonkuyarlik qilishi ikki qahramonning mushtarak jihatlari sanaladi.

“Nega men bunday noshud bola bo‘ldim, kimga bo‘lsa ham shogirdmi, yugurdakmi bo‘lishim kerak, biror nima topib onamga qarashib yuborishim kerakku, deyman. O‘kinaman, o‘zimni o‘zim koyiymen, ba‘zan-ba‘zan yig‘lab qo‘yaman.
“ ¹⁰³

Shum boladagi mehr-shavqat tuyg‘ularini Omondan va domladan havotir olib kechirgan hayollarida ham ko‘rishimiz mumki:

*“Lekin ko‘nglim Omon so‘ltidan va hazrati domla jihatidan ancha tashvishda edi. Bechoralarning boshiga qanday kunlar keldi ekan.”*¹⁰⁴

Ularning qalbidagi mehr-muhabbatga tashnaligi Omonning Shum bolani ko‘rganida quchog‘iga otilishi, Shum bola bilan Ko‘kterak bozoriga qo‘ylarni haydab ketayotgan Omon avj pardalarda mungli kuylayotgan o‘rtog‘iga qarata: “Ayt, uka! Ancha vaqtdan buyon shunaqa bir rohat, tanish ovoz eshitganim yo‘q”, - deya xayrixohlik bildirishida ham ko‘ramiz.

Qissadagi bolalar obrazining deyarli barchasida bir xil hayotiy kechmishlar, etimlik azobi va hayot bilan kurashish mashaqqatlari ifodalanadi. Ularning taqdiri bir–biriga o‘xshash. Ularning orzulari o‘xshash. Ijtimoiy hayot tufayli bolalar hayotining, balki butun bir xalqning ham turmush tarzi deyarli bir xil

---

1. ¹⁰¹ Umida Razzoqova ” G‘afur G‘ulom qissalarida davr va shaxs talqini”.T.2018

1. Umida Razzoqova ” G‘afur G‘ulom qissalarida davr va shaxs talqini”.T.2018

¹⁰³ G‘afur G‘ulom.” Shum bola” T: ”Nurafshon business” 2019.93-b

¹⁰⁴ G‘afur G‘ulom.” Shum bola” T: ”Nurafshon business” 2019.42-b

kechayotgan zamonada G'afur G'ulomning hayoti o'zgacha tarzda kechishi mumkinmidi?!

Asarda yozuvchining ruhiyat va xarakteri singdirilgan jihatlari talaygina o'rinlarda ko'rinadi. Asarda Shum bola takyaxonadagi "to'kis" hayotidan ham zerikadi " *" Nima desangiz deng bu erda yana oylab turib qolish meni zeriktirar edi", " Zerikar edim,ermaklar qidirar edim", " Menga esa hech kutilmaganda to'satdan bo'ladigan hodisalar,chunonchi: mo'rchaning qozoni yorilib bir-ikki kishi o'lganday olam hosi voqealar , ajoyibxonaning yo'lbarisi bo'shab ketib attorlikdagi Vali hoji akaga solganday sarguzashtlar,hech bo'lmasa Hindiston changalzorlaridagi sayohatlar,arslon bilan olishuv,qirq ko'zli ilonlarning bo'ynini cho'ib tashlash o'rgatilgan yovvoyi odam,karkidon-timsohlarni minib yurish-mana shuaqangi favqulodda voqealar yoqar edi.* " ¹⁰⁵ Ko'rishimiz mumkinki, Shum bola qiziqqon 14 yoshli o'spirin yigit bo'lishiga qaramasdan unda bolalarga xos o'yinqaroqlik, soddadillik, beg'uborlik xislatlari ham bor. Shum bolaning ba'zi o'rinlardagi ma'sumlik, tezjavoblik va yumorstik xarakteri aynan G'afur G'ulom xarakteriga xos jihatlardan sanaladi. G'afur G'ulom yoshlik davrlaridan etimlik azoblarini ko'rib, bolalalik davrlarini mehnat va turmush mashaqqati bilan o'tkazganligi bois uning xarakterida hamon bolaligi ketmagan soddadillik ,beg'uborlik, tezjavoblik, serfahmlilik, yumorstiklik va bir vaqtning o'zida ma'sumlik va o'ychanlik, haqgo'ylik, haqiqatparvarlik kabi xarakterlarining saqlanib qolganligini biografik ma'lumotlarini kuzatganimizda ham yaqqol ko'rishimiz mumkin

G'afur G'ulom ijodining ko'pgina qismida etim bolalar va etimlikning shum taqdiri kabi mavzularni yoritish orqali bolalarning taqdiriga befarq emasligini, ularga o'zining hamdardligini va jonkuyarligini ifodalagan. "Sen etim emassan" she'rida etim bolalarga oddiy odamlarning qilgan g'amxo'rliklari haqida , " Feliks farzandlari" ham etim bolalar haqida , " Yodgor" qissasida Jo'raning begona odamning farzandini asrab olganligi va unga mehr berib katta qilishi, butun bir millatda bolajon, mehr -shavqatga to'la insonlarning mavjudligi haqidagi mavzularga qo'l uradi.

"Shum bola" da eshonning uyida ho'kizining o'rniga eshshagini so'yib qo'yganligi uchun uxlab yotgan joyidan eshondan kaltak eb uyg'onishi sababli alamzadalik bilan qalbidagi haqiqatlarni ochib tashlaydigan sahnasi mavjud " - *Ha,taqsir,bir etimni hadeb ura berishmi,xizmatga tuhmatmi,taqsir? - deb yig'lab yubordim.*" ¹⁰⁶-deydi, ammo bu so'zlar Shum bolaga emas, balki G'afur G'ulomga tegishli, G'afur G'ulomning qalbidan, ichidan alamzadalik bilan o'kinch bilan yangrab chiqqan ovoz. G'afur G'ulomning haqgo'ylikka tashnaligi va haqiqatparvarlik xarakteri va adolatparvarlik ruhiyatini aynan shu jumlalarda aniq ko'ramiz .

O'n uch yoshida etim qolgan yozuvchi yoshlik, bolalik davrlarini beva qolgan onasiga ko'maklashish, ro'zg'or va oila tashvishlari bilan o'tkazadi. Yetimlik azobini ko'rib ulg'aygan G'afur G'ulom shu sababdan ham, balki ko'pgina

¹⁰⁵ G'afur G'ulom." Shum bola" T: "Nurafshon business" 2019.128-b

¹⁰⁶ G'afur G'ulom." Shum bola" T: "Nurafshon business" 2019.45-b

asarlarda etimlarga qayg'urish, ularning haqqiga xiyonat qilmaslik, hamdarlik masalalarini takror takror asalarida keltirib boradi.

*Men ketarman yo 'lda yig 'lab, sen qolursan zor-zor,
Qumri qushning bolasidek ikkalamiz intizor.
Intizorlik torta-torta tanda toqat qolmadi,
Yo 'l chivindek sarg 'ayib, yurarga holat qolmadi.
Yo 'l chivinning holini yo 'lda yo 'lovchidan so 'rang,
Biz g 'aribning holini aqli rasolardan so 'rang.¹⁰⁷*

"Mening o'g'rigina bolam" hikoyasida ham buvining o'g'riga : "-Voy o'lay, qutlug' uydan quruq ketasanmi, bolam? Bir nima olib ket. "-deya aytishiga o'g'rining javoban: "... O'sha etimlarning o'ziga buyursin" -deya o'g'rining ta'kidlashi, hattoki o'g'rining ham etimning haqqidan qo'rqish va vijdon bilan ish tutishi, etimparvarlik kabi xislatlariga urg'u beradi G'afur G'ulomning etimparvarligi, hamdardliligi, kuchli mehribon qalb sohibi ekanligini ushbu ijob namunalarda va hayotiy faoliyatining davomiyligida amalga oshirgan ishlarida ham kuzatish mumkin.

" O'sha yillarda Toshkentda shunaqa ham jinni ko'p ediki, sanab sanog'iga etolmaysiz: Malla jinni, Karim jinni, Mayramxon, Xol parang jip-jinni, Tojixon, Juft kaptar, Olim jinni, Eshon oyi, Ovoz jinni va boshqalar... Har bir jinnining o'ziga xosligi, tantiqligi, "shirin"ligi bor edi."¹⁰⁸ Qissadagi ushbu jummalarni Chor hukumat davridagi ijtimoiy muhitning qurbonlariga aylangan xalqning tasviri sifatida berilgan deya tahlil qilamiz.

Shu o'rinda savol tug'iladi, ushbu asarda bu kabi falsafiy o'rinlar mavjud bo'lsa haqiqatdan ham "Shum bola" qissasi bolalar adabiyotiga kiradimi, uni bolalarga o'qish uchun tavsiya qilsak ular bu asarni tahlil qilisha olishadimi?! Dinara Mo'minova " "Shum bola" ni bolalar adabiyotiga mansub emas deb bilaman "¹⁰⁹ nomli maqolasida ushbu mavzuni yoritib chiqdi, maqolada : "Shum bola" qissasi bolalar adabiyotiga mansub bo'lsada undagi ayrim frazalar, gaplar bolalar dunyo qarashiga to'g'ri kelmasligini, uni bolalar o'qiganida tushunaolmasligini, bolalalarning yosh doirasi nuqtai nazaridan to'g'ri kelmaydigan kontentlarning mavjudligi haqidagi fikrlarni keltiradi va bolalalar adabiyotiga kiritilishi bo'yicha adabiytoshunoslar tomonidan ilmiy asoslarning keltirilishini so'raydi.

O'spirin yigit tilidan ifoda etilgan voqealar rivoji bayon etilgan ushbu asar bolalar adabiyotining yosh xususiyatiga ko'ra o'rta va katta yoshdagi bolalar uchun tavsiya etiladi. Kontekstda uchraydigan ayrim o'rinlar bola dunyosiga bir qarashda mos tushmaydiganday ko'rinadi go'yo buguni kun nigohi bilan qaraganda.

- "Shoxidan" ushlab... bo'g'ziga pichoq tortib yubordim...

¹⁰⁷ G'afur G'ulom." Shum bola" T: "Nurafshon business" 2019.15-b

¹⁰⁸ G'afur G'ulom." Shum bola" T: "Nurafshon business" 2019.4-b

¹⁰⁹ Dinara Mo'minova.//Shum bola"ni bolalar adabiyotiga mansub emas deb bilaman,kim mas'ul? /Yoshlar kundaligi.2023

- “O‘lik yuvish” haqidagi sahna ko‘rinishi,
- Tandirxonadagi sahna ko‘rinishi,
- Giyohvandlar ,
- Besoqollar,
- Bachcha tushdingmi? ...o‘zing bachcha bo‘laqol, qosh ko‘zing kelishgan,
- Buvingni...- deb so‘kardi,
- Ustiga poxoldan to‘r to‘qilgan konyaklar ham ko‘rinar edi.

kabi o‘rinlarni uchratamiz. Bu voqealar rivoji faqatgina Shum bola bilan bog‘liq emas. Asardagi deyarli barcha bolalarning tabiati va dunyoqarashi bu mavzularni anglab ulgurgan edi.

Asarning mohiyatiga e‘tibor qaratamiz, G‘afur G‘ulom yashagan davr, muhit, ijtimoiy hayotidan kelib chiqqan holda jahon urushi davrida hali o‘spirin, ulg‘ayishga ulgurmagan bolalar etimlikdan, oila ro‘zg‘orining boshi,boquvchisi yo‘qligidan kattalarning vazifasini o‘z zimmalariga olishga majbur bo‘lganligini, o‘z yoshlaridan qat’iy nazar zamonining ijtimoiy muhiti tasirida har qanday mehnatda bolalarning yordamchi shogird bo‘lib ishlashga majbur bo‘lganliklari va ularning yoshligi “o‘g‘irlangan” “ katta bolalar”ga aylanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Asarda bola tilidan murakkab tilli iboralarning berilishi ularning dunyoqarashi va fikrlash dunyosini ochib beradi:

- *qinga solingan pakkiday;*
- *tama kapgiriday ;*
- *Uvindito‘daning orasida ;*
- *Qozonda har bir moshning ko‘z ochishi mening ko‘z ochishim bilan baravar edi;*
- *O‘choqda o‘t ham o‘chdi. Lekin mening och yuragimga o‘t yoqib ketdi;*

G‘afur G‘ulom yashagan zamonasining muhitini o‘z asariga olib kiraolgan va ochib beraolgan. "Shumbola" asari orqali butun davr bolalarining taqdirini umumiy qilib ochib bergan . Bugungi kun bolalari bu asarni o‘qiganda to‘liq anglab etishlari uchun bugungi pedagoglarimiz tomonidan asarni bolalarga kengroq va tarix bilan birgalikda batafsil tushuntirib berilishi asarning bolalar adabiyotida o‘qitilishidagi tarbiyaviy va ta‘limiy maqsadlarini to‘liq amalga oshirilishiga xizmat qiladi. Asarni bolalarga mustaqil o‘qitish ko‘zlangan maqsadni bermaydi.

“Bolalar adabiyoti pedagogika bilan mustahkam bog‘langandir. Bu ikki fanning ham maqsad va vazifasi bir: yosh avlodga chinakam aqliy, axloqiy, estetik tarbiya berib, ularni davrimizning munosib farzandlari qilib etishtirishdir”¹¹⁰

Demak, zamonaviy pedagoglarimizga asarni bolalarga tarbiyaviy jihatlarini to‘g‘ri etkazib berish, bugungi kun zamonasining bolalalari va Shum bola zamonidagi bolalarning yashash tarzidagi farqli jihatlarini sanab o‘tish bilan bolalarning imkoniyatlarini tushuntirish, ularda o‘z zamonasiga nisbatan shukronalik hissini paydo qilish kabi mas’ulyatli vazifalarni yuklaydi.

G‘afur G‘ulom ijodining serqirraligiga shubha qilmaymiz, undagi yozuvchining o‘ziga xos xarakter –xususiyatlarning voqealar tizginida to‘liq ochib berilishi, xalqni zamonasidagi eng og‘riqli nuqtalariga e‘tibor qaratishga undashi ,

¹¹⁰ Mamasoli Jumaboyev. ” Bolalar adabiyoti” T: ”O‘qituvchi”2010

milliy tarbiya va an'analarga samimiy munosabati, o'z ona tilisining ko'rkini ochib beraoladigan iboralardan mohirona foydalanishi, uning keng lug'at boyligi ,insoniy xislatlarga katta ahamiyat qaratishi, shuningdek, yozuvchi o'z asarlarida yashayolganligi va o'zligini singdira olganligi uchun ham G'afur G'ulom ijodi doimiy diqqat e'tiborimizda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bahodir Karim. "Adabiyotshunoslik metodologiyasi" T: "Muharrir" 2011
2. Bolalar adabiyoti va zamonaviylik. T: 1981
3. Dinara Mo'minova.//Shum bola"ni bolalar adabiyotiga mansub emas deb bilaman,kim mas'ul? /Yoshlar kundaligi.2023
4. G'afur G'ulom." Tanlangan asarlar" T:" G'afur G'ulom" 2018.
5. G'afur G'ulom." Shum bola" T:"Nurafshon business" 2019
6. Mamasoli Jumaboyev. " Bolalar adabiyoti" T: "O'qituvchi"2010.
7. Umida Razzoqova " G'afur G'ulom qissalarida davr va shaxs talqini".T.2018
8. <https://humoscience.com/index.php/itse/article/download/1207/2187/1137>

MUNDARIJA

Баходир КАРИМОВ.

“ШУМ БОЛА”НИНГ ФАСОҲАТИ.....4

Абдулла УЛУҒОВ.

ЮКСАК ШЕЪРИЯТ ЖОЗИБАСИ.....11

Almaz ÜLVİ BİNNATOVA.

QAFUR QULAM VƏ AZƏRBAYCAN (G‘AFUR G‘ULOM
VA OZARBAYJON).....31

Zaynabidin ABDIRASHIDOV.

MUSTAQILLIK DAVRIDA G‘AFUR G‘ULOM IJODINING O‘RGANILISHI
MUAMMOLARI.....36

Damin TO‘RAYEV, Obitjon KARIMOV.

O‘ZBEKNING CHIN MA‘NODAGI O‘KTAM
SHOIRI.....46

Рано ИБРАГИМОВА.

ЁЗИШМАЛАРДА АКС ЭТГАН ҒАФУР ҒУЛОМ
ПОРТРЕТИ.....50

Shoira AXMEDOVA.

G‘AFUR G‘ULOM MAKTUBLARIDA QALB VA QIYOFA
UYG‘UNLIGI.....56

Шавкат ҲАСАНОВ, Гулбахор ЭРНАЗАРОВА.

ҒАФУР ҒУЛОМ ШЕЪРИЯТИДА БАҚТ
ФАЛСАФАСИ.....60

Умида РАСУЛОВА.

ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ ПОЭТИК МАҲОРАТИ.....66

Дилрабо ҚУВВАТОВА.

ҒАФУР ҒУЛОМ ЛИРИКАСИДА ФИКР ВА ТУЙҒУ УЙҒУНЛИГИ.....71

Ярмухаммат МАДАЛИЕВ.

ҒАФУР ҒУЛОМ ВА ҚОЗОҚ
АДАБИЁТИ.....75

Дилмурод ХОЛДОРОВ. ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ УСЛУБИЙ ЎЗИГА ХОСЛИГИ.....	76
Баҳодир РАҲМОНОВ. ҲАМИД ОЛИМЖОННИНГ БАХТ ФАЛСАФАСИ.....	80
Санобар ТЎЛАГАНОВА. “ШУМ БОЛА” ҚИССАСИ ЁЗИЛИШИДАГИ ИЖТИМОЙ ОМИЛЛАР.....	85
Fizuli Nəcməddin oğlu MUSTAFAYEV. KİNO DİLİNDƏ SAMİTLƏRİN YERİ VƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI HAQQINDA.....	92
Олим ОЛТИНБЕК. РАУФ ПАРФИ ИЖОДИДА ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ СИЙМОСИ.....	101
Qo‘ldosh PARDAYEV. G‘AFUR G‘ULOM VA MUQIMIY SHE‘RIYATI MATNI.....	106
Мархабо ҚЎЧҚОРОВА. “ШУМ БОЛА” ҚИССАСИДА “МИНГ БИР КЕЧА” АНЪАНАСИ: ФОЛЬКЛОР СТИЛИЗАЦИЯСИ.....	110
Исмоил САИФНАЗАРОВ, Лутфулла ИЛҲОМЖОНОВ. МАЪРИФАТГА ТАШНА СУЛОЛА.....	114
Nasiba ABDULLAYEVA. G‘AFUR G‘ULOMNING ESTETIK QARASHLARI.....	120
Bashorat JAMILOVA, Mohigul QAHHOROVA. JAHON VA O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA SAYOHAT,SARGUZASHT MOTIVINING UYG‘UN TAMOIYILLARI.....	123
Nodira SOATOVA. G‘AFUR G‘ULOM IJODIDA FOLKLOR UNSURLARI.....	129
Рухсора ТЎЛАБОЕВА. ҒАФУР ҒУЛОМ ИЖОДИДА БОЛА ОБРАЗИ.....	133
Obidaxon FAYZULLAYEVA. HAYOT VASFI VA POETIK MUSHOHADAKORLIK.....	136

Latofat TAJIBAEVA. YANGI O‘ZBEK SHE’RIYATIDA HAJVIY OBRAZLARNING ESTETIK VAZIFASI.....	141
Nilufar CHO‘LIYEVA. NAZAR ESHONQUL IJODIDA ZAMON-MAKON VA ADABIY TA’SIR MASALASI.....	146
Mirolimbek XAMIDOV. O‘ZBEK ROMANCHILIGIDA XARAKTERLAR TASVIRI.....	150
Gulchehra QO‘YLIYEVA. TARIXIY ROMAN-EPOPEYADA BOSH QAHRAMON VA EPIZODIK PERSONAJLAR YAXLITLIGI.....	153
Замира РАХМОНОВА. АДАБИЙ ЭРТАКЛАРНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ.....	157
Sayyora RAIMOVA. LUQMON BO‘RIXONNING “IMOM MOTURIDIY” ROMANI BADIYATIGA DOIR.....	161
Барно БҮРОНОВА. БАДИЙ ТАРЖИМАДА ТАРИХИЙ-УСЛУБИЙ МОСЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛИ	166
Анвар АЛЛАМБЕРГЕНОВ. “ОҒАБИЙ” РОМАНИДА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА МИЛЛИЙ КОЛОРИТ ТАЛҚИНИ.....	172
Barchin SHUKUROVA. LUQMON BO‘RIXON ROMANLARI SYUJETIDA IJTIMOY IDEALLAR TALQINI.....	177
Feruza SULTONQULOVA. USMON AZIM NASRI VA FOLKLOR.....	182
Malika MANSUROVA. JAVLON JOVLIYEV IJODIDA URUSH MAVZUSINING BADIY TALQINI.....	186
Dilorom TO‘RAYEVA. G‘AFUR G‘ULOM VA O‘ZBEK BOLALAR SHE’RIYATI.....	188

Sobit AVEZOV, Dilafro‘z URUNOVA. G‘AFUR G‘ULOM –FOLKLORSHUNOS OLIM.....	197
Мукаддас КАМИЛОВА. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЛИТЕРАТУР ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА.....	200
Ijobat SAYMURATOVA. BADIY ADABIYOTDA POETIK NUTQ VA EPIK BAYON USLUBI.....	207
Moxira SADULLAYEVA. ZAMONAVIY O‘ZBEK NASRIDA IJODIY INDIVIDUALLIK TAKOMILIGA DOIR.....	211
Azimjon DAVRONOV. SOBIR ABDULLA IJODIDA G‘AFUR G‘ULOM OBRAZI.....	214
Жавлон ЖОВЛИЕВ. МАҚСУД ШАЙХЗОДАНИНГ НАВОЙШУНОСЛИККА ОИД ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ТАҲЛИЛИ.....	218
Сарвиноз РАСУЛОВА. “ФАЛАК” ҚИССАСИДА ОБРАЗЛАР ТАСВИРИ.....	224
Nodira HAMIDOVA. G‘AFUR G‘ULOMNING “SHUM BOLA” ASARIDA IJOBIY MUNOSABATNI IFODALOVCHI EMOTSIONAL – BO‘YOQDOR LUG‘AVIY BIRLIKLAR.....	227
Oqila AHMADJONOVA. OBRAZ RUHIYATINI IFODALASHDA BADIY NUTQ IMKONIYATLARI.....	230
Муратбек ЮСУПОВ. К ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА ОДНОГО СТИХОТВОРЕНИЯ ГАФУР ГУЛЯМА.....	235
Otabek SAFAROV. IJODKOR SHAXSI VA YOZUVCHINING IJTIMOIIY O‘RNI MASALASI SHUKUR XOLMIRZAYEV TALQINIDA.....	240
Begali MO‘MINOV. O‘TKIR HOSHIMOVNING “NUR BORKI, SOYA BOR” ROMANIDA ZIYOLI OBRAZI	247

Sohiba KARIMOVA. O‘ZBEK NASRIDA SHIFOKOR OBRAZI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA.....	251
Nafisa KARIMOVA. MUTOLAANING IJOD JARAYONIDA TUTGAN O‘RNI	254
Nurafshon ORIPOVA. BEBAHO AYOL OBRAZI (NAZAR ESHONQULNING “BEPOYON OSMON HIKOYASI” TAHLILI MISOLIDA).....	257
Saodat FAYZIYEVA. JADID ADABIYOTSHUNOSLIGIDA BOBUR IJODI.....	263
Laylo HAYITOVA. NE‘MAT ARSLON HIKOYALARIDA BADIY PSIXOLOGIZM	266
Tursunoy JARKINOVA. YUSUF SHOMANSUR – BOLALAR SHOIRI.....	269
Oygul MATKURBANOVA. QAMCHIBEK KENJANING “BALIQ OVI” HIKOYASI BADIYATI.....	271
Шаҳноза РАСУЛОВА. ЁРҚИН ҲАЁТ САҲИФАЛАРИ.....	276
Zarina SUYUNOVA. ABDULLA QODIRIYNING “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA NOPLASTIK ELEMENTLARNING YORITILISHI.....	281
Mohidilxon ABDULLAYEVA. G‘AFUR G‘ULOM ADABIY MEROSINING BOLALAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI (5-6-sinf o‘quvchilari misolida).....	285
Durdona DJALILOVA. PIRIMQUL QODIROVNING “ONA LOCHIN VIDOSI” ROMANIDA GAVHARSHODBEGIM OBRAZI TALQINI.....	288
Nafisa KARIMOVA. TOG‘AY MURODNING IJOD HAQIDAGI QARASHLARI.....	292
Akram XUDAYBERDIYEV. G‘AFUR G‘ULOM IJODIDA VATAN VA MILLAT BADIY KONSEPTLARI.....	294

Khurshida NISHONOVA. THE MAIN FEATURES OF AZAM UKTAM PROSE.....	305
Xurshida UMAROVA. ZAMONAVIY AQSH ROMANCHILIGIDA PSIXOLOGIK REALIZM.....	308
Dilobar AZIZOVA. ROMANTIZM VA REALIZM DAVRIDA MANFAATLI NIKOH MOTIVI.....	313
Bekzod QARSHIYEV. ERKIN A'ZAMNING XARAKTER YARATISH MAHORATI ("Bayramdan boshqa kunlar" qissasi misolida)	317
Tursuntosh ESHBOYEVA. SHE'RIY TARJIMADA VAZNING BERILISHI.....	321
Alibek OMONTURDIYEV. XX ASR O'ZBEK SHE'RIYATIDA HIS-TUYG'UNING IFODA ETILISHI.....	325
Malikaxon NURUTDINOVA. NODIRANING BADIY POEZIYASINING RANG-BARANGLIGI.....	331
Habiba ERGASHEVA. SHE'RDA SHAKL VA MAZMUN UYG'UNLIGINING O'ZIGA XOS TALQINI (FAXRIYOR IJODI HAQIDA).....	334
Sojida ABDULLAYEVA. UMUMIY O'RTA TA'LIMNING BOSHLANG'ICH SINFLARIDA G'AFUR G'ULOM IJODINI O'QITILISH MASALALARI.....	339
Комил АХМЕДОВ. ШОИРЛАРНИНГ ЎЗ ЯҚИНЛАРИГА БАҒИШЛАНГАН ШЕЪРЛАРИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР.....	342
Маъмура КАРИМОВА. ИЖОДКОРНИНГ МАЪНАВИЙ ОЛАМИ.....	346
Nilufar KENJAYEVA. G'AFUR G'ULOM ASARLARIDA BOLALAR RUHIYATINING AKS ETISHI.....	349

